

A. DEN DOOLAARD

Het leven van een landloper

A. DEN DOOLAARD

HET LEVEN VAN EEN LANDLOPER

1958
N.V. EM. QUERIDO'S UITGEVERSMIJ
AMSTERDAM

EERSTE DRUK NOVEMBER 1958

AAN LOUIS FREQUIN

HET DISTELPLUISJE

Volgens de burgerlijke stand werd ik geboren op 7 februari 1901, maar in werkelijkheid kwam ik ter wereld op 27 september 1928, de dag dat ik het distelpluisje volgde naar een horizon, die ik nog steeds niet heb bereikt.

Op een herfstavond geraakte ik, zittend naast mijn open haardje, waarin ik turf, hout, kolen en afval door elkaar stookte, verdiept in de roman van een schrijver die nieuw voor mij was: de Roemeen Panaït Istrati. Het boek heette 'De Distels van Baragan'. Baragan is een steppe in Zuid-Roemenië, waar herders rondzwerven met hun kudden. Istrati beschrijft hoe met het komen van de herfst de distelpluisjes gaan waaien over de grote vlakte, begrensd door lage bergen. Dan worden de herders gegrepen door wat in het Roemeens 'dor' heet, een onduldbaar verlangen, aards en hemels tegelijk; een heimwee, dat tegelijk sensueel is en metaphysisch; een hete begeerte naar de onbekende verte achter de heuvels, waarheen de distelpluisjes zwerven kunnen en de mens niet, omdat hij vastgehouden wordt door zijn kudde, zijn vrouw, zijn kinderen; een smachten naar het losgerukt worden van het bekende; een haken naar onbestaanbare liefde en onbereikbare verten; een onlesbare dorst naar het absolute, het volmaakte.
Ik las tot diep in de nacht, schrok te laat wakker, raasde op de fiets naar kantoor en nam zwijgend en wrokkend van mijn chef, een zure Nurks, een standje in ontvangst, dat hij, zijn gezicht onaangenaam dicht bij het mijne, in mijn oor tetterde om zich boven het lawaai van de schrijfmachines uit verstaanbaar te maken.
'Wanneer in de uitgestrekte vlakte van Baragan de herfst aanbreekt, dan worden mensen en dieren bekropen door een vreemdsoortige onrust...' Ook hier was het herfst; de zondag tevoren had ik als een dolzinnige door de duinen gezworven, pratend met de wind,

schreeuwend tegen de minachtend voortdonderende branding. 'Het is de vraag of de anti-clinaal verloopt volgens de kurve, welke door u schetsmatig is aangegeven. Verdere proefboringen lijken ons noodzakelijk voordat tot kapitaalsinvestering op dit terrein kan worden overgegaan. Onze verantwoordelijkheid tegenover de aandeelhouders vereist...'
En deze ogenschijnlijk verstandige kolder moest ik in correct Engels vertalen, terwijl in de stille woestijn van Baragan de distelpluizen geluidloos waren gaan waaien! Toch typte ik verder, in zwijgende razernij. Om het rapport naar het bureau van de nurks te brengen, moest ik langs de raamkant van de zaal. De vensters stonden open; het was herfst, maar zoel.
Enkele minuten later een nurkse roep: 'Komt u eens hier, meneer... eh... Spoelstra!' Na een jaar deed hij nog alsof hij zich mijn naam niet kon herinneren. 'Bladzij zeuven, vijf kommapunten te veel. Bladzij negen, interlinie deugt niet, twee keer verkeerd ingesprongen, uitroepteken onderaan overbodig. Overrrr.'
Aan mijn tiktafel teruggekeerd kreeg ik plotseling het krankzinnige gevoel, dat heden zovele tot schizophrenie voorbestemde slachtoffers van onze technocratische jakkermaatschappij overvalt: 'Wat doe ik hier eigenlijk? Wat betekent dat woord 'anti-clinaal'? Wat betekent 'wat'? Waarom timmer ik eigenlijk aldoor op die rare machine? Wat verandert er in de wereld als ik wegloop en de machine alleen doortypt?' Niet de machine, maar ik typte door. Wij typten samen door. Het schrijfmachinelint schoof met kleine schokjes verder, en al typend zag ik opeens het donker lint van mijn levensjaren afrollen. Het rapport was af. Ik ging het naar Nurks brengen, die mij nieuw werk meegaf. Enzovoorts, tot het eind van het jaar. Opslag, moeilijker werk, weer opslag, meer tantième in het voorzieningsfonds. Op een dag kiezen uit de vele verliefdheden (of: gekozen worden), dan trouwen, een woning huren in een geluksdoosje met hardstenen portiektrap, waar vier gelijke en gelijkvormige deuren op uitkomen. Elke dag op de fiets

naar kantoor, tijdklok tekenen, de dagelijkse plicht doen, zoals dat heet, 's avonds in plaats van gedichten schrijven krant lezen en vrouw beminnen, kinderen krijgen, meer opslag en eindelijk zoveel geld in personeelsfonds, dat er wel tien reizen naar Baragan van te betalen zouden zijn. Maar dan is er geen drift meer die naar Baragan drijft. Het hart is kapotgekneusd door de hamertjes van de electrische schrijfmachine; het hart schrikt enkel nog maar als er onverwacht een verte openslaat. Zo zou mijn zwerfdrift weggevreten worden door het kleine knaagdier der dagelijkse gewoonte; en aan het einde zou ik in berusting met het grijze hoofd knikken: het is jammer, maar zo moet het nu eenmaal zijn, wil de wereld blijven lopen.

Ik gromde, in schrik en wanhoop, maar opnieuw typte ik verder. Het jonge paard, eenmaal gebroken, zoals de cowboys zeggen, spartelt wel voor de leus tegen het bit maar laat zich elke dag opnieuw tomen en zadelen.

Ach! wir kennen uns wenig,
Denn es waltet ein Gott in uns.

Ik had die regels van Hölderlin gelezen, maar niet begrepen. Nog een paar minuten, en de god zou mij verschijnen, in de vorm van een zwervend distelpluisje.

Weer liep ik langs de openstaande ramen van het kantoor, dat nog altijd binnen windbereik der herfstige duinen lag, al kon ik ze niet meer zien vanuit de vervloekte machinegeweerzaal. Want niet alleen in Baragan groeien distels, ook in de Nederlandse zeereep. Toch maakte het pluisje de indruk op me van een geestverschijning. Het kwam op de zoele herfstwind naar binnen zweven met de onnavolgbaar sierlijke arabeske, waaraan de natuur nog steeds de voorkeur geeft boven de rechte lijn. Het beschreef een speelse boog voor mij uit: de lokkende kurve, waarmee de hinde het bronstig hert ontvliedt. Ik sidderde: het was om mij bedoeld. Later heeft een kameraad mij verteld wat er toen gebeurde, want ik kon het me niet goed herinneren.

Ik liet de anti-clinaal, de aandeelhouders en de uitgeradeerde kommapunten met een plof vallen en liep het distelpluisje achterna, langs Nurks, wiens kille ogen verbaasd onze kapriolen aanschouwden. Want mijn bewegingen waren op die van het distelpluisje afgestemd, zij het dan iets minder elegant. Maar in elk geval hadden zij niets meer weg van de voortbewegingswijze, welke in een degelijk kantoor als aanvaardbaar geldt. Bij de derde sprong ving ik het en staarde verrukt in de kom van mijn handen. Ik zei hardop: 'Nu weet ik het', liet het distelpluisje weer met een zwaai naar buiten dartelen, liep naar de deur en vergat die achter mij te sluiten. In de kamer van de personeelschef smeet ik het er uit: 'Meneer A., ik kom mijn ontslag nemen!'

Hij was een correct, streng, maar ook prettig mens. Dat was juist het jammerlijke: zo waren ze bijna allemaal. De fout lag niet bij hen, maar bij mij. Hij zei met een glimlach, die van het hooghartige en neerbuigende gered werd door vaderlijke ironie: 'Zeker gisterenavond laat uit geweest? Kurhausbar soms?'

'Neen', zei ik ernstig, 'Baragan. Een steppe in Zuid-Roemenië.'

Er kwam een pijnlijke glimlach om zijn mond. Om er een eind aan te maken hernam ik bruusk: 'Ik kom werkelijk mijn ontslag nemen. Het is nu bijna eind september; 1 november wil ik hier weg wezen. Ik meen het.'

'Maar meneer! weet u wel, dat u een veelbelovende carrière met één slag onherroepelijk vernietigt?'

In plaats van hem te danken voor dit vermanend woord zei ik kortaf: 'Daarom kwam ik juist hier.'

Hij sloeg zijn hand door de lucht: hij gaf het op. Vijf weken later verliet ik voor de laatste maal het grote kantoor, niet door het zijpoortje, waardoor ik zes jaar lang mijn fiets naar binnen en buiten had geschoven, maar door de voor directeuren en procuratiehouders gereserveerde monumentale hoofdingang, waar ik in jongensachtige overmoed een taxi had laten voorkomen, al hoefde ik niets mee te torsen dan een oud athletiekbroekje dat ik in een

hoek van mijn kleerkastje had gevonden. Opgevouwen in mijn portefeuille lag een dun stukje papier: een cheque van het voorzieningsfonds te mijnen name, groot bijna zeven duizend gulden.
Ik was 28 jaar en had nog nooit de kans gekregen om mijn wilde haren kwijt te raken. Als je dan een jong dichter, die zich volgens zijn eigen zeggen voortaan wil wijden aan de schone letteren, met een dergelijk bedrag op het hem bijkans onbekende leven loslaat, gebeuren er natuurlijk ongelukken.
Ik vertrok naar mijn kamer, met grootse plannen om voortaan mijn overvloed van tijd aan de poëzie te wijden. Maar mijn eerste dichterlijke daad was het nemen van autorijlessen.

HYPERION IN HET SLIJK

Hoe arm is de westerse wereld geworden sinds zij niet meer gelooft aan goden en heroën, nymphen en muzen; sinds zij het leven niet meer als een godsgeschenk beschouwt dat telkens opnieuw betaald moet worden met offers en verering, maar als een vast recht, als een spaarbankboekje, dat, compleet met eerste inleg, bij de geboorte wordt uitgekeerd. Sinds Newton de appel zag vallen heeft onze kennis zich duizelingwekkend snel vermeerderd. Als een lawine voortrollend langs de helling der jongste eeuwen dreigt zij ons mee te sleuren naar de toekomst der atomische vernietiging, terwijl wij, die op de brede rug van deze rollende stroom drijven, slechts in de waan verkeren sneller en geriefelijker te leven dan onze trage voorouders.

Zoveel weten wij, dat niemand onze kennis meer kan overschouwen, en zelfs van wat wij kennen, beseffen wij de betekenis niet meer. Met de splijting en ontleding der materie hebben wij haar ziel niet gevonden, maar wel gedood. Wij kunnen met hogere wiskunde bewijzen dat de ruimte waarin wij ons bewegen, en de tijd die onze hartslag in het kleine aftikt, zoals in het groot sterren en planeten hem lichtend aan de hemel schrijven, twee saamhorige begrippen zijn die in elkaar overlopen. Maar de goden schijnen de aardse sterveling het volmaakte bij zijn leven niet te gunnen; en elke vermeerdering aan kennis lijkt gekocht te moeten worden met een verlies aan inzicht en waarachtig begrip.

Dat tijd en ruimte een continuüm vormen wordt thans al in de hoogste klassen der middelbare scholen geleerd. Maar wie herinnert ons nog aan de oude wijsheid, dat er eveneens een continuüm bestaat tussen het stoffelijke en onstoffelijke, en dat de wereld der zichtbare verschijnselen slechts een voortzetting is van een veel groter, maar onzichtbaar geestesrijk? In grootse symbolen hebben alle primitieve religies en vele idealistische filosofen sinds

Plato ons dit geloof overgeleverd. Nog roepen bij sommigen van ons de namen Demeter en Hyperion een vaag heimwee op. Maar het zinnebeeld is gestorven sinds de grondslag van ons modern bestaan, de zintuigelijke waarneming, het beeld tot scherven heeft doen spatten. Uit de schat der oude symbolen en symbolische woorden grabbelen wij enkel wat wij practisch gebruiken kunnen. Phaëton, wiens roekeloze hoogmoed de onze is en wiens lot wij tegemoetijlen, staat als tweewielig voertuig ergens in Amerika samen met de eerste locomotief in het Museum der Voortbeweging, en Apollo is uit de hemel gestort om in goudborduursel een posthuum bestaan te voeren op het vaandel van zangverenigingen. Maar atoom en nucleus, meson en protoon zijn het gemeengoed geworden van de knutselende knapen van vandaag, die de ingenieurs van morgen zijn; want van deze woorden uit onze Helleense cultuurerfenis hangt onze toekomstige energievoorziening af.

Gaat tot de mieren, gij luiaard, en wordt wijs! Een tweede Salomo zou vandaag in plaats van de luiaards, juist de ijverige werkers op pad moeten sturen, niet naar de mieren, maar naar de z.g. 'primitieve' volken. U bent een groot deskundige in radio-telegrafie en andere tele-communicatiesystemen? Ga dan eens naar de Kolt-Lappen, die met hun rendierkudden rondzwerven in toendra's van honderden mijlen diepte. Deze wilden bezitten het wonder van een ingebouwde radio-zender; wanneer een Kolt-Lap een vriend of familielid wil ontmoeten, maakt hij een afspraak met hem in de droom; en zonder mankeren wacht de aldus per droom opgeroepene hem dagen later bij de afgesproken plek op.

Wetenschappelijk onbewijsbaar en dus waardeloos? De Thibetaanse 'urdu', de asceet wiens geest door onthechting aan aards genot zijn lichaam tot gewillig werktuig heeft gemaakt, is bij machte om in de kilste vorstnachten de sneeuw te doen smelten waarin hij naakt neerzit. Hij is in staat om lichamelijk te verschijnen in verre streken, terwijl zijn lichaam aan de andere zijde van

een hoge bergketen slapend achterblijft. Hamlets woorden tot Horatio behoeven vandaag aanvulling: er bestaat nog steeds meer tussen hemel en aarde dan de klassieke filosofie droomt en de moderne natuurwetenschap kent.

Een Australische veeboer werd op een tocht door de woestijnwildernis van het binnenland plotseling door zijn gids naar huis teruggestuurd. 'Je huis staat in brand', waarschuwde de wilde Pitjanjara, 'ik zie je vrouw en kinderen in de vlammen.' Het huis was werkelijk in de as gelegd en een van zijn kinderen had ernstige brandwonden.

Dit zijn de krachten, verkeerdelijk 'bovennatuurlijk' genoemd door een generatie, die met snelwegen, fabriekscomplexen, vliegvelden en radio-actieve neerslag de natuur verkracht. Niet bovennatuurlijk, maar boven-natuurkundig ware een juistere naam voor de troostende, maar steeds zeldzamer wordende verschijnselen, die meteen het droeve bewijs brengen dat de verpletterende meerderheid der mensen van hun erfdeel en oorsprong, het rijk van de geest, voorgoed zijn vervreemd. Misschien ben ik erfelijk belast, maar ik vond het de natuurlijkste zaak van de wereld (al valt ze natuurkundig niet te verklaren) dat mijn vader, tijdens een verblijf in Zuid-Afrika op een uur na wist, wanneer zijn moeder in Nederland haar been had gebroken. Het telegram waarin hij naar oorzaak en afloop van het ongeluk informeerde is nog lang in de familie trots als bewijsstuk bewaard.

Tijdens een predikantencongres in Engeland pleegde hij in zijn hotel de lift te nemen naar de verdieping waar hij sliep. De nacht vóór de slotzitting droomde hij dat de liftdeur voor hem opengehouden werd door een kleine gestalte, die de hem reeds bekende piccolo-uniform droeg: rood laken met goudborduursel. Maar de kop boven de uniformkraag uit was een doodskop. Hij dacht niet meer aan de droom, totdat hij na afloop van de zitting met enige collega's opnieuw bij de lift stond. De deur werd opengeworpen door een kleine piccolo met een bolrond, hoogrood gezicht; maar

het jochie maakte, diep buigend, hetzelfde overdreven armgebaar van dringende uitnodiging om binnen te treden als de doodsgestalte in de droom het had gedaan. Mijn vader nam de trap, maar hij kon zijn collega's, die hem uitlachten, niet overtuigen om ook te voet te gaan. De liftkooi stortte door kabelbreuk naar omlaag en drie der inzittenden kwamen om.
Bij mij, aardser dan hij was, ging deze gave der telepathie verloren. Maar vanaf de tijd dat ik mijn eerste (slechte) gedichten schreef en ontwaakte tot het grootse in de natuur, begon ik met stompe voelhorens te tasten naar het geheim erachter. Ik ben opgevoed niet alleen met de Bijbel, maar ook met sprookjes; en nog steeds zijn voor mij de woorden 'Er was eens' geen gewone klanken, maar zij vormen het magisch geritsel van een toneelgordijn dat opensplijt, om het mysterie te tonen dat kinderen begrijpen, maar dat volwassenen verborgen blijft. Ik stortte mij in de sagen en legenden van vele volkeren als in een eeuwige zee met altijd wisselende en altijd eendere golfslag. Met de wrekende Theseus drong ik door in het labyrinth waar de Minotaurus zijn afschuwelijke liefde bedreef met Pasiphae, en ik werd rood van verlangen met Naisi, de Ierse held, toen hij voor het eerst zijn geliefde aanschouwde, Deirdre van de Smarten, die hem geluk zou brengen en dood.
Maar wat ik overhield uit de sagen, die de mysterieuze oorsprong beschrijven van het mensengeslacht, was het gevoel te leven in een grauwe eeuw van een ontluisterde wereld. De onzichtbare dagelijkse band met het goddelijke was verbroken. Maar er viel nog een deerlijker nederlaag te verkroppen. In elk nieuw geslacht droomt de jeugd een heroïsche droom van titanisch verlangen. De een probeert in zo'n periode sportkampioen te worden, en de ander put zich uit met Rock-and-Roll. Ik was een dichter; wanneer ik van de top der zeeduinen met gespreide armen de steile zandhelling afsprong op het zeegeweld toe waar de meeuwen zo moeiteloos overheenzweefden, dan genas de onvermijdelijke smak

mij toch nimmer uit de droom, dat wij, mensen, eens met blinkende vleugels het zwerk hadden doorsneden, en in de hemelen aangeleund hadden ten avondmaal. Maar nu, zoals Keats' Hyperion, de verbannen titaan der zon, zaten wij op het gras en steunden 'like one who once had wings'.
Telkens wanneer ik de zinkende zon achternastaarde voelde ik mij Hyperion. Maar de volgende morgen zat de gevallen titaan weer op zijn typestoel en vertaalde een brief over een matroos van een tankschip, die met koorts in Curaçao was achtergebleven; en wie van de twee maatschappijen die met hem te maken hadden nu voor de hospitaalkosten moest opdraaien.
Plotseling, dank zij een vliegend distelpluisje, herwon Hyperion zijn vrijheid, en het eerste wat hij deed was niet de zon achternareizen, maar zich als een varken rondschurken in het slijk.
Het was enkel een reactie op lange jaren van kantoorbraafheid. Waar zoekt een jong dichter die tijd en geld te over heeft het leven dat hij nog niet heeft geleefd? Aan de universiteit, waaraan ik nu de kans kreeg mijn talenstudie op te nemen? Dat had nieuwe dwang betekend en ik voelde mij als een jong paard dat eindelijk de schillenkar achter zich kwijt is geraakt. Dus stelde ik mijn moeder bitter teleur, die mij er vergeefs op wees, dat vier van mijn neven en nichten de doctorsgraad hadden verworven, terwijl mijn naam nog slechts één keer kleintjes in de krant had gestaan toen ik door meer geluk dan wedstrijdwijsheid kampioen van Zuid-Holland werd op de 800 meter hardlopen. Mijn gepubliceerde gedichten telde mijn moeder niet mee, want die waren haar als domineesvrouw te heidens.
Natuurlijk zocht ik het leven waar alle jonge artisten het sinds generaties gezocht hebben: aan de zelfkant ervan, en dan bij voorkeur in een stad als Parijs. Ik kocht een tweede-hands renwagen, een Bugatti, en zette die, terugkerend van de donkere kant der zogenaamde Lichtstad, in niet geheel zuivere toestand op een winternacht in de buurt van Maubeuge tegen een boom. Gelukkig

stond deze boom aan de kant van een zeer modderig maar overigens verfrissend kanaal. Toen ik er uitkroop was ik geheel nuchter en enkel enigszins daas in het hoofd. Maar niet daas genoeg om het wrak stilletjes te laten staan.
Van het geld dat dergelijke uitstapjes kostten, ten nadele van mijn tegoed op de één-dags-depositie-rekening, bleef ik onkundig; als ik onder mijn post saldobriefjes van de bank vond wierp ik deze on-poëtische missives ongeopend in de prullemand. Het bleef bij poëtische gevoelens; ondanks, of juist vanwege de volle vrijheid die ik genoot kwam er geen regel poëzie meer op papier. Ik probeerde het met de bekende kunstmiddelen. Tot haschisch of cocaïne heb ik het nooit gebracht, maar witte wijn noch rode, jenever noch rhum hadden een ander resultaat dan een on-poëtisch houten hoofd.
Wanneer ik in Nederland was, bezocht ik elke zaterdagavond een souterrain in Den Haag, dat onder de artisten die er een sociëteit hadden 'De Rattenkelder' heette, meestal in gezelschap van mijn boezemvriend Jan Campert. Wij hadden elkaar onze eerste gedichten voorgelezen, en de verrukking gedeeld van onze eerste gedrukte bundel. Wij woonden tien minuten van elkaar, maar als wij elkaar naar huis brachten dan duurde dat minstens van elf uur 's avonds tot twee uur 's morgens, omdat we onder elke lantaarn alle vragen der cultuur- en mensheidsgeschiedenis, van Aristoteles via Shakespeare tot en met Spengler ondeskundig bediscussieerden. Wanneer Campert mij kwam afhalen voor de zaterdagavond zei hij cynisch: 'Kom, waaraan gaan we ons vanavond wijden, aan de vrouwen of aan de alcohol?' Men hield hem als dichter voor een epigoon en als mens voor een beminnenswaardig zwakkeling. Maar wie van ons kent de diepste roerselen van een andere ziel? Toen de oorlog was uitgebroken pleegde hij geen zelfmoord zoals ogenschijnlijk krachtiger figuren het hebben gedaan, maar hij schreef, na zijn ten onrechte veronachtzaamde bundel 'Liederen om Cynara', het grootste verzetsgedicht van

onze vaderlandse poëzie: 'Het lied der Achttien Doden'. Met de prachtige onverschilligheid die hem nooit verliet, omdat zij het masker was van zijn tederheid, probeerde hij de zoon van onze gemeenschappelijke kleermaker, de Jood Nitzowitsch, die in levensgevaar verkeerde, over de Belgische grens te smokkelen. En toen hij de laatste regels van zijn laatste gedicht tot werkelijkheid maakte en voor de lopen van het vuurpeloton stond, is hij zonder twijfel gestorven als een man. Niemand mag na een dergelijk levenseinde zelfs de schijnbaar vrome verzuchting slaken: 'God hebbe zijn ziel'. Want wat weten wij van de goedertierenheid, die juist zwakkelingen te wachten staat in het eeuwige rijk? God zij dank dat er nog dichterlevens zijn, die in de herinnering voortleven als een lied! Zoals reeds Euripides dichtte:

Had God ons niet zo diep in leed gestort –
Dan gingen wij geluid- en spoorloos heen.
Nu zijn wij in de nawereld gezang
Dat voortklinkt.

Toch had ook ik vrienden die mijn losbollig gedrag hoofdschuddend afkeurden. De enige, die het practisch bekeek, was de dichter Werumeus Buning. Toen zijn vrouw (die tot haar dood toe mijn beste vriendin is gebleven) eens tegen hem verzuchtte, dat ik bezig was naar de bliksem te gaan, zei hij: 'Er is maar één oplossing; we moeten hem zo gauw mogelijk van zijn geld afhelpen, want anders komt hij nooit aan 't werk'. Vandaag ben ik de vrienden (en vriendinnen) die mij in dit opzicht duchtig hebben geholpen, nog dankbaar.

Toch werd ik eigenlijk uit de droesem gered door onze oude huisdokter, die mij van kindsbeen af kende. Op een winterdag stond ik toevallig naast hem, voor de etalage van een boekwinkel. Hij keek mij onderzoekend aan, veegde toen zijn lorgnetje af – een vast teken, zoals ik wist, dat hij zijn diagnose gesteld had – en zei kort: 'Kom morgen eens bij me, aan het staartje van mijn spreekuur.'

Ik ging, de schoenen zwaar van angst. Want ik had grote eerbied voor hem sinds hij mij eens door een kwaadaardige voedselvergiftiging had heengesleept, meer door de kracht van zijn persoonlijk magnetisme dan door de medicijn. Hij gebood mij in de spiegel te kijken. Toen viste hij uit een lade een portret van me, dat ik hem gegeven had met een bundel gedichten. 'Twee jaar geleden', zei hij kort. 'Ga weer voor de spiegel staan en vergelijk eens.' Verdere verwijten deed hij mij niet.

Hij onderzocht mij nauwkeurig en beval mij terug te komen. Twee nachten sliep ik slecht. Maar hij ontving me met zijn gewone aarzelende glimlach, die ik bij het eerste bezoek zo bitter had gemist. 'Weet je wat er met jou aan de hand is?', zei hij vaderlijk. 'Een gewone, dood-ordinaire alcoholvergiftiging. Het is je tweede vergiftiging; dat kan gevaarlijk worden, en dus moet je er van af. Heb je nog geld?'

'Natuurlijk', zei ik onschuldig. Wist ik veel hoe groot mijn bezit nog was? De saldobriefjes gingen nog steeds ongeopend de prullemand in.

'Goed dan. Dat teveel aan alcohol moet zo snel mogelijk verbrand worden,' zei hij zakelijk. 'Je bent een goed schaatsenrijder. Ga naar een wintersportplaats met een ijsbaan, trek elke dag drie truien over elkaar aan, en rijd 's morgens en 's middags minstens twee uur. Maar dan aan één stuk door, dus niet na drie rondjes aan de kant staan en met meisjes in strakke truien flirten. Geen alcohol. Wijn mag, maar matig. En voor alles: zweten, zweten en nog eens zweten! Schrijf me over veertien dagen een briefkaart hoe het er mee staat. En maak nu dat je wegkomt.'

De volgende avond vertrok ik met mijn Noorse schaatsen en drie truien in de rugzak naar Chamonix. Twee weken na aankomst deed ik een briefkaart op de bus met drie woorden erop: 'Ben beter. Bedankt.' Toen liep ik door de sneeuw naar de Majesticbar, bestelde een borrel, betaalde, liet hem onaangeroerd staan, ging de deur uit en staarde omhoog. Boven mij, in massieve witte

pracht, glinsterend als een reusachtig kristal, stond de vader der bergen van Europa, de Mont Blanc.

Ik was de alcohol voorgoed kwijt. Maar ik was ook voorgoed behekst door de Witte Berg, die jarenlang als een zwijgende uitdaging aan de einder van mijn denken zou blijven staan.

Nu gaf ik mij zonder zorg over aan het animale bestaan van eten, drinken, slapen en sport bedrijven. Een jonge hotelkameraad, een Waals fabrikantszoon die in de hoge lucht zijn asthma kwam genezen, had van zijn dokter het voorschrift gekregen om de 'sports violents' te vermijden: te veel diep ademen zou gevaarlijk voor hem zijn. Hij bracht dit voorschrift in praktijk op een wijze die zijn arts een hartverlamming zou hebben bezorgd; maar Wallonië was gelukkig ver. Paul wierp zich letterlijk en figuurlijk op de toboggan, en haalde daar kunsten mee uit, die niet alleen hemzelf maar ook de toeschouwers de adem afsneden. Hij eindigde zijn glijvlucht over de officiële sledebaan doorgaans met een luchtsprong van een meter of vijftien, die hem over het naaste heuveltje heendroeg. Ik, zijn ijverige leerling, aarzelde toch enigszins toen hij mij op een sneeuwige morgen meelokte naar de bobsleebaan; de bobsleden hadden een rem en een stuur, terwijl wij moesten sturen en bijremmen met onze gepantserde schoenpunten. 'Het verstandigste is om je gewoon te laten gaan,' zei Paul met zijn dralende stem, die uit het eigenaardige, schijnbaar zijdelings saamgedrukte paardehoofd kwam, dat zovele Walen kenmerkt.

Mijn taalkundig gevoel zei me, dat 'verstandig' wellicht niet het juiste woord was op deze plaats; maar Paul was reeds verdwenen in de onheilspellend glanzende ijsrichel. Ik bond, zoals hij gedaan had, mijn bouffante om mijn gezicht, stopte als belachelijk stootkussen een opgevouwen krant in mijn Baskische mutsje, en liet me op de kleine slede vallen. Stuifsneeuw en tranen, uit mijn ogen geperst door de felle koude, verblindden me zo, dat ik enkel kleuren zag en schimmen van vormen: het wit van de sneeuw, het blauwgroen van de ijstunnel, het donkergroen van boomstammen. Daarom smakte ik bij de uitloop in een hoop sneeuw die kil en raspend in neus, ogen en oren drong. Even lag ik buiten westen.

Een scherpe smaak bracht me bij: Paul had cognac in mijn keel gegoten. Als geneesmiddel bij plotselinge asthma-aanvallen droeg hij op raad van zijn vader steeds een klein flesje met drie gouden sterren bij zich.
'Laten we liever naar Les Bossons gaan,' zei Paul, die de sensatie van de bobbaan ook iets te sterk vond, maar er nog niet genoeg van had. 'De springschans is vast veiliger. Daar staan tenminste geen bomen.' Maar ik eiste dat we eerst de donzen dekbedden uit het hotel zouden gaan halen om die als stootkussens op de sleedjes te binden. Skispringers vlogen vanaf de grote schans wel zestig meter ver door de lucht; de hemel weet wat voor smak onze ribben bij het neerploffen zouden moeten verduren.
Onze eerste sprong was meteen de laatste. Paul verloor bij het scheef neerkomen zijn slede en kneusde twee ribben. Ik kwam recht neer, maar door de smak vlogen de twee voorste steunen van de slee tot splinters, zodat ik tollend en rollend de bodem van de uitloop bereikte. Bedaagde wandelaars, die onze sportieve innovatie – sleezweven vanaf een springschans – als roekeloze poging tot zelfmoord beschouwden, rapporteerden onze kapriolen voor ons eigen bestwil aan de gendarmerie. We werden ontboden door de chef-brigadier, een cholerische reus, die wij achter een wijntje aantroffen even rood als zijn gelaatskleur. Zijn eerste woorden waren: 'Denken jullie dat je Icarus bent?' Het deed mij goed te horen dat de klassieke traditie in Frankrijk haar beschavende invloed zelfs tot in politiekringen uitoefende. De godslasterlijke terminologie van zijn verder vermaan deed dit voorbarig oordeel echter te niet.
Nu bleef nog één wintersport over: het skilopen. Het ski-onderricht was toen in Frankrijk nog zeer primitief: op de leraar letten en nadoen wat hij voordeed, maar niet uitlegde. Mijn leraar was de ski-acrobaat en springkampioen Robert Hartung, die onder het voordoen doorgaans zijn leerlingen vergat en dan in ijdel zelfbehagen vele meesterlijke wendingen aaneenreeg tot een spoor, dat een fijnzinnige arabeske in de sneeuw schreef. Want in die tijd was

de sneeuw nog niet platgetrapt en hardgestampt door de horden van vandaag. Robert leerde mij de beginselen van het skilopen in diepe sneeuw; want was de hoogste beloning die deze kunst bieden zou niet de zwerftocht door gletscherbergen, bij zonsopgang bedekt met een oneindig Gulden Vlies?

Na twee weken oefenen deed ik mijn eerste gletschertocht naar de meer dan 3000 meter hoge Col Infranchissable; bij de daling maakte ik minstens vijftig zware smakken. Op de zeventien km lange, reeds sneeuwloze straatweg naar St. Gervais begon het te regenen. Kletsnat van zweet en hemelvocht bereikten wij het spoorstation; de eerstvolgende trein naar Chamonix vertrok pas drie uur later. Hartung ging een collega opzoeken; ik legde mij te slapen op een bank buiten. Bij de nadering van de trein ontwaakte ik met een stijf gevoel. De weggetrokken wolken hadden de heldere hemel prijsgegeven aan een nijpende vorst; de armen en benen van mijn skipak waren omgetoverd in witte kachelpijpen en mijn borst in een krakend ijspantser. Ik kreeg geen longontsteking en vatte zelfs geen kou, en nam dit goedsmuts op als een bewijs dat ik de alcoholvergiftiging nu wel kwijt was. De dankbare gedachte dat de natuur mij gezegend had met een ongewoon sterk gestel kwam zelfs niet bij me op.

Terwijl de sneeuwjacht aanvlaagde liep ik zorgeloos ski met ontbloot bovenlijf, dat ik als enige voorzorg tegen bevriezing met vaseline inwreef. De hittigheid der jeugd omgaf mij met een mantel van damp, en als de Mont Blanc zijn ondraaglijk glinsterende koepel weer uit de grauwe vlagen tilde, lachte ik. Want zodra de barometer ging stijgen, zouden Hartung en ik een winterbestijging beproeven.

De avond voor de bestijging pas maakte ik kennis met de tweede ploeg van de karavaan: de jonge gids Luc Couttet, die als tweede gegadigde voor de Mont Blanc een zwartbaardige priester meebracht, Père Finet. De weelde van kabelbaan was in die tijd 's winters nog onbekend: het kostte ons dertien uur ploeteren over

steile, hardbevroren hellingen om onze toevlucht voor die nacht te benaderen: het houten berghotelletje, genaamd 'Grands Mulets', naar de vorm van de roodbruine rotsen waarop het verankerd staat.
Vicaris Achille Ratti, later Paus Pius XI, vond met zijn gidsen nieuwe routes naar Mont Blanc en Monte Rosa; maar nog altijd leeft in de Franse gidsen het kinderachtige bijgeloof, dat een priester in de bergen ongeluk brengt. Bij de zwarte morgenkoffie keken Luc en Robert mij aan, trokken een wenkbrauw omhoog en staarden sarcastisch naar buiten, waar de eerste sneeuw viel. Père Finet keek somber langs zijn sombere baard in zijn donkere koffie. Misschien was hij zelf wel bijgelovig.
Toen we naar buiten gingen was zijn zwarte baard in de tijd van een minuut grauw; de sneeuw begon sneller te vlagen en wiste de hellingen uit. Père Finet wilde naar omhoog. Ik raadde waarom: hij dorst de daling niet aan, de rappe glijvlucht naar de diepte, waar kriskras door elkaar de zwarte spleten gaapten. Reeds had de storm der hoogten zijn oordeelsvermogen ontredderd. Later zou ik zelf ondervinden hoe snel de wind van het steile wereldeinde de geest aan flarden rijt als een te strak gespannen zeil.
'We moeten naar omlaag, mon père,' zei ik. 'We moeten een brede lawinebaan kruisen en dan nog heel lang omlaag over hardbevroren hellingen, waar alle rotskloven van de Aiguille du Midi hun sneeuw op gaan lozen.'
Père Finet staarde met grote ogen naar omhoog. 'Allez!' Luc, de ongeduldige, trok zachtjes aan het touw. De priester keek hem aan en zei met ferme stem: 'Ik durf niet naar omlaag. J'ai peur.'
Even stond ik verbijsterd. Ik ben in mijn leven meer dan eens bang geweest, maar nog nooit heb ik die noodlottige woorden 'ik ben bang' over mijn lippen durven brengen. Père Finet bezat een zedelijke moed waar ik eerbied voor kreeg.
Maar de skileraar en de gids lachten hem uit. Luc knoopte het touw los en snoerde mij vast aan het zijne. 'Kom mee, monsieur,'

zei hij zacht. 'Robert heeft meer geduld dan ik.' Langzaam gleed ik hem achterna door het spletengebied. Boven ons hoorde ik tieren, smeken, vloeken en vermanen. Zodra wij twee schimmen zagen gleden wij verder.

Bij het begin van de grote dwarshellingen knoopte Luc het bevroren touw los en borg het in de rugzak. Zodra hij de schimmen weer zag, zei hij dringend: 'En nu snel, monsieur. Ski's kanten, zodat de metaalranden in de sneeuw snijden. Maar rechtop blijven; daar is een mens voor gemaakt. En niet naar links kijken, naar de diepte; daar heeft u niets mee te maken.' Een uur lang gleden en schoven we over het steile dak dat in een verborgen afgrond eindigde. In het gletscherstation moesten we nog een uur wachten op de anderen. Le Père Finet ging languit op het kille cement liggen om het trillen van zijn benen tot bedaren te brengen. Op de dwarshelling was hij uitgegleden, en drie keer over de kop geslagen. Enkel een stijgijzer op zijn rugzak had zijn glijvlucht naar de diepte geremd.

Nu moesten wij nog zevenhonderd meter dalen langs een helling waarover dunne sneeuwslierten reeds speels omlaagbuitelden. Het zicht was zo slecht, dat wij veiligheidshalve de pylonen van de kabelbaan moesten volgen.

Ik begreep nu dat de afdaling van de bobbaan en de sledesprong van de grote schans enkel overmoedige kwajongensstreken geweest waren. Hier was het spel tot ernst geworden. 'Is het werkelijk gevaarlijk?' vroeg ik Luc. 'Welneen, monsieur,' zei Luc koel, 'als u mij maar achternaglijdt, zo snel mogelijk. Maar ik wacht niet op u.' Meteen klapte hij zijn ski's omlaag en verdween in de richting van de eerste pyloon. In volle vaart wendde hij het hoofd om en riep gebiedend: 'Venez donc.' De rest van de tocht volbracht ik op de vleugels van dit bevel. Soms scholen wij even achter een betonblok. De kleine lawines werden breder; hun gesis won een donkerder grondtoon. Hoog boven ons klonken geluiden, die de sneeuwnevel onsamenhangend maakte.

De eerste lorken groeiden aarzelend uit het niet. Vlakbij het bos achterhaalde ons de davering van een omlaagrollende lawine. Het was gelukkig slechts de uiterste zijrand; maar zij metselde mij tot de knieën in wit beton. Na een kwartier graven vond ik mijn voeten terug.
Le Père Finet knielde onder de eerste lorken in de sneeuw, vouwde zijn handen en deed een dankgebed. Toen keek hij ons aan met een smeekbede in zijn donkere ogen. 'Ben ik nu werkelijk op terra firma?'
'Ja,' zei Luc meedogenloos, 'en daar zijn kroegen die u minstens één rondje kosten.'
Zo eindigde mijn eerste ontmoeting met de Mont Blanc in een haastige vlucht; en op deze nederlaag volgde weldra een tweede. De hotelrekening moest weer eens betaald worden. Dus schreef ik in mijn beste zakelijke stijl een briefje aan de bank: 'Mijne Heren, Gelieve mij te doen toekomen een cheque groot f.fr. 3.000 (drie duizend), betaalbaar bij de Crédit Lyonnais, filiaal Chamonix. Tegenwaarde ten laste mijner 1-dags-dep. rekg. ten Uwent. Bij voorbaat dankend, Hoogachtend.'
Vier dagen later ontving ik als antwoord een nog korter briefje: 'Mijnheer, uw saldo in onze boeken bedraagt f. 17,82 (zeventien en 82/100 gld.). Wij wachten gaarne uw nadere instructies af. Bij voorbaat dankend, Hoogachtend.'
De persoon die dit briefje opgaf had waarschijnlijk grote lust gehad om minstens met een tikje ironie te schrijven: 'Wij wachten uw nadere instructies *met enige belangstelling* af.' Want in de loop van amper een jaar was mijn saldo sneller gedaald dan een steen naar de zeebodem. Maar banken blijven altijd beleefd zolang men credit staat. Dat was bij mij nog het geval. Dus schreef ik terug: 'Mijne Heren, gelieve mij het saldo mijner rekening, onder aftrek van eventueel alsnog verschuldigde kosten, in franse franken over te maken. Waarmee ik veronderstel dat onze betrekkingen wel geëindigd zullen zijn.'

Dat waren ze inderdaad. Zodra het restant van mijn uitspattingen was aangekomen kocht ik een pak schrijfmachinepapier, zette in mijn hotelkamertje de tafel voor het raam en schreef, vrolijk begeleid door dansmuziek waar de schaatsenrijdende paren op walsten, in zes weken tijd een roman. Niemand kan verder springen dan zijn polsstok reikt; ik moest dus woekeren met mijn beperkte levenservaring. Maar woekeren lag niet in mijn aard: het boek gloeide van liefde en droop van sport. De enige die er een verstandig woord over zei was alweer Werumeus Buning, die in een bespreking schreef: 'Den Doolaard kan klaarblijkelijk schrijven; hij weet alleen nog maar niet waarover hij schrijven moet.' Jammer genoeg verdiende ik met dit waardeloze boek en met ander onbelangrijk schrijfwerk zoveel, dat ik er, gezond en zuinig levend, in slaagde nog een jaar lang dit doelloos sportief bestaan te rekken. Ik kampeerde zeven maanden achter elkaar in het toen nog goedkope Frankrijk; met het vallen van de eerste sneeuw toog ik weer naar Chamonix. Want met de dwaze hardnekkigheid, die ik volgens mijn Hollandse moeder van mijn Friese vaderen had geërfd, had ik gezworen de nederlaag van een jaar terug te wreken: ik moest en zou de Mont Blanc in de winter bestijgen. Als gids koos ik vanzelfsprekend Luc Couttet. Maar de beschrijving van die ijskoude tocht bewaar ik voor een later hoofdstuk. We haalden de top, maar ik betaalde de victorie met negen bevroren vingers. In de tweede graad maar, zoals de dokter in Chamonix geruststellend zei; er hoefde niets te worden afgezet. Toen ik die avond de eetzaal in het hotelletje binnenkwam, begroetten de gasten mij met applaus. Maar er was niet één, die er aan dacht dat ik met twee witte verbandvuisten zelf mijn vlees niet kon snijden. Alle volgende middagen en avonden, drie weken lang, tot mijn vingers weer rimpelig uit het verband kwamen, werd ik aan tafel gevoerd door een jong Frans meisje. Zij werd later mijn eerste vrouw. Maar over haar zal ik in dit boek niet schrijven.

Voorzomer in Nederland. Ik logeerde een paar dagen bij mijn moeder. Ze las de krant en keek bezorgd over haar bril heen: ik was bezig mijn geld te tellen. Tien, vijftien, zeventien gulden en nog een paar kwartjes. Meer bezat ik niet op aarde. Mijn moeder stond op, ging naar de achterkamer waar het oudhollandse kabinet stond en kwam terug met de metalen koker waaruit ze de rol met mijn diploma's haalde, voorzichtig, bang ze te scheuren. Ze duwde ze mij onder de neus en haar stem klonk bitter: 'Waarom ga je niet naar kantoor terug? Daar kan je goed geld verdienen, inplaats van zogenaamd als een artist te leven, dat wil zeggen op de schobberdebonk en als een halve bedelaar, dan eens bij die vriend en dan weer bij die. Schaam je je niet om mensen naar de ogen te moeten kijken?'

'Je hebt gelijk, moeder. Ik ga weer werken.' Haar gezicht lichtte op. 'Maar niet op een kantoor! Nooit meer!'

Haar gezicht betrok. 'Maar hoe dan werken, jongen?'

Ik liet haar mijn handen zien, met vingers die nog rimpelig waren en rood. 'Hiermee, moeder. Ik heb net een besluit genomen. Morgenavond vertrek ik naar Frankrijk. Daar worden overal landarbeiders gevraagd.'

'Landarbeider...,' mompelde ze. Haar mond vertrok wrevelig. 'Ik heb niets tegen handenarbeid, jongen; mijn vader was schrijnwerker, dat weet je. Je zit hier nog in het meubilair dat hij zelf heeft gemaakt, en dat is beter spul dan het fabrieksbocht van vandaag... Maar ik dacht aan je grootvader van vaderszijde...'

Het zwarte schaap van de familie. Niemand sprak over hem. Men had mij zelfs nooit verteld waar zijn graf lag. Eens een kleine maar nijvere boer, die gezonde, glanzende koebeesten had. Toen dronk hij ze over de tapkast heen, de ene koe na de andere; en daarna de boerderij. Hij moest zich als landarbeider verhuren, tegen het hondenloon van toen. Maar 's winters verdiende hij bij. Hij was een geducht schaatsenrijder op de korte baan, en klauwde op zijn sokken vele geldprijzen weg voor de neus van menige jongere. Na

de wedstrijd bond hij de doorlopers onder zijn werkschoenen en reed over de bevroren meren en kanalen naar zijn huisje. Maar onderweg passeerde hij herbergen, of liever, hij passeerde ze niet. Het laatste spoor dat hij op aarde achterliet waren de vochtkringen van de bierglazen die hij leegde in een boerenherberg bij Sneek. Op een avond met nevelige maan en blauwe damp op het ijs deed hij zijn laatste streek: in volle vaart schoot hij een wak in, dat een boer bij zijn vlonder had gekapt om water te kunnen scheppen voor zijn beesten. Pas met de dooi werd het lijk gevonden.

Mijn moeder was bang voor die herinneringen, want ik leek op de grootvader die ik nooit had gezien. Mijn moeder wist hoe ik gedronken had. En ze herinnerde zich mijn eerste dag op het ijs. Toen ik zes jaar was bracht mijn zachtmoedige vader die alleen op het ijs een echte Fries werd, mij naar een sloot buiten Den Haag, snoerde mij de nieuwe schaatsen aan, mijn eerste, en zei: ''t Is nu één uur. Om vier uur kom ik terug. En als je dan nog niet kunt rijden, krijg je een pak op je billen.' Hij ging weg en ik keek huilend naar het glanzende gele vernis van de schaatsen, waar de zon in blonk. Toen hij terugkwam vond hij mijn schoenen aan de kant liggen, onder een wilg. Met de schoenen aan was ik telkens gevallen, maar op kousevoeten ging het dadelijk goed. Want ik reed niet zoals een Hollander rijdt, maar ik klauwde, zonder dat ik het ooit iemand had zien doen. Mijn grootvader was er een meester in geweest en dat was voldoende. Zo heb ik ook nooit de vakknepen van het houthakkersberoep hoeven leren: mijn grootvader werkte veel in de bossen.

Nu wilde ik als landarbeider gaan werken, zoals hij. Mijn moeder huilde bij het afscheid. Maar zij besefte evenmin als ik, dat ik pas met celthanden zou leren schrijven.

Fouquet, Graff, Dôme, Rotonde: alle Parijse etablissementen, waar ik vroeger grote fooien had laten liggen liep ik zonder een blik voorbij. In mijn rugzak had ik een brood, een worst, een veldfles met wijn, ondergoed en scheergerei. Meer had iemand die op aarde nog maar een paar gulden bezat toen hij in Orleans aankwam, toch niet nodig. Ik werd afgehaald door mijn vriend Fons, die na onenigheid thuis het beroep van kunsthandelaar in Den Haag verwisseld had voor het door hem zelf uitgekozen baantje van aspirant-rozenkweker bij Orleans. In de grote kwekerij waar hij werkte werd ik aanstonds aangenomen als hulpje van de enter. Officieel heette deze functie assistent-rozenveredelaar.

De dauw lag nog op het gras toen ik met de andere arbeiders het hek binnen ging. Ik had ondertussen reeds geleerd dat de natuur zomaar eten oplevert: een der arbeiders had mij getoond waar de vette wijngaardslakken zich verscholen, die zo heerlijk smaken in een restaurant, opgediend in het zand, met een peterseliesaus in de schelp. Hij borg zijn buit, twaalf stuks, in zijn pet.

Ik liep, een hengselmandje met stekjes aan de arm, achter een zachtmoedige arbeider aan, die het zuiverste, beschaafdste Frans sprak, dat ik ooit buiten de Comédie Française gehoord heb. Bij elke struik die geoculeerd moest worden, sneed hij behendig een oog af, plakte er de met spuug bevochtigde stek tegenaan en liep door. Dan was het mijn taak de stek vast te zetten met een witwollen draadje: mastworpje boven, winden, mastworpje beneden, aantrekken, knoopje, volgende stekje. En zo in het eindeloze door. Na twee dagen werd ik er gek van. Na drie dagen zei ik tegen mijn vriend: 'Wat ben ik begonnen? 't Is verdorie net de typekamer op kantoor, alleen maakt het geen lawaai. In plaats van rakketakketak-tsjing-boem is het mastworpje-boven, mastworpje-beneden-volgende roosje. Ga mee ons loon halen en de boer

op? 't Is net de tijd van korendorsen en dat betaalt beter ook!' Fons aarzelde even. Hij had geen grootvader gehad die landarbeider geweest was, maar kwam uit een milieu van fabrikanten, ouder op ouder. En hij liep er nog netjes bij, in khaki en rijlaarzen; ik droeg arbeidersblauw. En bovendien had ik het voordeel (op dat ogenblik der keuze tenminste) van nog een tweede grootvader die met zijn handen gewerkt had. Ook mijn grootvader Hunningher, gesproten uit een Elzasser familie die naar Nederland verdwaald was, heb ik nooit gekend. Maar over hem was de familie spraakzamer. Had hij zich niet nadat zijn ouders in zijn prilste jeugd aan de cholera waren gestorven, opgewerkt van krullejongen tot eigenaar van een meubelmakerij waar hij zeventien man werk gaf? Achter de werkplaats lag een binnenhofje met een blinde muur. Daar kwakte hij met een vaart elke mahoniehouten stoel tegenaan die kant en klaar uit de werkplaats kwam. Bleek een der voegen ontzet, of bespeurde hij ergens ook maar de schaduw van een barst, dan greep hij een bijl en sloeg de stoel tot kachelhout.
Dit verhaal maakte diepe indruk op mijn jeugdig gemoed, al twijfelde ik enigszins over zijn verdienste in het namaken van antiek. Een pastoor, die zijn vroeg-19e eeuwse kerk een eerbiedwaardiger uiterlijk wilde geven, bestelde bij mijn grootvader een stel authentieke gothische koorbanken. Toen ze klaar waren joeg opa er met zijn jachtgeweer eerst een paar pond hagelkorrels door om de houtwurmgaatjes na te bootsen die het kenmerk zijn van eerbiedwaardige ouderdom. Daarna verleenden salpeterzuurdampen het hout een antiek voorkomen. Ik weet in welke kerk die banken staan en ik weet ook, dat de houtwurmen er nu echt inzitten: ze vonden hun bed gespreid.

Men onderscheidt de bewoners der wereld gewoonlijk naar hun huidskleur, nationaliteit, afstamming of godsdienst. Sinds Wereldoorlog II is het bovendien de gewoonte geworden hen in twee kampen te verdelen: kapitalistisch of communistisch. Er valt een

sympathieker en wezenlijker indeling te maken: in wereldburgers met en zonder eelt.
Kijk de mensen in de handen, waar ook ter wereld, en ge zult een onderscheid zien. Ze zijn vuil of schoon, vereelt of gladjes; er zit aarde onder de nagels, of politoer en lak er op. En dit is het enige verschil dat zowel voor Moskou geldt als voor New York en Calcutta. Dit eelt ligt slechts schijnbaar enkel aan de oppervlakte: het heeft een diepe invloed op de levenshouding. Sinds lange jaren leef ik als een soort amphibie tegelijk in de vereelte en de eeltloze wereld. Daarom zie ik met een ironische glimlach de opgetrokken neus waarlangs de aankomende kantoorbediende neerkijkt op de volleerde vakarbeider. Maar pas toen ik de commerciële wereld der witte boorden en blanke handen verliet en noodgedwongen arbeider werd, ging ik beseffen welk een veel grotere vrijheid de eelt-mens geniet.
Om te beginnen heeft hij een aanzienlijker en gemakkelijker keuze in zitgelegenheden. Een als heer gekleed persoon kan onmogelijk op een stoeprand of tegen een huis aan gaan zitten zonder zich belachelijk of zelfs verdacht te maken. Omstanders veronderstellen dan dat hij òf gek geworden is òf onwel. Daarop laat men dus of een ambulance aanrukken of een dwangbuis. Maar als een in overall gekleed persoon gezellig op zijn hurken zittend zijn blauwe rug tegen een gevel schurkt, dan gunt men hem hoogstens een hooghartige blik: hij is 'maar' een arbeider. En de arbeider heeft er lak aan, want hij weet zich in het bezit van nog meer gemakkelijke privileges.
Zo mag hij zich aan zijns gelijken verstaanbaar maken door de schreeuw – wat aan eeltloze personen met een das aan verboden is, behalve bij de tandarts en op politieke vergaderingen, waarop een voorzitter dan nog bestraffend hamert. Ook heeft hij in vele branches van handenarbeid de verlossende mogelijkheid op elk gewenst ogenblik uit te breken in gezang of iets dat er op zou willen lijken, terwijl op kantoren de goede toon juist het toonloos spreken is, en dan

enkel als je iets gevraagd wordt. Echt lawaaimaken is er het uitsluitend prerogatief der kantoormachines, want de eeltlozen dienen hun werk zo zwijgend mogelijk te verrichten.
De vereelte mens staat dus in vele opzichten dichter bij de oermens, die, volgens vele ethnologen, zong eer hij sprak, en elke droge plek aarde zonder stekelig gewas tot stoel had. Hij is niet alleen primitiever en vrijer (behalve bij het afschuwelijke fabriekswerk aan de lopende band, deze moderne galei, die haar slaven vroeg verslijt), maar hij staat ook in een direkter verhouding tot de werkelijkheid. Ik had jarenlang met witte handen op wit papier zwarte cijfers opgeschreven, die op olie betrekking hadden. Pas toen ik in de haven van Marseille vaten olie kreeg voort te rollen, drong het via mijn besmeurde handen tot mijn zinnen door wat olie eigenlijk was.
Deze en dergelijke ervaringen had ik nodig om romans te kunnen schrijven, al begreep ik dat nog niet. Vers van kantoor af was mij dit niet gelukt: ik kende de aarde nog niet en haar volheid, noch de mens en zijn hartstocht. Het kantoorbestaan was van het werkelijke leven een schimmenspel geweest waarin van alle wezenlijke levenswaarden slechts abstracte symbolen overbleven. Nu deed de wind die over de bloeiende zomerwereld woei de twee-dimensionale schimmen aanzwellen tot wezenlijke mensengestalten, met heet bloed in de aderen. Mijn eerste openbaring omtrent de andere helft des levens, die voor mij verborgen was gebleven, kreeg ik toen ik in het bloedrode oog staarde van André L., voorwerker op een boerderij bij Dijon.
'Stroop je mouw op!' zei hij bars. Met zijn harige klauw bevoelde hij mijn spieren. 'Geen kwaad materiaal, maar nog lang niet genoeg doorgewerkt. Straks zullen we wel zien wat je waard bent.'
Er kwam een jong vrouwtje binnen; ze had verlegen ogen, een wulps mondje en bewoog zich katachtig. André's ene gezonde oog gaf een waarschuwend flikkersignaal in mijn richting, want hij had natuurlijk gezien dat ik naar haar welgevormde kuiten keek.

'Dat is Lucienne, mijn maîtresse,' waarschuwde hij donker, 'en daar blijf jij van af – jij en ieder ander!' Zijn hand vloog naar zijn gordel en meteen stond zijn vechtersmes met trillend lemmet in de houten tafel. 'Je weet wat dat betekent, nietwaar?' Ik knikte. 'En laten we nu maar de rotzooi gaan eten, die onze gierige baas ons gunt.' Hij wees met zijn mes naar de schaal met pilchards. 'Oogsttijd!' schamperde zijn stem, 'maar de paarden krijgen geen haver en de arbeiders geen biefstuk. In de gevangenis had ik het nog beter...'
André's lange monoloog en de begeleidende gebaren brachten mij zonder moeite tot de overtuiging, dat er in het milieu der zwervende arbeiders andere zedelijke opvattingen heersten dan in het wereldje der kantoorheren, waar ik bij mijn eerste binnentreden ontvangen was met de bloedeloze beleefdheid, die bij dit papieren vak past, en met de kleurloze titel 'meneer', die, zelfs al kwam de naam er achter, toch alle individualiteit scheen uit te wissen. In die wereld kon een chef ongestraft naar de kuiten van verloofde typistes loeren; hier bleek dat levensgevaarlijk.
Toen André even weg was omdat de 'patron' hem moest spreken, zei Honoré, de ploeger, opeens: 'Je hebt een goeie beurt gemaakt bij André. Hij heeft je meteen getutoyeerd.'
'Doen jullie dat dan niet altijd?'
'Onder elkaar, ja! Maar een blauwe broek maakt nog geen arbeider! Wij kijken niet naar de buitenkant, maar naar wat er van binnen zit. En ondanks je manier van spreken houdt André je blijkbaar niet voor een bourgeois.'
Het geluid waarmee hij het woord 'bourgeois' uitspuwde was scherp van minachting voor de klasse, waarin ik sinds mijn vroegste jeugd had geleefd.
'Wat was dat van die gevangenis?' vroeg ik terloops.
'André heeft tien jaar gezeten omdat hij een rivaal in de liefde overhoop heeft gestoken,' zei de ploeger, met kleine hoofdknikjes van eerbied. 'Maar niets oneerlijks, hoor; een regulier tweegevecht, à la fidèle.'

'En dat oog van hem?'
'Dat heeft hij verloren in een gevecht met een bewaker.'
Tien jaar gevang wegens een dodelijk messenduel omderwille van een buitenechtelijke liefde waren in dit milieu blijkbaar evenwel waard als het rode lintje van het Légion d'Honneur onder de bourgeoisie. Later zou ik merken, dat de arbeiders onder elkaar slechts twee doodzonden erkenden: elkaar verraden en elkaar bestelen. Zo leerde mijn arbeiderstijd me al dadelijk hoezeer moraal afhankelijk is van milieu.
Na het eten, toen we rogge op reken gingen zetten, gaf André me een eerste zedeles. Met de lange hooivork gooide ik de garven naar hem toe, terwijl hij ze netjes opstapelde. Een paar keer gooide ik te woest, zodat de aren in het rond vlogen. André loenste mij aan met het schrikwekkend rode lidteken, dat eens een oog was geweest, zette de handen in de zijden en sprak mij toe met een stemgeluid, dat zowel toorn verried als medelijden met mijn domheid en tekort aan begrip. 'Ik verbied je om op die manier met koren te smijten! Weet je dan niet, dat koren brood betekent en dat brood heilig is?'
Als zoon van een predikant had ik in mijn leven over vele heilige zaken horen spreken, maar, behalve bij het Avondmaal, nimmer over heilig brood. Ik moest een moordenaar ontmoeten om me duidelijk te maken, dat ook het doodgewone dagelijks brood geheiligd werd door het mysterie der groeikracht, en door de honger van hen, die het ontberen.

We hielden het niet lang op de herenboerderij uit. Het eten was te slecht en de 'patron' te schriel en te lastig. We liepen weg gelijk met André en diens vriendin. Het was eind Juli geworden en de dorsmachines togen door het golvende land met zijn glanzende stoppelvelden. En elke Bourgondische boer die zijn koren dorst en daarbij tegelijk zijn oogstfeest viert, heeft doorgaans een paar losse kerels nodig om de ploeg van veertien, vijftien werkers vol te maken, die hij bij elkaar gaart uit knechten, geburen, broers,

neven en nichten. De dag vóór de drijfriem sidderend losraast slaat hij kazen en worsten in, haalt een vat wijn uit de coöperatiekelder en vraagt zijn vrouw een stel kippen te kelen. Die dienen enkel voor de soep en voor het koud afkluiven, wanneer de ploeg in een onwennige stilte naast de plotseling zwijgende machine neerstrijkt voor de tussenmaaltijden, die de duidelijke namen 'dix heures' en 'quatre heures' dragen.
Want er wordt gewerkt 'van de ster tot de ster', en dat zijn in uli zestien uren, die hoognodig onderbroken moeten worden door vier hartige maaltijden. Bij de twee hoofdmaaltijden komt het wild op tafel, want de jacht is al geopend en de konijnen, hazen en fazanten worden door de boerin en haar dochters toebereid met geraffineerde sausen. De dorst wordt weggespoeld met grote slokken rode wijn, zowel aan tafel als rond de machine, die uren lang het schudderschokkend middelpunt is van een hete, stekende, slijmvliesverdrogende stofwolk.
De schoonste dag beleefden we bij een burgemeester in de buurt van Dijon. Hij had een machine gehuurd waarvan om het half uur de drijfriem afliep. Dan had de machinist, die even ijverig de wijnkan hanteerde als de oliespuit, telkens wel vijf minuten nodig om de riem weer zuiver op te leggen. In die tijd deed de burgemeester zijn zoveelste ronde met de mandefles. Ik stond achter de strobinder, waar ik de bossen uit moest wippen, te wachten toen hij voor de twaalfde maal die dag kwam aankruien.
'Kom, neem er nog een, jeune homme, er is geen wind vandaag, je hebt het nodig tegen de stof.'
'Merci, m'sieu le maire, ik heb al genoeg gedronken.'
Hij trok zijn voorhoofd in zorgelijke rimpels. 'Maar dat kan niet goedgaan, zo houd je het niet uit tot de avondster! Hollander, hebben ze me verteld? Precies, aardappelen en melk... Nu geef ik je kans om die stijfselpap uit je lichaam te zweten en door edel Bourgondisch bloed te vervangen, en je wilt niet!'
Ik kon hem niet beledigen. 'Een halve beker dan maar, m'sieu le

maire.' Natuurlijk werd het een hele. Nimmer heb ik zo hard gewerkt in een permanente toestand van net even zwevende, zorgeloze vrolijkheid als tijdens die weken in Bourgondië.
Het dorsen liep af en de druivenoogst lag nog groen in het verschiet, want door de vele lente- en zomerregens waren de trossen klein en hard gebleven. Maar in het zoele zuiden had de zon heftiger gebrand. Van een marskramer die uit de Provence kwam, hoorden we dat er op de arbeidsbeurs te Nîmes tussen vijf en tien september altijd volk werd aangeworven voor de pluk op de grote bezittingen. Het dorsen had ons dertig franken per man per dag opgeleverd; maar die konden we beter besteden aan eten en drinken onderweg dan aan nachtlogies in herbergen. In korte of lange dagmarsen, al naar slagregen of zonneschijn, togen we zuidwaarts, slapend in stroschelven en verlaten schuurtjes. Op een zaterdag kwamen we in Nîmes aan; de maandag daarna zou de werving beginnen, en ons geld was op vijf frank na op. We gooiden kop of munt of we daar brood voor zouden kopen of een pakje Gauloise Bleu. De nicotine won; en zes en dertig uur lang leefden we van blauwe druiven, tot onze weeë maag aan ons flauwe gehemelte kleefde, met daartussen een hikkende slokdarm. Het eerste uur was het een genot in de wijde velden te liggen, met een lui handgebaar boven je hoofd te grijpen, een tros af te rissen die de vorm had van een donker hart, en dan met één beet een dozijn druiven van hun korte stengels te grissen en kapot te knallen tegen je gehemelte. Maar na twee druivenmaaltijden reeds hunkerden we naar een onbetaalbare worst met knoflook.
Nog een godganse gloeiende dag in de dunne schaduw der cypressen en olijfbomen; nog een nacht van bezeten krekelgezang, waarbij onze rommelende magen de baspartij boerden; en we stonden opnieuw, doch nu met vage hoofden en onvaste benen, voor het loket van het arbeidsbureau. Er kwam een zorgelijk kijkend manneke binnen, een gouden lorgnet aan een zwartzijden lint, een donkergrijs zomerpak en puntige zwarte schoenen. 'De

rentmeester van Château Font Colombe!', zei een luide fluisterstem uit de haveloze troep, die het wachtlokaal met knoflook doorgeurde. De beambte kwam uit zijn loket en maakte ruim baan voor het pseudo-deftige rentmeestertje, dat angstvallig elke aanraking met onze zwetende lichamen en gelapte kleren ontweek, en ons door zijn gouden lorgnet monsterde alsof we als levende koopwaar op een slavenmarkt stonden. De beambte gaf mij een harde klap op mijn schouder. 'Hier heb ik een paar prima kerels voor u, car les Hollandais, ça c'est costaud, hein?'
We hadden hem wel willen zoenen. Samen met een stel Italianen, Spanjaarden, Bulgaren, Polen, Wit-Russen en ook nog enige Fransen waren we aangenomen om gedurende zes weken de honderden hectaren wijngaarden, die de markies de Saporta in de Durance-vallei bezat, van hun berstensrijpe druiven te ontdoen. Gelukkige tijd, toen men in Frankrijk nergens nog naar kaarten van sociale verzekering vroeg en naar andere, nu onontbeerlijke papieren! Zonder zorg kon het uitvaagsel der natiën het Dionysisch feest vieren, dat sinds de oudheid het schuimend hoogtepunt vormt van het jaar der wasdom in het zongeblakerde gebied rondom de Oude Wereldzee. Ploegen en spitten, mesten en sulfateren, suikerbieten en aardappelen rooien, harde olijven uit bomen slaan en kastanjes rapen, om maar te zwijgen van de moordende herhaling van eendere handgrepen in dreunende fabriekshallen – het zijn alles bezigheden, die de om zijn brood zwoegende mens zijn opgelegd als een straf, die hem onbewust toch geloven doet aan de smadelijke uitdrijving van zijn verste voorzaten uit het paradijs. Alleen de druivenpluk is een zingende taak, die de arbeider volgt als een dichter zijn roeping. Nog leeft in het ganse randgebied der antieke zee de dronken god, die eens het dode scheepshout rankend deed uitbotten. Want waarom anders beving ons, ondanks het vermoeiend zwoegen in de hitte der eerste dagen, een stille en innige vreugde, en een blijheid die elk ander werk had ontbeerd? Nu lag in het werk zelf een glanzende beloning, die geen begripshard

woord kon verklaren. Terwijl onze hand de ritselende struiken doorwoelde naar het dauwbeslagen wonder der trossen, die zwaarder werden naarmate ze dieper in het verborgene groeiden; terwijl wij, het hoofd beschermd door een strozak, de volle vaten droegen wier wanden wekenlang bespat zouden blijven met druivensap, beseften wij, ongeacht herkomst en ontwikkeling, dat wij, behalve dragers en plukkers, ook deelhebbers waren in een oeroude rite.

Ondanks het krijtend galmen van platvloerse liederen, de kijvende ruzies in de slaapbarak en het domme gesputter tegen het dagloon, dat eerder beter was dan elders, bleven al deze kerels en wijven toch opgenomen in de mysterieuze gemeenschap die ontstaat en vergaat met de maand der berstensrijpe druiven. Wat wij dagelijks vierden, was het verzoeningsfeest der oerelementen. De druif was geboren uit aarde en water, zonnevuur en zomerlucht. Maar er moest iets meer zijn, want dat gold evenzeer voor appelen en meloenen. Alleen over de wijnrank had een godenzoon zijn hete adem heengeblazen. Alleen het druivensap bezat de gave der transformatie in een drank, die de sterveling buiten zich zelve deed treden, zwevend tussen tijd en eeuwigheid, slechts halverwege een god, maar geen aardezwaar sterveling meer: beeldenaar van de Dionysos, die geboren was uit de blijslaap van een aardse vrouw en de beheerser des hemels.

Daarom is wijn de enige drank waaraan de aardse dorst en het brandend begeren naar eeuwigheid zich gelijkelijk lessen; daarom worden uit dichters, die tezamenzitten bij het geheim van de wijnstok, de gevleugelde woorden geboren, die evenmin ontstaan kunnen uit nuchterheid als vuur uit water. Op hun dis staat nog steeds de beker waaruit Socrates dronk bij het gastmaal van Agathon.

Soms kwam de oude markies ons bezoeken bij ons werk. Hij steunde zijn oud, droog lichaam op een ivoren stokje, dat hij spelend omhooghief wanneer hij gegroet werd. Bij de ploegbaas

informeerde hij hoeveel landen er dit jaar in de ploeg vertegenwoordigd waren; en toen er ook een Duitser aanwezig bleek te zijn hoorde ik hem tevreden zeggen: 'Très bien, cela me fait plaisir'. Het zou verbazingwekkend geklonken hebben uit de mond van een Fransman, wanneer zijn fijn en vredig gezicht niet verteld had dat hij sinds lang een ander geheim van de wijn moest hebben begrepen: het is de verzoeningsdrank, die geen onderscheid maakt tussen vriend en vijand. En zo vierden wij al plukkend ook het verbroederingsfeest van vele eens vijandige volken. Er werd soms gevochten, maar altijd tussen man en man en nooit om nationale verschillen. Terwijl de regeringen van Polen en Duitsland, Frankrijk en Italië, Bulgarije en Rusland spitse nota's wisselden en elkaar bespionneerden, dronken Hermann en Votjech, Antoine en Mario, Dmitri en Pjotr elkaar met de wijn van kasteel Font Colombe de broederschap toe van kinderen der ene, vruchtbare aarde.

Het was een wijn, die als een genade des hemels over de tong liep. In vroeger jaren had ik wijn gedronken; maar pas toen ik de rijpe druiven had gedragen en de werking van het wijnhuis had gezien, begreep ik wat wijn is. Deze druivenpluk leerde mij voor de rest van mijn leven, met welke eerbied en liefde men goede wijn behandelen en genieten moet. Maar ook hield ik er de verachting uit over, waarmee verknoeide wijn dient te worden uitgespuwd, en de felle haat, die ik in een duistere hoek van mijn zondig wezen bewaar voor alle knoeiers met wijn, in het bijzonder de professionele.

Ha! ik ken er een in ons vaderland, die dank zij een gladde reclame het vertrouwen verworven heeft van snobistische burgers, die hun voor duur geld gekochte flessen in een hoek van zijn uitgestrekte kelders mogen bewaren tot aan de veronderstelde rijping, welke hij bij voorbaat vermoordt met scheuten alcohol. Ik voorspel hem een gruwelijk hiernamaals: in steeds nauwere kringen zullen de rotgezellen van de wrekende wijngod rond hem heen dansen. De

razende maenaden zullen hem aan stukken rijten, en satyrs en silenen zullen de lillende lappen roosteren boven het smeulend vuur der wijnstokwortels, wier vrucht hij heeft ontwijd. Maar mijn kleine wijnhandelaar, die elk jaar de moeite neemt naar Frankrijk, Spanje en Italië te reizen om daar het voorjarige gewas te proeven, waarvan hij de beste stukken koopt om voorraad te hebben in jaren van misgewas – hij en zijn vele eerlijke vakgenoten zullen door de schoonste der Maenaden met wingerdranken worden bekranst; met haar Thyrsosstaf zullen zij hun de weg wijzen naar het eeuwig gastmaal van Dionysos, waar satyrs af en aan galopperen met bokkehuiden vol van de wijn die onsterfelijk maakt.
Het is nog voorjaar en koud, terwijl ik dit schrijf; en een blik op de zon zegt me, dat er nog een uur verlopen zal voor het avondmaal. De verwarming is al een paar weken uit, maar het open vuur brandt; en na het ontkurken van een fles Côte du Rhône zet ik haar op eerbiedige afstand van de vlammen. Want wijn, uit zongestoofde druiven geboren, verdraagt geen tweede maal een scherp vuur. Na de gisting is zij gelijk een bloem geworden, die zich bij de avondkilte sluit om bij het langzaam stijgen der morgenzon weer geleidelijk open te bloeien. Zij is gelijk een vrouw, wier diepste gunsten slechts die minnaar geniet, die haar eerst met de warmte van zijn geduldige liefkozingen weet te koesteren.

Nadat de laatste blauwe tros in triomfantelijke optocht naar de eetbarak was meegevoerd, werd ze, aan een touwtje van de zoldering hangend, het middelpunt van een culturele afscheidsavond. Er werden fandango's en aria's gezongen, een oude druivenplukker droeg gedichten van Victor Hugo voor, en een zigeunerin deed een buikdans boven op de eettafel. Het was na middernacht eer we voor de laatste keer in ons gewone bed lagen: een uit elkaar getrapt blok stro, zo ingebouwd tussen strobalen dat we onder de rand van het dak door nog net een paar sterren konden zien.
'En wat nu, Fons?'

'Wat mij betreft gaan we een keer naar de stad. We hebben nu wat geld en in de haven van Marseille schijnt dik te verdienen te zijn als dokwerker. En ik wil wel weer eens een keer zwemmen. Een roeiboot huren. Uit vissen gaan.'
'Goed, dan ga ik in die tijd iets anders doen, want ik word kriegel van vissen. Ik ga schoolschriften kopen.'
'En dan?'
'Er in schrijven.'
'Wat?'
'Weet ik nog niet. Misschien over dit hier.'
Ik word altijd inwendig kwaad wanneer iemand me nietsvermoedend naar een boek vraagt, dat in status nascendi verkeert; het geeft me het gevoel tijdens zeer intieme handelingen door een vreemde verrast te worden. Ik wist wat er in mij woelde: een boek over de hartstochtelijk levende mensen met wie ik de laatste maanden had gewerkt en gezweet, met wie ik het brood had gebroken en het zout gegeten. Om hun beeld zuiver te bewaren moest ik er mij onmiddellijk van verwijderen.

De dag daarop verlieten we Font Colombe, waar ik, jong en geestdriftig en ontvankelijk, de druiven torsend als een last die niet bezwaarde maar juist vleugels gaf aan het paradijselijk verlangen naar de gouden landschappen der gelukzaligheid, de voorsmaak had geproefd van het Elysisch geluk. Acht en twintig jaar later kwam ik er terug. Dwars door de stoffige Provence waar het vermoeide groen bestoven lag met het oude goud van een stervende zomer, reed ik langs slingerwegen naar de wijde vallei waardoor de donkere Durance traag naar zee stroomde. De kettingbrug klepperde precies als een kwarteeuw geleden toen ik er voor de eerste maal overheendaverde in de diepe avondschemer, in een ratelende kar vol sjofel werkvolk. Nu reed ik er overheen in mijn eigen auto, op weg naar de Côte d'Azur. Nu bezat ik een vrouw, kinderen, vele boeken, en, zoals mijn uitgeefster mij jaarlijks bewees, ook vele

en getrouwe lezers. Indien trotsheid in mijn aard lag, had ik er trots op kunnen zijn in die acht en twintig jaar iets te hebben bereikt. Maar schrijven was voor mij nog steeds, zij het in andere vorm, dezelfde soort onverklaarbare gave gebleven als deze vallei bezat in de verborgen kracht, waarmee zij haar druiven driftig naar het zonlicht stuwde; de druiven, die nu opnieuw mijn verhemelte zouden bespatten met het donker sap van een nooit verloren herinnering.

Daar was het dorp, waar ik dagelijks in het middaguur op de fiets de 'Petit Provençal' haalde voor de oude, manke plukker, die niet in slaap kon komen wanneer hij het nieuws van twee dagen geleden niet wist. Daar stond de schilferende plataan, waaronder Henri de Algerijn ons op een maanlichte avond Moorse liederen had voorgezongen, die een mengsel waren van aardse geilheid en hemels verlangen. Daarachter begon de grote wijngaard waar de voor driekwart blinde Pjotr de Rus zijn emmer had verloren om daarna, toen de ploegbaas hem voor lijntrekker uitschold, verontwaardigd zijn ontslag te nemen, want hij liet zijn blindheid door niemand beledigen.

Maar er was geen wijngaard meer. In plaats van traag wuivende wijnstruiken, bezwaard door donkere trossen, sproten de spichtige stengels van uien lachwekkend dun uit de rode aarde. Ik gaf gas en raasde de helling op, waarachter de volgende wijngaard begon. Hier lag stinkend aardappelloof op smeulende hopen. En toen weer uien, en nog eens uien, en nergens één enkele wijnstruik. Ik keek radeloos om mij heen, in de paniek die een klein kind grijpt, wanneer het spelend een bal naloopt, en dan opeens de weg naar huis niet meer kan vinden. Daar! de kasteelmuur; maar de hekspijlen werden bijeengehouden door een roestige ketting, en de oprijlaan was overwoekerd met gras. De oude markies was gestorven, en dat had ik verwacht; maar zijn erfgenamen hadden de wijnstruiken laten uitrukken. Dionysos' stille legerscharen, die als een regiment der vreugde oprukten over de heuvels naar de door

cypressen omgeven plek, waar de wijnpers stond, waren geveld door het meedogenloos kapmes van een rationele markteconomie. En opeens begreep ik, in een begrip dat uitging boven het koele denken, dat de werkelijke verandering niet in het landschap lag, maar in mijzelf; dat ik als een dwaas de weg terug had gezocht naar de plek waar ik een vorig bestaan had geleefd, in dat andere leven dat jeugd heet; jeugd – toen elke ademhaling smaakte als een teug wijn; toen ik een bezitloze zwerver was, en schatrijk zonder het te begrijpen; een koning in lompen die het diadeem der sterren bezat; een verliefde op het leven in al zijn onuitputtelijke volheid, die elke morgen opnieuw te grijp lag. En wie jong is vindt dat de gewoonste zaak van de wereld.

Toen de taaie bruine wortels der wijnstruiken, die de aarde zo stevig hadden omklemd, in de open schouw der boerderijen tot as versmeulden, was mijn jeugd voorgoed vervluchtigd, samen met de dunne rook, die recht ten hemel steeg in de heldere winternachten. En uit de as was een ander wezen opgestaan, een wijzer, maar droever Phoenix, de man die hier in een auto reed en nu als een bezetene wegvluchtte voor het gras, dat over de oprijlaan groeide als over een vergeten graf.

Toen ik voor de eerste maal Font Colombe verliet, was het niet in een auto maar op kapotte tennisschoenen. Sokken had ik ook niet meer, en het stro dat als stootkussen diende tegen de keien, stak spichtig tussen mijn blote tenen uit, want het neusstuk lag aan rafels. De wegwalsen van mijn vriend waren er niet veel fraaier aan toe. Maar dat belette ons niet aan één stuk door naar Marseille te lopen, in een halve nacht en een hele dag.

In de vallende avond zaten we pastis te drinken aan de Vieux Port, die tijdens de oorlog zo ontluisterd is door de Duitsers. Het zweefveer, de beroemde Pont Transbordeur, braken ze af terwille van het schroot, en het oude havenkwartier, tevens hoerenbuurt, maakten ze met de grond gelijk omdat de Marseillaanse meiden

hun Teutoonse klanten in bed de keel afsneden. Voor de oorlog waarschuwden reisgidsen de toeristen trouwens reeds om het Vieux Quartier liever te vermijden. Maar dat gold niet voor ons. Wij waren geen bourgeois. In onze verschoten en gelapte arbeidersplunje waren we in de onderwereld hartelijk welkom. Dat legde ons niet de dwang op er liefde te kopen, maar wel de verplichting om beleefd te zijn en dus, als we aangeroepen werden, te gekscheren met de meiden die halfnaakt uit de ramen van bovenverdiepingen hingen. Mond stijf dicht en doorlopen zou opgevat zijn als een motie van minachting, en in dat geval zouden we nog vóór de straathoek een nachtspiegel op ons hoofd gekregen hebben met inhoud en al.

De eerste dag in de stad bezorgde ons blaren aan de voeten en een schrijnende zeerte in ons bandeloos binnenste. De schijnbaar doelloos ronddolende volksmenigten maakten ons aan het schrikken. Welke ramp stond er te gebeuren, dat al deze mensen zo haastig door elkaar holden? Welk doel had hier het leven, welke zin de nutteloze gebaren? Het asfalt leek ons opeens een muur die ons scheidde van het werkelijke bestaan, waar elk gebaar en elke verplaatsing een zin hadden die onmiddellijk te duiden viel. En verder vonden we de stad danig onpraktisch georganiseerd: er was nergens rekening gehouden met zwervers. Voorzover er gras was mochten we er niet in gaan liggen, en we vroegen ons af voor welke onnatuurlijke functie gras hier dan was bestemd. Als we moe waren konden we ons nergens uitstrekken maar moesten op een bankje gaan zitten. Alleen aan de havenkaden heerste vrijheid; maar de keien bleven meedogenloos hard. Verder stonden er nergens hooibergen en open stroschuren; voor het eerst sinds maanden moesten we onder een gesloten dak slapen en dat gaf ons de eerste nacht het gevoel in een gevangenis beland te zijn.

In een star betonnen arbeiderstehuis vonden we een bed, een kastje dat we konden afsluiten en een gemeenschappelijke douchekamer voor drie frank per nacht, dertig cent dus. Koud eten aan de

Joliette-kaai kostte ook drie frank. Voor die prijs kreeg je aan een kraampje een doorgesneden homp brood met warme bloedworst er in plus een glas rode wijn. Warm eten kostte vijf frank. Maar hoeveel zouden we in de haven verdienen?

Nog voor we het bloedworstontbijt op hadden, werden we aangeschoten door een klein kereltje. 'Willen jullie werken?'

Ook hier was dus blijkbaar arbeiderstekort. 'Hoeveel geeft het?'

'Veertig frank voor acht uur.'

Een echte bootwerker, die naast ons stond te kauwen, knikte toestemmend.

'Goed, accoord.'

Vijf minuten later haalden we ons eerste bootwerkerszweetje bij het kruien van telkens vier balen maïs, die samen 400 kg. wogen, over een hobbelige, snikhete pakhuiszolder. De voorman had ons dadelijk toegefluisterd: 'Portefeuille in je broekzak!' Het merendeel der arbeiders was Italianen. Na een toevallige botsing op de halfdonkere zolder zocht er een dadelijk ruzie. Zijn hand gleed in zijn zak. We wisten wat dat beduidde: hij knipte zijn mes open. Een tweede koos zijn partij. Ik greep een laadhaak, mijn vriend een breekijzer. We gingen rug aan rug staan, rustig, en wachtten innerlijk hartebonzend af. Maar er gebeurde niets; ze hadden enkel willen zien of de twee nieuwelingen over zich lieten lopen.

Het milieu lag ons niet, het werk evenmin; maar als we één dag in de week werkten konden we zes dagen doen wat we wilden. De volgende morgen ging Fons uit vissen. Ik zette mij aan een leeg tafeltje aan de havenkade, tegenover een sympathiek uitziende kroeg, bestelde een zwarte koffie, wat mij de zekerheid gaf verder de hele morgen met rust gelaten te worden, sloeg het lege schoolschrift open, keek lang en wanhopig naar de eerste verschrikkelijk naakte bladzijde en schreef toen, na een plotselinge ingeving, met zulke grote halen dat de bladzijde tenminste meteen vol was: De Druivenplukkers.

Ziezo, de titel stond er.

Nu bladzij twee: die kon mooi dienen voor een lijst van de in het boek optredende personen. Ik begon de namen op te schrijven van allen die me uit de laatste drie maanden in het geheugen waren gebleven. Toen ging ik ze uitwieden, door ze te groeperen volgens hun milieux. André met het boze oog moest de hoofdpersoon worden, vanzelf. Nog nooit had ik zo'n sterke persoonlijkheid ontmoet. Opeens doemde het fijne, sterke gezicht van de markies op. Wat hadden die twee gemeen, dat ik samen aan hen dacht? Maar hoe kreeg ik André bij de markies? Letterlijk voor ik het wist stond het begin van het verhaal op de derde bladzijde. Want het ging buiten mijn bewuste verstand om. Mijn hand schreef de woorden, die mij ergens vandaan werden gedicteerd.
Plotseling viel er een schaduw over het witte papier. Het was een brede schaduw, voortgebracht door een van de Rubensiaans beboezemde en beheupte zussen van het Vieux Quartier, die zonder uitnodiging aan mijn tafeltje neerstreek. Haar breed, goedig gezicht had alles van de moeder en niets van de minnares, naar mijn smaak tenminste; maar dat zij voor dit laatste door probeerde te gaan bleek uit het losjes gebreide net van zwarte wol, dat als trui dienstdeed en tevens als bustehouder, zij het met onvoldoende uit- en inhoudingsvermogen; de rozigste schakeringen van Rubens' palet blubberden er aan alle kanten uit.
'Schrijf je, chéri?' vroeg ze met een scheve glimlach. Ze miste een hoektand en wilde het niet laten merken. Ik knikte toestemmend en schreef door. 'Schrijf je soms à la bien-aimée?'
'Die heb ik niet,' zei ik onvoorzichtig, want in haar bruine herteogen, het enige werkelijk mooie in haar verlepte gezicht, zag ik nu het ogenblikkelijk besluit mij in mijn eenzaamheid te troosten. 'Ik schrijf geen minnebrief maar een roman,' voegde ik er ondoordacht bij, want toen zei ze plotseling: 'Vertel me dan wat er in komt te staan.' Toen ze mijn verwonderde blik zag, glimlachte ze weer scheef en ditmaal ook wrevelig; want het ergerde haar dat ik haar had onderschat zonder iets van haar af te weten.

'Ken je Colette?' vroeg ze vertrouwelijk, als tussen geletterde soortgenoten, terwijl ze haar hand op de mijne legde. 'Die lees ik graag; ik heb het gevoel dat ze ons begrijpt. Ze zeurt niet over goed en slecht en daarom deugt ze ook niet voor de Kleine Roze Bibliotheek... En de Prix de Vertu van de Académie zal ze wel nooit krijgen.'
'Heb je soms litteratuur gestudeerd?' vroeg ik belangstellend.
'Neen, maar op school en daarna las ik veel... Ik heb eindexamen gymnasium.'
'Hoe kom je dan hier?' vroeg ik tactloos.
Ze haalde haar ronde schouders op, zodat het hele visnet deinde, en glimlachte ditmaal zonder aan de hoektand te denken. 'C'est la vie... Niets interessants voor jou, geen romanstof, alleen maar...' Haar stem werd ineens treurig, maar ze lachte er overheen: 'Veel te mooi weer vanmorgen, voor herinneringen, die als...' Ze zweeg abrupt.
'Als herfstregen zijn,' vulde ik aan.
Ze schonk me een honende blik. 'Nu zie ik dat je echt een schrijver bent, en een jonge nog, die naar mooie vergelijkingen zoekt. Als herfstregen? Was 't maar waar! Ik houd van herfstregen. Als Eau de Javel zijn ze, als rioolwater!'
Ze spuugde de vieze smaak der herinneringen uit op de keien, veegde haar mond af en vroeg: 'Mag ik iets drinken?'
'Met plezier,' zei ik royaal, 'en neem wat je wil, want alle consumpties kosten hier toch twee frank.'
Ze nam een glas witte wijn en hield aan: 'Je zou me vertellen wat er in je roman komt te staan.'
Ik vertelde het begin en de rest in grote grove lijnen, hakkelend, want ik wist het zelf nog niet allemaal precies. Maar terwijl ik vertelde sprongen er figuren op hun plaats. Dat was een goede methode, onthouden, voor later... Ineens onderbrak ze me: 'Neen, daar loop je mis. Zoiets doet een man als die woeste André niet. Hij gaat dat slonsje niet achterna, maar de medeminnaar. Voor zo'n man, die al zoveel vrouwen heeft gehad, is op die leeftijd de

wraak belangrijker dan de vrouw. Overleg dat eens bij je zelf.' En zonder enige overgang:
'Ga je mee?'
Ze strekte haar hand uit en ik streelde die, om haar duidelijk te maken, dat ik haar niet beledigen wilde. 'Neen, nu niet. Ik wil heus liever schrijven.'
'Een andere keer dan,' zuchtte ze. 'Ik heet Gabrielle.'
'Mooie naam, Gabrielle...'
'Dat zeg je omdat je niet zeggen wilt wat ze vroeger tegen me zeiden: mooie vrouw... Veel succes met de literatuur.' Het klonk een pietsje honend. Ze draaide zich met een ruk om op de scheefgelopen hakken van haar muiltjes en schommelde weg.
Ze had gelijk. Zo dacht André niet. Jammer, dat ze wegliep; ik had haar graag nog een paar dingen gevraagd, want ze was blijkbaar een ervaren vrouw, met kijk op mannen. Maar ik voelde wel dat ze me een tweede advies enkel op het randje van haar bed zou geven, en ik beminde nu eenmaal een slankere lijn. Toch was ze een aardige vrouw en ik had wat van haar geleerd.

Toendertijd, in 1930, achtte de Staat zich nog niet geroepen om de Kunst te steunen door, zoals hij tegenwoordig doet, aan jonge schrijvers reisbeurzen en reistoelagen te verstrekken, om op kosten van de belastingbetalers hun 'horizon te verruimen'. Achteraf gezien ben ik daar blij om. En dat niet alleen omdat ik Staat en Kunst twee onverenigbare grootheden acht: de staat kan niet bestaan zonder compromissen en de kunst gaat eraan te gronde. Maar in welke verschrikkelijke perikelen ware ik beland, indien ik met een reisbeurs begiftigd zou zijn geweest! Want aan het geld is de voorwaarde verbonden, dat de begunstigde regelmatig verslag uitbrengt van zijn verrichtingen aan Zijne Excellentie de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Dan had ik voor een onoplosbaar dilemma gestaan. Want de Nederlandse Staat wordt bestierd volgens een wankel compromis tussen reli-

gieuze en humanistische beginselen. Het verslag had dus, uit eerbied voor deze beginselen, oprecht moeten zijn. Maar in welk lastig parket zou ik Zijne Excellentie en mijzelf hebben gebracht, indien ik hem omtrent mijn ontmoeting met Gabrielle het volgende had opgebiecht:

Excellentie,

Ik heb de morgen van heden op de havenkade te Marseille doorgebracht in gezelschap van een vrouw van lichte zeden. Het gesprek heeft mijn horizon zeer verruimd. Wij bleven echter strikt in het openbaar, en de kosten bedroegen trouwens (in Nederlands courant) slechts twee dubbeltjes. Van Uwe Excellentie enz. enz.

Zou de minister dat zo maar hebben geloofd? En had hij mij niet minstens gebrek aan realiteitsszin moeten verwijten? Ik viel hem immers lastig met een officieel niet-bestaand persoon. Want de Nederlandse Staat ontkent officieel angstvallig het bestaan van dames, die het oudste beroep van de wereld uitoefenen. Behalve de minister van financiën dan; die legt ook lichtekooien een aanslag op, naar schatting van haar uiterlijke welstand.

Ware ik met een reisbeurs opgeknapt geweest, dan had ik Zijne Excellentie ook onmogelijk verslag kunnen uitbrengen omtrent sommige eigenaardige nachtverblijven die wij betrokken. Al gauw hadden we geen geld meer om de week vooruit in het arbeiderstehuis te betalen; we hadden ijverig geschreven en gevist, maar weinig gewerkt. De bij toeval net buiïge en winderige avond maakte buitenslapen tot een miezerig vooruitzicht. Dus togen we naar het rangeerterrein van het goederenstation. Na lang zoeken tussen de eindeloze reeksen wagens zeiden we allebei tegelijk: 'Daar heb je 'm!' toen, na een wirwar van Franse, Tsjechische, Zwitserse, Italiaanse, Poolse en Duitse afkortingen eindelijk het langverbeide opschrift:

NSS

40 man

8 paarden

ons in stralend witte verf tegemoetglom. We hadden de Nederlandse wagon niet opgezocht uit patriotisme, maar om haar waarschijnlijke luisvrijheid. Er lag nog stro in ook, waar we ons behagelijk in wegschurkten. Tijdens de eerste dommel kwam een Franse rangeerder, die blijkbaar wist waar het rangeerterrein nog meer voor diende, 'onze' trein langsrennen, opgewonden schreeuwend: 'Le train va partir! Tout le monde descend!' Hij begeleidde zijn oproep met knallende hamerslagen op de wielbanden en buffers. Ik loerde naar buiten: uit ettelijke wagons kwamen opgeschrikte zwervers tuimelen.

'Het giet,' zei ik somber, en toen, opgewekt: 'Als we eens doodgewoon bleven liggen? Als we naar de Italiaanse grens rijden kunnen we daar nog altijd uitstappen!' Na een toestemmend gebrom schoof ik de roldeuren dicht. Weldra schokbibberde onze privé-slaapwagen onmuzikaal door de nacht. Toen we wakker werden hoorde ik een zacht, maar welluidend geruis. De trein stond stil. We posteerden ons links en rechts bij de deuren, en op het signaal: 'Een-twee-drie!' rolden ze knarsend open. Voor mij lag, wijd en blauw, achter een barrière van gele rotsen, als morgengeschenk van de nieuwe dag de hele Middellandse Zee. Het uitzicht aan de andere kant was minder mooi, maar financieel veelbelovender: een witbestoven kalkfabriek. Onze geldvoorraad reikte voor één schrale maaltijd. Dus besloten we zuchtend te gaan werken. Maar diezelfde avond namen we ons ontslag: het kalkgruis sloeg ons op de slijmvliezen. Met één keer overstappen boemelden we die nacht weer per sluimerwagon naar Marseille terug.

De dag daarop regende het opnieuw: de gure herfst was in aantocht. Op terrasjes schrijven werd onmogelijk en in café's was het lawaaierig. Ik wilde weg, om echt rustig te kunnen schrijven in een echte kamer met vier muren. In een aanvleug van woeste ijver werkten we twee weken lang om ons reisgeld te verdienen. Nachtwerk betaalde dubbel; gevaarlijke ladingen driedubbel. We

sjouwden met koffiebonen, kali, zout, gietstukken, dynamiet. Toen keerde mijn vriend naar zijn kwekersvak terug en ik naar wat officieel letterkunde heet. De gave gulden stond in die tijd zo hoog, dat één enkel journalistiek artikel per week toereikend was om in de goedkopere streken van Europa zuinig en pension te kunnen leven. Zodoende schreef ik het grootste deel van wat ik als mijn eerste werkelijke boek beschouw, 'De Druivenplukkers', op een achterkamer in het oude Praag, in een houten hut in een Slowaaks boerendorp, en in een van God noch goede mensen, maar wel van toeristen verlaten bergdal in Zuid-Tirol. Innervillgraten lag twee uur lopen van het naaste station. Auto's konden er niet komen. Als om twaalf uur 's middags de kerkklok het angelus luidde, vielen de boeren in de gelagkamer op hun knieën om te bidden. En ondanks mijn verzekering dat ik niet katholiek was, zette de huishoudster van de herberg mij op Goede Vrijdag op een rantsoen van water en brood, uit aandoenlijke bezorgdheid voor mijn eeuwige ziel, die zij, zoals zij zeide, niet aan de vlammen van het eeuwige vuur prijs wilde geven, wat onherroepelijk gebeuren zou indien zij mijn verzoek om een ietwat hartiger hap zou hebben ingewilligd.

Nog lag de laatste sneeuw in het hooggelegen dorp toen ik op een meimorgen het voltooide manuscript in een stuk zeildoek wikkelde en het onder in mijn rugzak verstouwde. Van een kleine lening, die ik van Hollandse vrienden gekregen had, kon ik net de laatste zes weken pension betalen. Die lening bezwaarde me, want wanneer zou ik het geld terug kunnen betalen? Tot mijn opluchting veel eerder dan ik dacht. In de gastvrije woning van Wassenaarse vrienden typte ik het handschrift over. Een bevriend boekverkoper had mij de namen verschaft van een half dozijn te goeder faam bekend staande uitgevers. Ik schreef ze op stukjes papier, deed die opgevouwen in mijn baskische muts en trok. Het lot besliste dat ik het allereerst wagen zou bij Querido.

Vier dagen nadat ik de getypte copie had verstuurd kreeg ik een

telegram: of ik naar Amsterdam wilde komen om een contract te tekenen. Ik was zo lang vagebond geweest, dat ik de weidse directiekamers van het olieconcern totaal vergeten was; en het stemmige, degelijke bureau van Emanuel Querido aan de Keizersgracht imponeerde mij hogelijk. Dit eerste bezoek werd het begin van een uitstekende en langdurige verstandhouding; want dit is mijn vijftiende boek bij deze zelfde uitgeverij.

In den beginne was het woord; maar de schrijver kan dat woord niet zelf bij de boekverkopers gaan uitventen. Het is de uitgever, die het pak getypte vellen omwrocht tot een boek. De een doet dat mooier en degelijker dan de ander. Wat dit betreft had ik geen beter uitgever kunnen treffen.

Maar bij mijn eerste manuscript dacht ik daar evenmin aan als aan lange en minutieuze studie van het contract. Ik aanvaardde de duizend gulden voorschot met slecht gespeelde onverschilligheid, betaalde mijn dringendste schulden en nam de trein naar Marseille waar ik met vijf tientjes op zak aankwam. Ik beschouwde die som als een onwaarschijnlijk groot kapitaal dat verre horizonnen binnen gezichtsbereik bracht. Ik wilde reizen – maar waarheen het eerst?

NAAR DE BALKAN

Het havenwerk in de Junihitte maakte mij druipende van zweet. Het werd tijd van milieu te wisselen. Ik ben nooit sterk geweest in zelfbespiegeling, maar ik begreep wel dat ik niet in staat was tot het schrijven van psychologische romans, waarvoor de onderwerpen te grijp liggen achter elke deur van de eigen stad. Ik kon slechts schrijven op grond van menselijke ervaringen, die ik al zwervend moest vergaren. Niet in de westelijke overbeschaving, maar bij de Wilden van Europa (zoals ik later mijn eerste zwerfboek noemde) moest ik voorlopig mijn onderwerpen zoeken.
Na de tweede werkdag zat ik op de havenkade de verloren lichaamsvochten te vervangen door bier en limonade, toen ik op de achterpagina van 'Le Petit Marseillais', onder een advertentie van hoofdpijnpoeders een klein bericht las. In Zuid-Servië hadden leden van een geheim genootschap, die zich 'comitadji' noemden, daverende bomaanslagen gepleegd. Er waren slachtoffers; maar hun aanslag op de Oriënt-Expres was mislukt. Het geheime genootschap werd aangeduid met de letters I.M.R.O.: Intern-Macedonische Revolutionaire Organisatie.
De laatste paar jaar had ik al herhaaldelijk zulk soort berichten gelezen, en ik herinnerde me uit een artikel het heroïsch verleden van dit Macedonisch comité. Het was aan het eind van de vorige eeuw opgericht als geheim genootschap om Macedonië van de Turken te bevrijden. Na een heldhaftige opstand in 1903 waren de comitadji door de Turken goeddeels uitgemoord. Maar na de verdrijving der Turken uit de Balkan duurde de strijd toch voort: de Bulgaarse comitadji bleven aanspraak maken op het grote stuk van Macedonië, dat door de Serviërs was ingepikt.
Mijn instinct zei me, dat hier een eender soort roman in stak als 'Apis und Este', het boek dat Bruno Brehm geschreven had over de 'Zwarte Hand', het geheime Servische officiersverbond dat de

aanslag van Sarajewo had georganiseerd. Ik kende land noch taal, maar ik besloot in jeugdige overmoed dat dit enkel een kwestie van tijd en leergierigheid was. Het voornaamste leek er heen te gaan en als het dan toch moest, dan maar meteen. Want de wereld was toch van mij?

Ik ging naar het station; de eerste trein richting Milaan, waar ik over moest stappen richting Belgrado, vertrok twee uur later. Ik liet mijn veldfles met wijn vullen, kocht een kaartje, een groot brood en een dikke worst tegen de honger, en een watermeloen tegen de dorst. Toen ik twee etmalen later in Belgrado uitstapte bestond mijn totale geldvoorraad nog uit een rijksdaalder in dinars. Maar onderweg had ik het servische letterschrift geleerd, omdat de namen van de stations zowel in latijns als in cyrillisch schrift stonden aangegeven, en ik had vriendschap gesloten met een boer die wat Duits sprak en mij uit zijn baal etenswaar een gebraden kip opdrong. Hij moest in de hoofdstad zijn terwille van een proces en daarom had hij voor een week mondkost van huis meegenomen. De hoeveelheid was ruim berekend, want een deel daarvan moest, zoals hij mij uitlegde, dienen om lagere ambtenaren om te kopen. Dicht bij het station wees hij mij een kelder, waar ik voor twee dinar oftewel zeven centen slapen kon op een paar bossen maïsstro. Dat was twee dinar duurder dan in de stationshal, waar de boeren en boerinnen mannetje aan vrouwtje op kranten lagen te snurken, maar ook zachter. In de loop van de nacht bleek overduidelijk, dat de kelder zowel een smokkelhol was waar het staatstabakmonopolie ontdoken werd als het voorportaal van een bordeel. Maar daar ik nog sigaretten had en nog geen behoefte aan betaalde liefde sliep ik zowel door het luidruchtig minnekozen als door het zakelijke gekrakeel heen.

Een straatfotograaf in het westen is een man die schijnbewegingen maakt met een kleinbeeld-camera en dan probeert om zijn nietsgeknipte slachtoffer tot een pose voor een foto over te halen, het-

geen hem één op de honderd keer misschien gelukt. Belgrado had blijkbaar nog nooit een straatfotograaf meegemaakt, en als ik alle lieden had willen helpen die zich voor mijn Leica-lens opstelden, dan had ik een zaak met assistenten moeten openen. Ik waarschuwde hen in gebarentaal, dat het hele kleine foto's zouden worden, 2½ – 3½ cm, een duim-vingerkootje hoog en een pink-vingerkootje breed; maar de prijs was zo laag dat ze toch bij dozijnen hapten. Ik nam op crediet een kamer in een studentenpension, waar ook kleine ambtenaren in de kost lagen. Het in ons westen heersende systeem van één-persoons-kamers was in Belgrado onbekend. De goedkoopste van het samen op één kamer wonen was daarvan niet de ware oorzaak. Maar de Zuidslaven verfoeien de menselijke eenzaamheid. Ze zitten niet, zoals de meeste westerlingen, opgesloten in een trots en tegelijk treurig ik-bewustzijn, dat zowel citadel is als gevangenis. Anders dan voor ons bestaan er voor hen geen twee gescheiden werelden: die binnen, en een andere buiten hun huid. Ik kom in het donker een boemeltrein binnen. Op de eerste tweepersoonsbank is nog net een smalle zitplaats: een oude boer slaapt met zijn hoofd op een zak uien. Hij wordt wakker, zet de zak op de vloer om plaats voor mij te maken en legt dan meteen zonder een woord zijn hoofd op mijn schouder. Ik dut in en word na een poos wakker met een slapende rechterarm. Nu is het mijn beurt om gemakkelijk te liggen. Met zachte aandrang schuif ik de boer in de hoek en leg nu mijn hoofd op zijn schouder. Hij slaat zijn arm om mij heen en we dutten samen in. We weten van elkaar niets af, en hebben in het schriele licht van een armetierig gaskousje elkaars gezichten nauwelijks gezien. Maar we weten allebei iets waardevollers: een mens alleen, ver van huis, is verloren in de nacht; maar samen vormen we een bolwerk tegen de benauwenis van het donker.

Zo ben ik nù; maar in het begin vond ik het vreemd om, samen met mijn kleren, mijn terughoudendheid af te leggen waar een vreemde bij was. Voor mijn slapie, een Sloweens ambtenaartje op

het ministerie van oorlog, was ik geen vreemde, maar een broeder op aarde.

Het enige waar we met z'n achten 's ochtends om vochten was de badkamer, tevens de koelste plek van het huis. Onze hospita, een Dalmatische weduwe, was dan al naar de markt geweest, en aan de stang van de douche hing de eeuwige kip die we 's avonds zouden verorberen in de vorm van goudgele čorba, de soep die over alle soepen van Europa victorie kraait. De hospita had twee lieftallige dochters, een blonde en een zwarte. De zwarte, een knap duivelinnetje, was 's nachts dikwijls afwezig. Twee keer in de week liet haar moeder haar voor deze escapades boete doen; dan lag de slanke Jovanka twee uur lang in het portaal op haar blote knieën te bidden voor het pleisterbeeldje van Onze Lieve Vrouwe. Gekweld door schuldbesef wrong ze haar soepel lichaam in bochten, maar alleen wanneer een van de pensiongasten het portaal kruiste, en dan zo, dat ze ons een blik gunde op de lustwarande van haar achttienjarige boezem. De oudste, de blonde Stana, was een degelijke naaister met werk te kort. Terwijl ik op straat zwierf drukte ze vaardig de films af, die ik de avond tevoren in de badkamer ontwikkeld had.

Mijn mooiste jachtterrein vormden de twee markten. Na een week was ik daar al zo ingeburgerd, dat ik een uitnodiging kreeg voor een bruiloft. Ik had een boer van een jaar of vijftig gefotografeerd. Hij sprak wat Duits; in de eerste wereldoorlog was hij krijgsgevangene geweest in Oostenrijk. 'Ga met me mee vanavond, als je tijd hebt. Morgen vieren we bruiloft, mijn dochter, zeventien jaar.'

Ik keek verrast. Een vreemdeling, een onbekende, op een intiem familiefeest? De boer lachte dat zijn stekelige zwarte snorren er van dansten. 'Je bent welkom, en meer dan dat. Mijn dochter zou boos zijn als ik je niet meebracht. Een vreemdeling bij een huwelijk brengt geluk.'

Ik moest dus de rol van Lieveheersbeestje vervullen. In de loop van

mijn Joegoslavië-zwerftochten werd ik op eendere manier gast op een paar dozijn boerenbruiloften. Maar indien ik ze alle uitbeeldde, dan zou dit boek een al te sterke geur krijgen van pruttelend schapevet en volrijpe pruimenjenever. Laat ik hier dus, om tevens de Joegoslavische folklore te tonen op zijn schoonst, meteen het kleurrijkste huwelijksfeest van de hele Balkan beschrijven, dat ik een paar jaar later zou bijwonen in het Macedonische bergdorp Galitsjnik.

Zelfs vandaag is het dorp Galitsjnik op de meeste toeristenkaarten van Joegoslavië niet te vinden. Drie uur stijgens te voet boven het nauwe dal van de Zwarte Drim, de grensrivier tussen Macedonië en Albanië, ligt tegen een rotsige helling, die beschenen wordt door de dalende zon, een grote groep vierkante, witgekalkte huizen, met pyramide-vormige daken van sombere leisteen, op de rand van een rotsig ravijn. Daarboven buigt de helling zich om tot rondkoppige heuvels dicht begroeid met zeer fijn gras, waarop 's zomers tienduizenden schapen weiden. Deze schapenmelk geeft een goede yoghurt en een harde duurzame kaas, die met een Turks woord 'kashkaval' wordt genoemd. Toen de bevolking in de loop der eeuwen toenam, trokken de jonge mannen naar de steden in de valleien om daar hun kaas te verkopen. Tot in Saloniki, Athene en Bukarest trof ik voor de oorlog zuivelwinkels waar een voormalige herder uit Galitsjnik achter de toonbank stond. Anderen werkten in de metaalindustrie. Maar eens per jaar, tegen de dag van St. Pieter, Petrovdan, volgens de orthodoxe kalender 29 Juni, trokken al deze zogenaamde 'petsjelbari' naar hun geboortedorp. Dan traden alle jonge mannen die zich zelfstandig hadden gemaakt gelijktijdig in het huwelijk. Dank zij een nieuwe industrie, het tapijtweven, hoeven vandaag de jonggehuwden niet meer jaren achtereen in de vreemde te werken, terwijl vrouwen en kleine kinderen in Galitsjnik achterblijven. Maar nog steeds, gelijk sinds eeuwen, worden in het hoge bergdorp de meeste eerstelingen geboren in Maart en

April, net wanneer de wintersneeuw begint te smelten. Want nog altijd wordt er slechts gehuwd op Petrovdan, volgens een onveranderlijk en oeroud ritueel. Het bleef ook behouden omdat het groot-toerisme, deze moordenaar der oude volksgebruiken, tot nu toe aan Galitsjnik is voorbijgegaan. Vanuit de Drim-vallei beklimmen enkel geitepaden de hoge helling en vanuit het oosten, over de heuvels heen, kan men het dorp alleen bereiken te voet, te paard, per jeep of in vrachtauto's die voldoende hoog op de wielen staan.

Het was in zo'n vrachtauto, die in de vallei kazen vervoerde, dat ik in 1931 tegen eind Juni voor de eerste maal in Galitsjnik aankwam. We waren met z'n zessen, maar dat was nauwelijks voldoende mankracht gebleken om het rammelend vehikel door de haarspeldbochten van het rotspad heen te duwen. In de herberg trof ik de buikige burgemeester, die mij anderhalf jaar later, toen ik als eerste skiloper over de Bistra-bergketen heen Galitsjnik bereikte, tot ereburger zou benoemen. Hij droeg, gelijk alle andere mannen, het volkscostuum der bergbewoners, dat grotendeels gemaakt wordt uit de wol van de eigen schapen. Het mouwvest van bruine of grijze wol, afgeboord met zwart band, ligt dubbel over de borst, als bescherming tegen de ruwe bergwind. De bruinwollen jas bengelt doorgaans los over de schouders. De kruin wordt bedekt door een laag, zwart kalotje. De slobberbroek is tezamengenaaid uit vijf smalle banen van witte wol; het stiksel wordt bedekt met zwart galon.

De burgemeester las de brief die ik van het persbureau te Belgrado had meegekregen. 'Er is hier een vreemdeling, mannen, een schrijver uit de Lage Landen. Hij wil graag onze huwelijken bijwonen.'

'Geef mij hem maar.' 'Ik wil hem hebben.' 'Waarom ik niet?' 'Bij mij is het midden in het dorp.' 'Jij hebt verleden jaar al een vreemdeling thuisgehad, en bij mij trouwen er twee dochters.' Vijf stemmen spraken door elkaar heen. De burgemeester be-

sliste volgens de patriarchale zede. 'Jij bent de oudste, Spiro; hij komt bij jou.'
De forse oude boer nam mijn hand en hield die lang vast, terwijl hij mijn ziel uit mijn ogen probeerde te lezen. 'Welkom, vreemdeling,' zei hij eindelijk, 'mijn zoon huwt en ik dank God voor de zegen, je ons gezonden te hebben.'
Langs smalle geitepaden klauterde ik achter hem aan naar het vierkante huis, dat blokkig als een bastion uit de helling groeide. Op de verdieping, boven de stal, lag de grote huiskamer die met vijftien ramen uitzag op het zuiden, noorden en westen, waar het laatste licht donkerrood stierf. Aan een lange tafel zaten een vrouw en zeven kinderen bij het licht van een olielamp schaapsbout te kluiven. De vier meisjes stonden op en kusten hun vader de hand. Toen zij zich oprichtten flitste het licht in haar gouden jakken.
De vrouwendracht van Galitsjnik is aesthetisch gezien lang niet de mooiste, maar wel ongeslagen de kostbaarste van heel Joegoslavië. Alleen een dorp van welvarende herdersvorsten kon zijn vrouwen in zulke gouden kurassen steken. De rok is van simpel wit linnen, de hoofddoek van wijnrood katoen. Maar daarmee houdt de eenvoud op. Over een onderkleed van purper fluweel met goud aan de polsen wordt een witte linnen blouse gedragen, waarvan de wijde mouwen met de naald geborduurd zijn in rood met kleine levendige toetsen in goud, groen en wit. Daaroverheen glanst op zon- en feestdagen een bolero, die stijf staat van het gouddraad. Van voren is hij versierd met vier rijen knopen van goudfiligraan. Een brede zijden sjerp met veelkleurige franje omgordt het middel. Door al die lagen kleren over elkaar verliest het zelfs bij jonge meisjes zijn slankheid terwille van een praal, die letterlijk en figuurlijk nog eens wordt aangedikt door het ingewikkelde sierraad dat de sjaal weer vasthoudt. Het bestaat uit een zilveren gordel, waaraan drie verdiepingen van gouden en zilveren kettinkjes hangen. Aan de onderste rij bengelt een rits Russische zilverroebels. De geldtentoonstelling wordt voltooid door een lange

gouden halsketting, die bij de rijkere vrouwen gegarneerd is met goulddubloenen, Maria Theresia-thalers en goudnapoleons – een collectie, niet afkomstig van roof, maar van zuinigheid. Vaders en broers verzamelden naarstig deze rijkdom in de vreemde, door de winst op kaas te beleggen in waardevolle munt. Jonge meisjes begonnen met een ketting, waaraan een of twee munten hingen; bij elke St. Pieter brachten vader of broer een nieuwe munt mee, ter verzwaring van het sieraad dat meteen een onderdeel van de bruidsschat is.
Deze gouden paradepaarden waren, zoals ik weldra zou merken, de slavinnen van hun heer en meester. Buitenshuis liepen zij drie pas achter hem. Als vreemdeling kon ik mij niet met haar bemoeien. Zij zaten trouwens onderaan de tafel, en mijn plaats was naast de familie-oudste, een rheumatische patriarch met stijve grijze snorren. Maar zelfs op zijn perkamenten gezicht lag de glans van het komende feest. De kinderen fluisterden geheimzinnig en keken elkaar met glanzende ogen aan, zoals kinderen overal ter wereld doen, wanneer ze gespannen zijn op iets groots en buitengewoons. In de kamerhoek stond een opgerolde vlag met een kruis in top, omvlochten met een krans bloemen.
Na het eten kwam eindelijk het grote ogenblik waarop de kinderen zich hadden verheugd. De vlag werd uit het middenraam gestoken, ten teken dat er een bruidegom in huis was. De vrouwen stelden zich op bij de open ramen en begonnen een oud vlaggelied te zingen. Uit de verte kwam het antwoord van andere vrouwenstemmen, schril en dun in de hoge bergnacht. Maar plotseling rolde in de zwarte diepte een dreunend onweer van trommels, hel doorbliksemd door schrille klarinetten. De buitentrap kraakte en knerpte; de deur vloog open en vier pokdalige zigeuners barstten trommelend en fluitend met een luidruchtige branie de kamer binnen, alsof het huis van hen was. En het was ook van hen. Zeker, de heer des huizes had de twee trommelaars en de twee klarinetspelers reeds weken te voren gehuurd als huiskapel; maar van nu

af aan zouden zij het zijn die het rhythme der feestelijkheden markeerden. Drie dagen lang zouden zij het dorp tyranniseren met hun bezeten muziek, vanaf zonsopgang tot het eerste hanenkraaien na middernacht. Zij verkondigden dageraad en zonsondergang; zij bepaalden wanneer er gedanst werd.

Reeds hadden de meisjes een rij gevormd, terwijl de mannen de tafel in een hoek duwden. Ook ik werd meegetrokken in de reidans. Wij cirkelden rond de grote witte trommels als satellieten rond hun planeet. Urenlang waren wij de gelukkige slachtoffers van dit barbaarse bonzen en striemende gillen. Reeds hadden de hanen gekraaid toen de zigeuners eindelijk met een triomfantelijke glimlach op hun lelijke gezichten de trap afzakten naar de loofhut die zij op het smalle erf hadden gebouwd. Van nu af aan waren zij de heren en meesters.

Om vijf uur gloorde de morgen en het kraaien der hanen werd doodgeslagen door de roffel der trommelstokken. De klarinetten gierden het: 'Zora je!' 'Het daghet!' Een jonge vrouw kwam naar buiten met een tinnen kan vol water, zeep en een handdoek. Met neergeslagen ogen bleef ze voor me staan. In haar rood en goud was ze schoon als de jonge zomerdag. Ik wies me en telkens, op mijn wenk, schonk ze mij water over de handen.

Het was de dag van St. Pieter, en ik meende in mijn westerse naïeveteit, dat de huwelijken op de naamdag van de heilige zouden plaatsvinden. Maar mijn gastheer hielp me uit dit utilitaire misverstand. 'Getrouwd wordt er pas overmorgen! Vanochtend is er enkel kerkdienst. Vanmiddag ga ik de bruid twee geschenken aanbieden: de schoenen, die ze van nu af dragen moet, en het brood dat ze eten zal tot ze hier in huis komt. En vanavond gaan de bruiden en bruidsmeisjes het badwater halen aan de drie dorpsbronnen.'

Na het avondmaal werden de lange fakkels uitgedeeld die de jongens gehakt hadden uit het van hars verzadigde hout der bergsparren. Heel Galitsjnik liep uit. Op de smalle paden was slechts

plaats voor één mens tegelijk, en vurige slangen kronkelden langs de hellingen, stijgend en dalend in bochten en kronkels. Elke 'huwende' familie had haar lijfkapel van zigeuners bij zich. Dit jaar trouwden er zeventien paren; vier en dertig trommels en vier en dertig klarinetten dreunden en schetterden door het vonkende donker. Op het kerkplein, de enige plek in het dorp met twintig meter vlakke aarde, raakten alle slangen in elkaar verward. De fakkels werden op een grote hoop geworpen, en rond het walmende vuur danste de jeugd een wilde kolo. Intussen togen de bruiden van bron naar bron, en in elke drinkbak wierpen ze kruiden en munten. Want dit waswater moest niet alleen dienen om de bruid te reinigen, maar ook om haar te behoeden tegen boze invloeden. En daarom brachten de jonge vrouwen van Galitsjnik in de twintigste eeuw nog steeds een offer aan de watergeesten.

De pauken zetten dreunend de tweede dag in en de klarinetten jagen ons als een zweepslag onder de schapevachten vandaan. Reeds ben ik murw van de muziek en moe van de zon, die veertien uur lang op de rotsen blakert; maar het eigenlijke feest moet nog pas beginnen. Vandaag gaan wij terug naar de heidense oertijd van het Slavische ras, toen de mannen hun vrouwen te paard roofden bij naburige stammen. Zo schreef de oude wijsheid het voor, ter vermijding van inteelt. Nu huwt men sinds drie eeuwen onder dorpsgenoten; en in deze gemeenschap van vijfduizend mensen beginnen de gevolgen reeds zichtbaar te worden. Nog is het merendeel oergezond en groot van statuur, maar toch begint het ras te krimpen, zoals mijn gastheer klagend zegt, zonder de oorzaak te begrijpen. Hij moet zich bukken om de woning binnen te gaan; maar zijn zoon is klein van stuk, met schaarse haren op een puntige schedel.
Hij, de bruidegom, zit nu in het portaal achter de open deur, om ten overstaan van zijn dorpsgenoten geknipt en geschoren te

worden. Zijn stoel staat op stro, en onder het stro liggen varens en basiliekruid: machtige tovermiddelen tegen de boze geesten. Indien ik deze mensen vertelde dat zij nog aan goede en kwade geesten geloven, dan zouden zij het ontkennen. Maar zo levenskrachtig is het atavisme dat het hele driedaagse bruiloftsfeest van volkomen ongekerstend animisme aan elkaar hangt, terwijl de pope er eerst aan te pas komt wanneer het huwelijk zinnebeeldig reeds voltrokken is.

Want diezelfde middag trok de bruid bij de bruidegom in, zonder eerst de kerk te passeren. Boven alle kronkelpaden dreven de stofwolken: bruigoms en jonkers galoppeerden in bevlagde stoeten naar de huizen der bruiden. Sinds de vroege morgen zaten de zeventien meisjes te pronk, midden in het woonvertrek, omringd door haar uitzet, waaraan ze sinds jaren gesponnen hadden, geweven en geborduurd, tijdens de lange winters van hoge sneeuw. De oude vrouwen pikten als nijdig kakelende hennen rond in de schat van rood en goud, betuttelden hier een steek en bekeken daar een patroon.

Plotseling vielen er zware slagen op de deur: de bruigom kwam zich van zijn bruid verzekeren door aanbieding van het huwelijkspand. Elders in het land is dit een afzonderlijke ceremonie, die maanden en soms jaren eerder plaats heeft; maar in het dorp der 'petsjelbari', die slechts eens per jaar naar huis komen, volgen de officiële verloving en het huwelijk pal op elkaar. In het zadel zittend overhandigde de bruidegom de bruidsmoeder een overjarige rode appel, waarin met kleine zilveren Turkse munten de beet van tanden was nagebootst. De bruidsmoeder verdween om de huwelijkspanden van de bruid te gaan halen: een dergelijke appel en een geborduurde witte doek, die zij op het vest van de bruidegom spelde. Nu pas droeg hij de zekerheid bij zich dat de onzichtbaar gebleven bruid hem haar liefde zou geven. Hij ging er in galop vandoor, gevolgd door zijn zingende vrienden.

Pas na zijn vertrek kwam de bruid die hij niet zien mocht zwaar

gesluierd naar buiten. Driemaal was zij rond de vaderlijke haard heengeschreden, als afscheid van de huisgoden, die haar sinds haar geboorte hadden behoed; en nadat zij over de dorpel was heengestapt zonder die aan te raken, boog zij zich driemaal diep naar het oosten, om de bron van alle groeikracht haar eer te betuigen. Reeds hadden haar broers de twee kisten met de uitzet vastgesnoerd aan het draagzadel van een muilezel. Nu tilden haar vader en haar oudste broer haar op een paard en voerden het aan de teugel langzaam weg. Het was haar verboden om te kijken, want dat zou boze geesten meelokken het huwelijk in. Begeleid door haar familieleden en vriendinnen deed zij haar laatste gang als meisje door het dorp. Zonder ophouden boog zij zich voorover naar de paardehals, als teken van onderwerping aan de nieuwe staat die haar wachtte. Halverwege het huis van de bruidegom stonden haar nieuwe verwanten haar op te wachten. Omringd door de zigeuners, die razender dan ooit hun trommels beukten en hun klarinetten besnerpten om de smart van het afscheid te verdoven en de snikken onhoorbaar te maken, nam zij afscheid van haar vader en moeder. Nog een laatste kus onder de sluier, en toen gaf haar vader de teugel over aan de vader van de bruidegom, ten teken dat hij voorgoed van zijn dochter afstand deed.

Op dit zonnige namiddaguur trekt over alle kronkelpaden van het dorp een veelkleurige huwelijksstoet. De vlaggen wapperen, de gouden jakken vlammen en de klarinetten schetteren. Dozijnen ruiters rennen over de hellingen; gesluierde bruiden buigen zich telkens drie keer achter elkaar naar de hals van het paard. Bij het huis van de bruidegom wordt het welkomstlied gezongen door een groep buurvrouwen, die de bruid staan op te wachten in haar gouden zondagsstaat, als teken van het glinsterend geluk, dat haar wacht.

Maar voor zij haar nieuwe huis betreden kan moeten er eerst weer boze geesten worden verjaagd. De broertjes zijn op de dakvorst geklommen en maken groot misbaar; de moeder van de bruidegom

staat buiten met een zeef vol koren. Zij strooit een handvol als offergave uit, om de boze geesten tot aftocht te bewegen en smijt dan de zeef op het dak. Zodra de bruid van het paard is geholpen, knielt zij neer en kust de grond naast de drempel, als teken van onderwerping aan de nieuwe huisgoden. De drempel zelf, waaronder eveneens boze geesten huizen, mag zij niet aanraken.
Pas in het woonvertrek mag zij de zware sluier terugslaan. Haar schoonmoeder reikt haar een bezem; zij veegt de vloer, vanuit de hoeken naar de deur, niet om haar degelijkheid als toekomstige huisvrouw te bewijzen, maar alweer om boze geesten naar buiten te jagen. Daarna brengt zij haar offer aan de goede geesten; zij schrijdt driemaal rond de haard, ontsteekt dan geknield het vuur, en spreekt fluisterend de 'vonkenzegen' uit, die tot de oudste magische overleveringen van het ras behoort.
Intussen hadden de zusjes glazen rondgedeeld. De bruid greep het hengsel van de grote wijnkan en keek zoekend de kamer rond: waar was de familie-oudste? Maar haar schoonmoeder wees haar scherp terecht: 'Eerst de gast, meisje; eerst de gast!' En het was de vreemdeling uit het verre land, die nog voor grootvader en schoonvader de wijn in zijn glas kreeg geschonken.
Op deze ontroerende verrassing volgde dadelijk een tweede: na de ceremonie van het wijnschenken werd de bruid, samen met twee van haar schoonzusjes, opgesloten in een getralied kamertje. Ook dit diende zogenaamd om beheksing te voorkomen; maar ongetwijfeld heeft het orthodoxe christendom hier zijn wil doorgezet. Gedweeër dan het rooms-katholicisme liet het de meeste animistische gebruiken toe, en het kon evenmin de gestyleerde bruidsroof kerstenen, die de kerk overslaat. Maar de popes droegen wel zorg dat het huwelijksbed onbenut zou blijven tot na de kerkelijke zegen.

De trommels verkondigden grommend het aanbreken van de derde feestdag. Om acht uur vroeg vertrok de eerste stoet naar de

kerk, zonder paarden, te voet, aangevoerd door de vaandeldrager. De laatste in de rij was een jongeman, die in de ene hand een schaal met snoepgoed droeg voor de rondspringende kinderen en aan de andere arm een emmer vol wijn, waarin uitnodigend een glaasje zonder voet ronddreef, ten gerieve van de gaande en komende man. De pope, een zwartbaardige reus, bond de handen van bruidegom en bruid aan elkaar met een witte doek. Een tweede witte doek bedekte de beide hoofden, die nu getooid werden met de huwelijkskroon. Tijdens de hele ceremonie hielden de huwenden in hun vrijgebleven hand een brandende kaars als symbool van hun onsterfelijke ziel. Nadat de pope beiden de ring aan de vinger had gestoken, dansten allen driemaal langzaam rond het kleine, vrijstaande altaar heen.

Toen we weer naar buiten kwamen hadden de zigeuners ondanks het vroege uur reeds het grondsop uit de wijnemmer geslurpt; en met luider ketelmuziek dan ooit ging het voetje voor voetje terug naar het huis, waar de bruid opnieuw in het getraliede kamertje werd opgesloten. Het zijn haar schoonmoeder en schoonzusjes, die de monstermaaltijd voorbereiden. In de bakoven, die tegen het huis staat aangeleund, worden de hele middag ronde, platte broden gebakken. Aan spijkers in de buitenmuur hangen zes huiden te drogen, want er zijn zes lammeren geslacht, die, opgespiest op lange palen, langzaam geroosterd worden boven gloeiende as. Met zonsondergang komen de gasten stilletjes binnen, groeten halfluid en gaan zwijgend zitten aan de lange tafels. Na de kaas, de olijven en de pruimenjenever worden de lammeren plechtig opgedragen. Maar voor de grote schranspartij begint, wiegen de vaders van bruid en bruidegom het brood. Zij zingen er een oud slavisch lied bij, over de zon die het koren stoofde, de regen die het wies, de aarde die er haar vruchtbaarheid in omhoog liet schieten. Plechtig breken vier grote vereelte handen het cirkelvormige zinnebeeld van de kringloop van zon en jaargetijden.

Daarna hoor ik een uur lang enkel het kauwen der kaken en het

smakken der monden. Het tafelgebruik vereist dat de afgekloven benen niet op de borden worden gelegd, maar op de planken vloer gesmeten. Na de maaltijd worden tafels en banken aan kant gezet; de mannen schoppen de kale kluiven bij elkaar en smijten ze naar buiten, waar de dorpshonden sinds uren strategische posities hebben betrokken. Hun hartverscheurend gehuil is voor de zigeuners die op het erf eten het teken, dat de laatste dans kan beginnen. Tussen de reidansen door laven de dorstigen zich aan de emmers vol roze wijn van Debar. Ze is geurig, maar zeer licht. Ze geeft geen dronkenschap, maar een weldoende loomheid. Maar daarom is de bruidegom ook zuinig op zijn glas.

Na middernacht viel er voor het eerst sinds vier dagen een grote rust over het dorp. De wijn dwong mij tot een maanwandeling over het erf. Onder hun loofhut lagen de zigeuners te snurken op hun dikgegeten pens. Het maanlicht glom stil in de witte trommelvellen, maar in het westen, boven de Albanese bergen, knipoogden de sterren. Dat betekende regen, en in de voormorgen werd ik gewekt, niet door het barbaarse zigeunergeraas, maar door een groot en rustig ruisen. Beken hemelwater klaterden langs de hellingen omlaag. Door de grijze dageraad begeleidde de bruidegom mij naar het einde van het dorp. Hij omarmde mij en dankte mij voor mijn aanwezigheid. Ik wenste hem vermeerdering van schapen en vele zonen. 'De voortekenen waren gunstig,' zei hij trots. Die morgen zou zijn oudste broer aan de ouders van de bruid een kruikje met pruimenjenever gaan brengen, die gekleurd was met het sap van rode bessen, als zinnebeeldige bevestiging van de op het bruidslaken duidelijk gebleken maagdelijkheid van hun dochter.

Na zoveel vlammende en dreunende dagen was het een genot om tussen de stille kudden schapen door te zwerven, die opdoemden en verdwenen in de grijze nevel. Terwijl mijn voeten ruisend het gras deelden, droomde ik na over de rijkdom van het schoonste en zinrijkste feest dat ik ooit had bijgewoond.

Toen ik na de bruiloft weer in de stad terugkwam, ontwikkelde ik de films die ik genomen had. Maar het fotograferen was een dure hartstocht, die ik enkel vol kon houden indien ik iets met de films deed, wat geld opbracht en dadelijk. Ik kon de beste negatieven wel inzenden als illustratiemateriaal bij artikelen, maar dan duurde het nog weken eer het honorarium uit Holland kwam.
Van mijn slapie had ik gehoord, dat er in Belgrado een regeringspersbureau was. Als ik daar mijn fotobuit eens ging vertonen? Een uur later stond ik op een gang in het grote ministerie van buitenlandse zaken. Een suppoost had mij de deur gewezen van de kamer, waar de secretaris van het persbureau zetelde. Die deur stond vreemd genoeg wijd open. Ambtelijke deuren plegen altijd potdicht te blijven tot de wachtenden kramp krijgen van het zitten of hangen. Ik was hier de enige die wachtte. Door de open deur heen zag ik een bebrilde jongeman met een lelijk, maar plezierig gezicht. Hij redekavelde druk met een pope van wie ik alleen de zwarte rug zag, en wees toen plotseling op de open deur, waarbij ik zijn blik op mij voelde rusten. Meteen stond hij op en leidde zijn enigszins verwezen kijkende bezoeker naar buiten. Met een ruk keerde hij zich naar mij toe en zei in een rap, maar accentrijk Engels: 'What can I do for you?' Ik liet hem mijn pas zien en een papiertje dat met enige moeite voor een perskaart kon doorgaan, vertelde dat ik ook fotografeerde en legde de rollen ontwikkelde films op tafel. Hij bekeek ze en ontbood een lange, blonde jongen, die hij voorstelde als de chef van de foto-afdeling. Ze spraken met elkaar over de films, in een Servisch waar ik nog bijna niets van begreep. De fotograaf ging weg en nam de films mee. De secretaris keek mij strak aan door zijn spiegelende brilleglazen en toen lachte ineens zijn hele langwerpige lelijke gezicht. 'U komt net op het goede ogenblik. Wij zijn pas begonnen met het opzetten van een collectie folkloristische en landschappelijke foto's. Daartoe hebben we twee fotografen uitgezonden. Maar ons land is groot en onze folklore rijk. Bijdragen van buiten zijn ons

dus welkom. Ik verzoek u ons uit uw films twintig negatieven af te willen staan. Daarvoor betaal ik u twee dollar per negatief. Schikt u dat? Goed. Wat zijn uw verdere reisplannen? Zuid-Servië dus eerst. Laten we daar morgen over praten, want (hij keek snel naar de open deur) er staat een volgende bezoeker te wachten. Morgen half twee, in restaurant 'Dva Ribara'. U is mijn gast. Ik breng de betalingsorder mee.' Meteen stond ik, ietwat duizelig, op de gang.

Dat was mijn eerste snelle onderhoud met de snelste ambtenaar die ik in mijn leven ontmoet heb, de Dalmatiër Kroumoslav Dintsjits, met wie ik weldra hecht bevriend zou raken. Op zijn bureau konden we enkel bliksemgesprekken voeren dank zij zijn open-deurpolitiek, die hem toestond dagelijks een onwaarschijnlijk aantal bezoekers af te werken. Maar buiten bureautijd heb ik honderden kannen wijn met hem gedronken en honderden vissen en porties gebraden worstjes verslonden. Daarbij wijdde hij mij in in de landstaal, de geschiedenis, de litteratuur, de kunst. Maar bovenal in de Zuidslavische gedachte, de enige, die volgens hem een eind kon maken aan het noodlottig geharrewar der elkaar bekemphanende volksdelen, waarbij vooral de Serviërs de overigen verdrukten. Als ambtenaar zei hij dat niet met zoveel woorden, maar hij liet het net zo duidelijk doorschemeren als zonlicht door een vitrage gordijn.

Op zijn aandringen maakte ik eerst een reis naar Dalmatië, zijn schoon geboorteland. Ik kreeg vrijkaartjes voor trein en boot; dat gold in het vooroorlogse land, dat zich Joegoslavië noemde, maar eigenlijk Groot-Servië had moeten heten, als een vanzelfsprekende beleefdheid tegenover journalisten en schrijvers. Dat die beleefdheid zich ook uitstrekte tot het met grof geld omkopen van invloedrijke reporters van grote Europese bladen wist ik toen nog niet. Het regime was doodsbenauwd voor een slechte pers. Vandaar ook dat Kroumoslav zich als ambtenaar gedwongen zag tot hoofdschuddend vermaan, toen ik koppig bleef vasthouden aan

mijn plan om Macedonië te bezoeken, dat officieel enkel Zuid-Servië genoemd mocht worden.
'Wacht liever een poosje. In Augustus is het er gloeiend heet, en er heerst soms malaria, al doen we alles om die uit te roeien.'
'Ik ben niet bang voor de hitte en tegen de malaria kan ik kinine nemen. Hebben jullie er soms iets te verbergen?'
'Natuurlijk niet. Maar...'
'Ik ga er heen, al moest ik lopen.'
Hij lachte en liet een reisbiljet Belgrado-Skoplje vv. voor mij uitschrijven. Toen ik de volgende morgen in Skoplje de trein verliet, viel ik letterlijk in de armen van een gezet, witbaardig mannetje, dat zich voorstelde als de correspondent van het regeringspersbureau. Hij had opdracht mij rond te leiden. Wat kon hij mij het eerst laten zien?
'De dierentuin', zei ik spottend. Hij nam mij tot mijn verbijstering bij mijn woord en reed in een aapje naar een dierentuin die bewoond werd door één schurftige leeuw, een keurcollectie zeer nijdig kijkende adelaren, drie zwanen en één roze flamingo.
Ik was wel wijzer dan hem naar de Macedonische opstandelingen te vragen. Eerst moest ik even zijn spel meespelen.
'Wat wilt u nu zien?' vroeg hij na de dierentuin.
'De markt morgenochtend.'
'Dat kunt u alleen wel,' zei hij genadig.
Wie vandaag de markt van Skoplje ziet, met de lange rechte rijen nette, grijsgeverfde kramen, en de marktmeesters die aan altijd nog ietwat groezelige boeren onvermoeid het evangelie van de hygiëne prediken – het lievelingsterrein, waarop de marxistische ethiek zich uitwoedt – die kan zich geen voorstelling vormen van de vooroorlogse barokke wanorde. Ze was een symphonie van kleur en een gedicht in vuil. Eens per week begon reeds te middernacht in de afgelegen dorpen van het nog steeds onontsloten gebied der Zwarte Bergen boven Skoplje een volksverhuizing in groot formaat. Om acht uur in de morgen startte de markt die geen markt

was, maar een costuumfeest met verkoop om de kosten te dekken. De ene helft van het grote marktveld, de openlucht-stalling der rij- en trekdieren, vormde een wirwar van ossehorens, roze snuiten, trillende witte huiden getreiterd door zoemende vliegen, bemodderde karren waarin kinderen lagen te slapen op het vredig knorrende kussen van een vet varken, en doorgaans suf voor zich uitstarende en dan weer plotseling hun wereldwee uitbalkende ezels. Midden door de rest van het veld liep een geul met modderwater. Aan de rand van deze stinksloot knielden de schone vrouwen uit de Skopske Crna Gora. Haar haren, deels bedekt door de zedige hoofddoek, waren met felkleurige linten doorvlochten. Onder de borsten ging de witte linnen blouse schuil in het met rood en goud omboorde keurs. Een roodgele gordel markeerde de taille, die bij de oudere vrouwen haar slankheid had verloren door het jaarlijks terugkerende baren. De witte linnen rok spreidde zijn met zijden bloemen geborduurde zoom boven de kakelbonte wollen kousen. Over de rok hing het pronkstuk der volkskunst: het geweven schort, vervaardigd uit wol die niet met aniline was geverfd zoals vandaag, maar met natuurlijke verven, bereid uit notensap, plantenextract en minerale aarde. Elke vrouw, elke familie, elk dorp bedacht een eigen modulatie van de aan allen gemeenzame oermotieven: de wolfsklauw, de levensboom, de gestyleerde mensengestalte, die met beide benen de aarde grijpt en de armen verlangend ten hemel heft.

Dat was de dracht in de Bulgaars-Macedonische dorpen. De vrouwen uit de zich Servisch noemende dorpen droegen een gewaad, geweven uit schoonheid en historie. De witlinnen robe – want jurk was er geen woord voor – omhulde de hele gestalte tot aan de enkels, en liet de vrouwelijke vormen enkel raden. En dit wit was aan hals, mouwen en rokbanen versierd met streng gestyleerde motieven in een mengsel van zwart en nachtblauw. Op de sneeuwvlakte van het helle wit werkte dit dramatisch donker als een onheilspellende voorzegging van onafwendbare rampen.

Maar de ramp lag niet in de toekomst, doch in het verleden. Zo rouwden de vrouwen in de Servische dorpen nog steeds om de bloedige slag bij Kossovo, waar in 1389 de Servische onafhankelijkheid onder het kromzwaard der Turken bezweek.
In de vuile moddergeul zwommen de gakkerende eenden, die twee kwartjes per stuk kostten. De kippen zaten stil ineengedoken, beduusd door het marktlawaai. Boeren kogelden elkaar lachend watermeloenen toe. De ambulante limonadeverkoper prees gillend zijn verfrissingen aan. De zon flikkerde in de koperen toren die hij op zijn rug droeg: de buikig uitlopende waterkan waaruit hij, door zich met een ruk voorover te buigen het vocht in een glas spoot met een bodempje van essence. Uit dit ene glas bediende hij honderden dorstlijders. Sommigen van hen hadden net vlees gekocht aan de kraampjes waar aan glinsterende haken pikzwarte bonken hingen. Ze werden pas rood wanneer je er met een vinger naar wees, die nijdige zwermen vliegen opjoeg. Maar bij de inheemse kopers bleef het niet bij wijzen; ze porden met hun nagels duchtig in het vlees, om te zien of er geen maden in zaten.
Terugkerend van de markt ontmoette ik bij het hotel 'toevallig' mijn mannelijke gouvernante. 'Wat zullen we morgen gaan zien?' vroeg hij ondernemend. 'Er is een prachtige orthodoxe kerk.'
'Liever het Dervish-klooster', zei ik. 'Na de markt heb ik in een Turkse gaarkeuken kennis gemaakt met een politie-agent, die een beetje Duits sprak. Hij zei me, dat de sekte van de Bektashi-dervishen morgenmiddag een bijeenkomst hield. Ik heb alleen niet goed begrepen waar.'
'Ik zal u er heen laten leiden,' beloofde hij. Alles was blijkbaar beter dan dat ik zou pogen in m'n eentje te gaan rondzwerven.
Na een dooltocht door de gloeiende straten van de steile Mohammedaanse wijk betrad ik een stille binnenhof, beschaduwd door vele appelbomen. Zodra de rustige dienaar met het kleine snorretje de blauwgeschilderde houten deur achter mij had gesloten was ik in een andere wereld, waar de tijd gelijk werd aan het water van

de klaterende fontein – een spel van eeuwig eendere droppels; iets dat er altijd geweest is en altijd zal zijn, iets zonder begin of einde, gelijk Allah's oneindige hemel boven de eeuwigheid der woestijn.
In een hoek van de grote kamer zat de oude sjeik in een roodpluche fauteuil. Hij had een gezicht dat niet in deze eeuw thuishoorde. Zijn hoog, steil voorhoofd was trouwens al aan de tijd ontgroeid; zijn oud lichaam was nog slechts toevallig op aarde. Toen ik zijn koude, witte hand kuste, glimlachte hij voldaan alsof deze hulde van een Westerling hem goed deed. De dienaar bracht koffie en sigaretten en bleef eerbiedig staan wachten tot de kopjes leeg waren. Twee dervishen, gekleed in zwarte, met groen afgeboorde kaftans, kwamen binnen, kruisten hun benen op het oude tapijt en slurpten hun mokka. Door de gang slopen de anderen op kousevoeten voorbij. Er werd niet gesproken maar gefluisterd; de bron klaterde onderdrukt; het driftige, zengende zonlicht lag hier loom in het tralievenster. Waar bleef de verbijstering, waarop ik mij had voorbereid?
Maar ineens stond de sjeik op en allen volgden hem naar de zaal der gebeden. De muren waren blauw geschilderd gelijk een Hollandse koestal. Op de planken lagen witte schapenvachten. In een sombere nis, behangen met duistere doeken vol mysterieuze tekens, waaronder ik enkel de dubbele driehoek der kabbalisten herkende, trok de sjeik zich terug. Zijn zwarte tulband en witte baard werden omkransd door een gruwzame decoratie van speren en kromzwaarden, messen en dolken. Deze wapens werden gebruikt op hoogtijdagen; maar bij de bloedfeesten der Bektashi-dervishen mag geen vreemdeling aanwezig zijn. Wat ik mocht aanschouwen was enkel het wekelijks gebed der twee dozijn mannen die nu in een halvemaanvormige kring rond hun sjeik lagen geknield. De zwarte kaftan verborg slechts ten dele hun daagse kleren. Er waren maar twee kloosterlingen; de overigen werkten in de stad. Ik herkende de gaarkeukenhouder van gisteren, een schoenpoetser, een marktsjouwer. Maar hier waren pannen, schoenborstels en maïs-

zakken vergeten. De sjeik murmelde een gebed en allen murmelden mee. Hij trad voor de rij en boog zijn zwarte tulband naar het witte schaapsvel, en meteen rolde de lange rij hoofden omlaag. Nu werd, rhythmisch en langzaam, Allah's eeuwige grootheid uitgemurmeld. Buiten klonk een langgerekt ezelgebalk, maar niemand glimlachte; dof stonden de ogen naar binnen gekeerd.

De dienaar trad naar voren en rukte snel de schaapsvellen weg, op één na, waarop drie zangers bleven knielen. Tegenover hen stelde de sjeik zich op tussen zijn beide ouderlingen. Boven het zwarte gewaad stonden hun gezichten blank en leeg als onbeschreven bladen.

De zangers braken los in een lage litanie. Er ging een schok door de trekken; en door de boog van lijven, die langzaam begonnen te zwaaien, liep een schorre mompeling. De litanie steeg in toonhoogte, de lijven zwaaiden sneller en over de wezenloze trekken gleed de vage glans van de eerste verrukking. Nu werd het drenzen der geknielde zangers een krampachtig jammeren. Allah's naam schoot in hijgende stoten uit de wijd geopende monden, en een koortshuivering schudde de lichamen, die van links naar rechts zwaaiden en dan weer terug alsof een ketting hen heen en weer rukte.

Nu rezen ze overeind, in een opvlucht van extase. De voeten vielen trappelend neer terwijl de lichamen begonnen te draaien. Hoger en hoger sloegen de jammerende stemmen over, en de roffel der voeten viel sneller en sneller. Alleen de oude sjeik wiegde zwak als een riethalm, bevend aan de rand van de draaikolk der wervelende lichamen. 'Allah is groot! Allah is groot!' Rond de gillende zangers tuimelde een verwarde rij van zwetende dansers. Het speeksel sloeg wit uit de monden gelijk het schuim van het bit van galopperende paarden. Het snerpend gillen was nu gelijk aan een flikkerend zwaard, dat één voor één de banden met de aarde doorsneed.

Het warme zweet hing als een wolk in de zaal en maakte mij duizelig en misselijk. Zij roken het niet, want zij zwierven, aan zichzelf ontrukt, door Allah's hemel. Maar daar kan de mens niet blijven zonder te sterven. Met een smekend gebaar hief de sjeik zijn handen langzaam op om de storm te bezweren. Het gillen daalde af tot murmelen, het dansen verstilde tot sidderen, het sidderen tot een langzaam heen en weer wiegen, als een trillende veer die tot zijn evenwicht terugkeert.
Allen knielden neer en de sjeik gaf hun zijn zegen. Het was voorbij. We keerden terug naar de salon, die er nu opeens uitzag alsof dit banale vertrek met zijn lachwekkend aandoende pluche stoelen niet werkelijk bestond, maar alleen in een zinsbegoocheling. Weer werden koffie en sigaretten opgediend. De koffie geurde, ze was heet, ze had de bitterzoete smaak van het leven hier beneden. Ze werd geschonken uit welberekende wijsheid, want langzaam voerden de zintuigen ons weer naar de aarde terug. De dienaar, die daarnet nog Allah's roem uitsnerpte, stond nu met gebogen hoofd stil voor mij. Maar het koperen asbakje in zijn hand trilde.
Het was de eerste maal van mijn leven, dat ik in het gezelschap verkeerde van extatische godzoekers. Veel later zou ik huns gelijken terugvinden op de Heilige Berg Athos. Die kluizenaars aanbaden niet Allah, maar zochten in contemplatie de verre weg naar het Ongeboren Licht. En ook toen kreeg ik, net als nu in Skoplje, het gevoel dat ik mijn bestemming had gemist, en dat ik mij uitputte met dringende zaken, die in werkelijkheid ijdel waren en vergankelijk als schuim. Maar beide malen maakte de driftige zang van het bloed de stille vleugelslag der mystiek weldra onhoorbaar. Weer begeerde ik vrouwen en verten; weer voelde ik de nieuwsgierigheid van de jonge vogel, die lokkende boomtoppen verkent.
Om twee uur in de ochtend verliet ik het hotel, nam de nachttrein naar Kumanovo, zestig kilometer noordelijk van Skoplje, schouderde mijn rugzak en zette de eerste van vele stappen op de stille grintweg die naar de Bulgaarse grens voerde. Ik wilde einde-

lijk het mijne hebben van de comitadji. Wat waren zij, boeven of vrijheidshelden?

Zij waren vrijheidshelden geweest en boeven geworden. De eerste 'comita' die ik te zien kreeg, was dood. Hij lag aan de voet van een rotswand, waartegen zijn khaki plunje nauwelijks afstak. Ik zag hem pas op tien paardelengten afstand, omdat de rijzende zon net een lichtspetter sloeg uit de lange loop van de parabellum-revolver die zijn verstijfde hand krampachtig was blijven omknellen. Naast hem lag zijn snelvuurgeweer tussen vele lege patroonhulzen. Ik raakte voorzichtig de loop aan: ze was nog warm. Hij had zich tot het uiterste verdedigd, en tot in de dood vocht hij door, want zijn brokkelige tanden beten woedend op zijn tong en zijn bruine ogen stonden verstard in de kwade verbittering, die de haat omhoogdrijft uit een gemoed vol gramschap.
Georgi Doumov. Twaalf jaar geleden uit Chtip, na een diefstal, uitgeweken naar Bulgarije. Daar had hij weer gestolen. De comitadjis hadden hem uit de gevangenis gehaald en kwijtschelding van straf gegeven, op voorwaarde dat hij met vier anderen een inval zou doen in Zuid-Servië om de Oriënt-Express op te blazen. Maar ze hadden niet door het nauwmazige net kunnen dringen, dat de duizenden vrijwilligers van de Servische boerenmilitie en de honderden gendarmes over heel Joegoslavisch Macedonië hadden uitgespannen. Ze hadden het niet verder gebracht dan de bergen achter het stadje Kratovo, dat nog zestig kilometer beoosten de spoorlijn lag. Daar waren zij bij nacht omsingeld door de boerenmilitie, en bij het eerste licht stuk voor stuk neergeschoten.
De gendarmerie-commandant van Kratovo legde het me allemaal geduldig uit, in een mengsel van Frans en Servisch. Maar ik stond met vreemde ontroering te kijken naar een man met een klein schroeigaatje in zijn tuniek, die wat lager, vlak boven de lege patroongordel, rood gekleurd was door bloed. Ik had doden gezien met vredig gevouwen handen, gesloten ogen en berusting in de

gestorven trekken: mijn vader, een oom, een tante. Waarom ontroerde deze boef, die een gewelddadige dood was gestorven, mij niet meer, maar anders en dieper, hoewel ik hem nooit gekend had en nooit kennen zou? Ik stond niet alleen tegenover het mysterie van een onbekende ziel, maar ook tegenover het raadsel van het geweld, dat mannen uit huizen jaagt de nacht in, en hen naar wapens doet grijpen, om wat te bereiken? Meer wapens, meer bloed, meer geweld. Daar stond ik naast de dode en voelde mezelf driftig leven; en voor de eerste maal was ik er ten dode bedroefd om, met een onverklaarbare droefenis, die ik instinctmatig in het duister liet. Want ik voelde dat dit de zevende sluier was, die men niet moet wegrukken zolang men te jong is om de dood te kunnen aanvaarden.

Ik had die nacht in Kratovo geslapen. Mijn witbaardige gouvernante in Skoplje kon gerust zijn: het officiële Groot-Servië had de weggelopen zwerver bijna geen ogenblik uit het oog verloren. Bij het tweede dorp was ik al gesignaleerd. Die dorpen lagen ver uiteen, geel en wit tegen de bruine heuvelkammen, met het wit van huizen en het glanzende geel van hooi- en stroschelven. Op de akkers naast de weg waren boeren aan het ploegen, zwarte stippen in het wijde land. De meesten droegen een geweer op de rug. Een van hen liep naar de wegkant om me te bekijken. Ik groette hem en hij groette kort terug. Toen hij weer bij zijn ploeg was, spande hij het paard af en reed weg in de richting van het dorp.
Ik schonk er geen aandacht aan; misschien had hij honger. Ik had het trouwens te druk met druiven eten. Er kwam een ezel aan, parmantig trippelend tussen twee hoge tonnen vol gele druiventrossen. Ik vroeg de boerenvrouw hoeveel ze kostten. Ze keek mij verbaasd aan en drukte mij met een glimlach een tros in elke hand. Uren later, op de dalende grintweg die volgens de kaart naar Kratovo moest leiden, stond ik in een haarspeldbocht ineens tegenover twee ruiters. De kleinste droeg een blauwe uniform met

gouden epauletten en een gouden dolk. Zijn lange begeleider was boers gekleed, in bruine wol en gele opanken; op zijn rug hing een geweer. Hij hield de teugel vast van een derde paard, met een leeg zadel.
Ze keken me aan en knikten elkaar toe. Ik was blijkbaar degene, die ze verwachtten. 'Dokumenti, prosim!' De aanbevelingsbrief die mijn vriend Dintsjits mij voorzichtigheidshalve had meegegeven deed voor de eerste maal zijn werk. Ik werd uitgenodigd het paard te bestijgen.
De commandant was een handig en verstandig gezagsdrager. Hij zweeg de comitadjis niet dood, maar gebruikte ze om het grote aantal gewapende boeren en gendarmes te verklaren. Hij bracht mij naar de herberg en liep mee naar het kamertje dat de waard voor mij had bestemd. Er stond een vies bed, en uit de rand van een van de twee ruiten staken spitse scherven. Onderweg had de commandant me al verteld dat de gendarmerie hier niet alleen een pacifierende taak had, maar ook een cultureel-hygiënische. Hij paste het gesprokene practisch toe door eerst met de punt van zijn sabel de scherven uit de sponningen te slaan. Daarna lichtte hij met zijn wapen de lakens op, schold de waard uit omdat er rode vlekken in zaten van luizen, die een vorige gast had doodgedrukt en wipte het beddegoed met de sabel door het venstergat naar buiten.
'Wat een land!' zuchtte hij toen de waard weg was om schone lakens te halen, 'malaria, luizen en comitadjis...'
'Waarom geven jullie het dan niet aan de Bulgaren?'
'En onze tienduizenden Servische kolonisten dan?' schoot hij impulsief terug.
'Aha, zijn het kolonisten?' vroeg ik kwasi-verwonderd. 'En dan is de oorspronkelijke bevolking dus Bulgaars?'
'Sommigen van hen noemden zich vroeger Bulgaren, want dat had de Bulgaarse propaganda hun wijsgemaakt. Maar ik verzeker u dat ze vandaag niets meer van de Bulgaren moeten hebben.'
'Maar wat spreken ze onder elkaar?' vorste ik verder.

'Een dialect, dat bijna Servisch is.'
Het was een halve waarheid; maar dat ontdekte ik pas vele maanden later, toen ik genoeg Servisch had geleerd om met de boeren te kunnen spreken. De onkunde van de taal belette me die eerste paar dagen om de diepte van de problemen te zien. Ik ging rustig slapen in een kamertje dat de waard, in doodsschrik voor de sabel van de commandant, nog had laten dweilen ook, en werd wakker omdat er steentjes tegen het glas werden gegooid. De sterren stonden klein aan de hemel; het was bijna dageraad. Een gendarme kwam me roepen namens de commandant. Weer stond de vos gezadeld voor mij klaar. Anderhalf uur later stonden we bij het lijk van de Bulgaarse boef.

Die vos was de eerste van het dozijn paarden die mij twee weken lang door het grensdistrict droegen. Zo verblindend waren de zonnekleuren van Macedonië, en zo ontroerend was de gastvrijheid der bewoners, dat ik bijna vergat waarvoor ik gekomen was. Bijna; want ik had wel blind moeten zijn om niet te zien, dat er tweemaal zoveel gendarmerieposten stonden als gezondheidsstations, en dat de regering niet alleen de malaria probeerde te bedwingen, maar ook de vrijheidsdrift der bewoners. De gendarmes hadden hun hinderlaag op elke heuvelkam. Drie, vier keer per dag werden mijn papieren gecontroleerd door blonde Slowenen en zwarte Montenegrijnen, kerels uit verre streken van het koninkrijk, die op zijn best totaal onverschillig stonden tegenover de Macedonische vrijheidsgedachte. Wat dreef een volk als de Serviërs er toe om een ander, kleiner volk te verdrukken? Hadden zij dan zelf in vijf eeuwen Turkse dwingelandij niet geleerd, dat diefstal van eens anders eigenheid zich altijd wreekt? Het waren naïeve vragen, die ik mij stelde, vragen van een politieke puber, die, opgevoed in een mengsel van christelijke naastenliefde en Rousseause verlichtingsideeën, bij zijn denken automatisch uitgaat van het goede in de mens. De reis werd een les in politieke realiteit. Ik begon ein-

delijk te begrijpen dat de mens een voortdurende aarzeling is tussen deugden en driften; driften, waarvan de machtswellust meestal nog sterker is dan de hang naar geld en bezit.
En door een cynicus kan zelfs elke deugd worden omgepraat tot ondeugd. Ik vertelde later aan een vriend, welk groots welkom mij bereid werd, toen ik als volslagen vreemde verdwaald raakte aan een huwelijksmaal in het dorp Zletovo. 'Maar daarnet vertelde je,' zei hij schamper, 'dat die boeren in de toevallig voorbijkomende vreemdeling een geschenk zien, hun door God gezonden om hun huwelijk te zegenen. Die hele prachtige gastvrijheid, waar je zo wild over bent, was dus enkel maar eigenbelang!'
Deze westerse redenering, die uitgaat van het spelletje van geven en nemen, van voor-wat hoort-wat, zou de Macedonische boertjes volslagen onbegrijpelijk zijn gebleven. Aan de muur van mijn werkkamer hangt een foto, die ik nog steeds met ontroering bekijk. Toen ik uit de orthodoxe kloosterkerk van Zletovo kwam, waar ik de 14e eeuwse fresco's had bekeken, hoorde ik hoger op de helling de daverende trommelslagen, die de inzet aankondigen van de 'kolo', de rondedans met zijn honderden variëteiten, die over de hele Balkan een zonnerad slaat van verrukking en bevrijding uit slome dagelijkse sleur. Ik klom naar boven en loerde langs een stroschelf om onbemerkt een foto te kunnen nemen. Er was nog een reden waarom ik mij verstopte: ik was geen bruiloftsgast. Maar reeds had de snelvoetige bruidegom die de rij der dansers aanvoerde mij gezien. Hij stiet zijn witte bruid aan, die zich uit de rij losmaakte en op mij toeschreed.
Dit dikke boerenmeisje liep niet, maar zij schreed. Ze kwam niet op me toe, maar ze benaderde me. En de plechtige passen vormden slechts de proloog van een plechtstatig ceremoniëel, dat mij, zogenaamd beschaafde westerling, met verbijstering sloeg. Ze bleef met gesloten ogen voor me staan en boog toen heel langzaam het hoofd achterover; haar zwarte wimpers vlijden zich onder de blanke oogleden neer met de gratie van een wild dier dat liggen gaat.

Toen boog zij zich even langzaam voorover, tot haar vingertoppen door het zand veegden. En weer achterover, terwijl haar ogen gesloten bleven in het smekende, onderworpen gezicht. Wat had dit te beduiden? Wat wilde zij van mij, een vreemdeling, een toevallige voorbijganger, een onbekende?
Weer boog zij zich voorover, met de vloeiende gratie waarmee een witte zwaan de kop naar het water neigt. Maar nu greep zij mijn hand, drukte er een kus op, bracht de vingers naar haar voorhoofd, kuste mij opnieuw de hand en sloeg toen de ogen op. En uit de donkerbruine ogen straalde de vreugde waarmee zij de broer herkende, die na jaren afwezigheid voor het eerst zijn zuster weerziet.
Nu namen bruid en bruidegom mij bij de hand en voerden mij de woning binnen. Er waren geen stoelen in het donkere vertrek, maar de bruidegom wees naar de vloermat met een gebaar, alsof hij mij uitnodigde plaats te nemen op de pauwentroon van de Sjah van Perzië. Opnieuw volbracht de bruid haar statige dubbele buiging. Na de handkus bood zij mij een klontje suiker aan en een glas water. En toen pas was ik als gast in de kring der feestvierders opgenomen. Vandaag, nu ik vanaf de heuvel der jaren terugkijk op dit statig ceremonieel en het wilde feest dat er op volgde, en ze vergelijk met wat begroetingen en bruiloftsmalen ten onzent zijn, moet ik onvermijdelijk denken aan het diepe onderscheid, dat Oswald Spengler maakte tussen 'cultuur' en 'civilisatie'. De cultuur wortelt in het instinct en in de ziel, de beschaving in het verstand en in het bewustzijn. Cultuur groeit zelfverzekerd van binnen uit; beschaving is niet alleen haar herfsttij, maar vandaag ook een eigen, kunstmatige, ontwortelde levensvorm, gegroeid met de machine en de mensenvretende steden. Wij in het westen bezitten een hoogontwikkelde en fijnvertakte beschaving, maar wij zijn hoogstens nog de beheerders van een cultuur-erfenis. Want onze beschaving is een mechanisme, en niet het organisme dat een ware cultuur is, die gedragen wordt door ideële waarden.

Ons leven is geen vanzelfsprekend bestaan meer, en nog slechts voor een minderheid een gift van God; het is een probleemstelling geworden, een geschonden lap weefsel waar de motten der psychoanalyse gaten in gevreten hebben die zelfs door de vernuftigste machine niet meer onzichtbaar gestopt kunnen worden. Wij leven in een overwaakse bewustheid, terwijl de cultuur-mens veelal nog onbewust leeft. Zijn leven bezit een patroon, door de eeuwen geweven; het onze is een futuristische sneltekening geworden van elkaar kriskras kruisende lijnen zonder zichtbaar einddoel.

Een nette uitspraak, goede omgangsvormen, schone nagels, vaste wastafels met zeep, rapper vervoermiddelen dan mensenvoet of paardehoef, machines die sneller rekenen dan het menselijk brein, radar-ogen die het onzichtbare zien – dat alles tezamen en nog veel meer vormt onze beschaving, die wij verdedigen tegen andere dergelijke beschavingen met de monsterlijke technische wapenen der massale verdelging. En onze cultuur bestaat, behalve uit ons museumbezit, uit een kunst wier voornaamste kenmerk verscheurdheid is en kritiek aan de tijd. Tot krankzinnig wordens toe heeft een dichter als mijn oude vriend Marsman daaronder geleden, wanhopig zoekend naar de bevleugelende idee, die het bestaan zou kunnen opstuwen uit het platte vlak der materie naar de hoogten der bezieling.

Hij begreep niet wat ik in de Balkan zocht, en als instinctmens kon ik het hem indertijd niet verklaren. Nu weet ik het: de cultuur. Ook in Joegoslavië onderscheiden intellectuelen vandaag 'kultura' en 'civilisatija'. Vandaag, met serum en kunstmest, staalfabrieken en autowegen, verwerven ook zij de 'civilisatija' en verliezen daarbij onvermijdelijk een groot deel van hun 'kultura'. Maar toen ik in het begin der dertiger jaren door Macedonië reisde was de cultuur nog levend, zij het dan in nabloei. Reeds was deze cultuur gedeeltelijk erfenis geworden, zoals de schat der onvergelijkelijke fresco's in de orthodoxe kloosters. Maar volop levend was de volksdans, de als gras doorgroeiende kracht der

vormgeving, die de motieven schiep der borduur- en weefkunst. Levend was het poetisch en muzikaal genie, dat nog steeds nieuwe volksliederen geboren liet worden, behalve de zeventig duizend die er reeds waren. En levend was ook nog het plechtig ceremonieel der gastvrije begroeting, ook al stond het eender uitgebeeld op kloosterfresco's uit de twaalfde eeuw.

Maar civilisatie bezaten deze mensen niet. Ze hadden geen vaste en ook geen losse wastafels en zo goed als zeker zeer weinig zeep; want het eerste wat ik kreeg na het klontje suiker, was een vlo. Maar desondanks voelde ik mij bij hen zeer thuis. Ik verloor de vlo trouwens tijdens het dansen, want na de begroeting werd ik aanstonds meegetrokken naar de kolo. Langzaam gaat het leven in het zongeblakerde Macedonië. De ossen stappen traag; de karavanen der marktgangers gaan stapvoets door het wijde heuvelland; de meeste rivieren zijn enkel een trage sijpeling. Maar de kolo is de verrukte opvlucht uit deze traagheid; ze is de hartstochtelijke kreet door de zware, lome stilte. De voeten vliegen heen en weer, snel als weefspoelen. Dan, op het signaal van een beukende trommelslag, schuift de rij drie passen vooruit en twee terug, en weer weven de voeten het ingewikkelde patroon, dat de klarinetten gillend uittekenen in steeds sneller verloop van aaneengeschakelde arabesken. Het hele lichaam raast rhythmisch de levenslust uit; de bezwete gezichten keren zich verrukt naar de blauwe hemel. Dan een daverende slag, gelijktijdig met een snerpende gil, die onder het wegsterven een interval duikt om dan weer omhoog te zwiepen en opnieuw te duiken, als ware zij een wegdeinende zwaluw – en de dans is uit.

Ik had maar één kolo meegedanst; zij dansten sinds de vroege morgen en hadden nu honger. De bruigom trok mij mee naar de halfdonkere stal; uit de wijdopen deuren sloeg de geur van gebraad. Ik kreeg een ereplaats op het verhoogde gedeelte van de lemen vloer, tussen de witbebaarde vaders van bruidegom en bruid. In het lagere deel van de stal zaten de vrouwen en kinderen,

niet op stoelen, maar net zoals de mannen op blokken hout en lege kisten. Als tafel deed een dikke boomstam dienst, die scheef over de dorpel tussen hoog en laag lag. Met de bijl waren er vlakke treden in uitgehakt, omdat de borden anders naar beneden zouden glijden. Op die borden werd nu een geurende ratjetoe geschept van varkensvlees, rijst, tomaten en paprika's. Jonge meisjes kwamen aandragen met wijn in roodaarden kannen; kinderen rumoerden en dreinden; een paar oude vrouwen keven om een half afgekloven varkenskop, die door de mannentafel was afgedankt. We draaiden sigaretten uit goudkleurige Macedonische tabak, en tussen de eerste diepe halen door werd er met overtuiging en overdreven hoorbaarheid geboerd, als hoofse dank voor het bruiloftsmaal.

De zigeunermuzikanten trommelden de bruiloftsgasten naar buiten. Een bewerkte er zijn grote trommel met een afgekloven been, waar twee honden blaffend tegenopsprongen. Hun gejank verstoorde de harmonie tussen de schelle klarinet en de huilende doedelzak, zodat er grote verwarring ontstond in de tuimelende rij der dansers. Maar wellicht was de wijn daar ook schuldig aan. Pas tegen zonsondergang, toen de benen der dansers de onheilspellend gerekte schaduwen wierpen, die van de mens een abstracte steltvogel maken, riep de bruidegom op tot de laatste kolo. We stegen te paard, drie boeren uit een naburig dorp en ik. Twee van de drie vielen er meteen weer af, en ook ik leed aan de begoocheling, dat het zadel zelfs bij stilstaand paard iets weg had van een vlot in een stroomversnelling. Desondanks kwam de bruidegom met vier flessen naar buiten waar nog een fikse bodem in stond. We richtten de zielen naar het zenith en smeten de lege flessen aan scherven tegen de stenen. De bruid ging van paard tot paard, volvoerde opnieuw haar ceremoniële buigingen en kuste tenslotte de paardesnuiten. Het laatste licht zette haar wit gewaad in rosse gloed. Toen zonk de zon, rood als een schijf bloedsinaasappel, achter de zwarte heuvels, en wij reden wuivend weg in de richting van de avondster.

Mijn afscheid van het grensgebied was soberder, en zeer leerzaam. In de buurt van Strumitza sliep ik bij een oude boer, die er een grote voorhoofdpukkel op nahield en een onwaarschijnlijke voorraad spreekwoorden. Hij had tien jaar in Amerika gewerkt in de staalindustrie, maar was met zijn spaarduiten naar Macedonië teruggekeerd, omdat hij wilde sterven in een land 'dat hij met zijn geest kon overzien'. Hij zei het in goed Engels en hij kende blijkbaar ook Russisch. Op een kist zag ik een stukgelezen boek liggen: een oude Russische uitgave van 'Oorlog en Vrede'.

'Russisch is niet moeilijk voor een Bulgaar met verstand,' zei hij trots.

'Bulgaar?' vroeg ik verrast.

'Ja, waarom niet? Tegen een vreemdeling die ik vertrouw, kan ik dat zeggen, in het Engels dan. De zoon dorst, wat de vader zaaide. Mijn vader heette Dumov, en niet Dumovitsj zoals ik me vandaag op z'n Servisch noemen moet. Daarom ben ik tegen deze regering. Maar ik wil hier blijven leven in het huis van mijn vader, en wie het vuur wil, moet ook de rook verdragen. En ik ben nog veel meer tegen de bandieten die ze ons vanuit Bulgaars Macedonië op ons dak sturen, zogenaamd om ons te bevrijden, terwijl we op die manier niet bevrijd willen worden. Ze preken het vrijheidsideaal met bommen en helse machines. Dat gaat niet samen; ze vergeten, dat je niet met twee watermeloenen onder één arm kunt lopen. Ga eens naar Bulgarije, jij die het doen kunt, en zie daar hoe ze elkaar uitmoorden. Ten tijde van de Turken hadden wij een groots ideaal, maar zij hebben het voor geld verkocht, eerst aan de Duitsers en nu aan de Italianen. Alleen de zon wordt er niet smerig van wanneer ze in de modder schijnt.

Ik wil daarmee niet zeggen, dat er hier geen modder is. Heb je gemerkt hoe bang de boeren zijn voor de gendarmes?' Ik knikte.

'Daar is reden voor. Er zijn nog altijd boeren in dit stuk van Macedonië die vuur menen te zien in de koude as van verleden jaar. Ze herbergen de comitadjis en geven hun te eten. Dan branden de

gendarmes hun hele dorp plat. En de Servische comitadjis zijn nog erger. Die vochten al tegen de onze in 1910. Nu zijn het beulen geworden. Ze slaan zelfs de zwangere vrouwen, iets wat de Turken nooit deden.'

Ik dacht aan de jonge bruid die haar soepel lichaam heen en weer had laten deinen als een bloesemtak in de wind. Het kleurrijke Macedonië voerde voor de vreemdeling een betoverend schouwspel op. Maar de aarde, waarover de voeten de snelle kolo dansten, was rood van geronnen bloed. Was het niet reeds een Macedoniër geweest, die in de droom de apostel Paulus om hulp had aangeroepen? Ik was er pas een paar weken, maar reeds voelde ik me in de greep van dit dramatische land, met zijn krankzinnige zon en wild verleden. Dit land had een geest, en ik wist, dat, als ik het verliet, die geest een influistering zou worden bij nacht en een onrust bij dag. En ik zou de geest alleen kunnen leggen door het land en de mensen en hun lot uit te beelden in woorden. Maar dan moest ik nog eerst veel meer zien en horen en ondergaan.

Laat in de avond, toen ze bij de buren, die Servische kolonisten waren, allang sliepen, neuriede hij mij het elegische lied voor, dat het volk gedicht had na de in bloed gesmoorde opstand van 1903

Gde je Goze, gde je Dame,
Gde se starite voivodi?

Waar is Goze, waar is Damian,
Waar zijn de voivoda's van weleer?

Goze Deltchev en Damian Grouev, allebei Macedonische schoolmeesters in het deel van Macedonië dat nu door de Serviërs werd beheerst, waren omgekomen in een opstand van 25.000 boeren met geweren tegen 250.000 Turken met kanonnen. Hun ideaal was een socialistische republiek Macedonië geweest, als kern van een Balkanfederatie. Deltchev was doodgeschoten, Grouev had zich samen met zijn kameraden vergiftigd toen ze hun laatste patroon hadden verschoten. Mijn gastheer liet mij hun foto's zien,

die hij, na eerst de ronde gedaan te hebben over het erf, onder uit een kist opdook. Gebaarde mannen met ernstige gezichten keken mij doordringend en vreesloos aan.
Nu was het ideaal dood en waarom? En was het wel helemaal dood? Ik besloot naar Bulgarije te gaan om de tegenkant van de medaille te zien. Het zou moeilijk zijn om in Bulgaars Macedonië door te dringen. Dit berggebied vormde een staat in de staat; niemand kwam er in zonder toestemming der comitadjis. Maar dat lokte mij juist aan.
Ik dacht, dat ik het avontuur zocht en de spanning van het onzekere. Maar wat ik werkelijk zocht, in onrijp idealisme, groen en levenskrachtig als een vrucht die zich pas gezet heeft, dat was de waarheid. Was er dan geen rechtvaardigheid mogelijk in de verhouding tussen mensen en volken? Het zou nog lange jaren duren eer ik begrijpen ging, dat waarheid en leugen, rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid in het menselijk leven onontwarbaar dooreengeweven zijn. Maar tevens wist ik dit: wee degene, die leugen en onrechtvaardigheid als onvermijdelijk aanvaardt, en er uit luiheid of lafheid een wapenstilstand mee sluit! Want wie dit doet, verraadt het hoogste en beste in de mens.

Geen machtiger verbroederingsmiddel dan muziek, zeggen de idealisten. En ieder, die zoals ik, de trillende kracht bemint van het ware volkslied, moest zich in Sofia dadelijk thuisvoelen. De straatzangers zongen, de straatvegers zongen ook, en het garnizoen zong het schoonst van al. Ik hing uit het raam van mijn hotelkamer, ook al vroor het buiten twintig graden onder een sombere hemel. Want schuin tegenover het hotel, naast de afgebladderde moskeeresten die aan de wrede Turkentijd herinnerden, stond het gemeentelijk badhuis. Het was vrijdag en het garnizoen kwam compagniesgewijs opgemarcheerd om de reglementaire wekelijkse reiniging te ondergaan. Terwijl de ene compagnie binnen was, stond een tweede buiten te wachten, tachtig man in rij én gelid, de

opgerolde handdoek onder de arm. En al wachtend zongen ze om warm te blijven, en omdat zingen voor deze jongens een natuurlijke vorm was van opgewekt ademhalen. Ze zongen vierstemmig zonder dat er iemand dirigeerde, met een verbluffend maatgevoel. Ze zongen de oeroude en lentefrisse liederen, die het volk gedicht en getoonzet had in de lange eeuwen van verdrukking.

Je voelde je dadelijk thuis in Sofia, het knusse stadje met zijn brede alleeën rond het paleis van de koning. Het werd bewaakt door schildwachten die hun kaplaarzen nog eens in hoge strolaarzen hadden gestoken, want anders vroren hun voeten af. Mijn fout was dat ik een hotel betrokken had in de verkeerde buurt, want dat maakte de tweede morgen van mijn verblijf reeds een eind aan de schijnbare knusheid. Achter het hotel, dat als teken van zijn tweederangsheid de weidse naam van 'Palace' droeg, liepen nauwe steegjes. Daar had ik een winkel ontdekt met voortreffelijke yoghurt. Bulgaarse yoghurt heeft alleen de naam gemeen met het waterig slurpsel dat men in ons westen ervoor verslijt. De Bulgaarse yoghurt wordt van buffelmelk gemaakt en ze is zo dik, dat je ze bij gebrek aan een pan ook in een krant kunt halen. En sinds mijn eerste Balkandagen ontbeet ik nooit anders dan met een klomp yoghurt, een brok brood en Turkse koffie toe.

Het was de gevarieerde clientèle van de melkwinkel die me op het spoor bracht. De meesten betaalden zoals elk gewoon mens betaalt voor wat hij koopt. Maar er waren er ook die de winkel uitliepen zonder zelfs te proberen om ook maar één leva op te duikelen uit de zakken van hun leren jekkers. Want de niet-betalers hadden allemaal leren jekkers aan; rond hun kuiten droegen ze puttees, in kleuren die varieerden van appelgroen tot pimpel-paars, en op hun haren zaten khaki luifelpetten geplakt. Op straat liepen ze nooit alleen, maar altijd getweeën of gedrieën. Ze schenen alleen kou te lijden aan hun rechterhand, want die zat altijd in de broekzak, terwijl de linker vrij rondslingerde. Soms begeleidden ze een heer in burger. Dan liepen er doorgaans twee man met

puttees voor hem uit en twee achter hem. Als hij een café binnenging, dan bleef er een buiten staan. Binnen zaten, rond de meneer, de drie anderen met hun gezicht naar de deur en hun rug tegen de muur. Toen er een naar het toilet ging liep ik hem achterna. Voor het gemak had hij zijn jekker uitgetrokken, waaronder hij geen jasje droeg maar een grijze trui. Terwijl hij zich bij het handenwassen vooroverboog gluurde er onder de rand van de trui een leren holster uit, waarin de blauwe lopen van twee parabellums glommen. Een paar dagen later wilde ik het parlement bezoeken. Op de stoep stond het vol met leren jekkers en luifelpetten. Ik kwam te laat, want de zitting scheen net verdaagd te zijn. Er kwamen tenminste kleine groepjes burgerlijk geklede heren de hoofdpoort uit; onder de arm droegen ze actetassen. Toen ze weggingen, sloten de jekkers en luifelpetten zich in groepjes van twee en drie zwijgend bij hun bazen aan.

Het waren de 'ochrana', de lijfwachters van de Macedonische kamerleden; en de jekkers en puttees en luifelpetten, plus de onzichtbare parabellums, behoorden toe aan de honderden comitadjis, van wie ik tot aan mijn komst in Sofia nog slechts één dood exemplaar had gezien.

Ik zocht onze consul op; Nederland had toendertijd in Sofia geen gezant. Jhr. de Brauw was een zeer vriendelijk man, die echter ook zeer beslist zijn mening zei.

'Wat zou u er van zeggen als ik eens naar Macedonië ging? Van een Amerikaanse journalist heb ik het adres gekregen van een Bulgaarse boer in het dorp Bansko, hoog in het Piringebergte. Hij is jarenlang in Amerika geweest en heeft daar theologie gestudeerd. Zijn vrouw kreeg heimwee en daarom kwam hij terug. Hij verhuurt 's zomers een grote kamer. Die kan ik nu krijgen.'

'Ik moet u die tocht naar Bansko zeer beslist afraden, zelfs als de comitadjis u toe zouden laten in de provincie, waarover zij heer en meester zijn en niet de regering hier in Sofia. Dat wil dus tevens zeggen,' preciseerde de heer de Brauw, 'dat wij niets voor u zouden

kunnen doen indien u iets zou overkomen. Onze verzoeken om inlichtingen aan de regering zouden resultaatloos blijven, omdat de regering voorgeeft niet over inlichtingen te beschikken... Als u toch gaat, dan is dit tegen mijn zin en tegen mijn uitdrukkelijke en officiële waarschuwing.'

Ik dankte hem voor zijn goede raad en ging naar het persbureau der regering waar ik mij reeds correctheidshalve had aangemeld, omdat ik van plan was enkele artikelen over Bulgarije te schrijven. De chef ontving mij even gereserveerd als de eerste keer. Hij had echter niet verzuimd mij anderhalf kilo brochures over de Macedonische kwestie in het hotel te laten brengen. Samen met de brochures en boeken die ik reeds eerder in Belgrado had gekregen besloegen ze een behoorlijke boekenplank. Ze bewezen glashelder het tegendeel van de Servische brochures, namelijk dat Macedonië Bulgaars was en wezen moet. De beroemde bewijzen voor het bestaan van God van de H. Thomas van Aquino schenen er duister naast. 'Goeden morgen, Mr. Tochev. Ik heb zin om te gaan skilopen in het Piringebergte. Mr. Markham, u welbekend, kan mij een kamer bezorgen in Bansko.'

Er groef zich een diepe rimpel tussen Mr.Tochev's waterige ogen, die ineens bezorgd en zelfs boos keken. 'Waarom wilt u naar dat wilde achterland zonder enig beschaafd comfort? U kunt hier vlakbij Sofia ook skilopen, op de Vitosj. Tweeduizend meter hoog, geriefelijk hotel, kabelspoor in aanleg...'

'Ik ben een alpinist, Mr. Tochev. Ik wil de El Tepe bestijgen, en die is 2917 meter hoog.'

'Maar het wemelt er van wolven!'

'Die jagen alleen in roedels bij sneeuwstorm. U doet net, alsof er in Bansko iets bijzonders aan de hand is...'

'Dat niet, maar toch...'

'Valt er daar soms iets te verbergen?'

Hij lachte, zoals mijn vriend Kroumoslav gelachen had. Regeringen hebben nooit iets te verbergen. Mr. Tochev gaf mij knorrig

zijn zegen op de tocht, maar dan buiten zijn verantwoording. Enkel vanwege de wolven, wel te verstaan.

De wolven uit het Piringebergte droegen leren jekkers, hoge kaplaarzen en khaki luifelpetten. Hoe ze het wisten dat ik naar hen onderweg was begreep ik niet; maar toen ik in Gorna Djoemaja, waar volgens de administratieve kaart Bulgaars Macedonië begint, uit het smalspoortreintje stapte, stonden er vier stuks op het modderige perron te wachten. Een van de vier blafte mij in het Duits toe: 'Autobus da!' Zijn leren mouw wees in de richting van een herberg, waarvoor inderdaad iets stond dat op een autobus leek. Ze stapten in voor ik instapte en drie van hen namen de voorste plaatsen in. De vierde blafte: 'Op de achterste bank, bitte!' Ik schoof in de hoek, hij legde zijn benen op de bank en stak zijn rechterhand in zijn zak. Ik kende nu hun arsenaal. De zware parabellums droegen ze in heup- of schouderholsters. In de rechterzak hadden ze een Mauserpistool, voor het nabijgevecht. Mijn wapenen bestonden uit een vulpen en een schrijfmachine, een paar ski's, een koffer met weinig er in en veel geduld.
Bij schaakwedstrijden passen deelnemers, die zich bij voorbaat in het nadeel weten soms de methode toe die in deze kringen heet: je tegenstander doodzitten. Door een tergend langzaam spel maken ze een levendiger tegenstander zenuwachtig, en daardoor winnen ze juist wel eens een enkele partij. Nu ik eenmaal midden in de vesting der comitadjis zat, bleef mij maar één tactiek: doen alsof mijn neus bloedde en de comitadjis doodzitten. Als ik lang genoeg geduldig wachtte en intussen als lui en onschuldig wintertoerist de tijd doodsloeg, zou er op de duur vanzelf wel iets gebeuren.
Bansko bleek een levendig dorp te zijn; maar die levendigheid ging uit van de dieren. Alle staldeuren stonden bij dag open om het groot- en kleinvee in de gelegenheid te stellen hun dorst te lessen aan de drie fonteinen, waaruit het water door glinsterende

ijskegels heen in houten troggen spoot. De koeien, buffels, varkens, ponies, ezels, geiten en ganzen vulden de hele dag de besneeuwde straten met het gerucht hunner openbare liefdesaffaires. Sexuele voorlichting der jeugd leek in dit dorp een volmaakt overbodige zaak.
De stemming der bewoners was gedrukter. Als ik hard liep keken ze schichtig om. In de café's zaten ze met de koppen bij elkaar te fluisteren. Maar geen boer of burger vertoonde zich in het stamcafé waar de comitadjis de hele dag domino en triktrak zaten te spelen. Twee maal per dag kwamen ze lui overeind om de levende inhoud van de autobus te inspecteren. Na het avondmaal verdwenen ze naar een huis met een dichtgemetselde benedenverdieping, aan de rand van het dorp.
Mijn gastheer, Goze Damianov, was een reusachtige, goedige boer met pientere en tegelijk innige ogen. Hij bewoog zich met de trage kracht van een bedaagde beer. Jaren later ontdekte ik dat hij zeer veel op Dr. Schweitzer leek, die ik op een reis naar Amerika ontmoette. Ik heb altijd moeten denken dat zulke mensen, die reuzen zijn zowel in goedheid als in lichaamskracht, ook titanen hadden kunnen zijn in het kwaad, maar dat zij op een dag welbewust en onherroepelijk de keuze hebben gedaan ten voordele van de broederlijke liefde. En toch heeft de verzoeking zijn rimpelige lidtekens in hun rustige gezichten achtergelaten; ze zijn geen brave sullen, maar warmbloedige mensen.
Als ik Damianov, die elk van de comitadjis met één vuistslag dood had kunnen slaan, vergeleek met de kwaadaardige proleet, die mij elke keer als ik in het stamcafé kwam om koffie te drinken, verbolgen aanstaarde met zijn bolle, oerdomme stierenogen, neigde ik elke keer weer tot de manichaeïstische overtuiging dat God op aarde een geducht tegenstander moet hebben, die ook in de vorming van mensen een hatelijk en giftig woordje meespreekt.
Ik vroeg Damianov of hij wist waarmee de triktrakkende heren hun levensonderhoud verdienden? Hij glimlachte langzaam en zei, ter-

wijl hij zijn zware wenkbrauwen fronste: 'Ze zeggen dat ze tabakskooplui zijn.' Meer kreeg ik niet uit hem. Maar Mr. George was toeschietelijker. Hij was een Amerikaanse Bulgaar, die met behoud van zijn Amerikaans paspoort naar zijn geboortedorp was teruggekeerd, omdat hij als enige zoon zijn oude moeder, die tijdens zijn verblijf in Amerika weduwe was geworden, niet alleen wilde laten sterven. Dat had Damianov me verteld; want Mr. George, zoals iedereen hem noemde, praatte altijd cynisch en luchthartig over zijn eigen teerhartigheid heen.
Eens in de week kwam ik bij hem theedrinken en dan kreeg ik meteen zijn nieuwe collectie 'Chicago Times' te leen. Eens in de maand reisde hij een paar dagen naar Sofia. Ik heb altijd heimelijk geloofd dat hij voor de Amerikaanse inlichtingendienst werkte. Als vrijwillig patriot wel te verstaan, want hij was rijk. Natuurlijk probeerde ik hem over handel en wandel der comitadjis uit te lokken. 'Klein grut,' zei hij minachtend, 'vergeet niet, dat ik mijn geld in de stad van Al Capone heb verdiend. Waarvan ze leven? Van een 'racket', net als de gangsterbenden daarginds. Ze leggen 100 % op de belasting, en op tabak nog een extraatje. Wie niet betaalt, wordt doodgeslagen.' Hij noemde mij de namen en toenamen van gehangenen, gemartelden, met woonplaatsen en data. Maar het laatste geval dateerde van maanden terug. 'Geloof je het niet voor je het met eigen ogen hebt gezien? Wacht dan maar.' Ik wachtte en liep ijverig ski, terwijl de comitadjis triktrak speelden. Toen brak de lawine plotseling los. De gemeenteraadsverkiezingen in heel Bulgarije zouden eind Februari plaats hebben. Een veertien dagen tevoren, op een dag dat het eindelijk slechts vijftien graden vroor, ging ik een route zoeken naar de El Tepe. Hoog in de dennebossen vond ik een houthakkershut, waar ik slapen kon om dan in de vroege morgen op weg te gaan voor de laatste duizend meter stijging.
Dicht bij het dorp haalde ik een ossenkar in. Op een paar bundels maïsstro lag een oude man met een gezicht dat er uitzag alsof hij er

mee onder een paardehoef had gelegen. De paars opgezwollen ogen waren dicht en hij haalde met moeite adem. In de kar lag een bijl. 'Is die oude soms onder een vallende boom gekomen?' vroeg ik aan de jongere ossendrijver. Ik kende hem van gezicht en hij mij. Nu keek hij mij somber aan, trok ineens mijn hoofd dicht naar het zijne en fluisterde mij vier letters in het oor: VMRO. Vetrechnata Makedonska Revolutsionna Organizatsia: de gangsterclub der comitadjis. Mr. George vertelde me de dag daarop de rest. Dertig boeren in het naburige dorp Banja hadden het lef gehad om naast de eenheidslijst, opgesteld door de VMRO eigen candidaten te stellen. Tijdens een geheime kiezersvergadering waren de comitadjis de schuur binnengedrongen en hadden met hun bespijkerde kaplaarzen zowel de candidaten als de aanwezige kiezers kapotgedanst.

Twee weken later, de dag na de verkiezingen, ging in Bansko 's avonds ineens het electrisch licht uit. Na een half uur floepte het weer aan. De volgende dag werd het dorp plotseling door een compagnie soldaten bezet. De bevelvoerende officier gelastte een avondklok van acht uur en de soldaten begonnen met huiszoekingen naar wapens. Weer hoorde ik van Mr. George wat er gebeurd was. In het stadje Nevrokop was de politiek invloedrijke districtscommissaris er in geslaagd de verkiezingen te laten beschermen door vijftig gendarmes. Natuurlijk kozen de lang verdrukte inwoners een onafhankelijke gemeenteraad. Drie der nieuwgekozenen namen onvoorzichtig de autobus om in Sofia met de regering overleg te gaan plegen. Op de terugweg bij avond werden zij uit de aangehouden autobus gelicht en overgeladen in de particuliere wagen van de comitadjis uit Bansko. Het was een groene Steyrwagen, die dikwijls voor het stamcafé stond. Op de verduisteringsavond reed de Steyr in het pikkedonker ongezien dwars door Bansko naar de citadel der comitadjis, waar de wettig gekozen vroede vaderen in de kelder verdwenen.

Toen de inwoners van Nevrokop van de buschauffeur hoorden

wat er gebeurd was, verzochten zij de regering in Sofia telegrafisch om interventie. De regering deed prompt haar plicht. Zij kondigde de staat van beleg af voor heel Macedonië en stuurde troepen om de orde te handhaven, die door 'communisten' werd bedreigd. De soldaten deden huiszoeking in alle woningen van Bansko, behalve in de citadel der comitadjis. Een tweede compagnie soldaten hield de opstandige inwoners van Nevrokop in bedwang. Twee dagen nadat de soldaten mijn kamer ondersteboven hadden gekeerd werden de verkiezingen ongeldig verklaard. En de nieuwe lijst was een eenheidslijst van de VMRO...

Ik schreef een drietal artikelen voor het 'Handelsblad' en deed er een paar negatieven bij: ik had de comitadjis gefotografeerd in hun stamcafé, en de soldaten terwijl ze huiszoeking deden. Op snelle film, met wijdhoek-objectief, en schietend vanaf de heup, zoals de fotoreporters dat noemen. Soldaten noch comitadjis hadden er iets van gemerkt. Mr. George nam de enveloppe mee; hij beloofde mij met een glimlach dat ze ongeopend de grens over zou komen. Hoe dan? Hij zweeg.

Een dag later stond ik op de topgraat van de El Tepe. Een verijsd stuk dreef mij terug: ik had pickel noch stijgijzers en de graat was scherp. Maar ik gaf het niet op. Na vele kopjes koffie en glaasjes pruimenjenever ten huize van de dorpssmid, liet hij mij op een dag roepen om in zijn smidse zijn nieuwste schepping in ogenschouw te nemen. Het leek meer op een koevoet dan op een ijsbijl; maar een paar dagen later ging ik bij lichte vorst weer op weg, sliep in de hoge houthakkershut en ontwaakte onder een druilige hemel, die donkerder werd naarmate ik hoger steeg. Er stak een wilde wind op, die eerst nevelslierten voor zich uitveegde en daarna dichte jachtsneeuw; bij het begin van de topgraat moest ik voor de tweede maal omkeren.

Toen ik de volgende dag mijn after-lunch-café turc wou gaan slurpen in het stamcafé der comitadjis, zocht ik vergeefs naar een leeg tafeltje. Alle kaplaarzen zaten tegelijk koffie te drinken, en dat

was nog nooit te voren gebeurd. Mijn vriend met de stierenogen, die mij de laatste paar weken reeds knorrig groette wanneer ik beleefd met mijn wijsvinger tegen mijn baskische muts tikte, kwam op mij toe en zei op geheimzinnige toon: 'Er is hier een hoog iemand, die u spreken wil. Jordan Skatrov.' Hij fluisterde mij de naam in 't oor alsof hij mij een kostbaar geheim toevertrouwde. Van Mr. George had ik reeds gehoord, dat de journalist Skatrov om zo te zeggen als minister van buitenlandse zaken optrad van een onafhankelijk gewest Bulgaars Macedonië, dat geregeerd werd door de onzichtbare 'voivoda' Ivan Michailov. De minister hield audiëntie aan een tafeltje apart. Hij was een klein manneke met gefriseerd haar en slimme kraaloogjes. Op tafel lag zijn bolhoed; hij had zijn wildleren handschoenen aangehouden en ook zijn getailleerde winterjas. Tijdens het voorstellen sloeg mij uit de haardos van de gentleman-gangster een geur in de neusgaten, waarover ik onlogischerwijze in stille woede ontstak. De schoften vraten, zopen, hoerden en parfumeerden zich met het geld dat ze de arme duivels van boeren afpersten, terwijl ze allen die zich verzetten doodtrapten alsof het torren waren. Ik ben toch al voor geen twee centen diplomaat, maar die haarolie bracht mij helemaal in de rebelse stemming van: wat mot je van me?

Het gesprek, dat Jordan Skatrov in onberispelijk Frans voerde, verliep daardoor na de plichtplegingen als volgt: 'Wilt u over ons schrijven?'

'Ja.' Ik voelde me teleurgesteld en tegelijk opgelucht: mijn artikelen waren dus nog niet geplaatst, anders had hij het wel geweten.

'En wat gaat u schrijven, als ik vragen mag?'

'Wat ik zie.'

'En wat ziet u?'

'Wat mijn ogen me tonen.'

Hij wachtte even. 'U bent hier al weken en weken. Mag ik dat als een bewijs opvatten, dat u onze Macedonische zaak bent toegedaan?' 'Ik heb grote bewondering voor de Intern-Macedonische

Revolutionnaire Organisatie, zoals ze was onder Damian Grouev en Goze Deltchev.'

'Hm. U spreekt over 1903. Maar het is nu 1932... Mag ik u een koffie of iets anders aanbieden?'

'Graag koffie.' Hij wilde tijd winnen, maar ik ook; want ik werd gefascineerd door zijn lijfwachter, die onbeweeglijk achter zijn stoel bleef staan. Het brede, platte gorillagezicht was volkomen versteend; alleen de vuurkooltjes van ogen bewogen onophoudelijk. Ze namen niet alleen elke voorbijganger op, maar ook elk van mijn gebaren. Ik nam mijn rechterhand van tafel weg en liet haar langzaam naar mijn rechterbroekzak glijden. Met een snelle, geluidloze beweging stond de reus ineens naast me en zijn linkerhand sloot zich losjes rond mijn pols.

Mijn hart bonsde, maar ik lachte. Ook Skatrov lachte met een grijns van zijn witte boventanden. 'Pardon – maar mijn chauffeur Vantche handelt volkomen als een automaat. Het moge u bekend zijn dat wij vijanden hebben; Vantche neemt principieel het zekere voor het onzekere, en hij schiet nog beter en sneller dan hij rijdt. Eigenlijk is dit mijn schuld; ik heb verzuimd om u aan Vantche voor te stellen.' Skatrov fluisterde iets in rap Bulgaars, dat ik niet volgen kon. Even later rustte mijn hand in de harde hand van de ochrana. Skatrov fluisterde weer iets en ik verstond het woord 'koffie.' De kellner was net bezig in de andere hoek van het café. Vantche de chauffeur scheurde een hoek van de krant af die op tafel lag, rolde een propje en schoot het tussen duim en wijsvinger vandaan met feilloze zekerheid tegen het oor van de kellner. Een paar van de dichtstbijzittende comitadjis applaudiseerden.

'Ziet u hoe goed onze Vantche schieten kan?' lachte Skatrov.

'Ja, met papier,' daagde ik uit.

Skatrov keek mij strak aan. 'Wilt u Vantche werkelijk zien schieten?'

'Graag, als 't niet te veel moeite is.'

Zijn ogen bleven mij nog steeds strak aankijken. 'Schieten kost Vantche nooit moeite.'

Weer een rap gefluister in 't Bulgaars. Mijn vriend met de stierenogen verdween door de achterdeur. Even later kwàm hij terug en wenkte ons. De hele troep dromde achter ons aan naar buiten. Midden op de besneeuwde hof, waar een hoge muur omheenliep, stonden op een plank, die op twee tonnen rustte, tien lege conservenblikken.
'Nu gaat Vantche in de deuropening staan,' legde Skatrov uit, 'ik tel tot drie en de volgende seconde – maar dat zal Vantche u laten zien.' Terwijl hij tegen zijn lijfwachter sprak, keek de bruut mij hoofdknikkend aan, met zulk een gretige begeerte in zijn glimmende oogjes, dat mij een huiver over de nek liep.
Vantche trok zijn parabellum onder zijn oksel vandaan en liet een metalen raadje knakken. 'Nu staat het wapen op mitrailleur,' legde Skatrov uit. Vantche stak de parabellum weer weg, schoof de rechter kaplaars naar voren en liet zijn ogen heen en weer dartelen langs de blikken.
'Opgepast,' zei Skatrov, 'ik ga tellen... Jedan – dva – tri!'
Nu zou er voor mijn ogen gebeuren wat ik al zovele malen gezien had in Amerikaanse cowboy- en gangsterfilms: het watervlugge kogelspel van de revolverheld. Ik keek naar Vantche en niet naar de blikken. Maar Vantche deed het anders dan de gunmen en cowboys van het witte doek, die er terwille van het publiek krampachtige gebaren bij maken. Dit was moeitelozer, sierlijker, artistieker. Hij had al geschoten toen hij met zijn ogen de afstand tot de blikken mat. De rest was routine. Ik zag hem enkel, niet bliksemsnel, maar vlug en rustig, naar zijn oksel tasten en daarna met zijn rechterhand een horizontale lijn in de lucht schrijven. Onder in de daverende rookwolk hoorde ik een licht en speels rinkinken. Toen de damp was opgetrokken lag de plank leeg. De comitadjis stortten zich op de blikken, die in de sneeuw rondlagen. Ze waren allemaal op dezelfde hoogte getroffen.
Vantche kwam op mij toe en schudde me hartelijk de hand. Hij had begrepen dat hij dank zij mij zijn kinderlijke ijdelheid had

kunnen bevredigen. Maar hij wilde ook zijn impulsief optreden in het café weer goedmaken. Wanneer je zijn arsenaal wegdacht was hij eigenlijk geen kwade kerel.
Ruim twee jaar later, te Marseille, sprong Vantche als een aap uit het publiek op de treeplank van Barthou's auto en pompte koning Alexander van Joegoslavië vol kogels. Voor hem, de beroepsschutter, moet dit doorzeven van een doelwit binnen handbereik nauwelijks de moeite waard zijn geweest. Alleen de parabellum was toen een andere: hij kwam uit Italië. Maar daarover later.
Ik complimenteerde Skatrov met zijn lijfwachter. 'Als u in Sofia rondloopt, hoeft u tenminste niet bang te zijn voor de Protoguerovisten.'
Hij keek mij vorsend aan. 'Weet u dan ook al wie dat zijn?'
'Als ik het wel heb, dan zijn het de aanhangers van de vorige voivoda, generaal Protoguerov. Uw tegenwoordige voivoda, Ivan Michailov, heeft hem een jaar of drie geleden laten – verwijderen, op de manier zoals Vantche daarnet de blikken van de plank verwijderde.'
Hij lachte. 'Generaal Protoguerov was een verrader van de Macedonische zaak.'
'Er schijnen er nog honderden zoals hij in Sofia rond te lopen. Of ben ik verkeerd ingelicht?'
Skatrov keek me aan met ogen, die me niet meer zagen. 'Je suis tout à fait désolé,' zei hij vormelijk, 'maar ik moet thans mijn reis voortzetten.' Hij maakte een lichte buiging, zonder zijn hand uit te steken, en ik deed het hem na.
Op weg naar huis kwam ik Mr. George tegen. Terwijl ik met hem opliep, vertelde ik hem over het gesprek met Skatrov. Hij schudde het hoofd. 'Ik heb een idee, Den Doolaard, dat je de langste tijd hier geweest bent,' zei hij luchtig. 'Maar je hebt tenminste wat gezien.'
Die avond dook de El Tepe treiterend wit uit de wolken: het had daarboven zwaar gesneeuwd. Nog twee dagen en de verse sneeuw

zou zich voldoende gezet hebben om het lawinegevaar weg te nemen. Overmorgen zou ik dus in de houthakkershut kunnen gaan slapen. Langer uitstel leek trouwens riskant, want Mr. George zou wel eens gelijk kunnen krijgen.

Juist toen ik de volgende dag mijn rugzak vast aan het pakken was, kwam een jochie mij de boodschap brengen of ik om vijf uur bij Mr. George wilde komen theedrinken. Ik probeerde aanstonds het gesprek weer op Skatrov en de comitadjis te brengen, maar hij glipte er handig omheen. Ik kende nu zijn gezichtsuitdrukking, wanneer hij een onderwerp voor gesloten verklaarde. Dan ging zijn rechter mondhoek in een scherpe plooi omlaag, net als de keer toen hij mij beloofd had voor de veilige overkomst van mijn artikelen te zullen zorgen, en niet vertellen wilde hoe hij dat zou bewerken.

We keuvelden dus over wolven, boeken, Amerika. Opeens zei hij, terwijl hij al theeschenkend in het vallende duister met zijn rug naar het raam stond, zodat ik zijn gezicht niet kon zien: 'Listen carefully, Den Doolaard. Ik heb zojuist gehoord, dat het beter voor je gezondheid zou zijn, indien je onmiddellijk, dat wil zeggen morgen vroeg, Bansko verliet en terugreisde naar Sofia.'

Ik voelde het hete prikken in mijn bovenste ruggewervels, dat elke Fries van nature kent. Ik was maar een halve Fries; maar daar trok mijn nek zich niets van aan.

'En als ik blijf?'

Mr. George draaide de lichtschakelaar om en keek mij voor de eerste keer aan met ernstige bruine ogen. 'Volg liever de raad op die ik namens derden op hun verzoek aan je overbreng.' Hij zweeg even. 'Mij kunnen ze niets doen, want ik heb een Amerikaans paspoort. Voor jou staat de zaak anders. Je bent een onderdaan van een kleine natie. Je consul in Sofia heeft naar je laten informeren, omdat hij ongerust was. Zo kwamen ze te weten, dat je tegen zijn advies hier bent.' Hij wees op zijn geweer, dat in de kamerhoek stond. 'Dat draagt verder dan een revolver; je hebt geen ogen in je

rug en als je op skitochten gaat, kom je onder de El Tepe zoals je weet, door dichte sparrebossen met veel onderhout. Do you get me? Ga liever. Daar rekenen ze trouwens op. Vanwege die Nevrokop-affaire heerst hier nog altijd officieel de staat van beleg, en je hebt een reisvergunning nodig. Die ligt voor je klaar op het districtsbureau in Razlog, waar de autobus een uur stopt. Een van hun mannen reist met je mee, om voor je persoonlijke veiligheid te waken. Zo drukten ze het tenminste uit.'

De volgende morgen nam ik vanuit de verte weemoedig afscheid van de onbedwongen El Tepe, die onverschillig en bikkelhard glinsterde onder een helle zon. Diezelfde avond was ik in Sofia. Ik had genoeg van de comitadjis, die weer in elk café zaten, en reisde naar Oud-Bulgarije. In de rozentuinen bij Philipopel zag ik de lente ontwaken. Eind Mei was ik weer in Sofia terug, nog net op tijd, want de dag na mijn aankomst begon de grote afrekening van de comitadjis met hun dissidente tegenstanders, de Protoguerovisten. Het was een zoele lenteavond en ik hing uit het raam van mijn hotelkamer naar buiten, net als op die koude vrijdag, maanden geleden. Maar nu weerklonk uit de diepte geen vierstemmig gezang. Uit de richting van het café tegenover het gemeentebad ratelden plotseling revolverschoten. Het was de zware blaf van parabellums. Tegen de stroom in van een in paniek weghollende menigte rende ik naar het café. Ik kwam twee mannen tegen die gewoon rustig liepen. De beide comitadjis hadden hun parabellums nog in de hand en haastten zich geen stap. Zij hadden van de politie niets te vrezen.

Tegen de tapkast, tussen omgevallen stoelen, lag een donkere kerel met een bebloed wit hemd. Het schuim uit een omgevallen bierglas droop langzaam op hem neer. Het gaf niet, want hij was dood; maar toch zette ik het glas instinctmatig rechtop.

De volgende morgen hadden de Protoguerovisten op vele straathoeken in Sofia rouwplakkaten aangeplakt. Georgi Traikov, vader van twee kinderen en volgeling van wijlen generaal Protoguerov,

was door de Michailovisten vermoord, terwijl hij rustig in het café een kaartje zat te leggen met een van zijn vrienden, een commissaris van politie... De plakkaten schreeuwden om wraak. Bij elke straathoek stond een drom mensen. Ze lazen de lange, beschuldigende tekst in dodelijk zwijgen.
Twee dagen later werd de oude heer Dmitri Michailov, president van de Macedonische emigrantenvereniging, ruggelings neergeschoten terwijl hij de sleutel in het slot van zijn huisdeur stak. Terwille van de goede naam van Bulgarije had hij een poging gedaan de twee fracties te verzoenen. Dat had zijn naamgenoot, de onzichtbare voivoda, niet genomen. Drie dagen later werd de operazanger Kravakirov ontvoerd, terwijl hij na de voorstelling in het park tegenover de opera op een bank een sigaret zat te roken. De volgende dag hing zijn lijk een eind buiten de stad aan een boom. De kranten schreven 's avonds, dat Kravakirov zijn gerechte straf had gekregen. Hij was protoguerovist en communist; maar bovendien was hij het geweest, die de arme, waardige, oude en zeer geziene heer Dmitri Michailov had vermoord. Het stond er, en voor het eerst sinds dagen zag ik krantenlezers in café's glimlachen, nadat ze eerst om zich heen hadden gekeken.
De overige moordpartijen in het knusse stadje Sofia zou ik niet meer meemaken. Zo miste ik het grote vuurgevecht voor het paleis, waarbij zeven doden op het koninklijk plaveisel achterbleven.
De portier van mijn Palace gaf mij een boodschap: of ik de volgende morgen op het persbureau wilde komen, bij de heer Tochev. Zijn waterige ogen keken mij vluchtig aan. 'Ik moet u mededelen dat uw uitreisvisum gereed ligt,' zei hij snel.
'Ik word dus uitgewezen?'
Hij bracht de vingertoppen bij elkaar. 'Neen, wij willen u alleen in de gelegenheid stellen terug te keren naar Joegoslavië, waar u zich meer op uw gemak zult voelen dan hier. U kunt dan tevens voor uw krant in Holland artikelen schrijven over de Servische terreur in het ons ontstolen deel van Macedonië.'

'U heeft dus eindelijk de vertaling van mijn artikelen over de comitadjis gekregen?'
Hij bromde iets en sloeg een dossier open.
Twee jaar later verscheen 'Oriënt Express', roman over de opkomst en verwording van de Macedonische vrijheidsgedachte. Zes maanden daarna kwam de Franse vertaling uit. Ik nam bij mijn eerstvolgende reis naar Belgrado een exemplaar mee voor mijn vriend Kroumoslav Dintsjits. Hij vroeg mij te eten in het visrestaurant 'Dva Ribara', de 'Twee Vissen'. We aten makreel en ik verslikte me pijnlijk in een graat. Bij de Turkse koffie zei hij: 'Nu moet ik je tot mijn spijt weer pijn doen. Ik heb opdracht je mede te delen, dat je 'Oriënt Express' voor heel Joegoslavië verboden is.'
'Maar ik heb je verteld, dat ik van mijn Parijse uitgever bericht ontvangen heb, dat het in Bulgarije ook verboden is! Eigenlijk doet jullie besluit me ook plezier. Het bewijst me, dat ik misschien objectief ben geweest.'
'Wat de een objectiviteit noemt geldt bij de ander voor partijdigheid,' zei hij effen. 'Overigens moet ik je even officieel mededelen, dat dit verbod in de verhouding tussen jou en ons niet de minste verandering brengt. Je kunt gaan en staan waar je wilt.'
'Dat zou er nog bij moeten komen!' stoof ik op. 'Ik laat me toch zeker niet uit mijn aangenomen vaderland gooien?'
'That's why,' zei hij effen, 'en we leven langer dan vandaag.'
Inderdaad. Toen ik een week later op het persbureau kwam, zat mijn vriend op een zolderkamer achter een leeg bureau. Hij, de Kroaat, was ondanks zijn vlug en methodisch werk door zijn Servische meesters als 'te humaan' veroordeeld. Men had hem niet ontslagen, maar op ijs gelegd, onder het gloeiend hete dak. Maar zijn eerste woorden kwamen recht uit zijn vaderlandslievend hart. 'Veroordeel Joegoslavië niet om mij.'

Men zal zich afvragen waarom ik dit land, met zijn censuur op kranten en boeken en zijn dwingelandij van gendarmes niet voorgoed de rug toekeerde. Ik kon het niet over mijn hart verkrijgen, want ik was al getrouwd, niet met de regering maar met het volk. 'Kom, kom! Elk volk heeft de regering die het verdient!' Een hard gezegde, dat er vlot ingaat bij mensen die uit gemakzucht niet nadenken over dergelijke simpele en daardoor schijnbaar overtuigende woorden. Alleen volken, sinds generaties in een democratie opgegroeid, bezitten de regering die ze verdienen. En zelfs in dergelijke landen moet, volgens het woord van een Engelsman, de oprechte onderdaan zich maar al te dikwijls doodschamen voor het bewind waaronder hij leven moet.

Maar geen van de volken in Joegoslavië had ooit een echte democratie gekend. En wat hadden de zwendelarijen van de hofkliek en de baasjesspelerij van de Servische ministers te maken met de Macedonische boer die ik op een zondagmorgen tegenkwam op een karrespoor tussen de stad Skoplje en het wilde gebied van de Zwarte Bergen? Aan de snit van zijn kop en aan zijn grijze kwartiermuts herkende ik de Servische Macedoniër. Zijn eerste vraag was: 'Broeder, waar ga je heen?' De betekenis van de vraag lag in de warmte die hij het woord 'broeder' meegaf.

'Ik wilde naar de kapel van de Heilige Elias, hoog in de Zwarte Bergen. Is dit de goede weg?'

Hij schudde het hoofd. 'Er is hier maar één goede weg en die loopt langs mijn huis.' Hij kuste mij op beide wangen. 'Christus voskrese! De Heer is opgestaan! Weet je dan niet, dat het Paasmorgen is?'

Ik wist het niet; twee weken eerder had ik het Paasfeest al meegemaakt in het katholieke Kroatië; maar de orthodoxie heeft haar eigen kalender. 'Nog nooit een orthodoxe Pasen meegemaakt?

Dan vieren we die bij mij thuis!' Hij graaide de rugzak van mijn schouder en verstouwde die op het draagzadel van zijn ezel.
Een andere keer had ik mijn tent opgeslagen op een Dalmatische olijfberg, hoog boven zee. Een oude boer kwam blootsvoets tussen de bomen door naar boven klimmen, recht op mij toe. Het eerste wat de West-Europeaan zich dan afvraagt is: mag ik hier wel staan? Zal hij mij niet wegjagen? Maar het enige wat de oude zei, terwijl hij mijn hand schudde, was: 'Welkom op mijn grond!'
Door zulke ontmoetingen werd Joegoslavië mij tot een tweede vaderland. Ik weet, dat dit een beperktheid insluit van geest en hart. Want het ware vaderland van de ware reiziger is de aarde, tussen wier vele volken hij geen onderscheid mag maken. Ik groei nog steeds langzaam naar het ware wereldburgerschap toe. Want ik moet tegelijk in schaamte bekennen dat er nog steeds volken zijn die mij niet liggen, zoals ik ook van sommige mensen op de eerste blik besef dat mijn hart en het hunne geen raakpunten hebben. Een reis van drie weken door het schone Roemenië gaf mij de bittere overtuiging dat ik de Roemenen nooit zou kunnen benaderen. Dat lag aan mij en niet aan hen. Na twee zomers en tochten van duizenden kilometers nam ik voorgoed afscheid van een melancholisch Polen, waar ik geen dag werkelijk gelukkig was geweest. Maar waarom voelde ik me wel in Litauen thuis, vanaf de eerste avond, terwijl Letland me afschrikte door zijn zware ernst? Zo goed als zeker door een mystieke inslag, die de Litauers is aangeboren, terwijl de Letten die missen. De Litauers raakten mijn ziel, omdat ik een aanvleug van die mystiek meebracht. Want ook een land is als een Spaanse herberg: men vindt er wat men er zelf heenbrengt.
Ik kwam uit Letland. De boerderijen stonden er alleen, de mannen hadden hoge, harde voorhoofden en krachtige, barse trekken. Wijd was het landschap, met luchtige wouden van berken, de meest lyrische boom van Europa. Het enige wat misstond in dit vloeiende land waren de norse Lutherse kerken.

Toen ik de Litauwse grens overtrok bleef het landschap bijna eender. Er lagen nu alleen temidden van weiden en akkers duizenden zwerfstenen verspreid, als waren hier in de oertijd elke nacht vluchten meteoren uiteengespat. Ook de mensen werden anders, schuwer van oogopslag en spraakzamer, en hun groet was een glimlach. De bemoste boerderijtjes kropen dichter op elkaar langs de kronkelende, modderige karresporen. Mijn reiskameraad voor enkele dagen, een jonge nazi-Duitser, trok er zijn twee-persoons sportautootje met moeite doorheen.

Ik had hem een paar dagen tevoren ontmoet bij de stuitende verkiezingscomedie, die de Litauwse regering eind september 1935 opvoerde in het overwegend Duitse Memelland. Wie niet bekrompen is van geest, kan van tegenstanders meer leren dan van medestanders; en het was meer dan enkel pikant om dit land, bewoond door een van de oudste rassen van Europa, ook te zien door de ogen van een twintigjarige nazi, die opgevoed was in de verheerlijking van techniek, geweld en organisatie.

We stopten bij een kleine houten boerderij. In het voortuintje stond een hoog houten kruis. In het snijpunt der kruisarmen hing een kastje met een polychrome houtplastiek: de Madonna op de maansikkel. Het beeldje leek zowel op primitieve negerkunst als op het moderne werk van Barlach of Josef Cantré. Vanuit dit middelpunt kronkelden tussen de kruisarmen dozijnen vergulde stralen, die tezamen een felgeel zonnerad vormden.

'Zijn die mensen nu heidenen of Christenen?' vroeg Siegfried met een opgetrokken wenkbrauw.

'Waarschijnlijk allebei,' aarzelde ik. 'De Litauers waren de laatste heidenen van Europa. Tot laat in de 18de eeuw brachten ze offers aan Perkunas, de god van het vuur. Die gele stralen zijn gestyleerde bliksemsymbolen. Volgens hun oude legende was de zon, Saule, hun moeder en de maan, Menulis, hun vader. Saule had twee dienaressen, de morgenster en de avondster, die haar vuur ontstoken en doofden.'

'Waár heb je die wijsheid vandaan?' vroeg Siegfried argwanend. 'Uit een boek van een landgenoot van je, een Duitse officier van gezondheid, die hier tijdens de eerste wereldoorlog rondzwierf en in zijn vrije tijd legenden en liederen verzamelde.'
'Hij zou beter gedaan hebben om die smeerlappen de beginselen van de hygiene bij te brengen'. Siegfried wees met een bestraffende vinger op de blote, bemodderde voeten van de jonge boer, die in de deuropening verschenen was en ons naar binnen wenkte. In de open haard hing aan een vuurketting een pot melk, waarvan hij ons elk een beker aanbood. Onder de grote bakoven huisden twee witte konijntjes en in de hoek van de kamer stond een witte geit. Door een gebarsten ruitje groeide een zonnebloem naar binnen. Het voortuintje stond vol dahlia's en asters, die over de vensterbank heen gluurden.
De boer vertelde ons, dat zijn vader zowel het beeldje had gesneden als het kruis, dat het geloof aan de God der Christenen en de oeraanbidding van de vuur- en bliksemgod vrolijk verenigde. 'U moet naar Dainava gaan,' zei hij, 'daar zijn nog veel meer beelden dan hier.'
'En waar dient dat voor?' Ik wees op twee hoge palen aan weerskanten van het huisje. Ze eindigden in een blok hout met een gat er in. 'Nestkastjes,' glimlachte hij. 'We houden van vogels. Vroeger waren er veel meer dan nu. Tijdens de grote oorlog hebben de Duitsers driekwart van de bossen omgehakt.' Hij wees naar de kruin van de heuvel achter het huis, waar een kleine groep eiken stond. 'Vroeger was dat een groot woud, zover als je zien kon. Hoor je het ruisen van de kruinen? Dat is Médéine, die weent om haar verloren kinderen.'
'Wie is Médéine?'
'De godin van de wouden en de wouddieren. Ze had de stem van een nachtegaal.'
'Dom volk,' zegt Siegfried, als we weer onderweg zijn, 'om aan dergelijke sprookjes te geloven.' Hij schakelt terug in de kleine

eerste versnelling, want we moeten door een diepe modderplas heen. 'Laten ze liever behoorlijke wegen aanleggen.'
Ik zwijg en denk na over de wegen van het hart, die voor mensen met vooropgezette meningen zoveel moeilijker begaanbaar zijn dan de wegen van asfalt en beton. En toch zijn de wegen van het hart de enige die naar het geluk leiden. Laat in de middag trekken we Dainava binnen, het land van de oude volksliederen, de 'Dainos'. De zandwegen slingeren nu in de dolste bochten door de heuvels. Vanaf hoge hellingen kijken we neer op donkerblauwe vennen met gele rietkragen. Schoon is dit land, omdat het nergens besmet is met de huidziekten der moderne techniek: de betonnen palen, het prikkeldraad en de met weerhaken gewapende hekken. Zingende meisjes hoeden witte ganzen in weiden vol herfstbloemen. En bij elke boerderij valt er een lange schaduw over de weg. Ze wordt geworpen door een paal met een nestkastje. Maar in deze nestkastjes huizen vogelen des hemels, die neergestreken zijn op aarde, om de moede zwerver langs de mulle wegen op te beuren en te troosten. Een op de twee beeldjes is een 'Dievo Motina', Moeder Gods. Dan zijn er vele St. Jorissen, die aterlingen van draken doorboren en vertrappen. St. Hieronymus geeft twee ploegende boertjes een duwtje in hun rug. Jezus is omringd door Romeinse soldaten met geweldige rode neuzen, die vanzelfsprekend van de gezichten der dorpswoekeraars zijn afgekeken. De boerenhoutsnijders hebben hun guts met humor en vroomheid gehanteerd. Ze gaan vertrouwelijk om met hun heiligen, die ze niet binnenshuis verbergen, maar elke zwerver tot tochtgenoot geven. In Calvinistische landen zijn de stramme kerken op slot, als symbool van een God, die groot en onzichtbaar is, streng en vervaarlijk. Maar hier in Litauen is elke weg een kerk en bij elke boerderij strekt de Moeder Gods gracielijk haar handen over de reiziger uit.
Ik ben niet katholiek, omdat ik niet in staat ben tot de aanvaarding der dogma's – een gehoorzaamheid, die de katholieke kerk, van

haar standpunt uit terecht, van haar gelovigen eist. Maar ik houd van het woord, dat tot vlees en beeld werd onder de handen der volkskunstenaars. En als liefde eenmaal inslaat dan maakt zij blind. Terwijl ik hier, in het romantische Dainava, van de ene verrukking in de andere val, gaan de Litauwse ambtenaren door met hun domme, benepen tyrannie over het Duitse Memelland, en de regering is sinds jaren in een hoogmoedswaanzinnige twist gewikkeld met de Polen vanwege de stad Wilna.
Het is hier alweer net als het in Joegoslavië was. Wat heeft die politieke kortzichtigheid te maken met de blootsvoetse, voddig geklede boer, die wij de volgende morgen vroeg tegenkomen? Hij loopt zingend de gele oosterhemel tegemoet. Het paard dat hij aan een halster voert begint te steigeren. Siegfried stopt de auto en ik raak met de boer in gesprek. Hij kent twintig woorden Duits en ik tien woorden Litauws. Maar de gebaren vermenigvuldigen de woorden, en als je daar nog het hart bij optelt dat door de ogen spreekt, dan staat ons allebei een schat ter beschikking groter dan het volledigste woordenboek.
Uit die schat schenkt hij mij het lied dat hij aan het zingen was. Met onhandige vingers schrijft hij het stuntelig op. 'Het lager onderwijs hier lijkt natuurlijk naar niets,' becommentarieert Siegfried, 'ik heb trouwens al een uur lang geen school gezien.'
Een paar dagen later, in Kaunas, de hoofdstad, krijg ik de vertaling. Het is een lied vol schuwe terughouding en verborgen bewogenheid, over de dromen van een dode krijger, die, over een brug rijdend, neergeschoten werd.

Over een brug
Kwam ik gereden
Ik viel en tuimelde in 't slijk

Toen kwamen gevlogen
Drie bonte vogels
Door 't middernachtelijk duister

De ene zette
Zich aan mijn voeten
De tweede aan mijn zijde

Maar de derde
Grauwbonte koekoek
Zat aan mijn hoofdeneinde

En die zich aan
Mijn voeten gezet had
Ach, dat was mijn geliefde

En die zich aan
Mijn zijde gezet had
Ach, dat was mijn zuster

Maar die zich aan
Mijn hoofdeinde gezet had
Dat was mijn lieve moeder

De liefste weende
Drie korte dagen
Mijn zustertje drie jaren

Maar mijn moedertje, dat mij
Als kind gewiegd had
Weende haar ganse leven.

Het is een Litauwse leraar, die het voor me vertaalt; en hij vertelt me iets over de tweehonderdduizend volksliederen, die de twee millioen Litauwers hebben voortgebracht in hun oude taal, die een zustertaal is van het Sanskriet. En eens te meer weet ik, dat ik van dit volk houd, ook al slaat zijn regering, met een volslagen gebrek aan realisme, in de internationale politiek figuur op figuur.

Trouwens, wie zonder zonde is, werpe de eerste steen. Want er is geen volk in Europa, of het draagt zijn historische zondelast aan nationalistische uitspattingen. Met het eigenlijke wezen van het volk hebben deze politieke afdwalingen trouwens weinig te maken. Misschien zijn de Eskimo's en de Thibetanen de enige volken op aarde die voor de rechtbank der historie niet aangeklaagd kunnen worden wegens massamoord met voorbedachte rade. De Duitsers te blijven haten vanwege Hitler en het nationaal-socialisme is even kortzichtig als de Fransen te haten vanwege Napoleon. De tijd berooft een dergelijke collectieve haat trouwens altijd van haar giftige luister; hoewel ik Fransen ken, die nog altijd de Britten haten omdat zij Jeanne d'Arc hebben verbrand.
Maar even dwaas als de historische haat, zij het onschuldiger, is de historische apenliefde vanwege de zogenaamde 'banden' tussen volken, die op staatsiediners door vorstelijke personen en politici 'nauwer worden aangehaald'. Ik heb ontzag voor de Britten als natie; maar ik kan hen moeilijk beminnen omdat stadhouder Willem III koning van Engeland is geweest. Als dat een band tussen Engeland en Nederland is, dan had De Ruyter haar trouwens al een halve eeuw eerder op de Theems stukgevaren – een stout stukje, dat de Britten nooit vergeten zijn. Tijdens Wereldoorlog II spanden de Britten dwars over de Theems anti-torpedonetten uit die aan zware kettingen waren bevestigd. De jonge Nederlandse bevelvoerder van een korvet miste in het nachtelijk donker de nauwe doorgang en voer met zijn boeg een van die kettingen stuk. Hij meldde het ongeval draadloos aan de Britse Admiraliteit, onder opgave van de naam van het schip. Waarop zich de volgende lakonieke draadloze conversatie ontspon:
Admiraliteit: 'Uw naam alstublieft.'
Bevelvoerder: 'De Ruyter'.
Admiraliteit: 'Alweer?'
Zo ontdekte men na 1918 ook, dat er 'banden' waren tussen het oude Nederland en het nieuwe Tsjechoslowakije: in de kerk te

Naarden ligt sinds 1670 de Tsjechische geleerde en opvoeder Comenius begraven. Telkenmale wanneer een Nederlands schrijver of journalist een Tsjechische persattaché of publiciteitsambtenaar bezocht, werd Comenius uit zijn grafkelder gehaald. Maar toen Tsjechoslowakije in 1948 achter het IJzeren Gordijn verdween, zakte Comenius plotseling weg in het modderig grondwater van het officiële politieke wantrouwen. Zo danst de collectieve sympathie of antipathie van het ene volk voor het andere op en neer met de wisselvallige politieke beurskoersen.

Sinds de instelling van betaalde vacanties en de organisatie van autobusreizen en kampeerterreinen gaat tegenwoordig de halve blanke mensheid in de zomer op bezoek bij nabije en verre buren. Idealisten hebben in dit groot-toerisme een machtig middel tot volksverbroedering gezien. Dat het zo ware! Maar men komt na twee of drie weken thuis met vele souvenirs, nog meer vuile was en een paar halve waarheden.

De Spanjaarden eten op vreemde uren en zijn verslingerd aan stierengevechten. De Duitsers werken hard en bezatten zich aan bier en worst. De Italianen zijn operazangers en vrouwenlopers. De Grieken bederven hun wijn met hars en de rust van de vreemdeling met hun eindeloze nieuwsgierigheid. De Fransen eten lijflafjes en hun beroemde beleefdheid lijkt naar niets. Zo vergaapt de zomertoerist zich aan oppervlakkige eigenaardigheden, en zet daar een punt achter met een 'Thuis best', dat enkel een milde vorm van rassenwaan is. Het nationalisme der twintigste eeuw is nauwelijks uitgestegen boven het niveau van voetbalsupporters, die zich hees schreeuwen aan het schone lied

En er is geen club in het hele land
Die ABC kan verslaan!

Uit het groot-toerisme groeit geen volkerenverbroedering, maar allereerst winst voor de hotelindustrie. Zo sterk is het mythisch denken, dat niet uitgaat van feiten maar van vooroordelen, dat vliegensvlugge zomerbezoeken doorgaans de vooroordelen enkel

maar aandikken. En zelfs meer kennis leidt enkel tot meer misverstand.
Dat is het voornaamste wat ik al reizend heb geleerd. Wij kunnen elkaar niet begrijpen met de geest, doch enkel met het hart. In diepste wezen blijft elk mens voor de medemens een geheim. Eerder zal zout tot honing worden, voor een mens een mens begrijpt, laat staan een volk een volk. De geschiedenis van elk volk is een ankertouw, dat tot in onzichtbare diepten reikt. Elke vadem is een eeuw, en elke eeuw bracht gezamenlijke belevenissen die anders waren dan de onze. Ge kunt in een vreemd land de kinderliedjes leren zingen en de oorsprong der nationale feestdagen leren begrijpen. Maar juist in dat leren ligt het verschil tussen de vreemdeling die ge zijt, en de inboorling die ge niet worden kunt. Want de inboorling krijgt dat alles mee in zijn bloed, dat tot een andere groep behoort als het uwe.
De reiziger kan een ander volk niet veranderen; hij kan het enkel aanvaarden zoals het is. En de enige mogelijkheid tot volkerenverbroedering moet beginnen met de aanvaarding van dit anderszijn. De ware vrede kan niet groeien uit begrip, maar enkel vanuit de moeilijkste van alle deugden: de verdraagzaamheid.
En de ware reiziger is hij die juist behagen schept in het volslagen anderszijn van andere volken en stammen. Hem alleen zal de volheid der aarde ten deel vallen; en de eigen menselijkheid die hij schenkt, zal hij duizendmaal weerom ontvangen. De geschiedenis der volken lijkt één lang loflied op haat en doodslag. Maar de geschiedenis wordt ook door mensen gemaakt; en een van hen is de reiziger, die vrede zal vinden wanneer hij die met zich meedraagt. Hij die reist, niet met de schamperheid van de geldverteerder en betweter, maar met de nederigheid van de pelgrim, zal nooit onder vreemden zijn, want alle zwerftochten zullen hem voeren door verschillende streken van hetzelfde vaderland: de aarde.

DE RIJKDOM DER ARMOEDE

Soms vragen jonge mensen me waar ik de onderwerpen voor mijn boeken vandaan haal. Van één boek weet ik het precies. Ik stiet op het gegeven voor 'De Herberg met het Hoefijzer', omdat Janko, de nachtportier van hotel 'Albanija' te Belgrado mij een uur te laat wekte.

Na mijn eerste dozijn artikelen over Joegoslavië had ik het verzoek ontvangen van een Amsterdams dagblad om een reportage te schrijven over de eerstvolgende revolutie in Griekenland. Tussen de twee wereldoorlogen pleegden deze zich in het land der Hellenen elke lente aan te dienen met de punctuele regelmaat, waarmee Nederland ongeveer tezelfdertijd geteisterd werd door de grote voorjaarsschoonmaak. En doorgaans vielen er bij deze jaarlijkse evenementen ongeveer evenveel kinderen in potten kokend water en huisvrouwen van ladders als Helleense soldaten op het slagveld.

Geheel in stijl met de op handen zijnde politiek-militaire operette begon ik met het sluiten van een dom contract. Ik bedong zo en zoveel per artikel, plus reiskosten 2e klas Amsterdam-Athene en terug tot Belgrado, waar ik bij vrienden wilde blijven hangen. Maar toen de geruchten over een Griekse kabinetscrisis van nevel tot donderwolkje werden, drong de hoofdredacteur er op aan, dat ik het eerste vliegtuig zou nemen. Het vertrok prompt op tijd, maar ik werd er al in Boedapest uitgezet. Aan de bar op het vliegveld vertelde de gezagvoerder mij onder het genot van een Baracs (perziken-jenever), dat hij wegens troebelen in Athene order gekregen had rechtstreeks door te vliegen naar Caïro. Ik haalde een trein, die mij tegen de avond in Belgrado afzette. De eerstvolgende verbinding naar het zuiden was de Oriënt-Express, de volgende morgen om 7 uur 20. In het sindsdien verdwenen hotelletje Albanija, dat rustig in een buitenwijk lag, raakte ik 's avonds laat in

gesprek met de nachtportier. De meeste hotelgasten besteden nimmer genoeg aandacht aan hun nachtportiers. Dikwijls zijn het uitzonderlijke mensen, die de nachtelijke stilte verkiezen om na te mijmeren over een onherstelbaar liefdeleed, of zich te hullen in een wolk van tabaksrook en onmogelijke dromen, waarvoor ze bij dag geen tijd zouden hebben. Dikwijls bezitten ze ook een filosofische inslag. Ik heb er een gekend, in Marokko, een Nederlander van geboorte, die het herhaalde aanbod van de Utrechtse universiteit om privaat-docent te worden in de Arabische taal en letterkunde zonder een zucht had afgeslagen. Hij gaf er de voorkeur aan om alnachtelijk, in de koele stilte van een grote naakte marmeren hall, zijn geliefde Islamitische filosofen te lezen. Op zijn bureau lagen altijd een paar Arabische folianten opengeslagen. Eens, terwijl ik mijn sleutel in ontvangst nam, kwamen er twee indrukwekkende sjeiks binnen, die hun lemen kastelen in de Hoge Atlas tijdelijk hadden verlaten om in de hoofdstad een klacht af te wikkelen. Ik stond verbaasd over het buigende en hoofse eerbetoon over en weer. De in witte gandoerah's gehulde sjeiks behandelden de nachtportier, die door de Franse gasten als een kamersleutelaangeef-machine werd beschouwd, als hun maatschappelijk gelijke en hun geestelijk meerdere.

Janko, de nachtportier te Belgrado, was een practisch filosoof. Hij had een systeem tot politieke wereldhervorming uitgedacht, dat feilloos in elkaar zat. De enige fout was dat het volmaakte mensen veronderstelde. Eer Janko mij toe wilde geven dat niet alle mensen volmaakt konden zijn, stond mijn polshorloge op half twee, en de fles pruimenjenever op zijn lessenaar was bijna leeg. Ik verzocht Janko dringend mij om zes uur te willen wekken. Ik verafschuw morgenhaast, en de taxi (er was gelukkig een taxistandplaats vlakbij) zou zich slechts met matige snelheid kunnen voortbewegen over de afschuwelijk slechte bestrating. Janko beloofde het mij met een laatste plechtige dronk. Ik was reeds te doezelig om te merken, dat hij wat hij beloofde niet met een krijtje op het bord schreef.

Voor het eerst in mijn zwerversleven was ik in het bezit geraakt van een nette koffer, waarin een costuum (bijna) languit kon hangen. Mijn politieke taak veronderstelde dit keer kleren-in-de-plooi. Dit had mij niet belet om ook mijn rugzak, slaapzak en bergschoenen mee te nemen, want je kon nooit weten. Ik wantrouwde bovendien de nieuwe koffer, die mij voorbestemd leek om gestolen te worden. En dan wilde ik vanuit Belgrado weer te voet gaan zwerven.

Toen ik op mijn kamertje kwam stond de grote koffer open en het gala-costuum hing er in, maar de overige inhoud lag over de vloer verspreid. In de wastafel (het stromend water werkte toch niet) had ik mijn onbelichte films en mijn Leica gelegd. Ik ben nu eenmaal een wanordelijk mens, en ik vond twee uur in de nacht een te laat tijdstip om ordelijk te worden. Na het ontwaken om zes uur zou ik ruim tijd hebben om netjes te pakken.

Mijn slaap werd verbrijzeld door een vuistslag op de deur. 'Zeven uur, gospodin, (mijnheer), zeven uur!' schalde Janko's opgewekte stem. Zeven uur; over twintig minuten vertrok de trein, die ik niet meer halen kon! Dag Oriënt-Express, dag revolutie, dag reportage! Tenzij... De trein stopte, naar ik wist, doorgaans ook in een buitenwijk, bij een klein station, dat veel dichter bij het hotel lag dan het verre hoofdstation. Indien er binnen vijf minuten een taxi voor de deur stond, maakte ik een kans! Nu ging het er slechts om Janko van de dringendheid van het geval te overtuigen. Zoiets vereist bij Joegoslaven, die altijd de tijd hebben, geen tact, maar een speciaal soort geweld. Ik kende uit ervaring het enige redmiddel: vloeken, hard en knetterend vloeken, niet in het Servisch, maar in mijn moedertaal. De hartige Hollandse vloeken klinken de vreemdeling dan als een soort geheimzinnige incantatie in de onthutste oren; ze begrijpen instinctmatig dat er dit keer werkelijk iets bijzonders aan de hand is, en doen dan in galop wat hun gevraagd wordt.

Met één sprong stond ik op de gang; na nog twee sprongen had ik

Janko bij de lurven. Ik bralde hem de vloeken in het verbaasde morgenbleke gezicht. 'Verdomde sufferd, ellendeling van hier en gunder (hier ging ik tot het Servisch over), je hebt me een uur te laat gewekt! Onmiddellijk een taxi, niet naar het hoofdstation, maar naar Toptsjider! Mars! naar buiten!'
Ik schoot mijn kamerjas aan, stak portefeuille met biljet, geld en paspoort in de buitenzak, stopte een sliert kleingeld dat op tafel lag in de andere zak, hing de Leica om, veegde de bende op de vloer bij elkaar, dumpte alles in de koffer, ging er op zitten, kreeg hem dicht, trok mijn pantoffels aan en hompelde de trap af, met de koffer in de ene hand en de rugzak, waarin schrijfmachine en bergschoenen, scheef op de schouder. Door het open raam heen had ik Janko op straat al om een taxi horen brullen. Hij kwam er net mee aanrijden. Ik stak hem een paar bankbiljetten toe, en we daverden weg over de kopkeien. Al rijdend betaalde ik de chauffeur, die voor een ruime fooi graag het restant van veren en schokbrekers riskeerde: de wagen was toch van zijn baas. Tegelijk dat we het met grint bestrooide perronnetje bereikten zette de trein zich in beweging. Uit een ooghoek zag ik twee Albanese witkielen. Opnieuw vloekte ik hen toe: 'Bagage uit de taxi en in de trein! Ik sprong op een langzaam aanglijdende treeplank, wrong het portier open, holde het eerste compartiment in, rukte een raam omlaag en schreeuwde naar de dragers, die mij, hollend met de bagage, bijna hadden ingehaald. Dit spannende ogenblik werd door de koffer gekozen om open te barsten. In mijn haast had ik blijkbaar de sloten niet goed dichtgeknipt. Een van de twee dragers merkte het, goochelde mij de rugzak in de handen, draaide zich om en raapte behendig de sokken, bretels en hemden op, die in een langgerekte sliert op het perron kwamen neergefladderd. De kierende koffer zelf had ik intussen naar binnen gehesen. Nu renden de beide Albanezen met de trein mee, en telkens wanneer ze met een armzwaai een nieuw kledingstuk naar binnen smeten gooide ik kleingeld naar buiten. Alleen het laatste paar sokken viel mis, want de

trein was nu op vaart geraakt. Het waren bruine sokken en ik herinnerde me, dat er toch een grote knol in zat.

Oef! Ik had het gehaald: maar het was een wanordelijke triomf. Toen ik mij omdraaide om de verwoesting op te nemen, zag ik opeens naast de deur een grote, glimmend gepoetste koperen I. Ik was in een compartiment 1e klas slaapwagen terechtgekomen. Daarop was het reisgeld niet berekend; maar nu ik er eenmaal was besloot ik te blijven. In de loop der jaren had ik mijn billen zoveel keer zeergezeten op harde banken en mijn voeten dermate kapotgelopen op keiwegen, dat één enkele luxe-reis wel verdiend leek. En bovendien werd de terugtocht uit het blauwe pluche mij afgesneden. In de deuropening verscheen een ontstellend deftig factotum van een der deftigste Europese N.V.'s, de 'Compagnie Internationale des Wagons-Lits et Grands Express Européens'. De gouden letters op zijn pet leken een uitnodiging om een chequeboek te voorschijn te halen en een cheque van minstens honderdduizend dinar te deponeren voor de kleine onkosten tijdens de reis. De snit van zijn bakkebaarden verried zijn afkomst: de sous-sols der door oude adel bewoonde particuliere hotels in de Rue du Faubourg St. Honoré te Parijs. Met de hoofse onverschilligheid waarmee hij de schandalen van 'zijn' families had doorstaan en verzwegen, nam hij uit de ooghoek van zijn ooghoek mijn rondgestrooide bagage op; en inplaats van burgermans verwondering te tonen over mijn pyjama en pantoffels stelde hij mij in deze voor mij vreemde omgeving met een uitermate tactvol voorstel op mijn gemak.

'Peut-être monsieur veut se recoucher?' In zijn stem kraakten dorpels van oude huizen, zadels van rijpaarden, gewrichten van bejaarde douairières. 'Een voortreffelijk idee,' beaamde ik. Hij maakte het bed op, nam mijn paspoort en kaartje, en verdween met voldoende geld om de supplementen in orde te maken. Na een uurtje werd ik wakker, voelde honger, tilde een been onder het laken uit en drukte met mijn voet op de belleknop. 'Koffie,

spiegeleieren, brood, glaasje pruimenjenever alstublieft.' 'Très bien, monsieur.' Het factotum verdween, kwam terug, verdween. Ik sliep, werd wakker, tuurde naar buiten, zag een dorp van witte huizen met rondbogige voorgalerijen naderen en verdwijnen, een tweede dorp, boeren die op het veld werkten tussen de jonge maïs, een vrouw die kousenbreiend een koe hoedde. Ze had een jak met geborduurde bloemen aan. Het stond haar decoratief, maar ze was lelijk. Maar dat gaf niet; ik vergat haar tegelijk dat ik haar zag. Ze was een van de vele voorbijschuivende gestalten achter glas, vluchtige decoraties van het eentonige landschap. Tegelijk dat ik het dacht in doezelige onverschilligheid, schoot een helle schrik door mij heen. Want op de vrouw was een man toe komen lopen, wijdbeens over de stoffige kluiten, met één been dat een beetje krom meehompelde. Hij droeg een hak over de schouder van zijn bruin lakens vest en de grijze kwartiermuts stond scheef op zijn zwarte haren. Ik herkende hem en tegelijk herkende ik haar.

Een hete zomerlucht van herinnering blies de vlakke schimmen ineens op tot levende mensen. De gesilhouetteerde poppen wonnen een dimensie, kregen een naam, een hart en een ziel. Dat waren niet twee langsvliegende schimmen uit duizend, maar Petar Rankovitsj en zijn vrouw! Een paar jaar geleden waren ze in het dorp Kladenats, waarvan de laatste huizen net verdwenen achter een bruine heuvelkling, mijn gastheer en gastvrouw geweest op mijn eerste voettocht vanuit Belgrado naar het zuiden. Ik was toen nog even arm aan geld als aan kennis der Servische taal. Maar met deze soort mensen had de vreemdeling weinig woorden nodig. In de schemering had ik aan hun boerderijtje geklopt. Toen Petar naar buitenkwam, had ik gezegd, dat ik vreemdeling was en over mijn maag gewreven: 'Ja sam gladan' – ik heb honger. Deze woorden, die op maar al te veel andere plekken in Europa het losmaken van de hofhond zou hebben betekend, toverden hier een glimlach in twee zwarte ogen. Een brede hand trok mij aan de bestofte khakimouw mee naar binnen; en een kleine, lelijke vrouw, wier ogen

zwart en vriendelijk onder een witte hoofddoek uitgluurden, bood mij op een wenk van haar man het gastgeschenk aan, een schoteltje vruchtengelei met een glas water. Daarna klemde ze de glimmende Turkse koffiemolen tussen haar knieën. Zoete Turkse koffie, met een klein glaasje pruimenjenever na, voltooiden een ceremonie die luisterrijk afstak bij ons practische westerse welkom. Later leerde ik in Griekenland en zijn archipel een dergelijk welkom kennen; en elke nieuwe geconfijte vrucht en Turkse koffie versterkten mijn overtuiging dat men in deze hemelstreken nog steeds gelooft wat de aartsvader Abraham ervoer. Soms daalt een God op aarde neer om de gastvrijheid der stervelingen te beproeven; en daartoe neemt hij de gedaante aan van een zwerver op doortocht. Heilig is dus elke gast, als drager van het goddelijk geheim; en heilig is het gastrecht.
Rankovitsj en zijn vrouw hadden mij tussen schapevachten te slapen gelegd, en de volgende morgen gaven ze mij ongevraagd mondkost mee: witte kaas, een homp spek, een halve stoet. Nu had het snelle toeval mij weer aan hen voorbijgevoerd. Maar nu leefden we in twee werelden, gescheiden door glas. Op hen neerstarend vanuit mijn luxe-aquarium had ik geen deel gehad aan hun menszijn; ze waren schimmen voor mij gebleven.
De trein snelde langs de gesloten spoorwegovergang voorbij het dorp. Achter de bomen wachtte een boer te paard, die aan een lang touw twee andere paarden met houten pakzadels meevoerde. De spoorbomen moesten pas dichtgegaan zijn, want het stof, opgewoeld door de paardehoeven, hing nog dun in de lucht. In mijn zitvlak voelde ik opeens weer de schrijning van de harde pakzadels waarop ik in de loop der jaren zoveel honderden kilometers had afgesjokt, in een stofwolk die te middag een stekende korst werd in de leren keel. Maar hoe goed was dan het rusten bij een bron, die jubelend uit de rotsen sloeg! Gelijk de anderen wreef ik dan een doorgesneden ui over mijn brood, at het met slokken water, was tevreden en voelde me rijk aan leven.

Nu zat ik stofvrij op zachte pluche kussens en het factotum kwam mij het menu brengen voor het middagmaal. Er stonden vele gerechten op, die ik betalen kon uit mijn dikke portefeuille; maar toch voelde ik me plotseling arm en ondraaglijk eenzaam. Zo, dacht ik opeens bitter, reizen nu altijd de groten dezer aarde: de diplomaten, de politici, de hoge officieren, de grote bankiers, de gewichtige zakenlieden. Altijd zien zij de wereld van achter glas: het glas van treinramen, van vliegtuigpatrijspoorten, van autovensters. Altijd blijft dit glas tussen hen en de mensen; ze zien hen, maar het bedriegelijk doorzichtige glas belet de aanraking tussen hart en hart omdat het meedogenlozer scheidt dan muren. En toch zijn dit de machthebbers die elk namens hun kleine deel van de mensheid grote woorden spreken, die maar al te dikwijls, na gekwetste hovaardigheid over en weer, eindigen in het knallen der geweren. Zouden ze de moed hebben zo te spreken indien ze in aanraking gebleven waren met het stof der wegen en met de scherpe stank van het armoedig stro; indien ze de kinderen zagen die met wieg en al op de draagzadels worden meegevoerd; indien ze tot huns gelijken niet spraken via tolken, maar zoals Petar en ik tot elkaar gesproken hadden: met de taal der ogen en de taal van het hart? Wanneer zij in hun redevoeringen het woord 'mensen' uitspreken of 'mijn volk', dan bedoelen zij een zekere hoeveelheid schimmen aan wie zij goede of kwade eigenschappen toedichten, al naar gelang van hun woonplaats ten opzichte van rode lijnen op de landkaart. Levend en denkend in een dor universum van glas en papier beheersen zij hovaardig en kortzichtig de wereld van vlees en bloed.

Ik keek treurig mijn kleine luxe-gevangenis rond. Neen, dit was voor mij bepaald niet de juiste manier van reizen. Maar, zo rolden mijn gedachten onlogisch en egoïstisch verder, waarom zou ik er niet voor één keer zoveel mogelijk van genieten, nu ik er eenmaal bij toeval in verzeild was geraakt? Ik kleedde mij aan, liet het bed opmaken terwijl ik in de nog lege restauratiewagen een glas sherry

dronk en vroeg het factotum de lunch in mijn compartiment te serveren: kippensoep, gemengd gebraad, appelmoes, kaas, ijs. Ik deed een dutje terwijl de trein verder sukkelde; want de Oriënt-Express is slechts een expresstrein zolang ze nog niet in de Oriënt is aangeland. Toen we Macedonië naderden werd het warm. Ik kleedde me weer in pyjama, ging languit een detectiveroman liggen lezen, kreeg dorst, drukte met mijn blote teen op de belleknop, liet ijskoud bier brengen en een glaasje pruimenjenever om de kou af te schrikken. Het menu voor het avondmaal waarmee het factotum buigend zijn opwachting maakte, verjoeg bij voorbaat de honger die ik nog niet had. Het hoofdgerecht was Wiener schnitzel, de gemangelde koe die het laatste redmiddel vormt voor elke fantasieloze kok in heel Europa. Ik kreeg opeens razende trek in een van mijn Balkanische lievelingsgerechten: gestoofde schaapskop.

Natuurlijk was er geen schaapskop. 'Dat mijnheer het mij vergeve,' kraakte het factotum, 'maar de laatste maal, dat dit ietwat ongebruikelijke gerecht mij gevraagd werd – ik berijd deze lijn, zij het met onderbrekingen, al meer dan dertig jaar – was in 1911, toen een aanvoerder der Macedonische revolutionnairen, die zich comitadjis noemden, mij de twijfelachtige eer van zijn reisgezelschap aandeed. Hij reisde trouwens incognito en...'

'Had hij een zwarte baard?' onderbrak ik.

Het factotum knikte.

'Todor Alexandrov toch niet?'

'Hij zelf,' beaamde het factotum. 'En hij kwam tot een kwaad einde.' De toon gaf duidelijk te kennen dat dit ook de schuld van de gestoofde schaapskop was; maar tot zijn ontsteltenis zette ik mijn barbaarse wens door. Ik keek naar buiten en herkende het eenzame witte klooster van de Maagd der Zwarte Bergen hoog boven Kumanovo. 'Doe me een plezier,' zei ik minzaam, 'binnen een uur zijn we in Skoplje, en daar blijven we twintig minuten staan. Op nog geen twee minuten lopen van het station, links in de

hoofdstraat, ligt hotel 'Vardar'. Stuur alstublieft de koksmaat er even heen. Daar hebben ze altijd schaapskoppen in voorraad; dat weet ik, want ik heb er wekenlang gewoond. De wijn die daarbij het beste smaakt is een lichte rode wijn uit Kratovo; de struiken groeien in een vulkanische bodem. Laat de koksmaat een hele fles nemen; en U zult mij het genoegen doen een glas met mij te komen proberen.' Terwijl ik sprak waren er een paar muntbiljetten uit mijn buitenzak in de zijne overgedwarreld en na een diepe buiging sloot hij de deur. Even later kwam de koksmaat mij de tweede ijsgekoelde pruimenjenever brengen waarom ik verzocht had, en dat kostte me dus weer een fooi.

Maar wat gaf het? Ik voelde me als een culinaire Alexander de Grote, die Macedonië veroverde vanuit zijn rollend hoofdkwartier. Twee uur later – het donkerde reeds en de nog besneeuwde bergtoppen wierpen een laatst en spookachtig licht in de zwarte vallei – kwamen factotum en koksmaat behoedzaam mijn compartiment binnenschuifelen. Zij werden voorafgegaan door een sterke knoflookgeur, het aromatische bewijs, dat de saus vakkundig was toebereid. De schaapskop zelve verhief zich in stompzinnige waardigheid midden op een grote zilveren schotel. Hij leek op een oude domme diplomaat, die door het opstandig gepeupel is onthoofd en nu in diepzinnig zwijgen een protestnota overpeinst.

De koksmaat trok zich terug, en het factotum keurde de wijn uit een tweede glas. Bij het inschenken hield hij rond de etiketloze fles een wit damasten servet gewikkeld. Dat maakte meteen de kostbaarheid van de wijn uit, die hij met een gedistingeerd en nauwelijks hoorbaar gesmak van zijn dunne, bleke lippen goedkeurde, hoewel hij aanmerking maakte op de jongheid. Want deze wijn, die ik in Kratovo zelf gekocht had voor een dubbeltje de fles, en in Skoplje voor twee kwartjes, verscheen op de rekening voor een rijksdaalder – een ongehoorde som voor die tijd.

Deze rekening werd mij de volgende morgen vroeg gepresen-

werd nog voor we Saloniki bereikten. Toen ik mijn culinaire verovering van Macedonië plus verdere natjes en droogjes betaald had was mijn portefeuille bijna leeg. Maar dat gaf nauwelijks; want verder reizen bleek nutteloos. De revolutie was letterlijk met één dag afgelopen; terwijl ik de vorige avond mijn schaapskop met knoflooksaus verorberde – eerst de wangen, daarna de tong en tenslotte de hersens, die men oplepelt, na het deskundig gekloofde schedeldak te hebben opgelicht – was bij een beslissende botsing ten oosten van Saloniki het eerste artilleriesalvo der regeringstroepen door slecht richten in de veldkeukens der opstandelingen neergekomen. Toen dit vitale onderdeel der krijgsverrichtingen in de prak lag, zonk het moreel der regeringsbelagers zo diep, dat de bevelvoerende generaal meteen een terugtocht had aanvaard die dezelfde nacht nog in een eervolle capitulatie eindigde. De hele revolutie had zeven doden en drie en twintig gewonden gekost.

Deze kleinigheid konden de nieuwsagentschappen wel af. Voor mij zat er hoogstens een halve kolom kopij in, die ik plichtsgetrouw in de stationsrestauratie van Saloniki typte en postte. Ik had er de tijd voor, want de trein ging voorlopig toch niet verder. De overwinnende generaal had namelijk alle locomotieven in beslag laten nemen, die hij nodig had om gauw zijn troepen naar huis te sturen – ze zouden anders eens opstandig kunnen worden. Voor een fooi was het mogelijk geweest met de eerste troepentrein mee naar Athene te rijden; maar ik voelde niets voor het verslaan van een gedoofd vuurwerk. Ik was dom geweest en moest nu maar zien hoe ik zonder geld naar Belgrado terug kwam.

Wanneer zoiets rampzaligs een net persoon overkomt, dan gaat hij naar zijn consul of telegrafeert aan zijn bank. Maar omdat ik geen bankrekening bezat kon ik ook geen consul enige zekerheid bieden. Ik zat trouwens al weer bijna drie dagen; een eindje lopen leek hoognodig voor mijn spijsvertering.

Toch zocht ik een consul op: die van Albanië. De eerste plek waar

ik wat geld zou kunnen optrommelen was Sarajevo, waar ik in de marktwijk een vriend had. De kortste route van Saloniki daarheen liep, zoals de kaart mij leerde, door Albanië, waar ik trouwens nog nooit geweest was. Op vertoon van mijn perskaart kreeg ik een gratis visum voor een land dat niet Albanië bleek te heten maar Shqipni, terwijl het geregeerd werd door een man, die blijkens de lange tekst van het visum de titel 'Mbret' droeg. Dat moest dan koning Zog I zijn, die er later, in 1939, benard door Mussolini, met zijn drie zusters en de staatskas vandoorging. Het enige hachelijke moment op die vlucht was de tijdelijke verdwijning van de staatskas bij Waterloo in België, waar de chauffeur met de goudzakken een verkeerde weg insloeg.

In de rugzak pakte ik wat toiletgerief, een handdoek, een zakdoek, mijn bespijkerde bergschoenen (ik had er van gedroomd om na de revolutie de Olympos of minstens de Parnassos te bestijgen), één schoon hemd, de slaapzak en de fotoboel. Nu had ik mijn steedse costuum en verdere nette spullen niet meer nodig. De schrijfmachine ging ook in de koffer, een bereidwillige beambte plakte een douanezegel over het slot en de koffer verdween over de toonbank van het goederenstation – vracht te voldoen in Belgrado.

Op het goederenstation vond ik meteen een vrachtauto met zakken meel, die naar Florina moest. Ik sliep in de garage en liep de laatste 25 km naar de grens van Shqipni. De rood-zwarte slagboom en het met een zwarte adelaar beschilderde rode schildwachthuisje tekenden zich dreigend af tegen de gele morgenhemel die zich laag boven de grintvlakte stulpte. Voor het schildwachthuisje stond een soldaat, de bajonet op het geweer. Tegen de slagboom lummelde een manspersoon zonder bajonet en zonder geweer; maar zijn ogen staken en zijn snorren hadden de vorm van spitse dolken. Hij zag er ongemakkelijker uit dan de Grieken, die mij net zonder één woord hadden uitgeklaard.

Ik overhandigde hem mijn paspoort, en mijn duim wees naar de dubbele adelaar van blauwe inkt. Hij haalde minachtend de schou-

ders op, bladerde het boekje door terwijl hij het ondersteboven hield, likte voor het omslaan van elke bladzijde aan zijn smoezelige wijsvinger, keek somber, gaf er de brui aan en schoof mij het paspoort toe met een afgebeten 'Nix good'.
Nix good... In later jaren zouden die woorden aan vele grenzen weerklinken en vluchtelingen tot wanhoop drijven, wier leven aan een papiervezel hing. Dit hier was nog maar een grapje; ik had klaarblijkelijk met een van de imbecielen en analfabeten te doen, die voor de oorlog speciaal op de Balkan dienst deden op stille grensposten, waar zij als kleine, almachtige en omkoopbare potentaatjes op fooien visten. Maar ik had geen geld te missen, en verder bezat ik nog een ander document.
In het begin van mijn Balkanzwerftochten had ik in Belgrado een zeer bereisde oude Britse journalist ontmoet. Hij was op zijn laatste reportage en schiep er behagen in om een jong broekje als ik was wegwijs te maken.
'Documenten,' legde hij mij uit, 'hoeven in deze hemelstreken, het Nabije en Verre Oosten, helemaal niet echt te zijn; de voornaamste eis is daarentegen dat ze er indrukwekkend uitzien. De helft van de grensbeambten kan nauwelijks spellen, maar ze kruipen in hun schulp voor documenten met stempels, vooral veel stempels; wat er opstaat komt er niet op aan.' Hij liet mij zien wat hij zijn 'Sesam open u' noemde. Uit een metalen kokertje haalde hij een rolletje wit leer dat in het Arabisch, Turks en Engels zijn indrukwekkende persoonsbeschrijving behelsde, door hem zelf vervaardigd. Aan de benedenrand, aan witte, paarse, groene en rode lintjes, hingen een dozijn lakzegels, waarop ik, behalve adelaren van diverse vleugelwijdte, ook een vliegend paard zag, een briesende leeuw en een spuitende fontein. Hij had ze stuk voor stuk door een stempelsnijder laten maken. In de loop der jaren, zei hij, hadden ze ruimschoots hun kosten opgebracht, wanneer de gewone visa door ongeneeslijke of geldbegerige botterikken voor ongeldig werden verklaard.

Ik volgde zijn goede raad, in het bescheidene dan; want ik slaagde er niet in om zoals hij een lap Perzisch woudezelinnenleer te bemachtigen. Ik benutte doodgewoon mijn pokkenbriefje van de lagere school te 's Gravenhage, dat uiteraard met een fraaie ooievaar was versierd. In een boterhandel te Leidsendam vond ik een stempel met een koe; op de Veluwe een stempel met een bijenkorf. Op diverse consulaten maakte ik misbruik van de stempels, als de aandacht der ambtenaren door een chef of een telefonade was afgeleid. Zo had ik in de loop van een paar jaar mijn pokkenbriefje met minstens twintig indrukwekkende stempels weten te verluchten. Nu was eindelijk het ogenblik aangebroken om het voor de eerste maal te beproeven. Gelukkig had ik het op linnen geplakt, zodat het er ogelijk uitzag.

'Nix good?', antwoordde ik in koele verontwaardiging. 'Momento, signore, momento!' Per slot van rekening was Albanië een Italiaans protectoraat. Ik hield hem mijn gestempelde dierentuin onder de neus. 'Evo passaporto diplomatico!'

Eén blik op de stempels en de man deinsde terug. Hij opende de slagboom, ik schreed er onderdoor en stond in het Shqipni van de Mbret.

Het geluk komt zelden alleen; want nog voor het eerste stadje, Leskoviki, ontmoette ik een Duitse Wandervogel met een guitaar, op weg naar Joegoslavië. We gingen onder struiken aan de wegkant zitten, aten, ruilden worst en kaas, en daarna onze wederzijdse taalschatten. In ruil voor honderd woorden Servisch (meer beschouwde hij als nutteloze ballast), kreeg ik van hem honderd woorden Albanees.

Bovenaan het lijstje stond 'Tngat jeta!' – wat 'Een lang leven!' betekent. Deze heilwens was zonder twijfel ontstaan in het ongewisse gebied waar sinds vele geslachten de vendetta wordt beoefend, het berggebied der Malissoren. De Duitser vertelde me dat het hem niet gelukt was om in de Noord-Albanese bergen door te dringen; bij de eerste post, een paar uur lopen beoosten Scutari,

hadden de gendarmes hem teruggestuurd. Ik nam mij voor het toch te proberen.
Veertien dagen later sjouwde ik Scutari binnen, de veelgeteisterde stad die de Montenegrijnen eeuwenlang aan de Albanezen hadden betwist, zoals de Grieken hun het zuidelijk deel van hun kleine land hadden misgund. Arme Albanezen! Toen het na het Berlijnse Congres van 1878 tot West-Europa doordrong dat de Turken in de Balkan een half dozijn volken verdrukten, kregen ze in de loop der volgende halve eeuw stuk voor stuk hun verdedigers, die niet alleen de boze Turk maar ook elkaar met brochures te lijf gingen. Want Macedonië bijvoorbeeld was Servisch gebied voor de Serbophilen, Bulgaars terrein voor de Bulgarophilen, terwijl het Grieks verklaard werd door de Philhellenen. Over de Albanezen die er woonden sprak niemand, want behalve een dappere Britse dame, Miss Edith Durham, is niemand ooit opgekomen voor de late afstammelingen der Illyriërs. Ze werden het slachtoffer van de dictatuur der kwantiteit. Er zijn te weinig Albanezen op aarde om een werkelijke macht te vormen; maar er zijn er te veel om zich door andere volken te laten opslokken, zoals het met dat andere kleine volk, de Basken, is gebeurd.
Hier, in Scutari al, begon het gebied van de bloedwraak. Voor het eerst in Albanië zag ik gewapende mannen. Elk van de boeren die op de markt uien of paprika verkochten, had een revolver die losjes in de roodgeel gestreepte gordel stak. Anderen hadden het geweer binnen handbereik liggen. Op het persbureau te Tirana had ik plechtige verzekeringen ontvangen dat de vendetta uitgeroeid was; de doodenkele overtredingen die soms nog voorkwamen werden met de dood gestraft. Maar de afstand tussen theorie en werkelijkheid kon hier op de markt worden afgemeten met de el-lange patroongordels waarmee de boeren hun wijde flapbroeken van witte wol boven hun heupen probeerden te houden.
Scutari bleek een der vlooienrijkste steden van de wriemelende Balkan. Laat in de avond nam ik de vlucht uit de Turkse 'Han'

(herberg), waar ik voor één lek (een Albanees dubbeltje) een slaapplaats gevonden had. De nacht was lauw, en ik beklom de helling naar de verwoeste citadel, op wier plateau ik bij dag schapen had zien weiden. In het kort en geurig gras vond ik dadelijk de slaap. Bij het ontwaken ontdekte ik dat er een steenworp verder nog iemand lag; zijn schoenen, windjacke en blonde haren verrieden de Duitser. Het bleek een student in de volkenkunde uit München te zijn, op verlengde Paasvacantie; en Helmut D. was net als ik van plan om het gebied van de woeste berg-Malissoren te gaan verkennen. Uit een paar strikvragen bleek me dat hij allesbehalve nazigezind was, wat een waarborg bood voor een eensgezinde tocht. We verzuimden opzettelijk, zoals de Wandervogel gedaan had, aan de Prefectuur toestemming te gaan vragen om het berggebied te betreden.

De volgende morgen nog voor zonsopgang wandelden we oostwaarts over een zwarte vlakte. De bergen knielden loodblauw onder een stormachtig gele lucht. Op de kleine akkers groeiden niets dan maïs en uien; samen met eieren zou dit onze enige mondkost zijn tijdens de volgende veertien dagen. De Malissoren zagen er niet voor niets uit alsof ze uit zoolleer waren geknipt.

Drie uur later haalden we twee vrouwen in, vlak bij het eerste gehucht, waar het muilezelpad naar de brullende beek toeboog. Ze liepen langzaam hand in hand, en toen we voorbijkwamen zagen we waarom: het waren een bruid en haar bruidvoerster. Het gezicht van de bruid was bedekt met een witte linnen doek, die ze met haar glinsterend beringde vingers zijwaarts uitspreidde. Achter die sluier gingen ongetwijfeld haar gedachten even snel en onstuimig als het tuimelende water. Honderd stappen verder stonden het huis en de bruidegom, die ze nog niet kende, op haar te wachten. Wat zou het nieuwe leven brengen?

Zo liepen ze stapvoets de toekomst tegemoet: de oude in het zwart, met haar gezicht vol voren en rimpels, een akker diep door het leven geploegd; en de jonge bruid met haar blanke sluier, haar wijde,

met zilver geborduurde klokrok, haar brede zilveren gordel en rinkelende gouden kettingen. De bruigom stond alleen te wachten. Naast de boerderij lagen zeis en hak in het stof. Vandaag werd er niet gewerkt; vandaag dienden handen enkel om te strelen en te nemen. Maar in de roodgele gordel staken de onontbeerlijke revolvers en tegen de muur stond het geweer. De ogen in zijn scherpe, magere kop loerden naar de sluier. Zijn voet schuifelde door het stof als de hoef van een onrustig paard; hij trok aan zijn snor en balde dan weer de vuisten; nog een ogenblik en hij zou de vrouw zien die zijn vader en moeder voor hem hadden uitgezocht.
Met één wilde ruk griste hij de sluier weg. Het zwarte kroeshaar lag in korte krullen op het kinderlijk ronde voorhoofd. Ze hield de ogen neergeslagen, terwijl haar vingers, waarvan de nagels met henna waren roodgeverfd, langzaam met de kettingen speelden. Rond haar jonge zinnelijke mond speelde een bijna perverse glimlach. We stonden bij het eerste hoofdstuk van een huwelijksroman; het mogelijke dramatische gevolg hoorden we later op de dag.

Want behalve uit oude veten om weide- en waterrechten en uit twisten om geërfde grond komt de bloedwraak soms ook voort uit huwelijksontrouw. De Malissoor verdedigt zijn ganse eigendom en dus ook zijn vrouw bij de minste uitdaging met de wapens. Later op de dag riep een jonge Malissoor die voor zijn woning stond ons naar binnen. Hij wist reeds dat er twee vreemdelingen op komst waren, één lang en dun, de tweede korter en breed, en beide ongewapend. De Malissorentelegraaf had de tijding van dit zeldzame bezoek reeds verspreid; de eerste kleine geitenhoeder die we opzij van de eerste slinger in het bergpad zagen, had na ons voorbijgaan een reeks schrille kreten uitgestoten, de handen als een trompet voor de mond. We hoorden hoe een tweede en een derde de galmende kreten opvingen en verdergaven, tot ze gesmoord over de bergen heen omlaagdoken in het eerste dal.
'Tngat jeta!' wensten we hem toe. Hij beantwoordde onze heil-

wens met een vriendelijke grijns, en noodde ons met een brede handbeweging naar binnen in de vakwerkbouw van leem, waarboven een vooruitspringend strodak de open voorgalerij beschaduwde. De venstergaten waren klein; we bevonden ons nog niet boven de boom-, maar wel boven de glasgrens, die langs de voet der bergen liep. Boven de stookplaats, recht onder een gat in het dak, hing een pot met melk te sudderen. Rond het smeulend vuur stonden een stuk of wat schemels. Ik zeeg op de dichtstbijzijnde neer; de houten zitting was bespijkerd met een lap geel wolfsvel. Maar meteen sprong ik weer overeind, want onze gastheer uitte plotseling een kreet, zo rauw, alsof de geest van de dode wolf in zijn lichaam gevaren was. Tegelijk vloog zijn hand naar de greep van de parabellum in zijn gordel. Ik moet hem zo onthutst aangekeken hebben, dat hij stroef lachte. Gelukkig kwam op dat ogenblik juist zijn oude vader binnen, die lang in Joegoslavië gewerkt had. In aarzelend Servisch legde hij mij uit welk dodelijk vergrijp ik begaan had tegen de Malissoren-etiquette: ik was op de stoel van de huisvrouw gaan zitten.
We dronken mastiek uit kleine houten bekertjes; daarna kwam de vrouw, een jong, knap wezen, koffie zetten. Ze maakte de jaloersheid van haar man overduidelijk. Ze bewoog zich met een gratie die gepeperd werd door moeilijk bedwongen coquetterie. Opgetuigd in een modeljurk en goed gemaquilleerd zou deze Malissoren-schoonheid sensatie en afgunst hebben verwekt in elke mondaine salon. Ik bracht het hortende gesprek op de zogenaamd uitgestorven vendetta. De oude vertelde een verhaal, terwijl hij langzaam in de melk bleef roeren. Zijn kalme stem en huishoudelijke gebaren brachten de gruwel van hetgeen hij vertelde sterker naar voren dan de beste voordracht het gekund had. 'Mijn nicht was een mooie vrouw en zeer arbeidzaam. Alles ging goed in het huwelijk, tot haar man het noodlottig besluit nam om voor een half jaar naar Macedonië te gaan, als limonadeverkoper. Ge weet het, de armoede drijft onze jonge mensen in de verte. Een van zijn

vrienden verleidde zijn jonge vrouw. De vijftienjarige broer van de afwezige echtgenoot ontdekte deze schande en verbood de minnaar het huis. Hij lachte de jongen uit en daarop besloot de knaap om de smaad, de familie aangedaan, te wreken zoals onze zede dit gebiedt. Hij dreef de twee koeien van de minnaar naar een verre bergweide. Toen de man zijn koeien ging zoeken, schoot de knaap, die achter een rots in hinderlaag lag, hem dood.
De jongen vluchtte de bergen in, werd verraden, door de gendarmes gevangen genomen, maar na een kort gevecht weer door stamgenoten bevrijd. De jongen kwam te weten welke boer hem verraden had, en midden op de markt in Scutari schoot hij hem dood. Nu zijn er drie families in de strijd betrokken, en in drie jaar tijd zijn vier man gevallen. En nu dolen er zes mannen en een knaap door de bergen, vluchtend voor elkaar en voor de gendarmes.'
Ik nam zijn langzaam druppelende woorden in mij op als een rulle akker de regen. Nu wist ik wat mij onbewust naar het land der Malissoren gedreven had: de ongeweten verwachting van dit verhaal. Als Janko mij in Belgrado op tijd gewekt had, zou ik nooit berooid in Saloniki aangekomen zijn, en was ik nooit naar Albanië gezworven. Maar nadenken over toeval is nutteloos. Toeval is de gemakshalve naam voor hetgeen onverbiddellijk geschreven staat. Het duurde nog een jaar eer ik 'De Herberg met het Hoefijzer' zou gaan schrijven, waarin het verhaal van bloedwraak slechts de schering is, waardoor de inslag loopt van een ander, geestelijk avontuur: de ontdekking van het geweten. Ik kon het ook pas schrijven na meer van de Malissoren en hun vendetta te hebben gezien. Onze gastheer gaf ons al dadelijk een demonstratie der wantrouwige zeden. Na de zoete Turkse koffie moet water worden geschonken, en de draagbare ton stond leeg. Hij voelde naar zijn pistolen, hing de ton om en greep zijn geweer. De bron lag op nauwelijks honderd schreden van de boerderij, maar tussen dicht struikgewas dat een sluipschutter kon verbergen.
Vele dagen nog zwierven we door de bergen, over hoge passen

heen die grijs en stenig uitgroeiden boven het orgelen der diepgroene eikenwouden. In elk dorp lag een gendarmeriepost met luie, kaartende, zonnepitjes-spugende dienaren der nieuwe wet. Telkens wilden zij ons hun geleide opdringen naar de volgende post, terwille van onze onbedreigde veiligheid. Doorgaans slaagden we er in aan deze ongevraagde attentie te ontsnappen door nog voor de dageraad te verdwijnen. En juist op zulke 'vrije' dagen kwamen we twee keer vluchtelingen der bloedwraak tegen, in gezelschap van herders die hun voedsel hadden gebracht. Dan, terwijl er een op de uitkijk bleef staan, spraken we met hen in de taal der gebaren, nadat we door het uitwisselen van tabaksdozen elkaar onze hoogachting hadden betuigd.
Veel later pas, nadat ik vele andere gezichten van vreemde volken had gezien, meende ik te begrijpen wat de Malissoor tot de bloedwraak dreef. Uiterlijk is hij een arme kleine bergboer, die dikwijls een huidziekte heeft en erfelijke siphilis. Maar zijn fijn gebeeldhouwd gezicht is getekend met de erfelijke adeldom van een rijk dat niet meer bestaat, maar waaraan elke bloedklop hem smartelijk herinnert. Hij leeft als een verbannen koning op zijn kleine, eenzaam gelegen boerderij, en verlangt meer van aarde en hemel dan de stomme eentonigheid van dit bergboerenbestaan hem bieden kan. Daarom maakt hij van zijn leven een levensgevaarlijk spel. De stierenvechter betreedt in het seizoen eens per week de arena; de Malissoor doet het elke dag zodra hij een voet buitenshuis zet. De mens is schepper en vernieler, en daardoor onderscheidt hij zich van het beest. Wij in het westen vereren (in vredestijd tenminste) Abel, die de vruchten des velds vermeerderde. Vandaag heten zij spoorwegen, fabrieken, vliegtuigen, chemische producten. Maar de Malissoor vereert Kaïn. Als individualist laat hij zijn leven beheersen door het krankzinnige begrip van de 'eer' – waarvoor elders op aarde collectieve millioenen-menigten zich op even krankzinnige wijze in loopgraven hebben gestort.
Maar voor alles bestaat er, behalve een mythische, ook een prac-

tische verklaring, die voor historisch-materialisten zelfs de enige ware is. In de instelling die bloedwraak heet, schuilt een oude, wrede wijsheid, die in 'wilde' volken zonder industrie overgeleverd wordt van geslacht op geslacht. Op straffe van hongersnood kan hun land slechts een bepaald aantal mensen bergen. De Eskimo's van Groenland laten de overtollige baby's doodvriezen. De Toearegvrouwen in de Sahara bevorderen de geboorte-beperking met behulp van een vernuftig instrument, dat de mannen uit holle vogelbotten vervaardigen. Elders houden oorlogjes tussen stam en stam de bevolking op het veilige peil, en steeds staan de primitieven weerloos tegenover epidemieën. Dan komen de blanken met hun 'pacificatie' en het gevolg is steeds overbevolking, en dikwijls, zoals ik later in Marokko zou meemaken, een hongersnood. Bij de buren der Malissoren, de Montenegrijnen, zijn de voedselmethoden en baby-zorg(eloosheid) zodanig, dat alles, wat zwak is, onder de twee jaar sterft; en in de bergstreken is dat minstens de helft der borelingen. De overigen sterven pas aan ouderdom; nergens op aarde heb ik zoveel prachtige grijsaards gezien als in het land der Zwarte Bergen, waarheen ik nu mijn stoffige schoenpunten richtte.
Een dagreis voorbij het dorp Theth, dat, schoner nog dan Lauterbrunnen, in een ronde dalketel ligt die besproeid wordt door klaterende watervallen, nam ik op een bergpas afscheid van mijn begeleider. Helmuth D. wilde verder naar het zuiden en keerde terug naar Scutari. Ik overschreed de pas naar het noorden toe, in de richting van de nabije Joegoslavische grens, waar ik bij gebrek aan een visum in het donker overheenkroop, door struikgewas heen. Het visum zou ik later wel in Belgrado in orde brengen; na mijn vele lezingen over Joegoslavië stond ik op het persbureau goed aangeschreven. Alleen in hotels zou ik mijn paspoort moeten tonen en mijn beurs verbood me een dergelijk kostbaar logies. De hele tocht door Albanië had nog geen vijf gulden gekost, en ik had nog anderhalve rijksdaalder over.

Mijn eerste Joegoslavische gastheer, een Montenegrijn in Podgorica, was diep teleurgesteld toen hij mij 's morgens slapend op de planken vloer vond naast het staatsiebed dat zijn vrouw van extra dekens en schapenvellen had voorzien. Maar na bijna drie weken nachtverblijf op heidekruid en planken vloeren had het bed me tot stikkens toe benauwd. Verder was ik, na drie weken maïsbrood, uien, melk en eieren doodziek geworden van de eerste vette maaltijd met vlees. Ik snakte weer naar de bergen, die ik twee dagen later terug zou vinden benoorden Niksjits, in het ruwe 'Land achter Gods Rug', waar de weideplateaux een groene zee zijn rond de grauwe rotspiek van Montenegro's legendarische berg: de Durmitor.

Benoorden Niksjits hield de berijdbare weg op. Naar het eerste Bosnische stadje, Plevlje, 150 kilometer noordoostelijker, liep op de kaart zelfs geen stippellijn. Maar de zon wees mij de marsrichting en als de hemel betrekken zou had ik nog altijd een kompas.

Langzaam steeg ik omhoog naar de grote, golvende weideplateaux, die Noord-Montenegro tot een volslagen ander land maken dan de starre zee van grauwe kalkrotsen rond Cetinje. De rand van de eerste hoogvlakte, Krnovo, vormde de grens tussen twee klimaatwerelden. Een harde windstoot, die naar sneeuwbergen rook, blies de benauwenis van de dompige dalketel van mij af. Maar met de wind kwam weldra een kille nevel, en uit die nevel begon het te sneeuwen. Ik had een korte broek aan, en mijn blote knieën werden blauw en stijf. In de verte had ik een groep van drie huizen gezien. De hoefafdrukken in een paardespoor bleven bruin in de dunne sneeuwlaag staan en wezen mij de weg door de dichte witte wolk.

Aan de huisdeur van de witgekalkte hut stond een lange Montenegrijn met een breed gezicht en pluizige zwarte snorren. Ik kende reeds de traditionele vraag, die ik hem stellen moest: 'Imate li watru?'

'Hebt ge vuur in huis?' Reeds eeuwenlang had deze vraag ge-

klonken op de drempel der Montenegrijnse boerderijtjes, waarvan de bewoners eens in dikwijls vijandige stammen waren verdeeld. Wie er niet op gesteld was gastvrijheid te verlenen, antwoordde kort dat het vuur uit was. Dan wist de vrager waaraan hij zich te houden had en ging verder. Maar voor de vreemdeling was het vuur altijd brandende; zo ook voor mij.
Het vuur, het brood, het onderdak: dat zijn de dingen, die men in deze wilde streken vanzelfsprekend met de doortrekkende zwerver deelt. 's Winters ligt hier de sneeuw meters hoog. Vandaag loopt er een grintweg die 's zomers berijdbaar is. Maar wie de oude paardesporen volgt vindt hier en daar nog de kleine stenen monumenten die doodgevroren boeren herdenken, omgekomen in hevige sneeuwstorm. Ook daarom is in het 'Land achter Gods rug,' zoals de Montenegrijnen zelf deze wildernis noemen, nog altijd ieder dak een schuilplaats voor iedere reiziger.

Het sneeuwde niet meer, de bergen rezen witbepoederd in de blauwe morgen; het bevrijde gras geurde naar de komende zomer en ik nam afscheid – met een blunder. Toen ik in mijn zak tastte om een kleinigheid voor de kinderen achter te laten, deed mijn gastheer een stap terug. Koop wat snoep voor ze, de eerste keer dat je in Niksjits komt, had ik willen zeggen; maar de woorden bleven binnen mijn lippen, want tegelijk dat hij mijn kleine geld had horen rinkelen greep zijn lange arm achter zich, naar zijn geweer dat tegen de muur hing. Hij liet de grendel klakken, keek mij woest aan en riep: 'Begrijp je dat?' Maar zijn toorn gleed af langs mijn verdrietige onthutstheid en we scheidden als vrienden.
Als ik in de aderverkalkte ouderdom ergens naar terugverlangen zal, dan naar die lentedag. Ik liep, maar voelde mijn voeten niet; ik zeilde over een zee van geurend gras naar een steeds terugwijkende horizon. Links en rechts marcheerden grootse berggevaarten met mij op, dieren uit de oertijd, teruggedrongen door de beschaving naar een laatste stille weidegrond.

Tegen de avond bereikte ik het houten dorp Zabljak. De grauwe huizen stonden opeengedrongen als schapen die vacht aan vacht beschutting zochten tegen de nachtkou. Misitsj, de waard van de herberg, bracht mij onder in een klein witgekalkt kamertje. Ik dook in mijn rugzak en gaf hem een pond goudgele Albanese tabak en twee boekjes sigarettenpapier, want geld had ik niet te missen. Hij verklaarde, dat ik nu gerust een week kon blijven.
De zon ging stil onder achter een wildgekartelde berg. Het was Montenegro's hoogste top, de Durmitor, en ik wist aanstonds, dat ik die bestijgen moest. We zaten in de wei achter het huis, Misitsj, zijn forse blonde vrouw, haar vriendin Zorka en ik. Ze leerden mij het lied van de Durmitor zingen: 'Durmitor, mijn witte toren...' Ik staarde naar Zorka's fijne profiel, naar haar helle, blauwdooraderde slapen. Weer, als zovele malen, had ik der horizonnen roep gevolgd om hals over kop in liefde's hinderlaag te vallen. Zij was teer van bouw en zwak van gezondheid; daarom leefde ze hier als postmeesteres in de hoge berglucht. Zij was niet voor mij; maar ik had in lange weken geen vrouw gestreeld en mijn driftig bloed maakte mijn rede dronken. Ik staarde in de diepe schemering beurtelings naar Zorka en naar de Durmitor. Wie van de twee?
Het was de dorpspope die drie dagen later de knoop doorhakte. Hij was al een paar maal bij Misitsj een glaasje komen drinken en de tweede maal had hij mij strak en lang aangekeken. Het dorp ligt tussen grazige heuvelklingen, waartegen elke gestalte zich duidelijk aftekent. Hij wist natuurlijk dat ik met Zorka gewandeld had naar het Zwarte Meer. Aan de andere kant van de heuvel, bij de ingang van het bos, liep het water in lispelende stromen door de helgroene weiden. Daar lagen stenen, maar te ver van elkaar voor haar korte tred. Ik had haar over de diepste plaatsen heengetild en op de melodie van het zingende water had ik haar toegefluisterd wat mijn fantasierijk hart mij voorloog. En dan liepen we hand in hand het bos in, waar vele bedden gespreid lagen van droog mos en dennenaalden.

De pope kwam de wei achter het huis indraven, waar ik rustig lag te lezen. Hij was een groot, bars man met een vierkante baard. Hij zat zonder stijgbeugels op een bruine pony en voerde een tweede rijdier aan een halster mee. De berg-Montenegrijnen rijden op een dubbelgeslagen deken en klemmen het paardelijf tussen hun lange benen. Kwam hij enkel om mij deze kunst te leren? Hij wierp mij het halstertouw toe en zei bevelend: 'Stijg op en rijd mij achterna.' Ik had in een paar jaar niet gereden en de rijkunst was mij trouwens nimmer in een manege geleerd. Maar voor de pope was het vanzelfsprekend dat ik rijden kon; ik was toch een man? De pony ging uit zichzelf in galop. Gelukkig maar, want draven had ik nooit geleerd. Ik spande mijn dijspieren, en hield mijn zit zonder te waggelen.
Aan de andere kant van de heuvel, waar we buiten gezicht van het dorp waren, stond de pope me op te wachten. Hij hurkte neer en wees naast zich. Ik bood hem mijn tabaksdoos aan maar hij weigerde. Zonder inleiding begon hij: 'Weet jij, wat wij hier met mannen doen, die achter onze vrouwen aanzitten? We jagen ze het dorp uit – als we ze niet doodschieten!'
'Zorka is niet getrouwd,' zei ik nijdig.
'Maar ze staat onder mijn hoede!' stoof hij op. 'Ze is niet voor jou, ze is voorlopig voor niemand, ze is zwak, haar hart mag niet dansen en klagen. Jij bent een zwerver, je gaat weg, je laat een verwelkte Zorka achter en dat mag niet. Ga naar Plevlje; bij de Bosniërs kan je net zoveel vrouwen voor een nacht kopen als je wilt. Maar van onze Zorka blijf je voortaan af.'
Hij had gelijk; maar ik had het niet geheel vage idee dat hij ook een oratio pro domo hield. De blikken die hij zelf op Zorka wierp hadden weinig te maken met de wereldontstegen mystiek der Oosterse kerk; en zijn eigen vrouw was een lelijke, afgetobde sloof met waterige oogjes. Maar dat kon ik deze man, die Zabljak regeerde met de barsheid van een geharnaste middeleeuwse bisschop moeilijk onder de aardbei-rode rakija-neus wrijven. Ik beloofde

wat hij mij vroeg, en we rookten een vredessigaret van Albanese smokkeltabak.
De volgende morgen om vier uur sloop ik alleen westwaarts door de lispelende weiden; dank zij de pope had de berg het gewonnen. Ergens zong al een wetsteen tegen een zeiseblad; en ik wist niet, dat mij een nog langer en harder werkdag wachtte dan de maaier. Want de Durmitor verschanste zich achter reeksen van bastions. Boven het hoog en statig sparrenwoud groeide, zoals nergens anders ter aarde, een bos van beuken, wier wortels grijze rotsen omklemden. Toen schudde de rotswand eindelijk de hoge bomen van zich af, en klom steil omhoog; schuin over de grijze helling liep een halsbrekend geitenpaadje. Boven aan de helling golfde een eerste grote weide; aan het verste einde stond een pyramidevormige plaggenhut. Een lange grijsaard rees boven zijn blatende schapen uit, zoals daarnet de grijze beuken boven de lage rotsen omhooggetorend waren. Hij zwaaide met zijn rode muts, waarop het goudborduursel fonkelde in de eerste morgenstralen, en liet de schorre bazuin van zijn oude stem schallen. Ik verstond het niet en riep enkel een goede morgen! terug, want boven de weide toonde de Durmitor opeens zijn drie rode rotstorens.
Weiden met schapen en een jonge herder die op een diplo speelde, een dubbele houten fluit; een dalketel vol martelend grof gruis, en nog een en nog een. Toen eindelijk de sneeuw, die morgenhard omhoogrees naar de graat. Ik trapte treden met de punten van mijn met ijzer beslagen schoenen, en bouwde een dunne, wankele ladder naar de eerste, laagste toren. Toen ik de graat inklom schrok ik; aan de westzijde viel de Durmitor honderden meters steil naar omlaag. Vanuit de diepte staarden vijf kleine bergmeertjes met donkergroene ogen verbaasd omhoog naar de dwaas, die, vechtend tegen een joelende wind, langzaam langs de dunne rossige daklijst omhoogklauterde. Aan mijn vingers hangend wurmde ik me langs gladde platen heen. Gelukkig, dat Misitsj me op mijn verzoek een touw van vijftien meter had geleend; want anders

ware de afdaling van de top halsbrekend riskant geworden voor een man alleen. Nu kon ik drie keer langs het dubbel genomen touw omlaagglijden langs rotsen, die ik op blote voeten had moeten bestijgen omdat de schoennagels van hun gladheid afgleden.
Ik sliep nolens volens in een hoge herdershut, want ondanks mijn protest dat mijn gastheer in Zabljak ongerust zou worden, liet de baardige patriarch der herders mij niet gaan toen ik aan de drinkbak voor zijn deur mijn dorst had gelest. Hij wees op de sneeuw die al blauw werd van de avond; in het donker zou ik op de steile wand tussen beukenwoud en sparrenbos mijn nek breken, en dat zou dan zijn schuld zijn indien hij mij liet gaan. Zijn gebaar was nog overtuigender dan zijn woorden; met een ruk trok hij mij de hut in, zodat ik meteen naast de haard neerkwam. Weigeren was onmogelijk. De volgende morgen, toen ik na een ontbijt van zure melk en koude aardappelen dalwaarts rende zou ik opnieuw de Montenegrijnse lichtgeraaktheid ervaren. Toen ik de wei met de plaggehut bereikte stond de oude Montenegrijn, die mij de vorige morgen had aangeroepen, mij op te wachten. Vanuit het oerwoud van zijn wenkbrauwen keek hij mij bestraffend aan. 'Luister naar mij, *momtsje* (jongen),' zei hij ernstig.
'Wat is er, *stari* (oude)?' vroeg ik beleefd. Wat elders in Europa bijna een scheldwoord is, geldt in dit patriarchale land als eretitel.
'Gisteren liep je door mijn wei. Ik riep je aan. Ben je toen gekomen, zoals je had behoren te doen, om mij te zeggen van welke stam je bent, vanwaar je komt, waarheen je gaat? Neen, je bent verdergehold; mijn roep gleed van je af als de wind van een rots. Eenzaam is het leven op deze hoogte; wanneer hier een mens een mens ontmoet, dan dienen zij tot elkander mens te zijn.'
Er was nu geen toorn meer in zijn ogen. Ze werd enkel nog verraden door zijn handen, die een dode tak in stukken braken terwijl hij sprak. In een stad, op asfalt, zouden zijn gedragen taal en plechtstatige voordracht ietwat belachelijk hebben geklonken.

Maar ik was hier in het heroische land van steen en stormen, dat in vijf eeuwen van voortdurend gevecht tegen de Turken slechts één kunst tot ontwikkeling heeft kunnen brengen: de epische woordkunst. Deze man was opgevoed, niet door een schoolmeester, maar allereerst door de zwervende barden die 's winters van huis tot huis trekken om heldenliederen voor te dragen, terwijl zij zichzelf begeleiden op de eensnarige viool, die gebeeldhouwd wordt uit een stuk ahornhout, bespannen wordt met bokkenhuid en besnaard met paardehaar. In elke boerderij had ik deze 'gusle' aan een dakspar zien hangen. Geboren uit de Montenegrijnse bodem was ze het symbool geworden van de zingende volksziel. De grijsaard legde zijn arm om mijn schouder en drong mij zachtjes in de richting van zijn hut. Hij schreeuwde zijn zwarte hond toe zich koest te houden en kroop naar binnen. Ik hurkte bij de ingang en zag op een schapevacht een boek liggen. Ik had me toch vergist: hij kon wel lezen. 'Gorski Vijenac', de 'Bergkrans', luidde de titel op de gevlekte omslag. Dit was ook het enige boek dat Misitsj bezat; hij had mij uitgelegd dat het voor de Montenegrijnen zoiets als de Bijbel is. Later zou ik, nog steeds met moeite, de duistere passages lezen van dit gedramatiseerde epos, gedicht door Petar Petrovitsj Njegosj, de prinselijke bisschop, die in 1851 stierf en die zichzelf wrang een vorst onder de barbaren noemde en een barbaar onder de vorsten.

Mijn barbaarse gastheer was de vorst onder de herders. Hij kwam op krakende knieën overeind en reikte mij een houten nap vol melk met een gebaar alsof hij mij het koningschap over de Durmitor aanbood. 'Het is weinig wat ik je te bieden heb als gastgeschenk,' zei hij nederig. Toen grepen zijn handen met breed gebaar de ganse ruimte tussen zonsopgang en zonsondergang. 'Maar wat ik je hierbij bied – dat is de beste schapemelk van heel Montenegro, zo niet van de hele wereld!'

Ik boog en dronk de beste melk van de wereld. Ze smaakte koel, scherp en zoet. De grootspraak der Montenegrijnen is geen bluf,

maar spruit voort uit een epische denkwijze, die de grens tussen fantasie en werkelijkheid niet uitwist, maar eenvoudig nog nooit heeft kunnen ontdekken. In ruil voor de melk bood ik hem een kluitje Albanese tabak aan, die hij gretig aanvaardde. Bij het afscheid omarmde hij mij. Ik ging met lichte schreden dalwaarts, vervuld van een heldere vreugde. Ik had een mens ontmoet.

'Naar Plevlje?' had Misitsj gezegd; 'dat doen wij in één dagreis! Maar ga vroeg op pad, want in de Tara-kloof is het 's middags heet.' Ik vertrok om vier uur in de vroegte. Pas in de avondschemer zag ik Plevlje's spitse minaretten opsteken, die Bosnië aankondigden. Misitsj zou me hebben uitgelachen; wie loopt er nu 16 uur over amper 75 kilometer? Maar het was de Tara-kloof die me genekt had. Een uur dalen langs een slibberpad van modder en stenen, twintig passen over een zwiepende brug van balken en toen weer twee uur stijgen om in totaal een half uur hemelsbreed te winnen – dat was de canyon van de groene Tara.
Vanaf de primitieve balkbrug, waaronder het groene water zijn schuimkringen sloeg, staarde ik omhoog langs de steile rode wand van carnotietgesteente. Maar de steevaste alpinistische overweging of die wand te beklimmen viel, kwam vreemd genoeg niet bij mij op. Duizenden mensenleeftijden had het onveranderlijke water gebruikt om deze kloof uit te wroeten, korrel voor korrel. Het water wist geen onderscheid tussen gruis en mens. En toch voelde ik opeens, zonder enige hovaardij, de heldere zekerheid dat ik ten opzichte van deze kloof iets anders was dan de ketsende steen, die, losgeslagen door de hoef van een dalend muildier, in het water plompte dat verderruiste als ware er niets gebeurd. Er was wel iets gebeurd: het leek opeens alsof het water in de omgekeerde richting stroomde, als wilde het mij vertellen dat toekomst en verleden hetzelfde waren. Natuurlijk was het zintuigelijk bedrog, door het duizelend ruisen van het watergewarrel in de nauwe kloof: maar ook gezichtsbedrog kan symbolisch een waarheid inhouden. Een

buiten-zintuigelijke waarneming zei mij dat er een betrekking bestond tussen deze kloof en mij, en dat mijn terugkeer naar deze plek zeker was.

Pas jaren later maakte ik kennis met het merkwaardige boek van J. W. Dunne: 'An experiment with Time', waarin hij bewijst dat verleden, heden en toekomst voor de voortstromende tijd hetzelfde zijn. Wij zijn gelijk mensen die ruggelings een bewegende roltrap opklimmen. Onze aandacht wordt in beslag genomen door de treden vlakbij ons en onder ons. De treden boven ons zijn er, maar we nemen ze normalerwijze niet waar. Maar soms wordt het sommigen onder ons gegund met het innerlijk oog als het ware een blik over de schouder te werpen; en dan ervaren we iets van een toekomst, die reeds in het heden is opgenomen.

Het vage voorgevoel kwam uit. Drie jaar later werd er over het diepste deel van de kloof een grote betonbrug gebouwd. Twintig jaar daarna zou ik de roman schrijven van de jonge Montenegrijnse ingenieur, die thans op het bruggehoofd naast de Tara-kloof begraven ligt.

Hij heette Lazar Jaukovitsj en was de zoon van een arme Montenegrijnse bergboer, uit een afgelegen gehucht in het 'Land achter Gods Rug'. Tijdens de tweede wereldoorlog blies hij de Tara-brug op, om hem onbruikbaar te maken voor de vijand. Door verraad werd hij gevangen genomen, als saboteur ter dood veroordeeld door de Italianen en opgehangen aan de verbrijzelde boog van zijn eigen brug.

Zijn eigen brug – strikt genomen was dat niet waar. Als jong ingenieur had hij meegeholpen met de plannen. Maar kort na zijn dood zong het volk reeds het nieuwe heldenlied over de bruggebouwer en bruggebreker. Het vertelt van de man, die reeds in vredestijd een geweldenaar was in de nationale sport, het steenstoten. Aan de Tara-kloof staande had hij een steen weggeslingerd, die stil bleef staan in de lucht en toen uitgroeide tot een boog die van oever tot oever sprong. Dezelfde boog, die hij later zou ver-

pletteren met de bliksem van zijn toorn, toen de vijand zijn brug misbruikte.

De Montenegrijnen denken niet faktisch, maar episch. Toen ik in 1954 opnieuw in Hoog-Montenegro reisde, zei een jonge heldenzanger tegen me: 'We leiden allemaal een dubbel leven. Want wat wij van elkaar zien is enkel de schijn. In het dagelijks leven ben ik apothekersassistent, maar dat pillendraaien heeft niets uitstaande met mijn eigenlijke wezen: de man, die de gusle bespeelt. Lazar Jaukovitsj heeft de brug gebouwd, niet alleen omdat hij dat als ingenieur gekund had, maar vooral omdat het lied het zo zegt. Het lied laat de schijngestalte verdwijnen en haalt het wezen naar voren. Wat is de waarheid? Ze sterft tegelijk met de daad. Maar er is een hogere waarheid; en die wordt bezongen door de mond van het volk. En het volk heeft altijd gelijk. Want het volk zal nog leven als de Tara-brug reeds lang is vergaan.'

Voorbij de Tara betrad ik een andere wereld. De scherpe Montenegrijnen met hun drieste, onderzoekende blik maakten plaats voor de slome Bosnische boeren met hun weifelende, dikwijls zelfs schichtige oogopslag. Want dit was het land dat eeuwen in knechtschap had geleefd, en dan niet eensgezind onder de verdrukking, zoals Servië, maar verdeeld tegen zichzelf. Servië was in de 14de eeuw vechtend ten onder gegaan, maar Bosnië was 'fluisterend gestorven', zoals het oude lied zong. De elite der Bosniërs had de ketterse leer der Bogomilen aangehangen, die de Bergrede letterlijk opnamen en zich verzetten tegen alle kerkelijke dwang. De orthodoxen hadden de Bogomilen gehaat en Rome had kruistochten tegen hen op touw gezet. Daarom waren de hoofdsteden van het oosterse en westerse Christendom, Byzantium en Rome, voor de rebelse Bogomilen de zetels van de duivel. Daarom gingen zij, toen de Turken Bosnië binnenvielen, uit protest tegen het verraad der werkeloos toeziende westerse Christenheid, zonder slag of stoot tot de Islam over.

En daarom zou ik nu nog, eeuwen later, de witte minaretten over honderden kilometers kunnen volgen vanaf Plevlje tot aan Bosnië's noordelijke grensrivier, de Sava. Daarom droegen de mannen de rode fez en de vrouwen de zwarte sluier. Daarom had elk huis een venster met dicht vervlochten latwerk, waardoor de vrouwen zien konden zonder gezien te worden. Daarom kon ik in Plevlje aan het eerste het beste cafétafeltje mijn hondsmoe lichaam opwekken met een sterke, zoete Turkse koffie, dit hemels brouwsel dat gloeiend geslurpt dient te worden, en waarnaast elke andere koffie, zelfs de voortreffelijke Weense, slap aandoet. Daarom klonk die avond uit een kroeg de aangrijpende, wilde melodie van een 'Sevdalinka', een Bosnisch minnelied.

De 'sevdah' – zij is het onduldbaar en onvervulbaar verlangen naar een onmogelijke liefde, naar onbereikbare horizonnen; zij loopt als een rilling over de rug, zij vaart als een onzichtbare hand over de trillende harp van de ziel. En deze zangeres was nog maar tweederangs; de volgende avond, in Sarajewo, zou ik betere horen.

In de kroeg maakte ik kennis met een Servische sergeant. In Joegoslavische kroegen maakt men altijd kennissen. Elke tafel is ieders tafel. De Joegoslaaf zit niet, zoals de meeste West-Europeanen, gevangen in de denkbeeldige waardigheid der isolatie. Hij staat open voor de andere mens, met wie hij zijn mens-zijn wil delen. Toen ik de tafel passeerde waar hij eenzaam achter een kan wijn zat, trok de sergeant mij aan de mouw op een stoel omlaag: 'Ga zitten, broeder, ga zitten. Waar kom je vandaan?'

Te middernacht moest hij in het kader van een oefening met een konvooi vrachtauto's naar een plaatsje vlakbij Sarajewo vertrekken. Natuurlijk kon ik meerijden. We stopten in de dageraad. Hij wees mij de kortste weg: twee heuvels over en ik zou Bistrik bereiken, Sarajewo's zuidelijke voorstad.

Op de kruin van de tweede heuvel lag een Mohammedaans kerkhof. Waarom geven onze westerse kerkhoven met hun stijlloze rommel van graven, in klassen ingedeeld als ware het hiernamaals

een filiaal van onze kapitalistische maatschappij, mij altijd een miezerige, wrevelige weerzin tegen de dood, terwijl de stille, statige eenvoud der Islamitische dodenakkers zelfs een driftig levend mens bijna met het sterven kan verzoenen? De rechte rijen onzer graven maken de doden nog doder; de dwingelandij van onze utiliteits-mathematiek propt hen in rij en gelid als waren zij neergeveld door een executie-peloton – terwijl zij juist geesten zijn, eindelijk ontstegen aan elke aardse beperking en benauwenis. Naamloos waren hier de kleine zuilen en ontdaan van elke praal. Alleen boven de graven der mannen rondde de top van de zuil zich tot de tulband van de Mekka-ganger. Geen zuil was groter dan een andere, en ze stonden schijnbaar slordig door elkaar, in groepjes van twee en drie en vier, als zetten de gestorvenen het vriendengesprek der levenden voort. Tussen de witte stenen enkel het wuivende gras; zoals het daar lag leken de kerkhofstenen een kudde schapen, die de morgendauw dronken.
Een dergelijk kerkhof maakt vertrouwd met de dood, met zijn majesteit, die alle aardse ijdelheid voorgoed uitwist, en met zijn dagelijksheid. Want altijd is hij tussen ons, zoekend naar degene wiens beurt het is om de weg te gaan van alles wat hartkloppend leeft. Tussen de graven door schreed ik over de heuvelkruin heen. Diep onder mij lag de stad waar zij eens gewerkt en bemind hadden, de stad der twee en zeventig minaretten, die nu als uitgeblazen kaarsen in de blauwe morgendamp stonden. Reeds was de stad ontwaakt, want langs de ommegang der spitse torens bewogen zich zwarte stippen. In een hees gegil verkondigden zij Allah's grootheid. Uit de marktwijk klonk het heldere hameren van een vroege koperslager. Daar stond ik in de ontwakende dag, op de stille grens tussen dood en leven. Ik ademde diep om mijn ontroering te bedwingen, en al ademend rook ik de Oriënt, de onmiskenbare geur van een oosterse stad, die eender is van Marokko tot Perzië: een mengsel van hete Turkse koffie, duf stro, ranzig schapenvet, rozenolie en paardepis.

Toen daalde ik omlaag over het voetenmoordend plaveisel van opstegen, die langs minaretten en huizen en kerkhoven liepen en opnieuw langs huizen en kerkhoven en minaretten, langs leven en dood, door tijd en eeuwigheid, naar de kade van de smalle Miljatsjka-rivier, waar de Oostenrijkers tijdens hun korte maar nog al te lange dwingelandij de monstrueuze dwangburchten van hun bestuurspaleizen hadden neergekwakt. Na twee Turkse koffies ging het postkantoor open. Misschien lag er iets op de poste restante; ik had onderweg aan mijn vriend Dintsjits een briefkaart gestuurd dat ik Sarajewo zou aandoen. Er lagen een postwissel en een brief. 'Je uitgever heeft een cheque gestuurd, maar die kan ik niet innen. Ik vermoed echter dat je wel weer zoals gewoonlijk aan de voering toe zult zijn, en daarom stuur ik je uit eigen middelen vast een voorschot van duizend dinar.'

Ik was inderdaad aan het laatste draadje van de voering toe; maar ik kende in de marktwijk van Sarajewo een koopman in gebreide pantoffels, wie ik een jaar te voren, op verzoek van een relatie in het vaderland, vierhonderd paar opanken had afgekocht. Hij zou mij zonder aarzelen aan geld hebben geholpen; maar nu was 't niet nodig.

Het was een schone reis geweest, de schoonste van mijn vele Balkantochten, de vroegere èn de latere. Ik was tien weken onderweg geweest voor nog geen vijf en twintig gulden; maar juist mijn armoede had mij rijk gemaakt. Brood en uien in het land der woeste Malissoren, schapenmelk en zuurkool in de bergnesten der Montenegrijnen hadden mijn lichaam gevoed, maar antieke gastvrijheid en epische heldenliederen mijn ziel. Ik kocht een briefkaart en adresseerde die aan mijn vriend de nachtportier in Belgrado: 'Beste Janko, ik moet je heel hartelijk danken dat je me toen een uur te laat gewekt hebt. Later vertel ik je wel waarom.'

In het priëel-café, waar ik opnieuw neerstreek om voor drie en een halve cent Turkse hartversterking te slurpen, zat een donkere Serviër stil voor zich uit te neuriën. Hij zou mij niet neertrekken

aan zijn tafeltje, want zijn sombere ogen keken naar binnen. Tegelijk met mijn koffie bracht de waard hem een maatje pruimenjenever, blijkbaar het zoveelste, en fluisterde mij toe: 'Niet tegen hem praten. Hij heeft de 'kara sevdah.'
Het nachtzwarte verdriet, dat maar één uitweg kent: de dood. Waarom? Om een vrouw? geld? misdaad? Wij konden hem enkel helpen met ons zwijgend medelijden. Nu zong hij 'Tamo daleko', het lied van verlangen naar zijn vaderland

Daar ginds in de verte
Ver over zee
Daar ligt mijn vaderland
Daar ligt Servië

'Daar ginds in de verte...', neuriede de stem weer. Hoe gaarne was ik een paar weken in deze stad gebleven, waar de moslimse Bosniërs urenlang in oriëntaalse gelatenheid de tot een ketting geregen barnstenen kralen door hun vingers laten glijden, verzonken in de 'kef', die geen verveling is maar beschouwelijk geluk. Maar ik was nog te jong en te driftig, te Westers en dynamisch, om de stille vreugde der contemplatie te kunnen begrijpen. Toen ik vanaf de grafheuvel op Sarajewo neerzag was mijn ziel één ogenblik verzadigd geweest van horizonnen. Nu verlangde zij naar nieuwe en daarna weer nieuwe. Het zou nog heel lang duren eer ik begrijpen kon, dat een optelsom nimmer tot de oneindigheid kan reiken.

In een vorig hoofdstuk noemde ik terloops reizen naar Letland en Litauen, Polen en Roemenië. Ik maakte die in opdracht van het sociaal-democratische dagblad 'Het Volk', dat mij in het begin van 1935 engageerde als reiscorrespondent. Vanuit mijn huidige partijloosheid vraag ik mijzelf af, wat mij, dakloos zwerver in alle betekenissen, er toe dreef om een sectarisch onderkomen te zoeken. Niet de studie van het historisch-materialisme, maar deernis met de verdrukten en ontrechten dreef mij naar het socialisme. Dat klinkt natuurlijk heel mooi; maar er zat een portie egoïsme in, in de vorm van deernis met mezelf en mijn zusjes en mijn moeder, tijdens een arme jeugd. Mijn moeder zat tot laat in de nacht kinderjurkjes te smokken voor 'Arbeid Adelt' – een filantropische stichting, bestuurd door adellijke dames, die niet wisten wat arbeid was. Tussen balletjes-trappen en huiswerk door deelde ik mijn moeder neuswijs mee, dat de wereld scheef in elkaar zat. Zij verzekerde mij onder tranen dat God het allemaal zo had gewild.
Als bijbelvast domineeszoontje pareerde ik met de tekst die zegt dat God rechtvaardigheid is. Mijn moeder schrok van mijn heftigheid en probeerde me uit te leggen dat daar niet de maatschappelijke rechtvaardigheid mee bedoeld werd. Maar die restrictie bevredigde me niet; want mijn aangeboren rechtvaardigheidsgevoel was primitief, opstandig en absoluut. Eens zou het mij naar het socialisme drijven, en mij er later ook weer vandaan jagen, toen de partij zich in het koloniale geweldsavontuur stortte.
Ook toen was ik bitter en bijna redeloos verontwaardigd. Want mijn rechtvaardigheidsgevoel stond los van de christelijke ethiek, die ik in mijn jeugd leerde en nooit vergat. Maar samen met de tien geboden bracht het mij al op de christelijke MULO-school tot apodictische uitspraken, die de brave hoofdonderwijzer met zorg vervulden. 'Gij zult niet stelen': Goed. Maar dan waren onze

koloniën en alle koloniën gestolen land; en ik duwde enkel onder hevig protest het dubbeltje dat ik van huis had meegekregen, in de gleuf van de platte geldkist, waarin gecollecteerd werd voor de zending onder de 'heidenen', die, in de persoon van het halfnaakte nikkertje op het deksel, de ontvangst van elk geldstuk erkenden met een genadige hoofdknik. 'Gij zult niet doodslaan'? Dan dienden er ook geen legers te zijn, en dienstplicht was uit den boze.

Maar die drift naar rechtvaardigheid had een tegenkant. Een deugd verbergt soms een karaktergebrek. Het aanschouwen van onrecht maakt mij, ook nu nog, altijd woedend; en maar al te dikwijls betrapte ik mezelf er op dat ik het onrecht misbruikte om er mijn aangeboren opvliegendheid op uit te razen. Ik was tien jaar oud en liep naar school. Een lange arbeider struikelde bijna over het zweepkoord van een klein meisje dat aan het tollen was. Hij nam haar de houten tol af, en vertrapte die met zijn grote voet. Zonder me te bedenken stompte ik in razernij op hem los: met mijn vuistjes kon ik net bij zijn buik. Met één veeg slingerde hij mij in de goot.

Waarom onthield ik dit kleine voorval zo goed? Om het onrecht, dat de bruut het meisje aandeed? Ik vrees allereerst vanwege het onrecht dat hij mij aandeed, en vanwege de voldoening die het botvieren van mijn felle drift mij gaf.

Ik heb een arme jeugd gehad. Ook die dreef mij onbewust al vroeg in de richting van het socialisme. Mijn vader zwierf als predikant heen en weer tussen Nederland en Zuid-Afrika. Een financieel schandaaltje in kerkelijke kringen, dat hij onpractisch aan een te grote klok hing, had ten gevolge dat hij alle pensioenrechten verloor. Toen hij chronisch ziek werd moest zijn gezin leven van de kerkelijke bedeling. Op een middag in de Kerstvacantie stuurde mijn moeder mij naar het wijkgebouw waar dekens werden uitgedeeld. Het gebouw lag in een gegoede wijk, en de nette jongens van de naburige HBS hadden buiten postgevat om de bedeelden

op hun gemak uit te jouwen. Ik kon de vier dekens die ik meekreeg net baas met mijn korte armen. Toen ik buiten kwam ging er een gejoel op: 'Armoedzaaier! Bedelaar! Je vader zuipt zeker!' Die kreten maakten de klassestrijd voor mij tot een schreeuwende werkelijkheid, ook al kende ik het woord 'klassenstrijd' nog niet. Ik viel hen niet aan, zoals ik het de arbeider gedaan had, want de straat lag vol sneeuwmodder en ik kon de dekens, waar mijn moeder op rekende, niet kwijt. Ik moest mijn vernedering dadenloos verkroppen en dat was voor mij het ergste. En daarom ben ik bang, dat in mijn deernis met de ontrechten nog altijd een brok opgezouten jeugdverontwaardiging steekt.
Tijdens mijn zes jaar kantoorwerk merkte ik voldoende van de eigenaardige financiële moraal die naamloze vennootschappen tot handige koorddansers maakte op de snede der wet, om het kapitalistisch stelsel, toen nog vrij van zijn tegenwoordige breidels, hartgrondig te wantrouwen. En dat wantrouwen werd afkeer, toen ik met mijn neus op de schandalen viel waaraan de kanonnenkoningen, munitiefabrikanten en bewapeningstrusts zich in de eerste wereldoorlog schuldig hadden gemaakt. Zij hadden winst geslagen uit bloed. In helle verontwaardiging schreef ik een brochure: 'Hoge Hoeden en Pantserplaten'. Tot op heden is dit boekje van zestien bladzijden mijn meestverkochte opus, en daar ben ik blij om.
Ook door mijn jarenlange zwerftochten buiten Nederland was ik er nimmer toegekomen om lid te worden van de SDAP. In mijn hart was ik toendertijd trouwens geen reformistisch, maar een revolutionnair socialist. Wat dat precies was, wist ik niet, maar wat kwam het er op aan? Ik koos het als tussenweg tussen een communisme dat mij afschrikte door zijn kille dogmatische theorie en wrede praktijk, en een reformistisch socialisme, dat te bedachtzaam was voor mijn wilde aard. Mijn instinct zei me, dat de weg naar de macht – en dus naar de enige kans op verwezenlijking van het socialisme – niet over stembiljetten kon lopen. Na de 'staats-

greep' in november 1918 van een Troelstra, die ik hoogachtte als staatsman en als dichter, had ik als jongen van zeventien jaar geslagen van verbijstering aan de rand van de Haagse Maliebaan gestaan, waar een uitzinnig brullende mensenmassa zijn vorstin huldigde. Het Nederlands nationalisme, dat zijn zinnebeeld vond in de Kroon, overstemde met zijn volkslied gemakkelijk een Internationale, die geblazen werd op gebarsten trompetten.
Die manifestatie, waar ik diep bedrukt vandaan kwam, had me meteen moeten leren dat ik evenmin deugde voor het georganiseerde socialisme. Ik was blijkbaar niet in staat om te juichen met de juichenden, omdat ik me niet verliezen kon in een massa, die mij elke keer een gevoel gaf van ondraaglijke eenzaamheid. Ik zeg dit niet vanuit de kwalijke hovaardigheid der verbijzondering. Want de non-conformist is een eenzame, die wel degelijk iets van het algemeen-menselijke mist. Het is mensenlot zich te vereenzelvigen met gelijkgezinden; nameloos, maar gelukkig, deel te worden van de groep, die groter is dan de enkeling; samen met millioenen anderen medeschuldig te worden aan misverstanden, zo groot, dat de algemene geschiedenis hen aanvaardt als onvermijdelijkheden, en de vaderlandse geschiedenis zelfs als wijs beleid. Ik voel het niet als een deugd, maar als een geboortedoem, dat ik vanaf mijn vroegste jeugd dit vermogen tot participatie en identificatie volslagen miste. Door mijn onmacht om dogmatisch te denken en dogma's te aanvaarden voelde ik mij als kind al een vreemdeling in de kerk waarheen ik mijn ouders onder protest moest volgen. Maar even ongelukkig was ik tijdens de manifestaties van nationale hosverbondenheid op koninginnedag. Om een goed vaderlander te zijn moet men als patriot geboren worden. De meeste Nederlanders bezitten daarnaast een ingeboren eerbied voor hoger geplaatsten, die zich ook uit in de lachwekkende manie van een hoogedelgestrenge titulatuur. En ook die eerbied kon ik nergens in mij ontdekken. Het evangelie had mij de gelijkheid geleerd van alle schepsels voor God; ik had eerbied voor die gelijk-

heid en voor niets anders. Het zou nog zeer lang duren, eer ik als geestelijk discipel van Albert Schweitzer mij over leerde geven aan wat voor mij sindsdien de enige wezenlijke, alles omvattende eerbied is: de eerbied voor het leven.
Maar in mijn jeugd was ik eigenlijk, zonder dat ik het duidelijk besefte, een ethisch anarchist. Omdat ik niet in staat was om op te gaan in een collectief, moest mijn ontmoeting met het practische socialisme ook een mislukking worden. Toch, toen het socialistische dagblad 'Het Volk' mij in 1934 aanbood toe te treden tot de redactie als reizend reporter, hapte ik meteen. Niet alleen het vooruitzicht op het voortdurende reizen trok mij aan; maar de partij was (toen nog!) anti-koloniaal en anti-militaristisch ingesteld. Dat gaf de doorslag. Wat ik aan ethisch idealisme bezat, meende ik nu mee te kunnen delen aan honderdduizenden. Maar ik stoof met zulk een geweld uit de startblokken, dat ik na de eerste reportage reeds de vermaning kreeg rechter op de partijlijn te lopen.
Ik schreef over het kwaad der massale werkloosheid. Een timmerman, die al vijf jaar leeg rondliep, vertelde mij, dat hij volgens een nieuw voorschrift ontzet zou worden als gezinshoofd. Zijn oudste zoon, die wel verdiende, zou voortaan tegenover de wet als hoofd van de familie moeten optreden. Zijn verdriet werd mijn woede; en in een fel artikel brak ik het maatschappelijk systeem dat een dergelijke schennis van de menselijke waardigheid goedkeurde, met al te felle bijlslagen af. De terechtwijzing die ik kreeg was volkomen verdiend, al viel ze me rauw op de maag. Want het socialisme behandelde me net als een van mijn jeugdliefdes het gedaan had. Zolang ik haar enkel vanuit de verte had kunnen begeren was zij mijn onvergelijkelijk ideaal gebleven. Maar de eerste kus was nauwelijks koud of zij sprak al over trouw en trouwbeloften en trok mijn scheve das recht. In mijn onverstand van een zeer aardse zaak als de politiek begreep ik nog niet dat een volmaakte partij nog minder bestaat dan een volmaakte vrouw; en dat een ideaal bij zijn aardse verwezenlijking door kleine mensen zijn gloed even

snel verliest als het hete smeedijzer, dat in de smoorbak moet worden gedompeld voor men het met de vingers kan aanraken. En het waren de kleine mensen, de oude, trouwe partijgenoten, die de partij met geduld en taaiheid hadden gemaakt. En niet ik, een intellectueel aanwaaisel uit de nadagen, toen de grote strijd tegen een botte bourgeoisie reeds gestreden was.
Nadat ik mij aldus op het terrein der binnenlandse politiek al dadelijk even handig en tactisch had gedragen als een koe tussen de scheerlijnen van een tent, leek het hoog tijd om snel naar het buitenland te reizen. Daar was ik trouwens ook voor gehuurd.

Een van mijn eerste taken was het verslaan en fotograferen van de conferentie te Stresa aan het Lago Maggiore. Het Italiaans fascisme, dat sinds de twintiger jaren gegroeid was in macht en daardoor bij de internationale bourgeoisie ook in aanzien, zou daar voor de eerste maal gastheer spelen tegenover de 'Grote Twee', Engeland en Frankrijk. Om een conferentie behoorlijk te verslaan heeft men relaties nodig onder politici; en wat dat betreft stond ik in mijn zwembroek, vergeleken bij de deftig in zwart jasje en streepjesbroek geklede oudgedienden in het vak, zoals von Balluseck en van Blankenstein. Als ik met een Joegoslavische redacteur niet een ruilhandeltje had opgezet van mijn foto-negatieven tegen zijn politieke inlichtingen, dan zou ik het niet veel verder hebben gebracht dan het telefoneren van stemmingsstukjes.
Ik had ampel en breed de tijd om de zogenaamde 'grote staatslieden' in detail te bezichtigen. Nimmer heb ik de veneratie der volken kunnen begrijpen voor deze opperste beoefenaren van het fijnzinnigste spel dat het slordigste gespeeld wordt, van de schijnbaar vreedzaamste discussie met de gevaarlijkste gevolgen, van het meest logisch gebondene en desondanks impulsief meest verknoeide vak op aarde: de internationale politiek. Een zinnig mens vertrouwt zijn lichaam slechts toe aan een gediplomeerd arts of desnoods aan een kwakzalver van reputatie; hij laat zijn huis

bouwen door een architect en zijn auto repareren door een monteur met diploma van vakbekwaamheid. Maar zo hardnekkig is het moderne bijgeloof, dat, wie het ver en hoog gebracht heeft, ook expert moet zijn, dat ganse volken zonder de geringste aarzeling de beslissingen over hun leven en dood in handen leggen van, vaak goedwillende, amateurs. Meestal hebben deze het tot hun hoge en al te verantwoordelijke post gebracht via de plaatselijke en landelijke politiek. Dit wordt een goede introductie geacht tot het moeilijke vak te onderhandelen met tegenstanders; maar het is de slechtst denkbare, omdat elke beoefenaar der partijpolitiek nolens volens de wereld leert bekijken tussen oogkleppen vandaan. Deze beperking van het gezichtsveld gaat dan nog dikwijls samen met een gebrek aan cultuur. Vreemde talen spreken de vertegenwoordigers der grote natiën doorgaans niet, zodat zelfs de rudimenten van een allereerste poging tot begrip van andere volken hun ontbreken. Of ze dan tenminste ooit de geschiedenis hebben bestudeerd – waaruit een staatsman weliswaar niet kan leren wat hij doen moet, maar wel wat hij beter zou kunnen vermijden? Men zou ook denken, dat een degelijke studie der geschiedenis-filosofie een der eerste eisen tot vakbekwaamheid voor het vervullen van de veelzijdige betrekking van staatsman zou vormen. Maar hun daden bewijzen het tegendeel. Net zoals in vele zomerseizoenen het weer een vast patroon heeft: regen gevolgd door opklaringen gevolgd door toenemende hitte gevolgd door onweer gevolgd door regen, begaan de staatslieden, gedreven door een schijnbaar even onontkoombare doem des hemels, in voorspelbare volgorde de fouten van hun voorgangers.

En, litteraire wijsneus, weet ge iets beters? hoor ik de nuchtere lezer zeggen. Neen, helaas niet. Sinds de filosoof Plato diep teleurgesteld wegliep uit Syracuse, waar hij vergeefs geprobeerd had een jong tyran regeringswijsheid te leren, is het grilligste en gevaarlijkste van alle vakken grotendeels in de handen van mediocriteiten en soms van regelrechte misdadigers geraakt. Een instinc-

tieve afkeer drijft de weinige met wijsheid gezegende aristocratische geesten, die elk volk per generatie voortbrengt, van de politiek vandaan naar de beoefening van wetenschap of kunst. Maar zelfs zij zouden in noodlottige fouten vervallen; want op de internationale politiek rust de sombere doem dat zij de afspiegeling is van ons aller menselijke tekortkomingen, kortzichtigheden en intoleranties. Zij is het grootste gemene veelvoud van ons falen, onze medemensen van andere bloede te verstaan en te aanvaarden zoals ze nu eenmaal zijn.

Natuurlijk dienen de staatslieden onderscheiden te worden in slechtere en betere. Maar zelfs zij wier nagedachtenis nog steeds verlicht wordt door het aureool van hun zedelijke autoriteit, maakten grote fouten, gedreven door de omstandigheden of uit eigen schijnbaar vrije keuze. Lincoln, die een regering wilde 'van het volk, voor het volk, door het volk', stelde tijdens de Amerikaanse burgeroorlog buiten de volksvertegenwoordiging om de dienstplicht in en schafte Habeas Corpus af. De filosoof Masaryk miskende de menselijk rechtvaardige eis tot politieke gelijkstelling van een Duits-talige minderheid, die talrijker was dan de hele Noorse natie. Roosevelt, de profetische verkondiger der alras vergeten 'Vier Vrijheden' stelde zijn verschrikkelijke tegenstanders de even verschrikkelijke en onmenselijke eis der 'onvoorwaardelijke overgave', die de oorlog met een jaar van bloed en millioenen doden verlengde, terwijl er later met een noodlottige logica het gebruik van de atoombom uit volgde. En al had hij het gewild – dan nog, begraven onder bergen dossiers en rapporten, zou hij geen tijd hebben kunnen vinden voor een klein en zelfs leesbaar boekje van de filosoof Emanuel Kant: 'Vom ewigen Frieden'. Het zou op het nachtkastje van elk internationaal werkend politicus moeten liggen; want hij zou er uit kunnen leren dat, wie een oorlog begint, altijd tevoren dient te bedenken wat voor soort vrede er op volgen moet.

Zo vertoonden zelfs grote democraten autoritaire en anti-huma-

nistiche neigingen. Er is trouwens geen staatsman (en politicus) die gedurende een lange loopbaan ontsnapt aan de doem der machtswellust. Machtsuitoefening doortrekt de geest met een gif, dat zeer snel zelfs resistentie ontwikkelt tegen de anti-biotica der religieuze nederigheid: Cromwell tyranniseerde Ierland nog erger dan Calvijn Genève. 'Alle macht corrompeert,' schreef Lord Acton, 'en absolute macht corrompeert absoluut.' Waarbij, om daarmee meteen naar Stresa terug te keren, twee regels van William Blake behoren

Het sterkste gif dat de aarde kent
Droop van Caesar's lauwerkrans.

Want de gastheer in Stresa, Benito Mussolini, had zich de verwelkte lauwerkrans der Caesaren op de gezwollen slapen gedrukt. En de vier mediocriteiten die het democratische westen vertegenwoordigden, waren in politicis op geen stukken na zijn portuur. Daar zaten ze op een rijtje te poseren voor de fotografen op het gazon achter het Grand Hotel. Sir John Simon, een in zijn vooroordelen vergrijsd politiek makelaartje, met een zure, genepen mond. MacDonald, de moede, lobbesachtige Schot, eens in zijn jeugd een vurig socialist en nu, onder de druk der verantwoordelijkheid, afgetakeld tot een weifelmoedig aarzelaar. Laval met zijn vieze tanden en zijn witte das, waarachter een kind in de karakterkunde de zwarte ziel kon zien. Flandin, een opgezwollen spons, die druppelsgewijs platvloersheden zweette. De man, die hen al in de hand had nog voor er een woord was gezegd, Mussolini, liet zich niet zien. Hij vertoonde zich pas toen hij de haas in de weitas had. Want wat er achter gesloten deuren was bekonkelefoesd werd slechts gedeeltelijk neergelegd in een communiqué dat de westelijke wereld opluchtte: er scheen overeenstemming mogelijk tussen het fascistische Italië en de westerse democratieën. Maar de ploertenstreek stond er niet in. Mussolini had de indruk gegeven, dat hij (nog) niets van Hitler moest hebben. Hij had toegezegd de Engelsen op Malta met rust te laten en de Fransen in Tunis; in

beide gebieden woonden aanzienlijke Italiaanse volksgroepen. Daartegenover hadden Simon en Laval hem beloofd het fascistische Italië de vrije hand te laten in Abessynië.
Goedgekleed achter een groene tafel zittend, tussen twee welvoorziene maaltijden in, leverden vier democratische staatslieden enige millioenen halfnaakte Abessyniërs, wier land ze nooit hadden gezien, zonder blikken of blozen over aan het Italiaanse mosterdgas en de fascistische zwepen, in ruil voor een uitstel van herrie op eigen gebied, terwijl ze op hun vingers konden natellen dat het voortduren van die rust slechts afhing van een aartsleugenaar en beroeps-woordbreker, die ook op dit gebied hun meerdere was, omdat hij wel opstootjes in hun huis kon verwekken maar zij niet in het zijne. Zijn geheime politie, de beruchte OVRA, zou er snel en niet pijnloos een einde aan hebben gemaakt.
In een boekhandel had ik een exemplaar gekocht van 'La Dottrina', Mussolini's toelichting op het fascisme, waarvan zeker de helft geschreven is door de pseudo-filosoof Gentile. Maar nog voor ik er een letter in had kunnen lezen stond mijn conclusie vast: dit systeem deugde niet en zou het niet lang maken. Dit moge voorbarige eigenwijsheid lijken, maar aan de vruchten kent men de boom. Een systeem dat zoveel geüniformeerde en geheime politie nodig had, moest op ongezonde dwang berusten en niet op volksovertuiging. De overheid is er om der zonde wille, had mijn vader mij in Statenbijbeltermen geleerd. Op jeugdige leeftijd ondervond ik dit reeds op mijn billen, want op vrije middagen bond ik in portieken baldadig deurknoppen aan elkaar, draaide in bouwterrains waterkranen open en liep minstens eens per maand in de brede armen van de wijkagent, die aan het uiteinde van die armen handen had van een doeltreffende mepbreedte. Sindsdien wantrouwde ik alle politie, tot ik eindelijk tijdens de oorlog in Engeland dit infantiel complex kwijtraakte, omdat daar de politie is zoals ze hoort te zijn: een middel dat de overheid schoorvoetend en terughoudend gebruikt.

Maar in het fascistische Italië was de politie een doel op zichzelf geworden, een staat in de staat. Een professionele wandeling door Stresa was voor elke journalist een gevecht met een oerwoud van kronkelende politie-lianen, waardoor men zich met het kapmes der legitimaties en documenten een weg moest hakken. 'Documenti, prego!' Op elke straathoek werd het je toegesist en twee keer daartussen. Onze gastheren nodigden het buitenlandse journalistencorps uit tot een boottocht op het Lago Maggiore. Toen we aan boord van het witte schip kwamen waren alle 83 dekstoelen reeds bezet door languit lummelende slungels van de OVRA. Een Franse collega telde hun gepommadeerde hoofden met verwijtend uitgestrekte vinger. Er was er niet één die opstond, zelfs niet voor de dames. Zij waren de Staat.
Een paar maanden daarna reisde ik naar het nieuwe Rome waar de kerkportalen gezuiverd waren van bedelaars, 'Altijd zullen de armen bij U zijn,' zegt de Bijbel; maar de totalitaire staat verdraagt zich niet met het evangelie. Deze staat had de bedelarij niet overbodig gemaakt, maar enkel verplaatst; ik vond de bedelaars tezamen met de duizenden daklozen aan de poorten van de Heilige Stad, in holen uit de kalkrots gehouwen. Ik schreef en fotografeerde zonder schroom, ondanks de OVRA, ook omdat de hotelportier mij bij vergissing in het register had ingeschreven onder mijn voornaam als 'Signore Cornelio'. Daarmee had hij de auteur van artikelen, getekend A. Den Doolaard, onvindbaar gemaakt voor de alomtegenwoordige politie.
Tijdens de koele uren na de vroege zomerse dageraad beminde ik het op de lege terrassen van nog gesloten café's neer te strijken en een uurtje te studeren in 'La Dottrina'. Ik las het boek langzaam, want voor een democraat schenen de gedachten geboren aan de onzichtbare, onbekende achterkant van de maan. '... De natie bestaat niet om de Staat voort te brengen. Maar de natie wordt geschapen door de Staat, die een volk, dat zich bewust is van zijn eigen morele eenheid, een wil geeft en daardoor een werkelijk

bestaan.' Er is door democraten om zulke stellingen gelachen, maar mij maakte die vernietiging van de menselijke persoonlijkheid in één zin enkel treurig.

Het was klokslag zeven en de brede allee lag verlaten op een paar trippelende mussen na. Ik las verder: 'Alles is in de Staat, en niets dat menselijk is of geestelijk, voert een eigen bestaan, om maar te zwijgen van het bezitten van eigen waarde, buiten de Staat om.'

De staat was dus de transcendente idee, die de plaats innam van God, geest, volk, persoonlijkheid, mensenrechten: alles ouderwetse en volgens het fascisme overleefde begrippen... Ik werd in mijn gepeinzen gestoord door drie als semi-heer geklede mannen die van drie kanten aan kwamen zetten in ferme pas en zonder aarzeling op mijn terras neerstreken, waarbij er een de rieten stoel vlak voor mijn neus innam en de twee andere de stoelen links en rechts. Er naderde een sportauto, in snelle vaart, een grote limousine, nog een sportauto. Toen de zwarte limousine binnen gezichtsbereik raasde, legden de twee mannen links en rechts hun handen stevig op mijn armen. Ik rukte mijn rechterarm los om er minstens een een klap te geven met 'La Dottrina', maar reeds waren de auto's verdwenen. Ze stonden alle drie snel op, een van de drie maakte een spottende buiging en zei onder zijn snor vandaan: 'Escuso, Signore...' In de verte wijzend voegde hij erbij: 'Il Capo del Governo...'

In een van de drie auto's had dus de Duce gezeten, die zich op dit vroege uur van de villa van zijn maitresse naar zijn werkvertrek begaf. En na hem snel en afdoende beveiligd te hebben tegen de theoretisch snode bedoelingen van een nietsvermoedend vreemdeling wandelde de transcendente Staat weg en liet hem, ditmaal ziedend, alleen. Jarenlang was ik een gelukkig zwerver geweest, een losgeslagene, een vrijbuiter die het bestaan zo beminde dat hij langs de politiek heenkeek. Nu was ik, zij het tijdelijk, beroepshalve gedwongen mij rekenschap te geven van de nieuwe verhoudingen die er groeiende waren tussen mens en maatschappij.

Ik heb altijd een dwaze neiging gehad naar een zeker perfectionisme. En dus, inplaats van Dante te gaan liggen lezen op het romantische kerkhof, waar mijn voormalige lievelingsdichter Keats begraven lag, verdiepte ik me in de filosofische voorlopers van het fascisme, Sorel en Pareto.
Zo maakte ik voor het eerst kennis met het verschijnsel, dat als een olievlek de bladzijden der Europese geschiedenis drenkt die tussen de twee wereldoorlogen geschreven werden: het fascisme. Later zou ik het ontmoeten in Oostenrijk en in zijn barse Teutoonse variant, die niet de Staat vergoodde maar het Ras, in het Derde Rijk. Terugziende vanuit de nutteloze wijsheid van het historisch perspectief, schijnt er toch nog moed voor nodig om oprecht te bekennen dat wij, democraten, ons op het fascisme verkeken hebben. Het ontstond slechts schijnbaar uit de machtswellust van een kleine groep gewetenloze leiders en uit het opgezweepte nationalisme van een domme menigte. Welk een zwak zevenmaandskindje was het fascisme niet in het begin der twintiger jaren! Maar het groeide in de couveuse die de democraten zelf hadden klaargemaakt: de vacuumkamer, waar de laatste microbe van het wanordelijk ideaal dat in elk mens leeft, uit was weggezogen.
Want in waarheid ontstond het fascisme uit het dof verlangen naar levensinhoud dat de democratie niet vermocht had aan de massa's te schenken. Het groeide als de wonderplant van een Indische fakir, uit een dorre bodem. Het ontkiemde uit de antikapitalistische nostalgie der massa's, die aangewakkerd was door de eerste wereldoorlog. In die oorlog had het ouderwetse negentiende eeuwse kapitalisme zo gewetenloos geld geslagen uit bloed, en daarna zijn zaken zo doodleuk voortgezet alsof er niets gebeurd was, dat het instinctief onbehagen bij velen uitgroeide tot walging. Er was slechts één partij die de massa's in de hand had kunnen houden: de sociaal-democratie. Maar slechts enkelingen als Jaurès en Liebknecht hadden de zedelijke moed gehad om in

1914 te kiezen tussen de broederschap der volken en de nationale hysterie. En toen zij na de oorlog in sommige landen de macht konden grijpen, deinsden de socialistische leiders en hun volgelingen terug en encanailleerden zich daarmee in het oog der ontevreden horden voorgoed met het kapitalisme dat ze met de mond bestreden. Zij hadden reeds te lang op wettige wijze gestreden om met overtuiging oproer te kunnen kraaien, en een begin van verburgerlijking, opgedaan in breedsprakige parlementen, verbood hun de barricade als een onverantwoordelijke kwajongensstreek. Zij verkozen het letterlijk en figuurlijk bloedloos wapen van het stembiljet. En zo konden zij de massa slechts één ideaal bieden: bestaansverbetering langs lijnen van geleidelijkheid. En wat dat betreft konden zij bogen op successen die schone verwachtingen wekten. Het verschil in levensstandaard tussen de arbeider van 1890 en die van 1920 was een verovering van het socialisme, in taaie politieke actie bevochten op een kapitalisme dat knorrig zijn concessies deed.

Zij vergaten dat een massa minstens evenzeer door driften beheerst wordt als door redelijkheid. De sociaal-democratie bood brood, met meer en beter er op. Geboren uit de negentiende eeuwse ellende der arbeidersklasse was zij als stelsel gedoemd een materialistisch ideaal te blijven aanhangen, en de leiders begrepen niet dat mensen nog iets anders konden verlangen, behalve de macht dan. Maar van die macht voelde zij zich zeker door haar gestadige stemmenaanwas. Tien jaar, twintig, vijftig hooguit, en het zou met het zieke kapitalisme gedaan zijn. En van dit wegstervend kapitalisme was de sociaal-democratie de enige wettige erfgenaam.

Verblind door dit vooruitzicht dat op de redelijkheid berustte van het meetbaar getal, stonden de sociaal-democratische leiders even ongelovig te kijken naar het opkomend fascisme als een kip, die haviksjongen uit haar eieren ziet komen. In Tsjechoslowakije had ik in 1936 en 1937 lange gesprekken met een der kopstukken van

de verpletterde Oostenrijkse sociaal-democratie. 'Pas in de ballingschap heb ik het begrepen,' zei hij. 'Wij hebben altijd gedacht dat een massa denken kan. Maar zij houdt er een vreemd soort vrouwelijke ziel op na, die nog naar een ander soort bevrediging vraagt dan naar de redelijke. Een massa haakt ook naar praal, naar ceremonies en fanfares; ze heeft het zwak van een dienstmeisje voor mooie uniformen. Onze optochten waren maar een kale vertoning vergeleken bij het massa-spektakel dat de fascisten en nationaal-socialisten opvoeren. De uniformen van onze Schutzbund waren degelijk en vervelend. Maar de Heimwehr loopt met haneveren en daarom hollen zoveel knapen er naar toe.'

Dat was de, trouwens belangrijke, buitenkant. Maar er bleef iets diepers ongezegd. De verborgen kracht van het fascisme lag in de betovering van zijn oer-symbolen, die het irrationele en onbewuste aanraakten in de ziel der massa. Zij had grauw en degelijk en avontuurloos geleefd; nu voelde zij plotseling de mysterieuze vleugelslag der mythen. De mythe van bloed en bodem, het zonnerad van het hakenkruis, de pijlenbundel der liktoren, de dolken met hun ingegrift devies 'Bloed en Eer', het lyrische woord 'Nazione' – zij raakten het oer-bewustzijn van een menigte die, geschiedkundig gezien, eigenlijk pas eergisteren aan het barbarendom was ontgroeid. De kreet om meer levensruimte deed een oerdrift van uitzwerven ontwaken, die met de grote volksverhuizingen schijnbaar was ingeslapen. Welk een mysterieuze lokking ging er niet uit van de mythische woorden: 'De Mars op Rome' (die Mussolini per trein maakte)! Democraten lopen, maar totalitaire bewegingen maken altijd marsen. Het woord 'mars' stuwt een tinteling door jongensachtig gebleven bloed. Zelfs de meest vergeetachtige Amerikaan herinnert zich dat de Burgeroorlog eindigde met de vernietigende 'Mars door Georgia', die geleid werd door de tyrannieke, totalitair-meedogenloze generaal Sherman. De S.A. marcheerde naar de macht (en de ondergang) 'met rustig vaste tred'. En de 'Lange Mars' der Chi-

nees-communistische legers onder Mao-Tse-Toeng is reeds een van de grondleggende mythen geworden van de nieuwe Chinese staat. Maar de democratie bleef onheroisch drentelen. De sociaaldemocratie bood de macht aan over vijftig jaar, via het kleurloze stembiljet. Het fascisme offreerde voor vandaag het kleurrijke avontuur en de bevrediging van verdrongen instincten, en de macht voor het eind van de week. Honderdduizenden walgden van een kapitalisme, waar de sociaal-democratie kibbelend bij inwoonde, een kapitalisme dat niet bij machte scheen zijn eigen crises te overwinnen, die niet de lijfelijke persoon doodden maar wel zijn levensgeluk. Aan al die dakloze hunkeraars naar iets nieuws bood het fascisme wat zij onbewust hadden gemist: een gemeenschap, bezield door een ideaal dat zich aandiende als maatschappelijke en zelfs religieuze vernieuwing. Voor de redelijk denkende enkeling was dit ideaal een ratjetoe van holle vaagheden, brute dreigementen en stompzinnige simplificatie. Maar de democraten begrepen te laat dat de mens niet leeft bij brood alleen. Het fascisme vulde die holte met leuzen; ze werden ingedronken door een massa, die zich voor het eerst volledig bewust werd van haar collectieve macht, die enkel weerschijn was en echo.

Want het fascisme, nationaal-socialisme en communisme hadden één ding gemeen: ze betekenden ook de eruptie van de massa in de geschiedenis. De democratie was geboren uit de ontdekking van de mens als menselijk wezen met mensenrechten, die door de profeten van de Franse revolutie werden gecodificeerd als de 'Rechten van de mens en burger'. In het enkelvoud. Maar Rousseau en Mirabeau droegen kleren uit stof, die geweven was op een handweefgetouw. Toen kwam de machine, en zij alleen maakte de ontstellende sprongen in bevolkingsaanwas mogelijk, die de twintigste eeuw tot het tijdperk zullen maken van de mierenstaten, bevolkt door al meer en meer gelijke en gelijkvormige massa's. Deze trieste, onromantische, maar onvermijdelijke ontwikkeling werd als het ware aangekondigd door de schijn-

baar plotselinge uitbarsting van massa-bewegingen als het nationaalsocialisme en fascisme, zoals aan het eind van de zomer een paar knallende onweders het begin aankondigen van het rustig en slaperig herfstgetij.
Wat zich thans, in de vijftiger jaren dezer eeuw, langzaam begint te voltrekken is de éénwording der massa's op aarde, door een in alle vijf werelddelen voortschrijdende mechanisering en reglementering, en pulverisering van het individu. Het fascisme en nationaal-socialisme probeerden, in mateloze zelfoverschatting, die éénwording te bewerken door niets meer of minder dan de verovering der gehele aarde. Het nationaal-socialisme verborg lange tijd zijn gewelddadige bedoelingen; het fascisme blufte er aanstonds op met zuidelijk-kinderlijke ijdelheid. 'Het fascisme heeft zichzelf altijd beschouwd als zijnde in staat van oorlog,' pochte het Grote Statuut reeds in 1926. Maar het wilde eerst, net als het nationaal-socialisme trouwens, naties die eigenlijk nog pas geleden uit stukken en brokken waren samengelapt, politiek tot eenheid dwingen om dan pas naar buiten uit te barsten. Maar zodra de Duce zichzelf naar de absolute macht geacteerd, gezwommen, gedorst, geschreeuwd en gezwendeld had, koos hij als eerste expansiedoel van zijn nieuwe eenheidsstaat aanstonds een nabuurland, dat nog een kijvend huishouden was van elkaar bevittende gezinsleden: het nieuwe Joegoslavië. Hij was zoals alle egocentrische tyrannen totaal onkundig in volkeren-psychologie. Hij wist niets af van de diepe drift die sinds een eeuw de Zuidslavische volksdelen naar eenheid stuwde. Hij dacht dat een paar bomaanslagen, revolvergevechten en moorden op politieke kopstukken voldoende zouden zijn om Joegoslavië als droog zand uit elkaar te laten vallen, waarna hij minstens met Dalmatië kon gaan strijken. Maar dank zij de kortzichtige angst van de democratische staatslieden, die daarmee de Europese democratie een nieuwe nekslag gaven, bleef ook na de koningsmoord te Marseille het ware gezicht van het fascisme nog verhuld.

DE KONINGSMOORDENAARS

Ik was op 9 october 1934 toevallig in Nederland en logeerde bij mijn moeder, die zich, nu mijn boeken verkoopbaar waren gebleken, half en half verzoend had met mijn zwervend bestaan. 'Maar kind, word je niet doodmoe van dat sjouwerige leven?' Dat was de traditionele vraag, die ze me ook ditmaal stelde bij haar welkomstmaal. Zoals altijd bestond het ook dit keer uit vermicellisoep met gehaktballetjes en daarna kip, voor haar een supreme tractatie, terwijl ik haar niet dorst te bekennen dat ik geen kip meer kon zien, omdat ik in Joegoslavië, waar een kip een kwartje kostte, minstens om de andere dag kippensoep, gebraden kip, koude kip, kippenpoten en kippeneieren kreeg voorgezet. De beentjes waren niet afgekloven of mijn oude vriend Jan Campert kwam binnen. Hij was redacteur bij een Haags dagblad. Hij plukte zijn eeuwige Virginia-sigaret uit zijn mondhoek, uit beleefdheid tegenover mijn moeder, en zei: 'Alexander van Joegoslavië is neergeknald en minister Barthou, die hem van de boot haalde, ook. Ze hebben de moordenaar doodgesabeld en doodgetrapt. Hij had een Hongaars paspoort. Verder is er een bericht dat er Kroatische opstandelingen in het complot zijn. Ik kom m'n licht bij je opsteken, want ik moet anderhalve kolom leveren en we drukken om twaalf uur vannacht.'
Dat is de vloek van het journalistieke bestaan. De journalist wordt verondersteld voor de vuist weg onafhankelijke en juiste voorlichting te geven over onderwerpen waar hij soms niets van afweet. Ik reed met Jan naar zijn redactie en belde mijn oude vriend K., die Joegoslavisch persattaché was in Wenen. Hij zat, zoals ik verwachtte, op zijn bureau. 'Goeden avond,' antwoordde hij in het Kroatisch, 'spreek mijn taal, ik ben hier met journalisten.'
'Eén vraag maar, Veliko. Wie hebben het gedaan, de oestasji of de comitadji?'

'Allebei,' zei hij snel. 'Bel me morgen een uur vroeger, dan weet ik misschien meer. Goede nacht.'

Ik legde Jan uit hoe Joegoslavië sinds enkele jaren belaagd werd door twee opstandige bewegingen. Vanuit het oosten door de Bulgaars-Macedonische comitadji; vanuit Oostenrijk, Hongarije en Italië door dissidente Kroaten, de 'oestasji', wat eenvoudig opstandelingen betekent. Sinds 1930 verstopten ze helse machines en bommen in de internationale treinen die vanuit Oostenrijk Joegoslavië binnenreden. We flansden een artikel in elkaar. Toen ik de volgende avond Wenen belde, zei Veliko: 'Ik heb nieuws. De moordenaar had een valse Hongaarse pas op de naam Kelemen.'

'Die naam weten we al,' zei ik teleurgesteld.

'En een identiteitskaart op de naam Kerin.'

'Weten we ook.'

'Maar wat je niet weet is, dat je hem kent,' hernam Veliko, kalm als altijd. 'De lijfwachter van Jordan Skatrov en Ivan Michailov.'

'Vantche Chauffera?' riep ik ongelovig.

'Precies. Jij hebt het gezegd en niet ik, onthoud dat. En telefoneer liever niet meer over dit onderwerp. Goeden avond.'

Achter de schermen werd er dus al geknoeid door hoge bolleboffen in de internationale politiek. Een Joegoslavisch diplomaat mocht blijkbaar nu al de ware identiteit van de koningsmoordenaar niet openbaren. De gorilla met de conservenblikken, in Bansko... Een week later zag ik hem op de film: hoe hij zich met een paar grote sprongen op de treeplank van de auto slingerde, zijn revolver leegschoot, neergesabeld werd; hoe de Franse agenten die hun kop verloren, als dollemannen in de menigte vuurden. De filmoperateur, die dit alles rustig gedraaid had, de Amerikaan Dascomb, was toen al dood. Plotseling overleden, terwijl hij sterk van gezondheid was. De film werd in Frankrijk eerst verknipt, toen verboden, uiteindelijk 'bij toeval' verbrand.

Ruim een jaar later, in November 1935, begon te Aix-en-Provence tegen de medeplichtigen van de moordenaar een proces,

dat voorgezeten werd door een hermetisch geblinddoekte Vrouwe Justitia. Haar weegschaal woog valser dan die van de doortraptste marktkoopman. In de beklaagdenbank zaten drie Kroatische terroristen, Popisjil, Rajitsj en Kralj. Ze waren uit Hongarije gekomen. De Joegoslavische regering had bij de Volkenbond een aanklacht ingediend tegen de Hongaarse, omdat deze op haar grondgebied aan een bende oestasji de gelegenheid had gegeven zich te oefenen in de wapenhandel, in een kamp bij het plaatsje Janka Puszta. De acte van beschuldiging gaf alle details over de reis van het drietal. Op het station in Zürich hadden ze koning Alexander's moordenaar, Kerin, ontmoet, en de reisleider Kwaternik. Maar waar die twee vandaan kwamen bleef duister. Gevijven waren ze naar Aix-en-Provence gereisd, waar ze van een onbekende, die Petar werd genoemd, hun wapenen hadden gekregen, die naar Aix waren gebracht in vier valiezen, toebehorend aan een mysterieuze blonde dame. Na de aanslag waren in het hotel te Aix, in de matras die Kralj beslapen had, een parabellumrevolver, een pistool en een handgranaat gevonden. Uit de vertrapte resten van de moordenaar had de politie twee parabellums opgevist. Al die wapenen lagen voor de rechters op tafel. Experts verklaarden, dat ze van 'buitenlandse' herkomst waren, meer niet. Twee van de drie oestasji waren vlak bij de Zwitserse grens, in Annemasse, tegen de lamp gelopen, omdat één van hen (typisch Frans detail!) opgevallen was door het geven van een abnormaal grote fooi: op een consumptie van 12 fr. 50 had hij 1 fr. 75 extra gegeven. De zuinige Franse kellner dacht toen minstens een potverterende inbreker voor zich te hebben en waarschuwde de politie. De reisleider Kwaternik was naar Italië gevlucht en in Turijn gearresteerd, samen met de hoofdaanlegger van het complot, Dr. Ante Pavelitsj. De Italiaanse regering weigerde hen uit te leveren, zonder opgaaf van redenen.

Ik las het in de Weense kranten, want ik was op een reportagereis in Oostenrijk. Over Italië stond er in de aanklacht geen woord,

hoewel het bijna een publiek geheim was dat de oestasji-beweging en de Bulgaarse comitadji sinds jaren door het fascistische Italië werden gefinancierd. Maar hoe kon ik het bewijzen? Want alweer, opgejut door een bespottelijk rechtvaardigheidsgevoel, had ik besloten mijn vingers in een politiek wespennest te steken. 'Ga je gang,' zei mijn vriend Veliko, 'maar je bereikt niets, bij mij niet en in Belgrado ook niet.' Hij lachte, want hij wist dat hij mij juist met zulke woorden prikte tot op het bloed. 'We weten alles, maar we moeten zwijgen. Onze grote bondgenoot Frankrijk en onze kleine bondgenoot Tsjechoslowakije hebben de hevigste druk op ons uitgeoefend om Italië buiten deze zaak te laten. Angst voor oorlog.'

'Zo breken de democratieën de macht en het aanzien van de democratie af,' zei ik treurig. 'Eerst laten de fascisten een koning vermoorden, in de hoop dat zijn land uit elkaar zal vallen, en dan overvallen ze Abessynië. Schande.'

'Ik kan je één ding vertellen,' zei Veliko, 'over de enige man, die zich in deze smerige affaire eervol gedragen heeft. Wij hebben het lijk van koning Alexander met een torpedojager uit Marseille laten halen. De kapitein was een Dalmatiër, een oude zeerob. Toen de torpedojager de Italiaanse territoriale wateren binnenvoer, bij de Straat van Messina, dook er een Italiaans smaldeel op: een torpedojager en twee kruisers. Een der kruisers seinde dat het smaldeel de dode koning het eregeleide wilde geven door de Straat van Messina heen. Als antwoord liet de Dalmatische kapitein het signaal hijsen: 'Klaar voor het gevecht.' Het Italiaanse smaldeel maakte rechtsomkeert en verdween.'

In zijn ogen beefden tranen. Hij omarmde mij en fluisterde mij in het oor: 'Ga naar Belgrado en spreek met Milovan.'

Milovan D. was een van de vele ondergeschikte redacteuren op het regeringspersbureau te Belgrado, dat ik met elk bezoek had zien groeien. Want het ging slecht in Joegoslavië onder de konink-

lijke dictatuur, die ongenadig werd voortgezet door prins-regent Paul. De Macedoniërs bleven roerig, de Montenegrijnen waren ontevreden en de Kroaten saboteerden elke samenwerking met de Servische leidende klasse, die de baas speelde. Het was een regel die ook nog vandaag opgaat: hoe groter voorlichtingsdienst, des te meer er goedgepraat moet worden.

Ik kende Milovan oppervlakkig. Hij was een forse, brede, zwarte Serviër, met worstelaarsschouders en zwarte bakkebaarden. Ik wist dat hij in het geheim de kleine Joegoslavische communistische partij was toegedaan, die ijverde voor een federale republiek. Ik vroeg hem te eten en vertelde hem ronduit wat ik kwam doen. Hij schudde het hoofd. 'Ik mag je niets vertellen.' Met zijn zware stem legde hij een dreunende nadruk op het laatste woord. 'Morgen om twaalf uur op de gang van de tweede verdieping.'

De volgende dag bracht hij me naar een wachtkamer en ontsloot de deur. 'Je moet het vandaag zonder lunch doen,' zei hij luchtig, 'want ik sluit je hier op tot drie uur, als straf voor je nieuwsgierigheid. Tot straks.' De sleutel knakte in het slot. Het sombere, kale kamertje met zijn zware, donkere meubels had één lichtpunt. Op de tafel lag een hel rode dossiermap.

Ik begon te bladeren en toen te lezen. Het bloed vloog me naar het hoofd. Pavelitsj richt terroristenkampen in Italië op, bij Bovegno, Borgatoro, Brescia. In België worden werkloze Kroatische mijnwerkers geronseld. In een Kroatisch mijnwerkersblaadje, dat te Seraing verschijnt, wordt Alexander ter dood veroordeeld. Een afgezant van de oestasji reist naar Amerika, krijgt daar elke week van een bank 5000 dollar uitbetaald, en ronselt werkloze Kroaten in Argentinië en de Verenigde Staten. In de kampen wordt geoefend met ontplofbare stoffen, en er worden schietoefeningen gehouden op houten poppen, die als koning Alexander gekleed zijn. Ook in Hongarije worden kampen opgericht, met steun van de Hongaarse fascisten. De wapens voor alle kampen worden geleverd door de Italiaanse firma Angelini en Benardon in Triëst. Het geld

komt uit Rome. De Bulgaarse comitadji sturen een instructeur: Ivan Kerin. Hij reist op een Hongaarse pas.
Ik vervloekte mezelf dat ik nooit stenografie had willen leren, en schreef verder met vingers die de kramp kregen. Bijzonderheden over de voorbereiding van de aanslag. De moordenaar Kerin was samen met Kwaternik uit een Italiaans terroristenkamp vertrokken. Ze sliepen in Hotel Gotthard te Zürich en ontmoetten de volgende dag op het station de drie Kroatische oestasji, die uit Hongarije kwamen. Kwaternik had voor alle vijf valse Hongaarse passen. De Zwitserse politie vond op de Züricher hotelkamer een lege tube Italiaanse tandpasta en een lege mineraalwaterfles met een Italiaans etiket. De twee voorwerpen werden naar het Franse parket gestuurd, waar ze verdwenen. De parabellumrevolvers, de handgranaat en de pistolen waren alle afkomstig uit de voorraad in de wapenhandel van Angelini en Benardon te Triëst. Weer die naam Angelini en Benardon. Ik zet er een dikke streep onder. De wapens werden naar Lausanne gebracht door een Zwitserse fascist, ex-kolonel Fonjallaz. Daar verdwenen ze in vier zwartleren valiezen, de bagage van een Italiaanse diplomatenvrouw. Ze reisde op een Italiaans diplomatiek paspoort naar Parijs en toen naar Aix-en-Provence, waar ze 's nachts bezoek kreeg van een Italiaans diplomaat, wiens auto met de CD-plaat de hele nacht voor het hotel Coste Nègre bleef staan...
Het dossier was te dik. Ik kon niet alles overschrijven. Ik noteerde namen, echte en valse, paspoortnummers. Het slot knarste en Milovan kwam binnen. 'Je zult wel honger hebben,' zei hij ironisch.
'Neen, maar ik moet je nog wat vragen.'
'Straks op de gang, ik moet eerst het dossier wegbrengen.'
Even later trof ik hem bij de toiletten. Het was nog geen drie uur en de gang was nog leeg. 'Ik dank je, Milovan, maar er ontbreekt iets. Wie weet er iets af van die wapenhandel in Triëst, Angelini en Benardon? Ik heb een gevoel, dat daar het middelpunt van het complot was.'

Hij keek langs me heen en zei halfluid: 'Ik ken nog iemand die dat gevoel heeft. Ken je onze collega Josip P.?'
'Die Sloweense journalist uit Ljubljana? Lang, blond, mager, energiek gezicht? Hij heeft me een keer inlichtingen verstrekt.'
Hij knikte. 'Je hoeft niet naar Ljubljana te gaan, want hij is hier. Ze hebben hem ontslagen. Hij is afkomstig uit de Sloweense minderheid aan de andere kant van de grens en hij haat de Italianen. Hij is geen royalist, verre van daar, maar hij kon het geknoei niet verkroppen en smokkelde een artikel in zijn krant met nogal pikante bijzonderheden over de rol van Italië in deze affaire. De oplage werd in beslag genomen. Nu probeert hij hier een baantje bij een krant te krijgen, maar dat wordt van hogerhand belet. Hij is door het dolle heen en zuipt zich van verdriet kapot.'
'Weet je waar hij slaapt?'
'Hij schijnt hier vrienden te hebben, maar die ken ik niet. Zoek maar in de kroegen. Nu moet ik gaan en jij ook.' Er kwam iemand de gang in, hij maakte een vage handbeweging en liep langzaam weg met wiegende worstelaarsschouders.
Ik heb hem nooit weergezien. Na de oorlog hoorde ik dat hij als partisaan was gesneuveld.

Ik hoefde nu alleen nog maar in een stad van een kwart millioen inwoners een Josip op te zoeken die als enig adres een tapkast had. Dit dwong mij tot de niet geheel onaangename taak alle kroegen en tingeltangels van Belgrado af te lopen. Ik herinnerde mij dat Josip ook van volkszang hield. Toen ik hem in Ljubljana ontmoette hadden we behalve over politiek ook over de 'pjevatsjitsa' gesproken, de zangeressen van volksliederen; en hij had het diep betreurd dat hij die enkel tijdens zijn bezoeken aan Belgrado horen kon, omdat de Slowenen zich, net als de Dalmatiërs, te beschaafd achtten voor dergelijke hartstochtelijke oriëntaalsheden. Laat in de avond liep ik met de operazanger Tomitsj, die ik in een restaurant aan de rivier had ontmoet, de stad in. 'Als we dan toch

naar de pjevatsjitsa gaan, laten we dan de beste opzoeken,' zei hij als vakman. 'Ik heb gehoord, dat Stana er weer is.' Mijn hart deed een sprong. Wanneer ik in Belgrado aankwam en hoorde dat zij in Skoplje of Sarajewo zong, dan reisde ik haar na, enkel om haar stem te horen. Ze zong van hartstocht, en toch had ik haar kuis lief.

Vandaag, onder het regiem van Tito, dat de zedelijkheid in het openbaar voorstaat, is het bedrijf der pjevatsjitsa ontaard. Vandaag staan er in de grote café's van Belgrado, Skoplje en Sarajewo slappe meisjes met slappe stemmen achter verkeerd afgestelde microfoons; en Bosnische minneliederen, die gefluisterd moeten worden, schallen als een metalen wervelstorm door de zaal of over het terras. Na sluitingstijd gaan deze imitatie-chanteuses gapend naar bed. Maar op dat uur begon pas het eigenlijke winstgevende bedrijf van de vooroorlogse pjevatsjitsa, die haar gunsten verkochten, niet aan de eerste de beste, maar toch wel elke nacht aan iemand anders. Het waren wilde meiden, met een hartstocht die ze van negen uur 's avonds tot twee uur 's morgens enkel met zingen op het podium niet kwijt konden. Haar zangkunst was sappiger en rauwer, nederiger en gepassioneerder dan die van de beste chanteuse in West-Europa.

En een stuk vermoeiender. Wanneer de chanteuses tussen fluwelen gordijnen naar voren treden, valt er een bijkans religieuze stilte in het zaaltje. Maar toen Tomitsj en ik het café-restaurant 'Rumunski Kralj' (De Koning van Roemenië) binnentraden, sloeg een cacofonie ons om de oren. Twee kellners draven tussen de tafeltjes door met karaffen rode wijn en borden met gebraden stukken schaap. Op het rooster van de houtskooloven sissen de aan ijzeren pennen geregen stukjes lamsbout. In de tegenoverliggende hoek van de rokerige zaal, op een kwartcirkelvormig podium, zitten een half dozijn Zigeuners met donkere, pokdalige gezichten en dierlijk glinsterende tanden: een eerste en twee tweede violen, een harmonikaspeler, een basviool en een xylofo-

nist. Tussen hen staat de zangeres, die buiten stond aangekondigd als 'Kaja van Sarajewo'. Kaja is een machtig zigeunerwijf. Uit haar enkellange zwartzijden robe puilen heupen en boezems als heuvelruggen. Toch is ze niet dik of zwaarlijvig; ze maakt alleen de indruk van een veld vol overrijpe meloenen.
Haar stem is helaas ook overrijp, en als ik na een vergeefse tocht om Josip in de walmige diepte van de zaal te ontdekken aan het tafeltje terugkom, staan er twee kleine glazen wijn, ten bewijze dat Tomitsj haar reeds heeft geoordeeld, en niet te licht maar te vet bevonden. De kapel is trouwens ook niet veel zaaks. De primas is goed, maar de anderen begeleiden hem met glibberige glissando's. Kaja's stem steigert van de ene noot naar de andere. Ze maakt een brutaal gebruik van gewaagde 'portamento's', zodat haar gezang het ene ogenblik op de wiegende vlucht van een meeuw lijkt en dan weer op het steile, krijsende neerschieten van een havik. Ze is alleen meesterlijk in het gebruik van de tamboerijn, deze tweede zon die hier de avond der vergetelheidszoekers verlicht. De koperen schijven aan de rand van het instrument rinkelen in de maat met haar dozijn zilveren armbanden; en als de tweede viool een moeilijk glissando verknoeit, laat ze de perkamenten schijf met een bonzende slag op zijn schedel neerkomen. Kaja met de karbonkelogen heeft evenveel temperament als een hele kudde puszta-paarden.
Volgende café, 'Herzegowina'. Josip is er niet en we kijken zonder te gaan zitten even naar de 'Kleine Bosnische Roos,' die hoge vogelkreten uitstoot, terwijl ze met haar witsatijnen buikje dezelfde bewegingen maakt als een ouderwetse boer bij het karnen. In de 'Tri lista Duvana' (Drie Vaten Tabak) zingt de 'Zwarte Ster'. Omdat Josip daar evenmin te vinden is trekken we verder de ijskoude nacht in, naar het laatste café dat in aanmerking komt, 'Mala Sjkupstina' (Het Kleine Parlement).
Het is een stille nacht en uit het schoorsteentje van de braadoven, dat uit een raam steekt, krinkelt de rook recht omhoog. Tomitsj

legt zijn hand op mijn arm en fluistert: 'Ze is het'. Vanachter het raamgordijn, waarover grote schaduwen bewegen, komt een lage, donkere stem, een timbre dat als een hete rilling tussen mijn schouderbladen doorgaat. Het is de inzet van een van mijn liefste liederen en ik haast me naar binnen. Achter in de zaal, tussen haar vijf Zigeuners, staat Stana in een gebloemde rok, rood fluwelen keurs en witte bloese, waarop ze, boven op haar hart, een grote rode roos draagt. Rood zijn de bloedkoralen rond haar hals, rood haar lippen, en haar stem is een rode vlam. Onder de pjevatsjitsa is ze een uitzondering, want ze is getrouwd, en goed getrouwd, met de primas van haar muziekkapel, een forse, barse kerel die niets van de flemende onderdanigheid der gewone zigeuners heeft. Zij is geen zigeunerin, maar een Servische. Haar haar ligt in de strenge scheiding, die men eerder bij een kuise kostschool-lerares verwachten zou; ze heeft een harde mond en dodelijk vermoeide oogleden. Haar ogen kijken alsof ze na een pijnlijke strijd de droeve noodzaak van het onvolkomen leven op aarde heeft aanvaard.
Ze geeft ons een hand en ook haar vingers zijn hard. Ze kent alle hartstochten, maar houdt ze op armslengte. En het is juist daarom, dat ze ons bij het zingen over liefde de 'sevdah' kan geven, het onduldbaar verlangen, dat lijfelijk is en aan het zinnelijke ontstegen tegelijk.

Mijn liefste, waar blijf je verborgen?
Waarom neem je me niet bij je?

De woorden alleen zeggen niets, want de muziek is hun levende adem; en ook die muziek is niet in noten weer te geven. Een piano-arrangement van een Bosnische 'sevdalinka' is slappe limonade naast de vurige wijn, die hier geschonken wordt door Stana en haar kapel. De vlijmende klacht der violen, de sombere donder van de xylofoon, de duizelingwekkende tuimelingen van de harmonika, het wilde dreunen van de donkere mannenstemmen, die ineens als een branding aanzwellen tegen die ene, wanhopig schreeuwende vrouwenstem in, en dan het einde dat uitsterft als

een langzaam wegrollend onweer – het is evenmin tussen notenbalken te temmen als dat onweer achter tralies.
Meteen weet ik dat ik vanavond Josip niet meer vinden zal, tenzij hij hier aan zou komen dwalen. Na het lied gaat Stana onder de eters en drinkers rond met haar tamboerijn. Ze kijkt trots over het geld heen, en ze loopt als een vorstin in ballingschap. Ik fluister haar de naam van een lied in het oor; ze glimlacht en loopt verder. We laten de waard een kan wijn naar het orkestje brengen, en als de zigeuners gedronken hebben zet de primas het voorspel in. Hij heeft de anderen niet gezegd wat hij spelen gaat, maar na de eerste paar jagende streken vallen ze feilloos in. Het is een dramatisch voorspel, waarbij de eerste en tweede viool tegen elkaar inspelen, terwijl de basviool er donker onderdoor bromt. En meteen zie ik ze tegenover elkaar staan, de oude boerenvrouw, die voor de dag is opgestaan om te melken, en haar dochter die hijgend aan komt hollen door de bedauwde velden achter het huis. Dan komt de dialoog, die Stana fluisterend inzet:

Waarom, mijn kind, zijn je wangen zo rood?
Omdat de wind mij kuste, moeder!
Maar waarom hijgt je boezem zo?
Omdat een paard in galop mij meevoerde, moeder!
Waarom word je nu ineens zo bleek?
Omdat ik het water van de diepste bron dronk, moeder!
Maar waarom zijn de knopen van je keurs gesprongen?
Omdat mijn hart er uitberst, moeder!

Kaja de zigeunerin zou bij het zingen van die laatste regel met een dramatisch gebaar haar handen als extra bustehouder gebruikt hebben; maar Stana zingt de woorden en sourdine als een verdrietig verwijt: maar moeder, ben je dan zelf nooit jong geweest? Bij het woord 'uitberst' laat ze de tamboerijn heftig rinkelen, en daardoor komt het laatste woord 'moeder', dat ze langzaam laat wegwaaien op de wind van de wegstervende muziek, heel alleen

in de lucht te staan als een noodlotsvoorspelling. We zien het meisje, dat bang en trots tegelijk, teruggekeerd is van haar heimelijke minnaar, op haar beurt moeder worden en dan haar dochter dezelfde verwijten doen.
Met zulke kleinigheden, die ze niet berekende maar instinctief deed, gaf ze ons de 'sevdah', die de verrukking om het leven is en de angst om te moeten sterven; het weten om de wreedheid van het bestaan en de onvervulbaarheid van het verlangen.

Ik vond Josip de volgende dag tegen twaalf uur in de veertiende kroeg waar ik binnenliep, een kleine 'pivnitsa' bij het station, een van die nederige dranklokalen, waar sjouwerlui, postbeambten, spoorwegarbeiders en kantoorklerken op een boodschap uit, haastig naar binnen lopen om staande bij de tapkast een kleine hartversterkende slivovits naar binnen te slaan, die de trage morgen een schop geeft, om dan weer haastig te verdwijnen. Maar Josip zat op zijn gemak achter een tafeltje, waarop een klein karafje drank stond naast een schotel met schapenkaas en gedroogd vlees. Hij las met gerimpeld voorhoofd en lispelende lippen een artikel uit het ochtendblad, alsof hij niet geloven kon, dat zulke enorme leugens zwart op wit op een blad papier konden staan zonder in brand te vliegen. Ik had het artikel al gezien: het behelsde een door de regering geinspireerde verklaring, dat de Italianen met de koningsmoord niets te maken hadden.
Zodra hij me zag riep hij de waard om een tweede glaasje. We stieten aan en ik zei fluisterend, terwijl ik naar het artikel wees: 'Josip, je moet me helpen, in verband daarmee. Het wordt tijd dat ergens de waarheid gedrukt wordt. Ik kan het alleen doen in mijn krant in Nederland, maar dat is beter dan niets. Ik weet al een heleboel.'
Hij keek op. 'Heeft Milovan je soms het dossier gegeven?'
Ik lachte. 'Hij heeft me er zelfs mee opgesloten. In dat dossier kwam ik telkens de naam Angelini en Benardon tegen, de wapenhandel uit Triëst. Ik heb een idee, dat daar de as van het rad is, dat

men ons voor de ogen draait. Milovan zei me, dat jij iemand kent die iets van die wapenfirma afweet.'
Josip keek me spottend aan. 'Iets?' zei hij vechtlustig. 'Iets?'
Ik voelde dat ik op het goede spoor was, wilde een slok nemen maar zette het glaasje weer schielijk neer. Josip mocht niet zien, dat mijn hand van opwinding beefde. Ik moest heel kalm en onverschillig doen, want Josip was half beneveld en als hij kwaad werd zou hij onhandelbaar zijn. Ik legde mijn vuist naast de zijne. 'Josip, als je weet wie het is, zeg het mij dan.'
'Zeggen is niet voldoende,' mompelde hij, 'je komt niet bij hem, hij wordt bewaakt.' Opeens stiet hij zijn glas tegen het mijne. 'Drink dan toch! Neen, ik waarschuw je, geen voorzichtig slokje zoals die slappe, lamlendige Westerlingen, maar zoals wij het doen!' Hij sloeg het volle glas achterover. Ik houd van rakija, maar niet in de morgen. Maar ik brandde mijn keel af om Josip in de goede stemming te houden.
'Goed, ik zal zorgen dat je hem spreken kunt, en ik wil je ook zeggen waarom. Tot nu toe ben jij de enige buitenlandse collega die blijkbaar enige moeite voor de waarheid over heeft.' Hij haalde een visitekaartje uit zijn portefeuille en krabbelde het haastig vol letters, die samen een lichte golfbeweging beschreven. 'Reis naar Ljubljana. Neem daar een taxi naar een dorp, waarvan ik de naam niet op het kaartje gezet heb, want dat mag ik niet.' Hij fluisterde mij de naam in het oor. 'Vraag op het politiebureau naar de commissaris. Hij is een jeugdvriend van me, en ik heb hem op het kaartje aangeduid met een naam, die we enkel tussen ons gebruiken. Hij zal je naar de man brengen, die ik op het kaartje met de letter H. heb aangeduid. Geef zijn naam nooit prijs, aan niemand. En als je erover schrijft, dan nergens bronvermelding. Beloof me dat.'
Hij schonk weer rakija in, half in en half naast mijn glaasje, en we stieten aan.
'En ga nu maar gauw weg voor ik spijt krijg, uit afgunst. Want ik laat jou doen wat ze mij belet hebben.'

Ik liet hem alleen met zijn verbittering. Vier en twintig uur later zat ik in het dorp dat Josip mij genoemd had tegenover een keurige commissaris van politie. Alles glom aan hem: zijn gepommadeerde zwarte haar, zijn blozend gezicht, zijn gouden epauletten, zijn sierdolk, zijn hoge laarzen. Hij las Josips kaartje en keek me met een glanzende glimlach aan. 'Eindelijk,' zei hij tevreden, 'het werd tijd. Ik breng u zelf naar hem toe...' Hij aarzelde en keek mij aan met een blik die opeens professioneel hard werd. 'U begrijpt, dat u hier nooit geweest is, nietwaar?' Ik schudde hem de hand.

We reden door trieste lanen onder druipende bomen door en stopten bij een groen uitgeslagen tuinhek. Er stond een gendarme achter; zijn snoekgrijze uniform had zwarte regenvlekken. Toen hij zijn chef uit de auto zag komen sprong hij in de houding. De gendarme bracht me door een tuin heen, langs soppige bloembedden met stro toegedekt, naar een groot houten huis met een brede veranda. De bruine middendeur ging open en op de drempel stond de gestalte van een bedaagd, rustig man met een zorgelijk gezicht. Hij zette een bril op en las het kaartje dat de gendarme hem overhandigde. Hij keek mij aan. 'Kent u Sloweens?' Ik schudde het hoofd. 'Enkel Kroatisch.'

'Goed, dan spreken we Duits. Ik verzoek u binnen te treden.'

In een sombere salon, gemeubileerd in Biedermeyer-stijl, schoof hij een notenhouten stoel naar een tafeltje toe. Ik wachtte tot hij gezeten was; hij was de oudere. Een ogenblik stonden we onbeweeglijk naast elkaar. Toen zei hij langzaam en met een zweem van plechtigheid: 'Dit is een merkwaardig ogenblik voor mij, want u roept me om zo te zeggen in het leven terug. Mijn naam is H. Vergeet die naam; ik besta trouwens eigenlijk niet. Officieel ligt mijn lijk ergens in de Middellandse Zee, ter hoogte van de Liparische eilanden. Ik ben hier geïnterneerd, onder gendarmeriebewaking. Ik ben de verdonkeremaande kroongetuige in het proces te Aix. Ik zal u zeggen waarom. Ik was tien jaar procuratie-

houder bij de wapenfirma Angelini en Benardon, Via San Nicolo 13 te Triëst.'

Wat hij mij zei, in feilloze, kalme voordracht, was de inleiding van de rede, die hij op het proces te Aix had moeten houden; een rede, die hij blijkbaar in lange avonden van eenzaamheid woord voor woord zorgvuldig had overwogen. Want hij was een nauwkeurig, practisch, zakelijk man; dat viel dadelijk te zien aan zijn zuinige manier van lopen en aan de rustige, afgemeten gebaren waarmee hij uit een dof beslagen buffet een fles witte wijn en twee glazen te voorschijn haalde. Hij was geen opgewonden Serviër of romantisch aangelegd Kroaat, maar een degelijk Sloween.

Ik vouwde mijn notitieboek open en hij knikte. 'Van buiten ziet de wapenzaak van Angelini en Benardon er niet veel anders uit dan elke andere in die branche. Aan de straatkant zijn twee uitstalkasten met revolvers, jachtgeweren, weitassen en dergelijke. Al dat schiettuig is in Italië volgens de wet enkel op vertoon van een wapenpas verkrijgbaar. Dit is van belang voor de rest van mijn verhaal.

Tussen de twee etalages is de toegangsdeur; daarachter loopt een lange gang naar de opslagplaats. Links en rechts van de gang zijn twee deuren. De linkse geeft toegang tot het kantoor waar ik tien jaar lang heb gewerkt met een paar ondergeschikten. De rechtse deur leidt naar het privébureau van Gianino Angelini, de leider van de firma. Het ligt, net zoals mijn vroegere werkvertrek, onmiddellijk achter de uitstalling. Tussen bureau en uitstalling is een mahoniehouten schot van zowat 1½ meter hoog. Onder in dit schot is een kastje, waarvan de bergruimte zich dus onder de uitstalling van geweren en revolvers bevindt.'

Hij sprak rustig, terwijl hij voor zich heen staarde met afwezige ogen, die alle details zagen die hij mij beschreef. 'In dit kastje,' hernam hij, 'bevindt of bevond zich althans de privé-correspondentie tussen enerzijds Commandatore Gianino Angelini, wapenhandelaar en chef van de fascistische geheime politie, de OVRA,

afdeling Triëst, en anderzijds ten eerste Dr. Ante Pavelitsj, chef van de Kroatische opstandige beweging, de zogenaamde oestasji en ten tweede de heer Suvich, staatssecretaris voor buitenlandse zaken van het fascistische bewind, en als zodanig de rechterhand van graaf Ciano, Mussolini's schoonzoon. Een deel, en een belangrijk deel, van deze correspondentie, is dank zij mij in handen van de Joegoslavische regering geraakt. Zij vormt, strikt genomen, een casus belli.'

Er kroop iets van opwinding in zijn effen stem, maar hij bedwong zich. 'Maar over die correspondentie straks. Laat ik niet op de hoofdzaak vooruitlopen. Eerst nog iets over de personen die ik noemde. De firmant Benardon is al jaren dood. De tweede oprichter der firma, Giantito Angelini, is een grijsaard van bij de tachtig. Zijn tweede zoon, Gianino, is een beroemd fascist. Samen met de dichter d'Annunzio ondernam hij als eerste luitenant de putsch op Fiume. Nadat Mussolini aan de macht gekomen was, werd hij de plaatselijke chef van de Opera Vigilante Repressione Antifascismo, de Italiaanse Gestapo. Maar hij zou het nooit zo vlug tot de rang van Commandatore gebracht hebben als hij niet een hoge relatie had gehad, zijn schoolvriend Suvich, de huidige minister, een van de weinige die Mussolini voortdurend naast zich duldt.

De familie Suvich stamt uit Kroatië en verhuisde naar Triëst. Reeds zijn vader had zijn ras volledig verloochend, en Suvich haat zijn land van herkomst. Hij is de volslagen renegaat. Ook toen hij staatssecretaris geworden was bleef hij bij Gianino Angelini kind aan huis. In 1929 bracht hij Angelini in aanraking met de uit Joegoslavië uitgeweken Ante Pavelitsj. Pavelitsj koesterde een neurotische haat tegen koning Alexander, de Serviër. Hij was slechts bezeten door één denkbeeld: de uiteenrukking van Joegoslavië en de oprichting van een autonome Kroatische staat, waarover hij, Pavelitsj, dan heerser zou worden bij de gratie van Mussolini.

Ik loop nu eigenlijk weer vooruit, want in het begin was dit mij

nog niet duidelijk. Wel merkte ik dat na Pavelitsj' eerste bezoek de firma zeer actief begon te worden. Pavelitsj en twee andere Kroatische terroristen bestelden in januari 1929 vijfhonderd revolvers kaliber 7,65 mm. Onze Weense relatie gaf die bestelling door aan de wapenfabriek F.N. te Herstal in België. Nu moet ik wel even vooruitlopen. Deze revolvers werden in 1932 gebruikt bij een inval in Dalmatië vanuit de Italiaans gebleven enclave Zara. Die inval mislukte volkomen, want de Joegoslavische bevolking deed niet mee. De Joegoslavische regering stelde de herkomst van een aantal door de gendarmes buitgemaakte revolvers vast, de Joegoslavische vertegenwoordiger deed een démarche in Rome, en Angelini kreeg van zijn vriend Suvich de wenk om voortaan voorzichtiger te zijn. Angelini nam toen een bekwaam geweermaker in dienst, een zekere Lorenz Grabner, afkomstig uit het Oostenrijkse plaatsje Ferlach, waar vele buksenmakers vandaankomen. Grabner was bijzonder handig in het wegvijlen van merken en nummers. Ondanks de mislukking van de zogenaamde Lika-opstand ging de samenwerking van het driemanschap Angelini-Suvich-Pavelitsj ongestoord door. Wat Pavelitsj deed weet u: hij richtte in Italië en later ook in Hongarije terroristenkampen op.
Pavelitsj zorgde voor de mannetjes, Angelini voor de wapens en Suvich voor het geld. Angelini hoefde maar naar Rome te telefoneren en de lire's lagen op tafel. Het ging doorgaans om zulke bedragen, dat ik kwalijk aan kan nemen dat Suvich die van zijn eigen salaris afnam.'
Voor het eerst sinds hij begonnen was te vertellen glimlachte hij. Maar het was een stroeve glimlach, die niet de bedoeling had mij, zijn toehoorder, aan te moedigen tot vrolijkheid. Na een enkel teugje liet hij zijn wijnglas ook onaangeroerd staan. H. was niet bezeten door haat of rancune. Hij sprak ernstig, met gedrukte stem. Door het toeval van zijn werkkring was hij, een oprecht mens, in het middelpunt van een grote, doortrapt opgezette moordzaak komen te staan. Onder het spreken streek hij soms na-

denkend het dunne grijzende haar van zijn slapen weg. Dan zag hij er uit als een man die nog steeds verpletterd was, niet alleen door de ontdekking dat er op aarde zulke dingen kunnen gebeuren, maar vooral door de gedachte dat de hoofddaders ongestraft konden blijven rondlopen.

Hij zuchtte. 'Nu moet ik iets over mij zelf zeggen in dit verband. Ik ben een stil en gesloten mens. Ik was Italiaans staatsburger, ik deed nauwkeurig mijn werk, maar hield mij verre van politiek. Ik deed zwijgend mee zoals dat heet, en Gianino Angelini, mijn chef, heeft jarenlang nooit aan mijn loyaliteit getwijfeld. Ik heb een Italiaanse moeder, maar mijn vader behoorde tot de aanzienlijke Sloweense minderheid in de noordoosthoek van Italië. Die minderheid had het moeilijk, maar als rustig man die persoonlijk nergens last van had, bemoeide ik me nooit met die kwesties. Maar toen ik de lucht gekregen had van Pavelitsj' ware bedoelingen, had er een verandering in mij plaats. Ik had de man dadelijk gewantrouwd en ik ging opletten. Het bloed kruipt waar het niet gaan kan, en Pavelitsj de landverrader maakte van mij weer een Sloween en een patriot.

Angelini, mijn chef, wikkelde zijn vertrouwelijke correspondentie altijd zelf af. Als procuratiehouder had ik echter de sleutel van zijn privé-bureau.' Hij keek mij aan en schetste weer een glimlach met zijn stijve mondhoeken. 'Neen, ik heb niet gedaan wat u misschien denkt. Ik heb nooit ingebroken in het kastje onder de etalage, waar Angelini zijn correspondentie met Suvich en Pavelitsj bewaarde. Dat was ook nauwelijks nodig. Mijn chef hield er kleine slordigheden op na. Hij was wel hoofd voor Triëst van de geheime politieke politie, maar allesbehalve een beroepspolitieman. Hij gooide zijn gebruikte carbonpapieren altijd in de prullemand. Daar viste ik ze uit op; en ik zorgde ervoor dat die carbons in Joegoslavië terechtkwamen.'

Hij dronk van zijn wijn en slikte een paar maal, als schrok hij nu nog van de koenheid die hij daarvoor op had moeten brengen.

'De feiten die ik van een paar bijna ongeschonden carbons af kon lezen, dwongen mij daartoe,' zei hij met stemverheffing, als wilde hij zich rechtvaardigen tegen het onuitgesproken verwijt dat hij zijn broodheer verraden zou hebben. 'Want een der eerste stukken die ik op die manier in spiegelschrift in handen kreeg, bevatte de geheime overeenkomst tussen Pavelitsj, leider van de oestasji, en staatssecretaris Suvich. Punt één bepaalde dat de Italiaanse regering de oestasji-beweging zou financieren met het doel om Kroatië los te rukken uit het Joegoslavische staatsverband. Punt twee bepaalde dat de onafhankelijke Kroatische staat na haar totstandkoming de door Italië voorgeschoten sommen als geldlening erkennen zou. Toen ik dat las werd ik bang voor oorlog, en ook daarom gaf ik dit stuk naar Joegoslavië door. Misschien kon het optreden via de Volkenbond, en erger voorkomen. Maar ik had geen verstand van politiek. Iedereen was bang voor oorlog, iedereen is het nog en daarom mag er in het proces over de herkomst van de wapens niet gesproken worden, en daarom wordt Joegoslavië, dat ook dank zij mij de hele achtergrond kent, door zijn grote bondgenoot Frankrijk tot zwijgen gedwongen.'
Hij haalde wrevelig de schouders op. 'Excuseert u mij. Ter zake. Mijn scrupules tegenover Angelini verminderden ook, sinds ik gemerkt had dat hij vanuit het vrijhaventerrein, waar de wapenzendingen aankwamen, in de loop der jaren honderden revolvers en handgranaten naar buiten smokkelde zonder invoerrechten te betalen.'
'Een mooi heer,' liet ik mij ontvallen.
'U weet niet half hoe mooi,' zei hij rustig. 'Ik kan niet alles vertellen. De gesmokkelde parabellums werden door de geweermaker Grabner bewerkt. Hij vijlde er de merken en nummers af en perste er een speciaal oestasji-stempel in. Indien zulke wapens bij een actie in handen van de Joegoslaven vielen, dan konden ze wel door het uiterlijk te beoordelen de fabrikant vaststellen, maar bij gebrek aan nummers nooit uitvinden aan wie de wapens geleverd

waren. Want u weet dat elke wapenfabrikant verplicht is een nummer- en verkoopboek te voeren. Elke wapenhandelaar ook trouwens. Maar daarover straks meer.
Dergelijke onherkenbaar gemaakte revolvers gingen eveneens naar Bulgarije, waar de Italiaanse regering de comitadji-beweging steunde, ook met geld. Bij invallen van de comitadji in Joegoslavisch Macedonië maakten de Joegoslaven herhaaldelijk Mauser-parabellums buit. Maar de uiteindelijke leverancier bleef dank zij Grabner onbekend. Grabner construeerde ook zelf machinepistolen. Daar kwam niets op te staan, zelfs geen oestasji-merk.' Hij keek mij strak aan. 'Met een van zulke anonieme wapenen heeft de Macedoniër Kerin koning Alexander en minister Barthou gedood.'
'Vantche Chauffera,' mompelde ik binnensmonds. Buiten het opraam druilde de regen langs zwiepende, kale takken. Maar opnieuw zag ik de besneeuwde hof achter de stamkroeg der comitadji in Bansko, waar Vantche als bravourschutter de tien lege conservenblikken met één salvo had weggekogeld. En meteen herinnerde ik mij uit het dossier te Belgrado dat Vantche nog een tweede parabellum bij zich had, met een merk en nummers erop, ook al werd daar bij het proces niet over gerept. Hoe was dat dan mogelijk?
'Dat zal ik u uitleggen,' zei K. geduldig. 'In Mei 1934, vijf maanden vóór de aanslag te Marseille dus, gebeurde er een ongeluk. Grabner werd dood in de werkplaats gevonden, met een kogel in het hoofd. Hij kende de geheimen van het huis Angelini en Benardon.' Hij zweeg even. 'Het parket kwam tot de slotsom dat zijn dood aan een ongeluk te wijten was.
Na zijn dood nam Angelini niet meer de moeite om merken en nummers weg te laten vijlen. Daarom is van verschillende wapens die bij de moordaanslag gebruikt zijn of gebruikt konden worden, de herkomst vastgesteld. Op de moordenaar werd een tweede Mauser-parabellum gevonden met de aanduiding D.R.P.U.A.P. 7391. Zijn medeplichtige, de Kroatische oestasji Kralj, die uit angst vóór de aanslag is weggelopen, heeft in de matras van zijn hotel-

bed te Aix-en-Provence een parabellum verstopt met het nummer D.R.P.U.A.P. 7307 en een Walther-pistool met de aanduiding Mod. P.Pbr. 762.782. U zult zich afvragen hoe ik me dat alles zo precies herinner. Ten eerste heb ik een goed geheugen en verder was ik nog in Triëst op de zaak toen Gianino Angelini tijdens het gerechtelijk vooronderzoek een Franse commissaris van politie moest ontvangen. U weet dat Pavelitsj na de aanslag te Turijn werd gearresteerd...'

'Met 50.000 dollar op zak,' onderbrak ik.

'Precies. Maar voor de leus gearresteerd dan, net zoals zijn luitenant Kwaternik, die de hele reis van de vier moordenaars-in-spé vanuit Italië en Hongarije had georganiseerd. Die arrestatie was een wassen neus, want de Italiaanse regering weigerde die twee uit te leveren. Maar de regering kon niet de afgezant van het Franse parket de toegang tot Italië ontzeggen. Hij had eerst de Mauser- en Waltherfabrieken bezocht, en aan de hand van de boeken was vast komen te staan dat de moordwapens geleverd waren aan Angelini en Benardon. De Franse commissaris informeerde bij Angelini wat er verder met de wapens gebeurd was; aan de hand van het wettelijk voorgeschreven nummer- en verkoopboek moest toch te zien zijn aan wie ze doorverkocht waren? Maar mijn voormalige chef deed alsof zijn neus bloedde; hij zei alsof het de natuurlijkste zaak van de wereld was, dat hij van zijn verkopen, voorzover die wapens betroffen, geen boek hield. En de commissaris trok onverrichter zake af. Bij de berechting van elke doodgewone moordzaak verschijnt als routine-getuige eerst een arts, die een verklaring aflegt over de doodsoorzaak. Dan, als er een wapen gebruikt is, komt de leverancier van het wapen voor de balie, zeker in Frankrijk, waar de handel in vuurwapens op het ogenblik van de moord nog volkomen vrij was. In Aix gaat het niet om een gewone moord, maar om een koningsmoord. Dat is blijkbaar juist een reden om de wettelijke routine onder de groene tafel te werken...'

'Op een wijze, die van de wet een aanfluiting maakt.'

'Politiek,' zei hij, niet smalend maar treurig. 'Een vreemd ding, de politiek. Want ik heb er ook mijn redding aan te danken. U begrijpt, dat ik mij na de dood van Grabner niet bijster gerust voelde. Ik nam enige voorzorgen. Als ik verdween wilde ik er zeker van zijn dat men in Joegoslavië te weten kon komen, waarheen ik verdwenen was en hoe. Maar de kogel die ik verwachtte kwam niet. Op een dag werd ik op een zeker bureau geroepen en zonder meer op transport gesteld. Naar de Liparische eilanden, waar honderden bannelingen van het fascistisch regiem hun dagen slijten.'
Hij glimlachte opgewekt en wreef langzaam zijn handen over elkaar. 'Ik slaagde erin, als eerste en enige, van het eiland weg te vluchten. De details laat ik liever in het duister. Maar ik ben al vanaf mijn jeugd een goed zwemmer, en op zee varen schepen.'
Even zat hij zich inwendig te verkneuteren en daardoor leek hij opeens jaren jonger. Toen keek hij mij weer aan met het moedeloze gezicht van een werkeloos man die met zijn tijd geen raad weet. 'En nu zit ik hier en ik word in mijn eigen belang, zoals dat heet, door gewapende gendarmes bewaakt.' Hij leunde gemakkelijk in zijn stoel terug, als teken dat het gesprek was afgelopen. 'Ik heb u alles verteld wat ik zeggen kon en u zult genoeg te schrijven hebben. U beseft wat u in uw publicatie verzwijgen moet: mijn hele rol in het geval. Maar ik ben blij dat er eindelijk iets van de waarheid aan het licht zal komen. En ik dank u voor uw bezoek. Ik ben hier erg alleen.'
Hij stond mij in de deuropening na te kijken. Aan het eind van het modderige tuinpad sprong de gendarme in de houding. Hij ontsloot het knarsende hek en wees mij op een kleine auto die in de druipende laan stond te wachten. Achter het stuur zat een agent in burger.
Twee dagen na de verschijning van het artikel publiceerde de Italiaanse ambassade in Den Haag een kort dementi: mijn verhaal was, met details en al, volkomen uit de lucht gegrepen. K. had gelijk: politiek is een vreemde zaak. Toen het proces na een lange

onderbreking in Februari 1936 hervat werd, schreef ik nog drie artikelen, met behulp van mijn aantekeningen uit het geheime dossier. Ditmaal volgde er geen dementi. Maar toen ik kort daarop vanuit Zwitserland de Italiaanse grens overwilde, werd ik in Chiasso teruggestuurd. De chef der carabinieri legde mij zeer beleefd uit, dat mijn aanwezigheid in Italië ongewenst werd geacht. Opnieuw was er een land voor mij gesloten. Want op dat ogenblik was ik ook reeds uit Oostenrijk uitgewezen. Het spreken van de waarheid begon een lastig genoegen te worden.

Terwijl ik dit schrijf ben ik sinds meer dan twintig jaar gehuwd met een vrouw, aan wie ik oprecht verknocht ben. Maar laat ik mij niet braver voordoen dan ik ben.

Ook ik bleef liever monogaam,
Maar ach, de veelheid van de vrouwen!

zuchtte Slauerhoff. Dat de monogamie in mijn tweede, waarachtige huwelijk mij niet zwaar viel, kwam ongetwijfeld ook omdat ik daarvoor van een veelheid van vrouwen de gunsten had genoten. Terugdenkend aan die lichtzinnige jaren lijkt het nu haast of het een ander is geweest, die, zoals sommige zeevarenden, 'a girl in every port' had. Mijn havens waren de grote steden in Europa, waar ik op reportagereizen per vliegtuig in neerstreek. Maar was het wel lichtzinnigheid, of eerder de dolzinnige levensvreugde van een man, die na een te jong en met weinig verstand gesloten huwelijk dat in schrijnend verdriet eindigde, tegelijk naar vergetelheid en geluk zocht, terwijl toen nog geen enkel zedelijk beginsel zijn belustheid op avonturen remde of zijn zoeken richtte? Ouder dan alle zedelijke beginselen is de primitieve levenshonger. Ik was jong, sterk, onvermoeibaar, onverzadigbaar en opnieuw vrij. Ik voelde mij als een zonnebloem in de herfst wie het zaad ten rand uitberst. Ik moest beroepshalve zwerven door een Europa dat langzaam op een grote catastrophe toedreef. Dit Europa van de dertiger jaren leefde lichtzinnig en roekeloos onbezorgd, en ik liet mij meedrijven op deze tijdstroom. En alles wat ik aan algemeen zedelijk besef bezat, brandde op in verontwaardiging over het leed en de zielsverkrachting die millioenen mensen werd aangedaan door het fascisme en het nationaal-socialisme.

In het voorjaar van 1935 stuurde de krant mij op reportage naar Oostenrijk, toen geregeerd door de steile, oprechte, nerveuze kanselier Schussnigg, die er een katholieke standenstaat van pro-

beerde te maken, terwijl hij krampachtig de werkelijkheid ontkende: de helft van zijn onderdanen voelde 'nazi' en van de andere helft was driekwart het socialisme en communisme toegedaan. De directeur stelde ditmaal enkele voor hem zeer logische eisen. Indien nodig mocht ik maanden wegblijven, mits ik regelmatig artikelen leverde. Hoe ik die bij de bestaande strenge censuur het land uit zou krijgen moest ik maar zien. Verder droeg hij mij op om oprecht en critisch te schrijven en toch te zorgen dat ik op vrije voeten bleef. Dat dit de kwadratuur van de cirkel was wilde hij niet tot zich laten doordringen. Mijn eis daartegenover was dus een verzoek om ruim reisgeld. Om niet in de gaten te lopen moest ik kunnen leven als zorgeloos toerist, die het zich aan niets liet ontbreken. Wat dat 'niets' allemaal omvatte, wist ik zelf nog niet; maar toen ik het wist heb ik het hem maar liever niet verteld.
Het regende, het vliegtuig bromde grauw door grauwe damp en ik voelde me miezerig in het vooruitzicht alleen aan te komen in een vreemde stad. Ik bezat slechts één contact-adres, waar ik de eerste week niet heen kon gaan. Eerst moest ik zeker zijn niet gevolgd te worden. Wat mij wachtte was voorlopig de ergste eenzaamheid van alle: die tussen een millioen onbekenden.
Maar bij de tussenlanding in München stapte een grote blonde vrouw in, nadat ze afscheid had genomen van een man van wie ik enkel de rug zag. Die rug was smal en zorgelijk. Haar bruine bontjas rook naar regen en parfum. Ze ging op de enige vrije plaats zitten: naast mij, aan de andere kant van het gangpad. Zodra het vliegtuig weer in de wolken was gooide ze eerst de grote bos anjers die ze in haar armen gehouden had met een nonchalante zwaai in het net en legde er toen zorgvuldig haar bruinvilten hoed naast. De hoed was van haar: de bloemen had de onbekende haar geschonken. Toen ze ze weggooide had ze haar handschoen laten vallen. Terwijl ik haar die teruggaf, keek ik in haar scheiding naar de wortels van haar blonde haren. Het blond was echt.
Ze dankte mij met twee lachende reebruine ogen. 'Opgelucht?'

vroeg ik brutaal. Ze antwoordde met de Mona Lisa-glimlach, waarvan elke handige vrouw haar eigen imitatie kant en klaar heeft. 'Wienerin?' vroeg ik verder. 'Wat dacht u dan?' zei ze met een stem die van de verontwaardiging gered werd door een vrolijkheid, welke mij meteen een groot verlangen gaf meer met haar te praten. Ik verzekerde haar dat ik haar zeker niet voor een Duitse gehouden had, dat ik onmiddellijk de elegante Weense vrouw in haar had erkend, en het enkel in vragende vorm had gedaan om haar stem te kunnen beluisteren.

'Waar bent u nog meer nieuwsgierig naar?' vroeg ze met een koelheid die niet helemaal echt leek.

'Dat zal ik u bij aankomst in Wenen wel vertellen,' deed ik quasi-'geheimzinnig, 'als we dan tenminste nog on speaking terms zijn.

'Dat hangt van uw conversatie af,' lachte ze. 'Wat gaat u in Wenen doen?'

'Musea bekijken. Kunst bestuderen,' zei ik zakelijk.

'Kunst of schoonheid?' vroeg ze met een glimlach waar haar wipneus van omhoogging.

Zo flirtten we verder. Ze was inderdaad een zeer aantrekkelijk specimen van de Weense, geboren in een stad die in de voormalige Dubbelmonarchie de rol gespeeld had van laboratorium voor rassenmenging. Wat op politiek gebied deerlijk mislukte, had op biologisch gebied de fraaiste resultaten opgeleverd. De Hongaren, Oostenrijkers, Tsjechen, Kroaten, Roemenen en Polen hadden hun veten uitgevochten in het parlement en met elkaars vrouwen bijgelegd in bed. Boven dat bed, al of niet echtelijk, hing doorgaans een crucifix. Het katholicisme was staatsgodsdienst en de frivoliteit levensregel. Maar deze frivoliteit was gezonder dan de Franse en tevens luchthartiger: in Wenen maakte men van de liefde of wat daarvoor door moest gaan, geen drama maar een gezelschapsspel.

En het was op die voorwaarde dat ik Rudie's vriend werd. Ik had niet de ijdelheid of het onverstand me in te beelden dat ik de enige

was. Ik heb haar officiële 'beschermer' nooit gezien, maar zij wist evenmin waar ik uithing als ik telkens voor dagen of weken verdween. Zij gaf zich met een gezonde, onvoorwaardelijke en vrolijke totaliteit over aan het genot van het ogenblik. Alles was een feest voor haar: eten aan de Ring, wandelen in het Wienerwald, klauteren over de Rax, wijndrinken aan de bar van het Grand Hotel. Het leven met Rudie was onbezorgd en probleemloos. Ze las niet veel anders dan geillustreerde tijdschriften, waaruit ze dan met een klein schaartje ideeën voor nieuwe 'fabelhafte' jurken knipte; maar ze had gezond verstand en een slim combinatievermogen.

Na een week zei ze opeens tegen me: 'Je kunt nu je gang wel gaan. Je hebt je voldoende met mij in de betere gelegenheden vertoond en de politieke politie interesseert zich vast niet meer voor je.'

Ik haalde mijn wenkbrauwen op. Haar mopsneus lachte. 'Als we in een café zitten lees je altijd alle politieke artikelen. Je hebt me gisteren een briefje op de schrijfmachine geschreven, en toen we in Wenen aankwamen had je er geen bij je, tenminste niet zichtbaar.'

'Hij zat in mijn rugzak,' zei ik 'dat draagt gemakkelijker.'

'En die heeft de douane niet opengemaakt,' schoot ze terug.

'Dat doet de douane nooit als je ook nog een duur uitziende nieuwe koffer hebt.'

'Eergisteren heb ik je met de Tsjechische persattaché gezien. Je bent journalist. En ik, frivole Rudie, ben de dochter van een socialistisch vakbondsbestuurder. Toen ik jong was liep ik bij de Rode Valken mee. Ik ben te gemakzuchtig en te onverschillig om aan politiek te doen, en er was zoveel baantjesjagerij in de partij dat ik al vroeg over mijn idealisme ben heengeraakt. Maar mijn sympathie ligt toch waar de jouwe ligt... Laat ik je een goede raad geven. Je hebt de neiging er wel eens slordig uit te zien. Kleed je vooral niet 'links', want dan loop je in de gaten. En maak nooit meer dan twee keer achter elkaar afspraken in hetzelfde café... Morgen moet ik de stad uit. Tot overmorgen dus; bel me om zes uur.'

Toen ze terugkwam gaf ze me een vingerwijzing waar het gelukken van mijn hele reportage van afhing. Ze kende een employé op het vliegveld Aspern en had van hem gehoord dat brieven, op het vliegveld zelf gepost, niet naar de censuur teruggingen maar regelrecht, via het kleine postkantoor daar, naar de diverse vliegtuigen. Ik nam aanstonds een proef en stuurde een brief van ogenschijnlijk verdachte inhoud, op een bepaalde manier dichtgeplakt, naar Praag. Een telegram bevestigde mij twee dagen later de ongeschonden aankomst. De lacune in de censuur was een beminnelijk voorbeeld van de typische Oostenrijkse vorm van 'Diktatur, gemildert durch Schlamperei'.

Een ander voorbeeld was, dat de secretaris van de ondergrondse revolutionnair-socialistische partij op een semi-regeringsbureau werkte. En elke zaterdagavond zou Schussnigg's politie de gelegenheid hebben gehad het hele centraal comité en bloc te arresteren in Wenen's amusementpark, het Prater. Daar, gezellig met z'n zessen bijeen, op bankjes van de 'Geisterbahn' of in een compartiment van het Reuzenrad, maakten ze hun afspraken en beraamden hun strategie. De secretaris, die zich Doleschal noemde (een Tsjechische Jansen) was enkel tegen afspraken, gemaakt tijdens snelle ritten op de montagne russe. Het gegil maakte dat je elkaar niet juist kon verstaan en de snelle vaart belette de koele gedachtenconcentratie.

Doleschal was jong, bruin, charmant, brutaal, goedlachs en ongelooflijk nauwkeurig. Twee Nederlandse socialistische vakbondsleiders die een Weens partijgenoot wilden interviewen, hadden zo dikwijls de weg gevraagd in de doolhof van de Karl Marx Hof, dat ze tenslotte begeleid door veertig man bij het juiste appartement aanbelden, terwijl het bewoond werd door een man die zich dagelijks bij de politie moest melden. Sindsdien liet Doleschal afgezanten uit den vreemde begeleiden. Blijvers zoals ik moesten een strenge cursus doorlopen. Ik mocht nooit aan wie dan ook de weg vragen, en daarom dwong hij mij allereerst alle tram- en buslijnen

van buiten te leren en goed op te letten waar taxi's stonden. Voorts bezocht ik onder zijn leiding een dozijn café's en winkels met dubbele uitgangen. Deze dienden om eventuele achtervolgers af te schudden. Op weg naar een afspraak moest ik een tram nemen, er bij een taxistand zonder tramhalte afspringen, opletten of er nog iemand anders afsprong, in dat geval naar het eerste het beste café gaan, daar de kranten gaan zitten lezen en pas twee dagen later op een ander tijdstip dat hij te voren bepaald had een nieuwe poging doen. Werd ik niet gevolgd, dan moest ik een taxi nemen naar de halte van een andere lijn, die in de richting van mijn doel ging, te voet aankomen, naar de zoveelste etage lopen alsof ik er woonde en een afgesproken belsignaal geven bij woning zoveel. Adressen mocht ik enkel in code in mijn notitieboekje schrijven. Namen van straten en gebouwen moest ik onthouden, bij de huisnummers moest ik elke week een ander getal optellen, bij de etagenummers altijd twee, en bij de woningnummers zeven. Voorts drukte hij mij op het hart vooral goede vrienden met Rudie te blijven, regelmatig met haar naar de bar van het Grand Hotel, het theater en de renbaan te gaan, terwijl hij zijn diepe spijt uitdrukte geen kennis met haar te kunnen maken. Hij bezat zoveel charme dat mij dat eigenlijk helemaal niet speet.

Ook kreeg ik elke week, wannneer wij samen schaakten, de café's van hem op die niet meer veilig waren, omdat politie in burger er toezicht hield. Want de Wener, die van zijn stamcafé een tweede woning maakte, zwoer er vanzelfsprekend ook samen. Tijdens mijn verblijf arresteerde de politie op een dag vijf man die druk bezig waren met lezen en schrijven aan een ronde marmeren tafel in Café Lustig. Het was de complete hoofdredactie van de ondergrondse nazi-krant 'Illkor'. Ze hadden niet tijdig genoeg van stamcafé gewisseld omdat een der redactieleden een bijzonder zwak had gekregen voor een bepaald soort schuimtaart, dat een specialiteit was van dit etablissement.

Deze ondergrondse nazi-krant kreeg ik overigens elke week trouw

toegereikt door de krantenverkoper van mijn hotel in de Mariahilferstraat, keurig in een Wiener Tageblatt gevouwen, met de gefluisterde waarschuwing: 'Es ischt etwas für Sie drin'. Wat Schussnigg's politie niet wist, dat wisten de sozi's en nazi's van elkaar. Toen ik eindelijk gearresteerd werd vond de politie op mijn hotelkamer alle tijdens mijn verblijf verschenen afleveringen van de nazi-krant. Dit strekte blijkbaar meer tot mijn aanbeveling dan te mijnen nadele, want Schussnigg's politie was in de hogere rangen met nazi's doorspekt, zoals ik weldra overtuigend zou merken.

Want na vijf maanden in Oostenrijk en vele reizen door het hele land, en na de verschijning van een paar dozijn nogal forse artikelen in 'Het Volk', liep ik eindelijk tegen de lamp. Maar dat alleen, tot Doleschal's trots (die hij mij later schriftelijk betuigde) omdat ik vanuit het vaderland verraden was. Een 'welwillend' persoon had op een receptie, waarop toevallig een van mijn artikelen ter sprake kwam, langs zijn neus weg aan de Oostenrijkse gezantschapssecretaris gezegd: 'Maar weet u dan niet, dat Den Doolaard een pseudoniem is? De man heet C. Spoelstra.' Onder die naam stond ik in het hotelregister. Toen dacht de politie een slag te slaan: op een novemberdag merkte ik voor de eerste maal dat ik vanuit mijn hotel gevolgd werd door een bleke jongeling, die een goor witlinnen jasje droeg met groene opslagen. Van mijn nazikrantenmannetje kwam ik te weten, dat de 'gore' voor de politie werkte: een paar keer had hij de krantentassen doorsnuffeld, zij het op de verkeerde dagen. De bedoeling was nu natuurlijk om via mij anderen te grijpen, met wie ik in contact zou treden.

In het eerste café met twee uitgangen waarheen hij mij prompt volgde, was het stil, maar door een warenhuis heen raakte ik mijn achtervolger kwijt. Na een lange taxirit de buitenwijken in telefoneerde ik aan Doleschal dat ik vreesde 'aangebrand' te zijn. 'Tot weerziens, om vier uur na de oorlog,' zei hij, met het beroemde woord van de brave soldaat Schwejk, en hing op. In het illegale werk was hij onverbiddelijk streng; ik heb hem nooit weergezien.

Ik belde Rudie die gelukkig thuis was. Ze had materiaal van me in bewaring, en ik vroeg haar het in haar tas te stoppen, een taxi te nemen naar een adres dat ik haar gaf, en daar in de taxi op mij te wachten. Ik had haar al een paar keer zulke dingen gevraagd en ze antwoordde, koel en lief als steeds: 'Natürlich, Liebstes'.

Ze had met vrouwelijke slimheid de schrifturen onder de losse vloermat van de taxi gelegd, zodat ze er nooit op aangekeken had kunnen worden. 'Als ze je pakken, word je uitgewezen,' zei ze liefjes, 'en Tsjechoslowakije is vlakbij.' We zoenden elkaar en spraken af dat ik haar elke dag om negen uur zou opbellen, zodat ze het merken zou als ik gearresteerd werd. Ik belde mijn oude vriend K. op, de Joegoslavische persattaché, vertelde hem in het Servisch wat er gebeurd was en vroeg of ik iets aan hem kwijt kon? Neen, niet op het gezantschap komen, waarschuwde hij, want dat werd bewaakt; liever vanavond om negen uur in restaurant 'Maritza'.

'Maritza' was nog een overblijfsel van de Dubbelmonarchie, die, beu van de eeuwige Wiener Schnitzel, deze zemelap in broodkruim, op culinair gebied toestond wat zij in politicis afwees: infiltratie vanuit de Kroonlanden. In dit restaurant, dat door een Kroaat gedreven werd, at men sappig en ongegeneerd; en de pruimenbrandewijn was er voortreffelijk. Om half negen liep ik er heen, en toen ik de Ring kruiste had ik het gevoel dat dit de laatste maal was. Vanuit een portiek werd ik aangeroepen door een werkloos intellectueel. Soms verkocht hij damestasjes, soms snuisterijen, een enkele keer ook boeken – uit zijn eigen bibliotheek, zoals ik op een avond tot mijn schrik had gemerkt. Hij was lang, mager en bleek van de ondervoeding. De kraag van zijn oude regenjas hield hij ook bij goed weer omhooggeslagen, omdat hij in plaats van overhemden die duur waren en telkens gewassen moesten worden, een trui droeg waarvoor hij zich als voormalig leraar schaamde. Onder Dollfuss was hij als socialist op straat gezet, en zijn trots en gevoel van eigenwaarde hadden hem belet door

de knieën te gaan op een gebedenbank, waar hij een huichelaar zou zijn geweest.

'Herr Doktor!' fluisterde zijn stem, verdoofd door de mist. (Dit was – en is – in Wenen de beleefde aanspreektitel tegenover iedereen die een wit boord draagt). 'Ach, Sie sind es, mein Herr...' Hij keek mij aan met een blik die warm probeerde te zijn, maar schichtig bleef: zijn trots was zo groot, dat de omgang, hoe oppervlakkig ook, met een andere intellectueel hem pijn deed. Hij had mij pas geleden een dundruk-editie van Hölderlin verkocht; en toen hij zich had laten ontvallen dat het zijn eigen exemplaar was, had hij er quasi-nonchalant aan toegevoegd: 'Ik heb ze niet meer nodig; ik ken het toch allemaal van buiten...'

'Entschuldigen, bitte,' zei hij hees, 'ik heb geen boeken vandaag.' Ik liet snel een biljet in zijn zijzak glijden, tikte onhandig aan mijn muts en liep door: ik schaamde me, omdat ik me schaamde voor zijn schaamte. Volgende portiek. Weer het onderdrukte 'Herr Doktor!' Goedkope snuisterijen van zilverfiligraan. De derde portiek was leeg. Vanuit de vierde probeerde een werkloze dameskousen te verkopen. En tussen de eerste en vierde portiek was ik drie nadrukkelijk langzaam drentelende dames tegengekomen. In het helverlichte café 'Fenstergucker' zaten ze loge: iedere inboorling wist dat de raamtafeltjes voor de dames waren gereserveerd. Vanuit de Stephanstoren bimde een klok. Dat was Wenen tussen capitulatie en Anschluss: een armenhuis en een riool, besprenkeld met wijwater door een Jozefistische staat, die enkel voortbestond bij de gratie van een lui, onderbetaald en onbetrouwbaar politieapparaat.

In 'Maritza' aten we met een aantal Joegoslavische vrienden altijd in een aparte kamer. Tussen de schapenkaas en de Turkse koffie kwam de waard binnen en fluisterde mijn vriend K. in het oor, dat er een 'vreemde' in de gelagkamer zat. K. keek mij vragend aan. Ik trok mijn jas aan en ging weg. De vreemde was een sjofel gekleed man met zeer brede schouders. Met waterige oogjes staarde

hij in een glas wijn. Zodra ik de buitendeur achter mij dichtgetrokken had ging ze weer open, en toen ik mij snel omdraaide liep ik de man bijna tegen het lijf. 'Wacht gerust binnen,' zei ik met een poging tot ironie, 'ik wil u geen verkoudheid op het lijf jagen. Ik ga van hier regelrecht naar het hotel.'

Ik ging weer naar binnen. Naast het inderhaast geleegde glas lagen een paar kleine munten. 'Vijf Heller fooi,' zei de waard sarcastisch, 'de heren worden niet dik betaald...' K. die als geboren samenzweerder geraden had wat ik wilde doen, stond op mij te wachten in de gang die naar het toilet voerde. Ik knikte: 'Het was om mij te doen. Als ik je morgen om elf uur niet heb opgebeld, dan zit ik. Waarschuw in dat geval de secretaris van de buitenlandse persvereniging. Ik heb al met hem gesproken. Stuur deze naar Bratislava als je wilt.' Ik gaf hem een pakje papieren.

Wij omarmden elkaar en hij schuurde zijn ruwe huid langs mijn wangen: de mannelijke omhelzing die mij alleen met een Joegoslaaf van harte afgaat. In de verwachting de volgende dag op een droogje te moeten zitten dronk ik na de koffie twee glaasjes slivovitsa en reed in een taxi naar het hotel. Met een soezig hoofd snuffelde ik al mijn papieren en mijn agenda door, verbrandde een paar blaadjes waarop adressen stonden van onschuldige mensen die last van mijn eventuele arrestatie zouden kunnen krijgen, schoor me voor de zekerheid en plofte in bed.

En toch was ik verrast toen er, schijnbaar slechts een paar minuten later hard op mijn deur geslagen werd. 'Polizei!' Mijn horloge stond op zes uur precies. Het overvalcommando bestond uit een dikke, vriendelijke agent en een spichtig, keurig heer in burger, in een zwarte winterjas met witzijden sjaal en zwarte glacé handschoenen. Hij leek op de officiële afgezant van de beledigde partij, die de technische details voor het duel komt bespreken. Ik liet hen met een gerust geweten binnen: ze zouden niets vinden behalve het pak nazi-kranten dat ik opzettelijk had laten liggen. De spichtige begon er aanstonds belangstellend in te lezen, terwijl de dikke

agent mijn koffer inpakte. 'Overal tabak!' bromde hij verontwaardigd, 'het wordt tijd dat u een vrouw krijgt om u die slordigheid af te leren!'
De spichtige vroeg beleefd of ik er het geld voor een taxiritje voor over had: de 'Grüne Heinrich', de gevangeniswagen, was gratis maar stond slordig. Daarmee gaf hij de toon aan die mijn hele verhoor en veroordeling zou kenmerken: het leek een society-comedie, waarin ik als amateur mocht meespelen. Maar bijna had een vergeten kleinigheid het spel bedorven. Door een toeval was ik te weten gekomen dat prins Starhemberg, de chef van de militaire Heimwehr, de week tevoren zijn secretaresse had ontslagen op een manier, die deze jongedame allicht tot spraakzaamheid zou kunnen verleiden. Rudie had me ernstig afgeraden het meisje op te gaan zoeken, dat waarschijnlijk door de geheime politie gecontroleerd werd. Maar Doleschal vond het een reusachtig idee: hij wilde graag weten hoe het er in de keuken van de Heimwehr uitzag. Met behulp van relaties had hij een afspraak voor mij gemaakt die nog ingewikkelder was dan gewoonlijk: er kwamen drie tramritten, twee taxiritten en drie controle-telefoongesprekken aan te pas. Als alles volgens plan verliep zou ik na een tocht van een paar uur de jongedame 'toevallig' ontmoeten in de hall van een ziekenhuis.
Ik had alles op de witte achterkant van een sigarettendoosje genoteerd. 's Morgens vroeg had ik het van buiten willen leren, maar de politie was me voor geweest. En daar stond het doosje, midden op tafel. 'Steek die sigaretten bij u,' zei de spichtige welwillend, 'want u zult vóór de ondervraging wel een paar uur moeten wachten.' Ik wist dat ik bij aankomst op het politiebureau gefouilleerd zou worden. In de taxi zittend scheurde ik het karton in mijn zijzak kapot. De spichtige bleef in een ochtendblad verdiept, zodat ik de schilfers karton onbemerkt op mijn nuchtere maag als eerste ontbijt kon nuttigen.

Op het wijkbureau vroeg de dienstdoende brigadier gelukkig

dadelijk wat Marie, de werkster, voor mijn ontbijt moest halen. Hij riep haar achterna: 'Marie, breng ook de ochtendbladen mee; daar kunnen die journalisten niet buiten!'

Na het ontbijt werd ik, weer per taxi, naar de grote politiegevangenis aan de Rossauerlände gebracht. Daar mocht Schussnigg's politie iedereen die haar verdacht voorkwam zonder gerechterlijk vonnis voor zes maanden opsluiten. Achter het ijzeren toegangshek zaten twee gehelmde figuren plechtig op krukjes bij een machinegeweer.

De inspecteur die mij om negen uur begon te ondervragen, verontschuldigde zich dat men mij zo vroeg gewekt had; maar dat was nu eenmaal dienstvoorschrift, net als in een ziekenhuis. Voor hem op tafel lagen een paar van mijn artikelen over Oostenrijk, met getypte vertaling. Wie had mij de onjuiste inlichtingen gegeven die tot deze onwaarachtige en unfaire reportage hadden geleid? Dat verbood mijn beroepsgeheim me te zeggen. Goed, dan houden we u hier tot u spreekt.

In dat geval wilde ik hem eraan herinneren, dat er drie weken geleden een jong Hongaars journalist was uitgewezen, een zekere Benesj, die als 'legman' (inlichtingenverzamelaar) was opgetreden voor de bekende Britse journalist Gedye. Hij had geschreven dat de Heimwehr machinegeweren aan de nazi's verkocht, en toen de politie hem arresteerde had men in zijn portefeuille een serie cijfers over werkloosheid en productie gevonden. Dat was als spionnage uitgelegd. Na die uitwijzing hadden de leden van de buitenlandse persvereniging afgesproken over een eventueel volgende uitwijzing de nodige stampij in hun bladen te maken, temeer, omdat de politie het Benesj een week lang onmogelijk had gemaakt met zijn consul of met een advocaat te spreken. Wist hij voorts, dat Oostenrijk op dit ogenblik in Nederland onderhandelde over een lening? Ik verzocht de inspecteur ook deze laatste vraag in het protocol van mijn ondervraging op te nemen. Hij deed het, nadat hij mij slim had toegeknikt.

Als laatste poging om zijn salaris te verdienen legde hij mij een bladzijde uit mijn opschrijfboekje voor. Er stond een soort denneboom op en daarnaast het cijfer 4659. Wat dat wel kon betekenen? Het leek op code, en ik deed beter hem die code te verklaren, want er stonden meer dergelijke cijfers in het boekje. Ik zei ernstig dat ik op een vervelende zondag begonnen was de bomen in het Wienerwald te tellen, maar bij boom 4659 was ik opgehouden omdat het donker werd. Ik kon hem moeilijk vertellen dat het Turmstrasse no. 32 betekende, derde etage, appartement twee, waar ik met een onderwijzer had gesproken die in ditzelfde politiebureau zo was afgeranseld en getrapt, dat hij twee maanden ziek had gelegen.

Hij hield niet aan, bracht me naar de gang, wees me een bank en gaf de gangwacht aanwijzing dat ik, op eigen kosten, middageten kon laten komen. Geen cel dus; dat betekende spoedige uitwijzing. Tot 's middags vijf uur staarde ik tegen de bruine verf aan, die tijdens de negentiende eeuw de enige kleur was waarmee volgens een geheimzinnige internationale wet politiebureaux, schoollokalen en ziekenhuizen mochten worden versierd. Toen werd ik een verdieping hoger gebracht in de grote werkkamer van een klein, bleek, beschaafd, ironisch man, die, blijkens zijn woorden door de telefoon in dit milieu bekend stond als 'der kloane Franz'. Er was dus ook nog een grote Franz, die even later binnenkwam. Samen keken ze grinnikend mijn dossier door; in de vertalingen der artikelen waren nu met blauw potlood passages aangestreept. Daarop bood der kloane Franz me een van mijn eigen sigaretten aan en zei vrolijk: 'Kom, nu nog even een protocol en dan zijn we van u af.' Hij pakte een schrijfmachine en schoof er een bundel papier in. 'Zes copieën,' zei hij spottend, 'ja, ja, we zijn voor alles grondig... Vertelt u me eens – wat heeft uw vader zo allemaal in zijn leven gedaan? Predikant in Zuid-Afrika geweest? Prachtig. Van wanneer tot wanneer? Herinnert U zich zijn standplaatsen? Wat dit met uw zaak te maken heeft? Heel veel. Zonder uw vader

zoudt u hier niet zitten...' Opeens keek hij me scherp aan door zijn brilleglazen. 'De grondwet van het ambtelijk leven, mijn waarde, is het met lettertekens bedekken van een zekere minimum hoeveelheid papier per dag. Wat die tekens inhouden, komt er minder op aan... Bovendien draagt u dezelfde naam en voornaam als uw vader en het geeft dus niets of ik over hem schrijf of over u, mits de conclusie maar deugt...'
Een poosje tikte hij door. 'Nu heb ik nog drie regels wit over voor de conclusie,' meesmuilde hij. 'En die is, dat u er van verdacht wordt, let wel, verdacht, betrekkingen te hebben onderhouden met staatsvijandelijke personen en groepen, en dat u daarom voor levenslang uit Oostenrijk bent uitgewezen.'
Ik stond op en keek uit het raam. Het was donker, maar het mistte niet meer en de windbewogen takken wuifden mij toe.
'Gaat u zitten,' zei hij ironisch, 'u hebt geen haast. Uw trein gaat pas om 22 uur 25. De eerste stopplaats is Bratislava in Tsjechoslowakije, en u springt er vast onderweg niet uit. Tot het vertrekuur zult u genoegen moeten nemen met het gezelschap van twee agenten in burger. U mag rondwandelen, eten, drinken, maar niet telefoneren en met niemand spreken. Onze agenten hebben een karige onkostenvergoeding en daarom verzoek ik u geen dure tenten binnen te lopen, tenzij u ze vrij wilt houden. Servus. Hier zijn uw sigaretten. De rest van uw eigendommen krijgt u beneden.'
Toen de trein vertrok, riep een van mijn twee begeleiders door de stoomwolk heen: 'U boft, u kunt weggaan. Wij blijven wel hier..'
Ik had zeker geboft; ze hadden me netjes behandeld, maar voornamelijk omdat de Oostenrijkse staat op dat ogenblik geen slechte pers in het buitenland kon gebruiken. Want K. had woord gehouden, zoals altijd. Later hoorde ik, dat er die morgen tussen elf en twaalf uur zes buitenlandse correspondenten bij het hoofdbureau van politie hadden opgebeld om naar mijn arrestatie te informeren.
Ik herlas de copie van het politievonnis. Een rechter was er niet

aan te pas gekomen, een verdediger evenmin. Dat was de nieuwe rechtspraak der beleefde barbaren. Uitgewezen, levenslang, als staatsvijandelijk. Wat was die staat? De heer Schussnigg, die de kindertjes verplichtte elke dag bij het uitgaan van de school hun magere armpjes op te heffen en daarbij met schrille stemmetjes 'Österreich!' te roepen? Neen, deze staat was het door Hegel vergoddelijkte monster, dat zijn onderdanen gebruikte als bouwstenen, bijeengehouden door de mortel van de dwang; en wie zich niet aanstonds voegen liet, werd onthoofd door de scherpe troffel van het politie-apparaat. En de Oostenrijkse staat was nog maar stuntelig amateursgemetsel vergeleken bij de granieten dwangburcht die Nazi-Duitsland bouwde en Stalin-Rusland reeds lang gebouwd had. Ook Mussolini-Italië vermoordde vrolijk het Romeinse recht. Europa was groot geworden, eerst door saamhorigheid in geloof en toen door de speelruimte die de vrije persoonlijkheid kreeg. Nu verminkten de dwingelanden de persoonlijkheid en daardoor vermoordden ze Europa.

Levenslang uitgewezen. Niet Nederland maar Europa was mijn vaderland geweest. Ik dacht aan het Tiroler bergdorpje Kals, aan mijn werkkamer die uitzag op de Grossglockner, over het vredige kerkhof heen. Daar had ik mijn 'Oriënt-Express' voltooid, zoals ik in een ander Tirools dorp, Innervillgraten, 'De Druivenplukkers' had afgeschreven. Ik voelde me er thuis; de mensen waren vriendelijk en lachten traag maar van harte. Ik had langs drie routes de Grossglockner bestegen, één keer in een sneeuwstorm. Hij was een van mijn bergen; nu hadden ze hem mij afgenomen. Dat was de nieuwe leer van Europa: de staten beroofden hun burgers, terwille van eigen grootheid.

Ik kende toen nog enkel Europa en dacht in Europese termen. Later pas zou ik ontdekken, dat Europa, het verwaande, niet meer was dan een kleine provincie van de wereld. Maar terwijl de trein door de nacht voortsnelde op Pressburg aan, schrok ik van de zekerheid die mij voor het eerst doordrong, dat Europa in dubbel

gevaar verkeerde. De democratieën, bezeten door oorlogsangst, verrieden de beginselen der democratie; op ditzelfde ogenblik liepen de Italianen een Abessynië onder de voet, dat Frankrijk en Engeland uit lafheid aan Mussolini hadden overgeleverd. En binnenslands hadden andere democraten zich niet op weten te werken tot het besef, dat er rechtsgelijkheid moest zijn voor alle staatsburgers, ongeacht hun ras en afkomst.

De trein stopte. 'Bratislava! Bratislava!' Ik pakte mijn bagage en betrad de bodem van een staat die onder democraten als model gold van democratie. Maar zelfs de edele Masaryk had zich nooit kunnen bevrijden van de historische infectieziekte die rassenwaan heet. Ook hij had nimmer een poging gedaan om de drie en een half millioen Duitsers in Sudetenland als derde staatsvolk te erkennen. Ze waren 'minderheid' gebleven met alles wat dit woord opriep aan wrok en haat.

Ik nam een kamer in het grote hotel aan de Donau, waar het hele personeel voor de Tsjechische geheime dienst werkte, omdat het er wemelde van internationale spionnen. Op het nachtkastje stond een telefoon. Ik belde Rudie en vroeg of ze de volgende middag de trein van 2 uur 17 naar Pressburg kon nemen. 'Natürlich, Liebstes!' kwam haar stem, vrolijk als altijd. Toen belde ik mijn Praagse collega op en deed hem het verhaal. De volgende dag verhuisde ik naar een twee-persoonskamer. Het kamermeisje vroeg of de dame, die ik verwachtte, blond of donker was? 'Eergisteren was ze nog blond,' zei ik. 'Laten we het daar dan maar op houden,' glimlachte ze, en bracht mij naar een kamer waar boven het bed een baldakijn was uitgespannen van donkerblauw fluweel, gevoerd met lichtblauw gaas.

Rudie was er verrukt van; ze hield van kleuren die haar blondheid flatteerden. En niet alleen haar haar was blond maar ook haar huid en haar hele wezen. In haar onbezorgde lachende blondheid omarmde ik het verloren Oostenrijk. Maar de volgende morgen, toen ik in de Tsjechische krant het berichtje van mijn eigen uitwij-

zing las, drong vaag het besef tot mij door, dat ik niet kon doorgaan op twee borden te schaken.
Ik herlas het materiaal dat ik, dank zij de goede zorgen van mijn vriend K., prompt op het afgesproken adres in Bratislava had teruggevonden. De arbeidersvrouw Paiker, 50 jaar oud, kankerlijdster: vijf jaar zware kerker, nadat de politie in haar karbies een illegale 'Arbeiterzeitung' had gevonden. De arbeider Stwarnig: vijf jaar zware kerker, omdat hij geld had ingezameld voor de hongerende familieleden van politieke gevangenen. In de gevangenis aan de Rossauerlände, waar ik zo beleefd was ondervraagd, zaten twaalfhonderd mannen en vrouwen. Ze kregen zelden een bad en nooit een nagelschaar. Toen een paar van hen de gevangenisdokter om zo'n onontbeerlijk instrument vroegen, antwoordde hij: 'Jullie hebben toch niets te doen. Bijt je nagels maar af.'
Enzovoorts, bladzijden vol, die ik de dag daarop, in de vrijheid van een geriefelijke hotelkamer, tot een artikel zou gaan verwerken. Waarom? Omdat ik een politiek wezen was dat een ethos aanhing en zich druk maakte om een ideaal, dat op een zedelijk beginsel rustte. Maar als individu leefde ik voor mijn eigen plezier, en daar school iets scheefs in. Mijn geest begon gewillig te worden, maar het vlees was zwak, en tegelijk o zo sterk. En ik bleef de hemelsblauwe kamer een nacht langer bewonen dan strikt noodzakelijk was.

BERGEN

Het schoonste huis van mijn herinneringen heeft rode kantélen en kristallen muren. Het rust onrustig op krakende fundamenten van zeegroen ijs en elk venster is een windharp, bespeeld door een storm die oud is als de wereld. Het bezit een bedriegelijk vredige voorhof van hellende weiden, vol wilde rode rozen en middernachtsblauwe gentiaan, besproeid door fonteinen van dartel wit water. Maar de staatsietrap naar omhoog, die voorbij de laatste bloem begint, is een wilde ruïne van brokkelende treden en waggelende balustraden. Het is een huis dat de mens vijandig schijnt, want bij de nadering der granieten wallen werpen onzichtbare handen lukraak stenen naar omlaag, en de witte voorpleinen verbergen holle afgronden, listig afgedekt door de stille onschuld van witte sneeuw. Elke keer als ik mijn huis bezoeken wil moet ik het hijgend veroveren, en ik kan er nimmer zonder lijfsgevaar langer verblijven dan één glanzende zomerdag. Want elk onweer brengt een vuurwerk dat de dakvorst verpulvert, en elke heldere sterrenacht een vorst waar de stenen van kermen. Zo is de schijnbare eigenaar er een opgejaagde bezoeker, die vanuit de verwoeste hallen één onrustig oog op de hemel houdt gericht, waar wind en wolken hun voortekenen schrijven. Maar toch is dit huis boven de wolken mijn wettig eigendom, omdat ik het telkens opnieuw met moeite bestorm; en als ik het niet bezat, dan zou het leven in de dompige vlakten mij ondragelijk zijn.

Bijna elk mens bezit een dergelijk geheim verstek voor zijn dromen, een voor ieder ander onvindbare toevlucht waarheen hij uitwijkt wanneer het leven van alledag hem benauwt. Voor de een is het de muziek, voor de ander de godsgedachte. Voor mij zijn het de bergen, in mijn geest muziek en godsgedachte tegelijk. Ze hebben een grote rol in mijn leven gespeeld en dit hoofdstuk moge daarom in het geheel van dit boek onevenredig lang lijken. Maar

diep in mij glanst de overtuiging (mystiek van oorsprong en dus onbewijsbaar), dat mijn eigenlijke leven pas boven de sneeuwgrens begint. De enkele aanschouwing der bergen brengt sommige mensen een diep geluk en een grote vrede. Maar tot dit contemplatief alpinisme ben ik pas in staat, nadat ik de berg eerst bedwongen heb met hand en tand, nadat ik mijn kleine, vergankelijke kracht gemeten heb aan de grote, brute, eeuwige kracht van rots en ijs.

Dan, na volbrachte tocht, ga ik op een steen zitten aan de top van het laatste sneeuwveld dat omlaagleidt naar de zatte, groene wereld die bevolkt is met mensen en huisdieren, en waar men leeft volgens de wetten van nut en redelijkheid. Urenlang heb ik mij afgetobd in een gevecht, dat mijn verstand in de vlakte zou schuwen, om eindelijk de voet op een stuk steen of een brok ijs te zetten dat hoger is dan een ander. De berg, die ik bevocht, was werkelijkheid en schijn tegelijk; de eigenlijke berg droeg ik binnen in mij.

In werkelijkheid vocht ik met mij zelf, met mijn lafheid en luiheid en angst voor het gevaar. Maar nu is de tocht volbracht; en het loon der overwinning is een gelukzaligheid die door de diamanten kristallen der sneeuw voorgoed in de glasplaat der herinnering wordt gegrift. Nu kan ik elke avond voor het slapengaan de tocht herhalen, in een lichtvoetige herinnering die lachen kan om voetzeer en uitputting, om honger en dorst en duizeling op messcherpe graten.

In menige bergketen op aarde heb ik rondgeklommen en skigelopen: in de Poolse en Tsjechische Hoge Tatra, het Bulgaarse Piringebergte, de Ida-keten op Kreta, de Rocky Mountains in de Amerikaanse staat Arizona, de Pyreneeën, de Gross Glocknergroep, het Berner Oberland, de Walliser Alpen, de Dauphiné. Maar wanneer ik aan bergen denk, dan verrijst boven de blauwe horizon der dromen toch altijd en allereerst het machtige, witnaakte brok kristal, dat de naam Mont Blanc draagt. Zodra ik de

Witte Berg voor de eerste maal zag opdoemen, hoog en rondgekoepeld boven het blinkend dreigement van zijn wilde gletscherstromen, herkende ik, gegrepen door een bovenwerelds heimwee, de geboortegrond van een mythisch voorgeslacht, de keizerlijke paleizen van onze verste herkomst, de lichtende plekken die ik toen nog nooit betreden had, en toch beter kende dan alle huizen waar ik ooit had gewoond. Vele malen moest de berg mij met zijn stormen, steenslag en lawines vernederen tot bange, menselijke kleinheid, voor ik de titanische droom opgaf – met mijn verstand, maar nimmer met mijn ziel.

In dit Mont Blanc massief, met zijn strenge architecturale opbouw en zijn ontzagwekkende gletscherwijdten, waarin men kan ronddolen als ware men verdwaald op een vreemde, witte, gestorven ster, vond ik de vereniging van schoonheid en mysterie die ik had gezocht. Dit was het landschap van mijn ziel. En ik was weldra zo behekst door de Witte Berg, dat ik enkel aan die betovering kon ontkomen door haar te bezweren met woorden. Om de Mont Blanc kwijt te raken moest ik er een boek over schrijven. Bij de oudere gidsen in de vallei van Chamonix sta ik nog altijd bekend als de 'monsieur, die met Luc de Mont Blanc deed in de winter toen de rum bevroor'. Dat was de winter van 1929 op '30, toen Luc Couttet en ik tijdens de enige winterbestijging van dat jaar op de 23ste februari de top van de Mont Blanc bereikten in een stormvlaag van vliegende ijskorrels die als een trommelvuur tegen onze windbrekers raasde. Toen we onder de tophellingen bij onze ski's terugkwamen, haalde Luc uit de binnenzak van zijn Canadese mackinaw een flesje met rum te voorschijn: het was te koud om te eten en dus leek het aangewezen een slokje te drinken. De thermosfles met thee in de achtergelaten rugzak ontzegde ons dit genot, want hij was gesprongen en in een bruinige ijskegel vol glasscherven veranderd. Maar ook de rum was in vaste toestand overgegaan. De goede Chamoniaardse dokter Agnel, die mijn negen bevroren vingers behandelde, stelde later het alcoholge-

halte van de ontdooide rum vast (waarschijnlijk ook met behulp van zijn verhemelte, want ik zag van het flesje geen druppel terug) en kwam tot de wetenschappelijke conclusie, dat het op de top minstens 45 graden Celsius gevroren moest hebben.
Het zou zes jaar duren eer ik de Mont Blanc een nieuw bezoek kon brengen. Om half zes vroeg op een zonnige augustusmorgen deden Luc Couttet en ik een dutje op de top en de rook van mijn sigaret steeg dun en recht omhoog. Ik woonde toen al maanden in mijn geliefde dal. Toen ik een contract sloot met 'Het Volk' had ik bedongen, dat ik na een jaar journalistiek zes maanden vrij zou krijgen om een boek te kunnen schrijven. Een paar maanden na mijn uitwijzing uit Oostenrijk was ik vrij om te gaan waar ik wilde, onbekommerd om de voortzetting der politieke schurkenstreken waar ik een jaar lang achteraan had moeten hollen. Ik ging in een oude boerderij wonen in het gehucht Les Moussoux boven Chamonix, vlak tegenover de Mont Blanc. Ik wist wat ik schrijven wilde: de geschiedenis van de eerste bestijging van de Witte Berg in 1786. De stugge, boerse kristallenzoeker Jacques Balmat en de intellectuele, ambitieuze dorpsdokter Paccard waren allebei even bezeten geweest van de Mont Blanc. Op de achtergrond van het boek moest de berg staan met zijn eeuwig geheim. Maar er naar kijken was niet voldoende. De berg moest mij teisteren zoals hij het de eerste bestijgers had gedaan. Ik moest mij door stormen laten geselen en na lange tochten het lood der uitputting in mijn leden voelen. Om stormen te kunnen proeven deed ik een veertiendaagse wintertocht per ski door de Franse Alpen, van Nice naar Chamonix, en daarna de 'Hoge Weg', per ski van Chamonix over Zermatt naar Saas Fee, een acht-daagse tocht over hoge gletscherpassen. In de zomer maakten Luc en ik alle tochten van Balmat en Paccard, die in de kronieken vermeld stonden, en vele andere. Ik zal ze niet opnoemen: de bergen hebben mij nederigheid geleerd, en er is niets vervelenders voor de niet-alpinist dan de opsomming van alpine wapenfeiten, die hun kleur en vorm

verliezen gelijk een navertelde film. Maar ik wil een uitzondering maken voor het verhaal over mijn wintertocht door de Franse Alpen, dat ik, vóór ik aan de roman 'De Grote Verwildering' begon, als een soort vingeroefening schreef. Want deze tocht, die tegenwoordig slechts bij hoge uitzondering eens in de zoveel jaar wordt gemaakt, was niet enkel een skireis, maar vooral een bezinning op het geheimzinnig wezen der bergen.

Eerste etappe: St. Etienne de Tinée-Jausiers over de Col de Pelousette (2586 m)

Onze tocht over de bevroren sneeuwvelden der Franse Alpen begon met een bloemenfeest. Het was half februari en toen we in Chamonix in de trein stapten, vroor het fel. Na een nacht boemelen stapten we tegen de middag uit in Nice. De bewoners van dit lente-lauwe oord keken vreemd op van de twee in bruine wol geklede barbaren, die, met de saamgebonden ski's op de schouder en gebogen onder zware rugzakken onwennig over het naakte asfalt schoven. Bij het omslaan van een straathoek liepen we in de uitgestrekte armen van een verkeersagent, die ons met zuidelijke welsprekendheid de doorgang naar de oude stad belette. Zodoende kwamen we midden in de beroemde carnavalsoptocht van 'La Bataille des Fleurs' terecht. We moesten er nolens volens in meelopen; want de drommen mensen aan weerskanten van de straat dachten blijkbaar dat we in de optocht thuishoorden als alpine delegatie. Men juichte ons toe als onverwacht extra nummer, en als we probeerden door de menigte heen te dringen werden we lachend teruggeduwd. Daarom misten we bijna de autobus die ons de Zeealpen in zou brengen naar het beginpunt van onze tocht.
In het vallende donker turen we gespannen door de voorruit, in een hongerig verlangen naar sneeuw; maar ook boven de duizend meter blijft de weg geel onder het schelle licht der koplampen.

Het water wordt wilder, de kloof kouder. De rotsen krijgen ruwe baarden van ijskegels. En dan, eindelijk, sneeuw, dun en glazig als de suikerlaag over een zandgebakje. St. Etienne-de-Tinée, 1097 meter.
In het restaurant zit een blonde Alpenjager op een stuk gekookt rundvlees te kauwen. Wanneer hij er doorheen is horen we zijn ontmoedigend sneeuwrapport. De Pas de la Cavale, waar we morgen over heen willen om het dorp Larche te bereiken, is evenals de Col de la Noire, twee etappes noordelijker, voor de grenspatrouilles verboden wegens lawinegevaar. Maar wij blijven koppig; we willen niets veranderen aan het mooie traject dat we thuis op de kaart hebben samengesteld. En nog voor de dageraad zijn we op weg, onder een sombere hemel die haar glorie van gisteren vergeten heeft.
Door een nauwe vallei trekken we op een nevelbank aan. Doch de storm der hoogten heeft ons beiden al zo dikwijls geramd dat we het eerste witte gedwarrel vol zielerust door de kloof zien razen. Toch is de vallei met recht een dal van verschrikking. 'Malamorte' zegt de stafkaart; en de lawines die het zomerpad bedolven hebben, zijn het bewijs voor dit dreigende woord. Op een afstand van vijf kilometer tel ik er zeven en twintig. Twee, van tegenovergestelde dalwanden omlaaggestort, hebben elkaar ontmoet midden boven de beek, en de persing van weerskanten heeft de sneeuw omhooggestulpt tot ijzige torens.
We sukkelen verder door het onduidelijke spoor dat de soldaten van het grensfort door de hardgevroren modder hebben uitgetreden. Ziedaar het tegenbeeld van de verrukkelijke poedersneeuw die de aanplakbiljetten der reisbureaux in mauve en lichtroze tonen bezingen.
Acht uur. Een dorp van vijf huizen: Bouzieyas. Aan het eerste huis hebben humoristische Alpenjagers een bordje gespijkerd: Rue de l'Extrème Orient. Achter het vijfde huis eindigt inderdaad de wereld. En dit is het begin van onze zonnige droomtocht: een

langzaam voortschuiven over het ondergesneeuwde kerkhof van Bouzieyas, tussen scheefgewaaide kruisen door, waar de sneeuw korrelig op vastvriest. Wat helpt daartegen, behalve luidkeels zingen? We zijn trouwens vrolijk om nog een reden: nu het sneeuwt is er op de uiterst steile Pas de Cavale nog meer lawinegevaar. Dus trekken we naar de Col de Pelousette en die is tachtig meter lager! In het vooruitzicht tien minuten minder te hoeven stijgen gaan we de sneeuwhelling fluitend te lijf.

Ze is weerbarstig en breekt als karton als we de ski met een klap neerzetten om houvast te zoeken voor de volgende tred. Onder de korst ligt poedersneeuw en daaronder weer de harde laag van de voorlaatste sneeuwval. Elke stap kreunt de geschiedenis van het weer in de laatste weken. Wanneer we te hard stampen brengen we de geschiedenis in de war; de laatste sneeuwlaag wil niets liever dan wegglijden van de voorlaatste om ons mee te sleuren in een jammerlijke, willoze daling: de lawine. Daarom maken we geen keren meer, maar persen ons met de kracht der armen recht omhoog in de vallijn van de helling. Hoe lang duurt dit hijgend gevecht? Om half zes verlieten we St. Etienne, om elf uur staan we eindelijk veilig op een plateau, vlak onder de pas.

'Bergpas: een verbinding tussen twee dalen,' zegt het woordenboek. Ramuz, in 'La Grande Peur dans la Montagne', zegt het schoner en beeldender: '...Waar een ongekende wereldhelft gekend wordt, in een plotseling opdoemen...'

Wat voor ons opdoemde was enkel een plat stuk sneeuw, dat bros afbrak; en daarachter een witte leegte, vol blindslaand gedwarrel. Zoiets als de rand van de wereld dus, zoals de oude Grieken die zich voorstelden, en waar zelfs Columbus' tijdgenoten nog voor rilden. De alpinist noemt dit sneeuwplat een 'corniche' (sneeuwkrul). De wind die hier zes van de zeven dagen blaast en ook 's nachts niet slaapt, heeft de sneeuw in een dun balkon boven de vallei vooruitgeblazen.

Ik stel mij voor hoe, op de rustdag na zes stormdagen, de wind

zachtjes geeuwend op dit balkon ligt uit te puffen. De wind heeft geen zwaarte. Wanneer hij zich lui omwentelt om naar de andere vallei te kijken, kerft er geen barstje door het sneeuwdek. Maar de onvoorzichtige skiloper zou door dit luchtig terras heentrappen om de seconde daarna met het losgebroken sneeuwstuk de kern te worden van een lawine. Daarom lopen we zoekend langs de rand van ons kalkwit balkon, met één been in de gekende wereld en het andere op de rand van de ongekende. Veel verschil is er niet: het zijn allebei sneltekeningen, met een prop vochtige watten op wit papier.

Daar: het balkon versmalt zich tot een platje, tot een dakgoot. We zien de helling van de ongekende wereld. Ze is steil als een kerkdak en ligt vol losse sneeuw. We sjorren de ski's samen, boren de omgekeerde stok diep in de poeder en doen dan de eerste stap, aarzelend als een lentezwemmer, die zijn tenen argwanend uitstrekt naar het ijskoude water.

Het valt mee: de sneeuw pakt. Na vijftig stappen begint de helling te verflauwen en we zien links en rechts rotsen. Ski's aan! Stokken samen! Recht naar omlaag! Als het zicht beter wordt laten we de ski's lopen, want de helling ziet er nu tam uit (d.w.z. 25 graden steil). Ik ben vijf meter achter Luc, wanneer hij opeens verdwijnt alsof de sneeuw hem heeft opgezogen. Snel een bocht naar links om hem niet op het hoofd te vallen. Midden in de bocht snijden de ski's ineens geen sneeuw meer. Ik ben in de lucht, een seconde maar. Net genoeg tijd om mij opzij te zwikken; net genoeg tijd ook om Luc te horen roepen: 'Ik heb iets gescheurd...'

Er is pijn in zijn stem. Ik graaf mezelf uit en help hem overeind. Hij doet zijn linker ski uit en begint over zijn enkel te wrijven. Hij kan staan: niets verzwikt dus. De enkel wordt gezwachteld en dan gaat het weer naar omlaag.

De vallei wordt vermoeiend vlak. De witte rotsen rechts zijn bespikkeld met kleine zwarte lorken. Het lijkt alsof er donkere as overheen gestrooid is, zoals de landlieden in de lente doen om de

sneeuw op hun akkers gauwer te laten smelten. Luc vloekt vanwege zijn enkel en we vloeken allebei vanwege de lengte der vallei. Eindelijk zien we huizen of liever muurtjes. Het dak van de zomerstallen (want dat zijn het) loopt onmerkbaar in de vallei over. Een van de hutjes biedt net genoeg plek tussen sneeuw en dakbalk om naar binnen te kruipen. Eindelijk kunnen we droog eten: brood, spek, worst, kaas, sardientjes, een sinaasappel. En grote slokken rode wijn, die scherp smaakt naar het metaal van de veldfles, en met elke slok een zomerse warmtescheut door onze kille lichamen stuwt.
De etenstrommel gaat met een klap dicht. De sneeuw buiten wordt blauw. In de vroege schemer landen we precies elf uur na ons vertrek in het dorp Jausiers.

Tweede etappe: St. Paul-Guillestre, over de Col de Varce (2200 m)

'En?' zeg ik de volgende morgen tegen Luc, op het benedeneind van zijn bed wijzend. Hij haalt zijn pijnlijke poot onder de dekens uit en probeert er draaimolentje mee te spelen. Het lukt maar half. 'Sais pas...' zegt hij eindelijk. 'Proberen maar.'
Zo zijn die gidsen nu eenmaal. Wanneer hij de trap is afgehompeld toont hij mij triomfantelijk dat het per ski wel gaat, maar te voet niet. Van de twee hoge passen vlak langs de grens is nu geen sprake meer; wanneer het heel goed gaat halen we vandaag een spoorwegstation, Guillestre. Daar kunnen we verder zien. Om zes uur zitten we boven op een vrachtauto en stampen onze voeten warm tegen de kletterende melkbussen. Het vriest hard uit een blauwe hemel, en wanneer we het metaal van de bussen aanraken vriest het aan onze vingers vast. In het dorp St. Paul, 12 km benoorden Jausiers, glimmen de ijskegels aan de bronpijp. En tot onze vreugde begint hier meteen de sneeuw weer, donkergrijs stijgend naar witte graten, die lokkend oostwaarts wijzen naar de grens, naar de Col de la Noire. Daaroverheen ligt het spoor dat we

met onze vingers over de kaart getrokken hebben, koen en overmoedig, thuis in de verwarmde kamer, met een glas wijn naast ons en een sigaret in het hoofd. Maar de Col de la Noire is geen pas voor iemand die maar half weerbaar is. Daarom draai ik de grensbergen de rug toe. Ze lopen heus niet weg. Wanneer ik een volgend jaar terugkom zullen ze even strak en onverschillig in de viooltjesblauwe lucht staan, die er zo zoet uitziet alsof er nooit stormen doorheenrazen.
En het is daarom zonder de geringste gramschap dat ik naast Luc omhoogschuif langs de eerste bochten van de straatweg waarover 's zomers de autocars van de beroemde 'Routes des Alpes' snokkeren, en die daarom bestaketseld is met richtingaanwijzers, waarschuwingsborden, rode schijven van inhaalplaatsen, benzinereclames en meer dergelijk geblikker, in rood, groen, geel en blauw email, waardoor de weg er 's zomers uitziet als een Jaarbeursstand.
De moderne techniek heeft de berg overrompeld met zijn asfalt dat in haarspeldbochten de hellingen bekruipt en met zijn hokkerende bergbaantjes. De bergen dulden dit, de lange lieve zomer door. Maar dan begint hun fluisterend zacht verweer: de sneeuw. De vlokken dalen, dag en nacht. En wanneer de wind het uitzicht vrijblaast, is de techniek dood, verstikt, vermorzeld, verdwenen. Enkel de ski, dit uit bomen geboren natuurwerktuig, trekt zijn vergankelijk spoor over de bevrijde hoogten.
Maar midden in deze meedogenloze winter leeft de lente. Even kan ik de sneeuwbril opslaan zonder te hoeven knipperen in het schroeiende licht. Een ovalen plek aarde wordt donkergroen bevloeid door een dun laagje lispelend water. Onder de sneeuwlaag is de bron blijven leven en zijn stadige vloeiing heeft de drie meter sneeuw langzaam weggelikt. Het water staat vol schitterspetjes en ik blijf er getroffen naar kijken. Nu het geklepper der ski's over het morgenharde sneeuwdek zwijgt, hoor ik in de grote stilte ook het kleine gefluister van het water, de helle geluidjes die het uitstoot,

net als een dier in de nestharen. Het speelt met de grasjes, zoals kleine kinderen doen, en zingt van de lente.
Maar nog is de winter sterk. De zware schaduw die met ons meeliep en onze zwoegende tred belachelijk nabootste, met spillebenen, spillearmen en stokken, dun als draadjes – ze wordt vager en blijft soms honderden meters zoek, om dan plotseling weer naast ons te springen. Want de rustige hemel is weer een kampplaats geworden. Terwijl we vlak achter de pas in de luwte van een gesloten chalet zitten te eten, kijken we vol belangstelling naar het doorluchtig tournooi der winden. De horizon wordt beheerst door de drie duizend meter hoge Infarnet, een berg die de uitdagende zwaai heeft van een Himalaya-top. En nu krijgt hij nog trotser allure, want de winden buigen hem de wapperende struisveer der witte wolkenslierten rond het hoofd. De bovenwind is Oost; de onderwind Zuid. Door de sneeuwbril zijn de wolken die zij beide voortjagen zwart als een zomeronweer, en de zon wordt een krater waar zwavelgele vlammen uitspringen. Welke wind zal het winnen? Wij wachten liever niet op de uitslag van de strijd die niet tot ons vermaak op touw gezet is en daarom tot diep in de nacht kan duren. De vellen worden van de ski's getrokken, de glijwas wordt piepend gladgeboend en dan gaat het sissend door de diepe poedersneeuw van de noordhelling naar beneden. Luc rechtuit, om zijn zwikkende enkel te sparen, en ik in wijde bochten, om het genot van de glijvlucht zoveel mogelijk te rekken.
Een half uur later zijn we weer onder de mensen. Over de bevroren modder van het dorpsstraatje van Sainte Marie bonkeren we naar beneden en zwaaien af voor een café. De boerenkeuken doet dienst als gelagkamer en een vriendelijke boerin haalt grote kommen melk uit de bijkelder. We gieten er een scheut pruimebrandewijn in, opdat ze niet al te koud in onze magen zal vallen. We warmen onze ruggen tegen de potkachel en breiden de kaart op onze gestrekte benen uit. Ze leert ons met treurige gewisheid dat we van hier tot het station Guillestre nog tien km sneeuwvrije

weg hebben. Een onmogelijkheid voor Luc, die tijdens het dalen telkens zijn enkel heeft horen kraken. Maar net komt een boeredochter met knalrode wangen en paars zijden omslagdoek de krant van gisteren brengen en vertelt ons in haar rasperig dialect, dat twee km verder, in het dorp Vars, een vrachtauto op vertrekken staat. We metselen de ski's weer aan en schaatsen naar omlaag over de bevroren modder. Tot mijn diepe spijt houd ik geen tien seconden over om de oude Romaanse dorpskerk te fotograferen, die met haar vergulde front en vrijhangende klokken vreemd en kostbaar afsteekt tegen het barre winterlandschap. Schommelend op zakken vol aardappelen bereiken we Guillestre. Om zes uur krijgen we eindelijk de dorpsdokter te pakken. Hij bevoelt Luc's enkel. Bloeduitstorting en gescheurde spier. Luc moet de toer opgeven.

Wat nu? In de jaren dat ik samen met Luc in de Franse Alpen rondschooierde, zijn we zo aan elkaar gewend geraakt dat ik me de sneeuwvelden en rotsen enkel nog maar voorstel met zijn krachtige silhouet op de voorgrond. Een ogenblik denk ik er over de rest alleen te doen. Maar eenzaam zwerven door de bergen is dobbelen met de dood. In de Franse Alpen bij winter tenminste, waar elke pashoogte een Poollandschap is met als enig levensteken het wispelturig spoor van vos en sneeuwhaas.

Ik vraag Chamonix aan de telefoon. Alfred Burnet, een kameraad van Luc, belooft mij dat hij morgenochtend om vijf uur de trein zal nemen. 's Avonds om zeven uur zal ik hem te Briançon opwachten. Tussen Guillestre en Briançon ligt de Col d'Izoard, die ik dan toch maar in m'n eentje nemen zal.

Derde etappe: van Guillestre naar Briançon over de Col d'Izoard (2409 m)

's Nachts drie uur. De wekker, die tot verhoging der geluidssterkte in de waskom staat, doet onze dromen ratelend ineenstorten.

Luc, die pas om vijf uur op hoeft, blijft in bed liggen en volgt al m'n bewegingen. 'Vergeet de reserve-skipunt niet', zegt hij met zijn dralende stem. 'En pak de moerboutjes in, die ik voor je op tafel heb gelegd; je kan ze nodig hebben voorgeval het scharnier van de voetklem onklaar raakt.' Ik knik weer van ja. 'Heb je alle kaarten wel?' Ik tel ze; niets ontbreekt. 'En probeer vooral niet de wegrand te volgen,' hervat hij, 'maar ga recht door de kloof naar boven.' Ik beloof het. 'Maar beloof me vooral, dat je niet rechtuit naar beneden gaat!' Ook dat beloof ik.

Luc is bezorgd voor me alsof ik nog een skizuigeling ben. Ik weet zeker dat hij de hele dag in de trein m'n beenderen zal horen kraken. Ik troost hem: 'Je hebt me heus wel geleerd mezelf te redden.' Hij haalt aarzelend zijn ene schouder op: 'Je kunt nooit weten alleen... een ongeluk is gauw gebeurd. Kijk maar naar mij...'

Buiten dendert de melkauto aan. Ik gooi m'n ski's achterin en rijd vijftien km mee over de bijna sneeuwloze weg, tot dicht bij Château Queras. Daar sta ik, in de vale dageraad, eenzaam op de hardgevroren weg. Ik schuif mijn ski's in elkaar, haal een touwtje door de neusgaatjes en bind het aan mijn rugzak. De ski's huppelen gehoorzaam achter mij aan. De nacht is warm geweest en de wolken hangen laag. Maar de zon komt tussen koude windvlagen op en weldra is de hemel brandschoon. In een kwartier is het dagelijks winterwonder volbracht; de lijkblauwe sneeuw tintelt van leven. Het helle wit slaat alle andere kleuren dood met de scherpte van zijn milliarden kristallen. En het bovennatuurlijke helle licht verwart het schattingsvermogen: honderd meter schijnen er duizend, de afstand van het dorp tot de eerste bergtop lijkt oneindig. Een mens is een stip; een boom een streepje.

Ga daarom nooit met een lege maag op een eenzame skitocht. De sneeuw zal u radeloos verwarren. Zorg eerst voor een stevig zwaartepunt in u zelf. Het mijne bestond uit drie eieren met spek, een homp kaas, een pond brood en een kan koffie, die de dorpssmid van Brunissard met zijn vereelte handen op de zware eiken-

houten tafel zette. Ook de tafel zag er uit alsof hij vereelt was, vol ribbels, schrammen, knoesten en groeven. Het was koel onder het tongewelf van de oude woning; achter het tralievenster lag een vierkant zon, met één zoemende vlieg. De smid, zes en zestig jaar oud, de Dauphinese baret plat als een pannekoek op het hoofd, sprak mij aan met 'jongeman'. 'Jeugd moet klimmen.' zei hij met glimlachend oog, 'jeugd moet zich uitrazen.' En toen ernstig: 'Maar pas op voor de Casse Déserte en neem de kloof recht naar boven!'
De kloof begint een kilometer achter Brunissard. Hoog tegen de oostelijke wand is de zomerweg gebouwd, die in zes en dertig scherpe keren naar de pashoogte kruipt. Uit de dalzool, die bij de ingang nauwelijks plaats heeft voor een skispoor, rijzen ruige rode monolithen omhoog. Het smeltwater dat er in de zonnegloed langsdroop, heeft ze in de vorstnacht met ijsharde wiggen gespleten, en door de eeuwen van zomerregen zijn er honderden kanaaltjes in uitgelekt. Daarom lijken ze op de gedoornde knotsen van Hercules, en sommige, die spits toelopen, op afgebrande fakkels in wier rode stompen een zwakke vuurgloed naleeft. Telkens wanneer ik in de koele schaduw van zo'n voorwereldlijke titanenknuppel sta, puf ik uit en schuif dan weer verder in lange halen. Want aan weerszijden hangen lawinehellingen. De sneeuwstukjes stuiven er al langs omlaag; soms zijn het ronde ballen, die langs de skipunten rollen en dan eigenwijs en verwonderd aan het begin van de tegenhelling blijven steken. Vandaar mijn haast, ondanks de hete zon die mij dwingt een doek rond mijn hoofd te winden, als of ik een woestijnloper en de sneeuw brandend zand was.
Ik leg het spoor recht naar boven. Als ik na een groot uur buiten de ovenhete kloof geraak, geldt mijn eerste blik niet de wijde bergen, die krijtwit glimmen onder een doezelige hemel vol lage windveren, maar de dubbele lijn die mijn ski's recht door de steile sneeuw hebben geritst. Ik veeg tevreden het zweet uit mijn ogen en neem nu rustig de laatste helling. Een tot aan de isolatoren be-

graven telefoonpaal duidt mij dat ik op de goede weg ben. Meteen zie ik over de kim van de pashoogte heen de schuilhut al, en daarachter, roomkleurig in de stille verte, de bergen van de Dauphiné. Maar ik haast mij niet. Eerst laat ik de opwinding over de snelle stijging van mij afblazen door de koude wind die over de pashoogte vaagt. Hij joelt rond de hoge herdenkingszuil der militaire straatwegbouwers en heeft de namen der generaals, der edele gevers en de nummers der 'onsterfelijke 'regimenten vol ijsharde sneeuwknobbels geblazen.

Adieu, geteisterde obelisk! Dadelijk achter de pas begint de diepe luwte vol stuifsneeuw. De ski's strekken zich, als paarden in volle galop. Verrukkelijker dan de wildste hoefslag, schoner dan het regelmatigste motorengeraas is het geluid van deze snelle vaart: het sissen van de ski's en het zoemen van de wind die de stokken doet fladderen. Met de vuisten op kniehoogte en de ogen recht op het doel gericht veeg ik naar beneden. Een laatste zwaai, die de sneeuw in een halve maan rond mij heensliert en ik sta hijgend voor de hoge sneeuwwal rond de hut. De hutbaas, door mijn woeste kreten naar buiten gelokt, komt met uitgestrekte handen op mij toe. 'Bonjour, m'sieu... alleen?' Ik knik, ademloos. Hij laat mij aanstonds in de warme keuken, waar zijn vrouw net patatten aan 't schillen is. Ze hebben in veertien dagen geen mens gezien. Ik zit voor het venster en R., de hutbewaarder tegen de muur. Hij vertelt langzaam van een gems die hij in de rotsbreuk van de Casse Déserte heeft horen fluiten. De muur schijnt voor hem niet te bestaan; in het trillen van zijn zwarte wimpers is het trillen van de verte, wanneer de lucht op hete dagen zijn zonnedans uitvoert op het strakke koord van de horizon. Hij leeft hier de winter door met zijn kleine dappere vrouw, zonder kind of kraai, maar met zes kippen, twee honden, drie geiten en een lam. Het gedierte fladdert, kraait, blaat en blert in een soort grote kooi die op de keuken uitkomt. Welk een diepe verbondenheid, met de natuur en met elkaar, is er nodig om hier jaren te leven, in de eenzaam-

heid van steen en sneeuw, en dan nog verheugd te kijken alsof de zon een nieuwe, pasontdekte vreugde is, en de sneeuw een ongekend, glinsterend wonder! Wie zo leeft, moet diep liefhebben.
De zon draait naar het westen en ik moet gaan. De sneeuwwei wacht met haar myriaden glinsterbloemen. De wind sluipt lichter dan een eekhoorn door de lorketakken. De hemel is kristalhard en teerder dan bloemblaren. En met een juichende duw ben ik weg, om mijn triomf te vieren over de zwaartekracht, bij het stijgen mijn tegenstander en nu mijn bondgenoot.
De punten van mijn ski's die als vluchtende haze-oren boven de diepe sneeuw uitsteken, wijzen recht op een rode rots. De lucht zoemt in mijn oren als een bijenzwerm over een zomerveld. De rots raast op mij toe... De linkerski wordt uitgeschaard en loopt gehoorzaam naar rechts, moeiteloos draaiend als een zeilschip dat 'over' gaat. Wanneer ik de rechterski uitzwaai voor een bocht naar links, is de rots al een stompje geworden, een steen onder stenen.
Dwars over de steile golvingen schroef ik mij naar omlaag, telkens op één been rond de snel ingezette en weer teruggetrokken stok draaiend, in de welige, gewillige sneeuw. Hazen hebben hun schichtig slingerspoor door de blauwe schaduw der lorken getekend; maar ik heb geen ogen over om ze na te gaan. Het bos is vol gloeiend licht en ijskoude schaduw. De zon slaat mij haar brandfakkel schroeiend in het gezicht; de seconde daarna schramt de vorst in felle pijn langs mijn oren. Maar daar is de wei al, de lange leegte van enkel sneeuw, boven het gehucht Le Laus. Een kraaiende haan; hamerslagen; het tinkelen van een bijl op een houtblok; voorbij... De ski's rennen al naar een volgend dorp, door poedersneeuw die in de namiddagschaduw begint te verglazen.
De hemel is vol wolken, maar de wakken zijn groot en wijd. En het is in een zoel en gelig namiddaglicht, dat ik lang naar de toepasselijke naam op de cafégevel in het dorp Cervières sta te kijken: 'Café de la Victoire'.

Inderdaad, het was een glorieuze dag, een feest van zon, sneeuw en snelheid, na de bange stijging door de nauwe lawinekloof, waar ik onder hartkloppingen doorheensnelde.
En dan de hartelijkheid van mensen, terwijl ik de ene kom melk na de andere drink. Ze vloeit zoetjes over mijn uitbundige opgewondenheid heen en mijn strakke, vuurrode wangen beginnen te glimlachen: 'Neen, nog nooit heb ik zulke sneeuw gevonden!' De caféhouder, de twee douanebeambten en de klerk ter mairie, die rustig rond een liter 'rood' zitten, voelen zich gevleid. St. Moritz? Poeh! Geef mij maar de Col d'Izoard!

Vierde en vijfde etappe: Briançon-Nevache; Nevache-Valloires over de Col de la Plagnette (2519 m)

De volgende morgen om zeven uur ben ik op weg met Alfred Burnet. Alfred is een gids van de nieuwe school. In onbekend gebied doet hij geen stap zonder kaart. En hij kan haar lezen, al gaat het dan ook soms hakkelend. Hij bezit een Bézard-kompas, met een spiegel waar je je royaal in scheren kunt en heeft zichzelf de helft van de kunstjes bijgebracht die je met dit instrument op de kaart kunt uithalen. Dat is veel, aangezien de officierscursus, speciaal voor de Bézard, zes weken duurt.
Luc begrijpt veel minder van dit alles. Hij is een bergboer, met een berginstinct dat een stedeling doet oogknipperen van verbazing. Eens, op een hoog plateau boven Belleville, waar we geen van beiden ooit geweest waren, zagen we tussen de buien jachtsneeuw door drie passen. We hadden geen kaart. Welke van de drie voerde naar de reddende vallei? 'De rechtse,' besliste Luc. Het was zo.
Alfred vindt dit verkeerd. Hij wil begrijpen wat hij doet. En daarom zijn het van nu tot Chamonix elke avond lange beraadslagingen rond de stafkaart 1/50.000, met kompas en notitieboek. 'Twee uur stijgen op dertig graden tot hooihutten. Veertig minuten

op tien graden tot rotswand. Vanaf de laatste bomen op 340 graden tot meer. Daarna op 350 graden naar pashoogte.'
Ziedaar een voorbeeld van een stijgrecept dat nauwkeurig gevolgd wordt en dat we ook bij mooi weer precies nagaan, om straks, wanneer de nevel valt, geoefend te wezen.
Maar de zon is ons vandaag genadig. Tijdens de lange sjouwtocht naar Nevache is het enige levende wezen dat wij tegenkomen de pastoor, die met fladderende jaspanden vlak boven de sneeuw schijnt te drijven: net een laagvliegende kraai. De kerkjes waar hij 's zondags zijn ambt uitoefent liggen mijlen ver uit elkaar, mijlen van diepe sneeuw. Hoeveel zweetdroppels heeft zijn zondagstaak hem vroeger niet gekost, toen hij te voet ging? Nu brandt de vreugde in zijn ogen terwijl hij de hellingen afbruist. Doet de bevrijding van de aardse zwaarte niet de gedachte in hem opdoemen dat de skiloop een menselijke benadering is van der engelen aardontbonden staat?
In Nevache ligt de sneeuw drie meter hoog op de daken. We versmaden het hotel en nemen onze intrek in de dorpsherberg. Aan een lange tafel vol wijnkringen zitten de boeren kalm te praten. Af en toe geven de dakbalken een harde knal. Dan trekken de drinkers hun wenkbrauwen op en knikken elkaar bezorgd toe. Ondanks de zondag is een heel stel bezig de daken af te graven: ze vrezen voor instorting. Wij kletsen over oude en nieuwe avonturen, met onze benen languit op de bank, midden tussen de gezellige rommel van een echt Frans huishouden. Op het buffet liggen de brokken brood uit te drogen tussen de stoffige schoolboeken van de kinderen. De busjes met specerijen staan bij gebrek aan ruimte in de koffiekopjes. Maar we krijgen een diner opgediend waartoe heel zindelijk Holland niet in staat is.
Het laatste uur voor de morgenschemering. De sterren schijnen de aarde eerst te naderen en dan plotseling weg te deinzen. We wikkelen de veldfles met hete koffie in twee truien, trekken de gebreide muts over de oren en klauteren over de glijbaan der hard-

bevroren straatjes het stille dorp uit. Achter het laatste huis staat eenzaam en treurig een lork, en daarachter is niets dan sneeuw. En over die sneeuw komt de dageraad, hard en helder. Eerst grijs, dan paars, dan lila en opeens okergeel. De zon!

We trekken de lange vallei in, eerst N.W., dan N.N.W., eindelijk N.N.W. ten noorden. Zodoende ligt onze koers loodrecht op het vlak van de stijgende zonneschijf. En daarom glijden mijn ski's urenlang over de schaduw van mijn lichaam. Ze is bultig en breed, en fladdert van boven als een losgeraakt zeil: dat is de rode doek die mijn nek tegen zonnesteek moet beschutten.

We worden geteisterd door de zon, die we straks wanneer de storm ons grijpt, bitter zullen begeren. Zon is dorst; vandaar dat we bij elke rustpauze de veldflessen hoger naar de hemel heffen.

Eindelijk uit de oven! Op 2000 meter hoogte verdeelt de vallei zich vingervormig in vijf richtingen. Wij stijgen omhoog naar de top van de duim. Nauwelijks aan de hitte ontstegen moeten we vechten tegen de storm. Bij elke draai van het steile spoor worden we heviger geramd door de wind. We naderen opnieuw de droomwereld der verbrijzelde rotskastelen, waar enkel wind en wolken wonen; de vervallen burchten op wier wallen de boze geesten uitstaren over het 'kwade land' der herders, dat zijn sneeuw ook in de zomerhitte niet verliest en waar geen grasspriet groeit; het nutteloos gebied, waarvoor ook de sneeuwhaas terughuivert; het land dat enkel doortocht verleent aan de dolle paladijnen der sneeuw, de dolende toerenlopers.

Hoe heten de toppen waar wij tussendoortijgen, voor we hijgend de vlakke Seuil des Rochilles winnen, waar de wind ons omlaagzuigt in zijn witte draaikolk? Hun namen staan netjes in de richting west-oost op de kaart geschreven. De dalbewoners hebben ze namen gegeven in een poging om hun steile onverschilligheid te bezweren, hun harde onmenselijkheid te vermenselijken: Roche de la Grande Tempête, Pain de Sucre, Rocher de la Moulinière. Het zijn namen die vleien of vloeken; namen die de rustige bur-

gers, diep beneden in de vallei, moesten bevrijden van de angst dat daarboven een nameloze wereld bestaat, die niets van hen afweet. Ze bestaat buiten hen om; zij bestond reeds voor de eerste menselijke schreeuw terugsloeg van hun steile wanden. In de korte koestering van de zomer komen de mensen en doen gemeenzaam met de rots; maar de rots kent hen niet. Hij kent enkel de ritseling van de sneeuw, eender van winter tot winter. De sneeuw, die water was en water wordt, en daartussen een blindslaande pracht; die in een dwarreling komt en in een fluistering gaat, de glanzende schakel in de dans der elementen.

En door dit tijdeloos gebied van wolken, wind, rots en sneeuw worstelen wij ons heen. Wat is een mens in die woedende dans der oerkrachten? Een doodmoe ding, dat vecht om lijfsbehoud.

Wij stampen onze ski's tot in de voetplaat in de sneeuw, omdat ze anders weggeblazen worden, en klimmen dan diep voorovergebogen naar een kleine schuilplaats die we ontdekt hebben, een plaatijzeren tongewelf dat een verlaten voorpost vormt van het ook al verlaten militaire kamp aan de andere zijde van de pas. Na vijf minuten graven is er plaats genoeg voor twee man. Daar eten we, want we hebben grote honger na zes uur onverdroten stijgen. De wind woedt verder. De schaduw onzer stokken, die vastgesjord staan tussen de voethoge sneeuwribbels, ligt als een krinkelend koord over hun witte golfkammen.

Op een dergelijk terrein lijkt de 'pijlsnelle skiloper' eerder op een hobbelpaard, en Alfred's Hoog-Savoyaardse krachttermen beginnen pas te luwen wanneer we weer gladde hellingen bereiken. Ze voeren naar de Col de Plagnette, die helder als een venster boven ons in de hemel staat; een prachtig venster met een marmeren kozijn, hardstenen zijwanden en een azuren toog als sluitstuk. Wij kijken er doorheen naar het nieuwe land dat ons tegemoetspringt, de Tarentaise. Maar het is gelijk het land waaraan wij pas ontstegen zijn, de Dauphiné: sneeuw, en boven die sneeuw wind, en door alles heen kou.

De daling. Wat gisteren, in de parelsneeuw van de Col d'Izoard, een dansen en glijden was, wordt vandaag een hortend gebolder met klepperende latten over knappende platen en stroeve dorpels. De knieën krijgen er de kramp van. Daarom rusten we na een uur opnieuw in een stukgestormde schapenschuur en denderen dan, in veel rukkerige draaien over de harde sneeuw, die hier door honderden skilopers afgeschaafd is, omlaag naar het dorp Valloire.

Zesde etappe: Modane-Pralognan over de Col de Chavière (2801 m)

Voor mij ligt het vel 'Modane' van de stafkaart. Het is smerig op de vouwen, wenkt mij toe met vier ezelsoren, staat vol nagelkrassen en potloodstrepen, is in de dwarste gescheurd en toont twee donkere wijnvlekken midden op een helblauwe gletscher. Ziedaar het gehavende vaandel dat we mee terugbrachten van onze stormtocht Modane-Pralognan, de langste zuid-noord-doorsteek van het gletschermassief de la Vanoise.
De soldaten slapen nog rustig wanneer we achter de kazerne om het bos intrekken. De hemel ziet er uit als een kletsnat aanlengsel van schoensmeer, de wind is zuidwest, en zelfs de beambte van een meteorologisch instituut kan zonder barometer, thermometer, hygrometer en weerkaart met het blote oog zien dat het sneeuwen gaat. 'Laten we tot de Chalets de Polset gaan,' oppert Alfred. 'Sneeuwt het hard, dan schuilen we daar en eten alles op wat we bij ons hebben; dat geeft een mooie lichte terugtocht.'
We lopen twee uur lang met de ski's op de schouder over hardgetrapte paadjes en kruipen dan de eerste de beste hooihut in om te eten. Juist als we aan de worst toe zijn begint het te sneeuwen, bedaard en deftig, en zo netjes en regelmatig alsof de vlokken door een zeef met nauwkeurig symmetrische gaatjes worden heengeschud; een sneeuw die zich niet in warrelingen rept, omdat hij de dag voor zich heeft. Het is trouwens pas half acht. We besluiten

verder te trekken tot waar het bos ophoudt. Dan kunnen we altijd verder zien.
Het hardgetrapte pad houdt op en na een dolage door het diepbesneeuwde bos bereiken we de hoogste wei. Het sneeuwt verder. De vallei wordt nauwer en de rotswanden dringen naar elkaar toe. Achter de rotspartij staan we voor een steile helling. De skistokken, waarvan er een tegen het sneeuwdek gelegd wordt en de tweede rechtop, geven een hoek van zestig graden aan. Dat is teveel voor een kruising per ski over de losse sneeuw. Met de ski's op de schouder proberen we te voet de wand te besluipen. Ganse plakken sneeuw brokkelen omlaag. 'Alfred, die helling bevalt mij niet.'
'Wanneer we elke tred goed vaststampen, gaat het,' zegt hij. Meteen maakt hij een schuiver. We kijken elkaar aan, knikken en plonzen dan recht omlaag naar de dalzool. Honderdvijftig meter hoogteverlies. Een half uur naar de maan...
De zon die daarnet nog vaag als een kaars door de mist brandde is nu uitgegaan. Wanneer we naar de rotsen aan de overkant kijken, weten we niet of ze er echt staan, of dat het onze herinnering is die ze daar neerzet. De vallei lijkt op een houtskooltekening, die met een veer is uitgeveegd: je ziet de kontoeren en je ziet ze niet. We speuren de tegenhellinkjes pas wanneer we er onze skipunten en neuzen in vastgeboord hebben. En aldoor die satanse sneeuw die in een ijskorst rond onze kragen koekt. Ze doorweekt de handschoenen en bevriest op het glas van het Bézard-kompas, dat ons uit de dwarreling redden moet. Wanneer de helling te steil wordt en Alfred, die het spoor aanlegt, haken moet slaan, wacht ik tot hij de bult overwonnen heeft, en kom dan snel en hijgend na om hem de nieuwe richting toe te roepen. Hij is blijkbaar vergeten dat we bij storm zouden omkeren, en ik wacht mij wel erover te spreken. Eindelijk een vlak gedeelte. Hier moeten meertjes liggen. We hebben er zo goed op aangestuurd dat we een paar meter verder zwijgend in de diepte zakken: de sneeuwkrul die, onzichtbaar in

de nevel, over de rand van het meertje hangt, heeft het onder ons beider gewicht begeven. Wanneer we de sneeuw uit onze ogen gepoetst hebben zien we opnieuw de wereld; wijd en vaag en leeg. Maar er is geen terugweg meer. We hebben een driehonderd meter hoge lawinehelling bestegen, in vijf haastige keren, terwijl de sneeuw uit het spoor omlaagrolde. Steiler dan dit komt er niet meer: de kurven op de kaart vertellen het ons. En die lawinehelling groeit in mijn gedachten tot een witte muur die de vallei achter ons afsluit. We kunnen alleen nog maar vooruit. We willen ook niet anders; maar zweren natuurlijk dure eden, dat we nooit, nooit meer met sneeuwstorm op weg zullen gaan.

Op 340 graden, N.W. ten N., staan twee steile houtskoolschrappen op het witte achterdoek getekend. Het schone uitzicht klopt met de kaart: tussen die twee vegen ligt de Col de Chavière. Maar de kaart, een ietwat nonchalante Franse stafkaart, vermeldt geen bulten waar de wind ons tegen op werpt, geen ravijnen waar we in omlaaggekwakt zouden worden, indien we niet voet voor voet vooruitslopen door het ongewisse, voorzichtig als dieven door een vreemd huis. Wat heeft de berg tegen ons, dat hij ons zo rauw bejegent? Wij wensen geen schuilhoek, wij vragen geen woning, wij willen enkel maar doortocht. De berg heeft niets tegen ons. Hij kent ons niet.

Hartebonzend van uitputting staan we op de sneeuwrichel die een witte schrap trekt tussen de twee dalen. De weg naar omlaag hoef ik niet te zoeken, want een rukwind tilt mij op en zet mij enige meters lager neer in de sneeuw. We dalen op 10 graden, N.N.O. ten N. Zodoende moeten we tegen de schuilhut oplopen die boven op de rots naast het Lac Blanc staat. Alfred glijdt voor mij uit en ik schreeuw hem de koers toe: 'Een beetje links! Goed zo. Nu een paar streken rechts! Vooruit maar!'

We laveren tussen ijsbrokken door die van de nabije gletscher omlaaggerold zijn en komen precies twintig meter naast de hut uit. Nauwelijks gunnen we ons de tijd wat te eten, want het donker

valt. Drie keer moeten we nog door het diepe ravijn klauteren. Dikwijls sturen we de ski's honderden meters ver zonder ze te zien, zo diep ligt de verse sneeuw. Het wordt nacht en mijn ogen vallen dicht van slaap en moeheid. Toch blijf ik vanzelf op de been, terwijl we lukraak de hellingen afglijden. Zoveel honderden hellingen en bulten herinneren de spieren zich dat ze nu werktuigelijk hun evenwichtstaak verrichten.
Lichten. Een dorp. Pralognan. In het hotel vallen we midden in een gezelschap keurige Parijse wintersportelingen. Met onze verbrande hoofden, moede trekken en kletsnatte kleren zien we er uit als wilde dieren van een uitgestorven soort. Een half dozijn grocs (drie de man) jagen weer gloed door onze ijskoude druipende lichamen. Dan slapen we als blokken, in de rustige overtuiging dat er morgen toch niets te beginnen valt. Maar de pas hebben we!

Zevende etappe: Champagny-Bourg St. Maurice over de Col de Chiaupe (2495 m)

Een natte klieder valt uit de lucht, vier dagen lang. Dan draait de wind in de nacht naar het oosten. Onder een schone blote hemel marcheren we van Pralognan omlaag naar Planay, klimmen zwetend door de walm der metaalfabrieken naar boven en rusten lang tussen de bottende elzenstruiken op de zuiderhelling. De zon gaat verdacht duister onder in een rare westerhemel vol wanstaltige gedrochten: egels, poliepen, stekelbaarsjes, wilde zwijnen. Of we dan nooit vast weer krijgen?
We slapen in Champagny-le-Haut, 1400 m. Het is een dorp dat nog een eeuw terug leeft. De herder haalt bij de dageraad uit elk huis de geiten op en vlak voor avondval keren ze blèrend terug, een lange reeks zwarte stippen op de witte sneeuw. De herder loopt voorop met lange bedachtzame schreden. Zijn handen, die hij op zijn rug gevouwen houdt, spelen met een crocus. De geiten trippelen hem haastig achterna en het laatste avondlicht glimt in

hun gele pupillen. Elk kent er zijn stal; de herder hoeft zich niet eens meer om te keren. Hij weet dat ze vanzelf links of rechts afbuigen en dan kopschuddend naar binnen stappen, zich schurkend tegen het schot waarachter de koeien staan. Aan het eind van het dorp zijn nog drie geiten over: de zijne. Hij melkt ze, hakt een stuk van het keiharde brood af, dat eens in de veertien dagen gebakken wordt, weekt het in de melk, eet zijn eenvoudig maal en gaat dan naar bed. Om vier uur is hij op; om vijf uur loopt hij voor zijn drie geiten uit het dorp door, met lange bedachtzame schreden. Wanneer hij zich bij de drinkbak omdraait, loopt er een kudde achter hem. Hij kijkt of er geen paar horens ontbreekt en tijgt dan de kale noordhelling van het dal op, waar enkel de sneeuwrand van het pad nog een witte streep doorheen trekt.

Want de sneeuw houdt het niet op deze helling. Ze is vijfhonderd meter hoog, zestig graden steil en ligt pal in de zuiderzon. Na elke storm ruist de sneeuw met dof geraas omlaag langs het gras, dat plat naar beneden gekamd ligt. Alleen de scherpe geitepoot vindt er houvast; de spijkerschoenen glijden er hulpeloos van af. En vergeleken bij die geiten zijn wij onhandige olifanten, met onze brede laarzen, onze rugzak, die ons bij elke steile stap omver wil trekken en onze geschouderde ski's, die telkens èen nijdige por tegen de helling geven. Dit laatste natuurlijk net op het ogenblik dat we op uitglijden staan. Maar geduld overwint alles. We stijgen voetje voor voetje en trappen met de bespijkerde schoenpunten telkens gaten onder het lange viltige gras. Dat is nu de stijging, waarover we gisterenavond zo hovaardig deden: '1100 meter stijgen? Een peuleschil... drie uur hoogstens!' En nu, na twee uur zweten, zijn we 500 meter boven het dal al buiten adem.

Het dorp ligt diep onder ons, op de bodem van de dalketel. De beek glimt in de dageraad als een krinkelende strook zilverpapier; de huizen zijn een uitstalling van kleurige doosjes, dicht op elkaar neergezet om de eentonigheid van de witte vlakte te breken. Dan draaien we ons om naar de brandende sneeuw. We

hebben alweer genoeg van het tamme dorpsbedrijf. Ik weet het, we zijn ondankbare honden. Wanneer het stormt juichen we als we een huis zien; maar zodra de zon schijnt smalen we er van honderden meters hoog op neer.

Daar schuiven we weer, geduldig onder de zon door, met enkel de wind als geleide, ons verheugend over de harde welving van de sneeuwgraat, die we bedwingen moeten om weer een nieuw land te ontdekken dat plotseling voor ons zal staan met de verwarrende veelvormigheid van zijn pijlers, zijn torens, zijn koepels en zijn wallen.

Diep in de Sahara liggen uitgestorven steden waar ontdekkingsreizigers hun leven voor waagden. Met geschroeide voeten en verdord gelaat bereikten ze hun doel en soms hadden hun verbrande ogen geen tranen meer om hun teleurstelling te bewenen wanneer de stad hunner dromen een luchtspiegeling bleek te zijn. Maar wij stijgen elke dag met de morgenheldere zekerheid te middag opnieuw een zonbeschenen labyrinth te ontdekken, vol wonderlijke kronkelstraten van witte sneeuw.

Op de pashoogte staat een halfbedolven kruis. In zijn schilferige armen vangt het de hoogste berg van ons werelddeel: de Mont Blanc. Alle bergen rond ons staan hard en kantig in de lucht, alleen rond de top van de Mont Blanc is het een wieling van wolken, die het fonkelend geheim der hoogste hellingen verbergen.

Nog is hij ver; twee en een halve dagreis. In de zomer dan. Want in de winter is de eerste halve dagreis snel volbracht. We trekken de vellen van de ski's en cirkelen door de windverstijfde poedersneeuw omlaag. Nog staat de Mont Blanc als een purperen wolk op de horizon, maar dan verliezen we hem in de razende daling door een dalketel die aan weerskanten door lawinewanden bedreigd wordt. Het licht geeft een gloed die de zomer niet kent; iemand die nog nooit deze sneeuwschittering gezien heeft, zou bang zijn er zijn handen aan te branden.

We stoppen bij de eerste beek om water te scheppen. Water, dat

even koud en helder is als de wind der hoogten, en dat prikkelend pijn doet in het voorhoofd wanneer het door het keelgat klokt. Ik weet het; het is slecht voor de buik, maar er is nu eenmaal geen genieting of ze is ergens slecht voor.
We rusten languit op een warme rots en scheppen kinderlijk behagen in ons kronkelend spoor dat onze gedachten nog steeds met de pashoogte verbindt. Dan wiegen we door het lorkenwoud vol vogelgezang naar beneden, tot het mooie dorp Nancroix. Een wandeling over sponsige hellingen vol fluisterend dooiwater brengt ons naar Landry. We zijn fris voor morgen; vandaag waren we 'maar' acht uur onderweg. Want Landry ligt één spoorstation voor Bourg St. Maurice, het uitgangspunt van de voorlaatste, langste en kwaadste pasoverschrijding: de Col de la Croix du Bonhomme en de Col du Bonhomme.

Achtste etappe: Bourg St. Maurice-Contamines, over de Col du Bonhomme (2483 m)

Er zijn van die nachten dat ik bang ben voor de berg; dat mijn ellendige laffe vrees van vlaktemens naar boven krinkelt als een worm uit de aarde. Nachten zonder sterren, met hete puffen wind die storm voorspellen; nachten wanneer de rugzak een dwangarbeiderslast lijkt en het hart tegen de adamsappel hamert lang voor het gevaar te zien is. Op zo'n nacht togen we door de stille straten van Bourg St. Maurice. Het was 1 maart, half vier in de morgen en de thermometer wees tien graden boven nul. Een schandaal! Weliswaar ligt Bourg St. Maurice slechts op 870 meter, doch dat was geen voldoende verontschuldiging voor de tropische hitte. We hadden geen lenteluwte nodig: onder de zware draaglast liepen we voldoende warm. Onze ski's hadden we kruiselings over de rugzak heen geklemd, en toen we een witgekalkte huismuur passeerden waar een lantaarn zijn licht op wierp, zag ik twee wanstaltige bultenaars die diep voorovergebogen hun kruis droegen

– het kruis hunner sneeuwwoede, die wel eens voorgoed versmoord zou kunnen worden in een lawine.

De weg van Bourg St. Maurice tot les Chapieux, aan de voet van de Col du Bonhomme, is vijftien kilometer lang. Dertien kilometer daarvan zijn bergkloof en lawinehelling. Vandaar dat we de nacht voor dit traject hadden uitgekozen. Landschappelijk schoon zouden we niet veel missen.

Bij Bonneval-les-Bains begint het te grauwen. Het vrijgeveegde asfalt houdt op en we ploegen per ski verder door de erbarmelijk smeltende brij. Met de volle dageraad zet de wind in, koud en heftig. Bij elke wegdraai wordt het sneeuwdek steviger. Nu malen wij wat om de lawines! Alles wat vallen kan is trouwens al naar beneden gekomen. Tussen de sombere bergen, onder de lichtloze hemel, ziet de besmeurde vallei er uit als een morsige tafel die men vergeten heeft af te ruimen. Na vier en een half uur zwoegen bereiken we het 's winters onbewoonde gehucht les Chapieux. Ik denk aan wat de Saussure in zijn 'Voyages' schreef:

'Zodra men op de top van de berg (de Bonhomme) is, ontdekt men het dorp waar men moet slapen. Het ligt zo diep onder iemands voeten dat men het op de bodem van de hel zou kunnen wanen. Dit oord heet Le Chapieu. Het is wellicht de meest woeste en verschrikkelijke woonplaats ter wereld. Een dozijn ellendige hutten die tegen de berg aanleunen, recht tegenover een droge grintbank, aangespoeld door de rivier; overal rondom bergen van een schrikwekkende hoogte, met niets dan sneeuw en kale rotsen; en allerzijden het somber gebrul der bergstromen. Iemand die niet gewend is aan dergelijke oorden zou er allicht droefgeestig worden...'

Wat zou de Saussure geschreven hebben indien hij dit oord gezien had, huiverend onder de snerping van de winterwind en onder de druk van een loodblauwe stormlucht? Hoe graag hadden wij de grote en gevoelige geleerde voor dit tafereel geplaatst; niet om ons vrolijk te maken over zijn verslagenheid, maar om profijt te trekken van zijn grote ervaring in de weerkunde. Het is al half negen

en wij vrezen dat de wind tegen de middag vallen zal. Een vallende wind op de flanken van het Mont Blanc-massief betekent nevel en sneeuwstorm. Reeds nu woelt de nevel bijwijlen over de pashoogte, in dikke, bolronde dotten, alsof daarboven een zware locomotief op vertrek staat en stoom afblaast. De lijst der verdwaalden op de Bonhomme is even lang als de helling die er heenvoert, en wij blijven liever naamloze, gelukkige zwervers.
Het wordt een wrede stijging. De wind rukt aan armen en benen. De ski's slieren hulpeloos over de gladde sneeuwkorst heen en weer als knikkers over een marmeren plaat. Alfred zingt zichzelf moed in ; maar wat mijn oor bereikt is het onsamenhangend gelal van een dronken man. De indruk wordt nog versterkt omdat hij waggelend over de helling gaat, gelijk ik zelf trouwens. Wanneer zijn stem zwijgt, hoor ik het sissen van de ijsnaalden die ons de scherpte van de winter doen voelen. Het enige andere geluid dat wij nog horen is het fladderen van onze broekspijpen. Langzaam stijgt de sneeuw rond de telefoonpalen. Het laatste halve dozijn onder de hut is met draden en al verdwenen.
We laten ons in de windgeul rond het huis zakken en wringen ons dan een soort onderaards hol binnen, onder een rode muurbalk door. Urenlang heb ik niets anders gezien dan een blauwzwarte hemel boven grauwe sneeuw; en de roodgemeniede balk betovert mijn blik. Ski's en stokken, die buiten weggeblazen zouden worden, gaan mee naar binnen; dan maken we het ons gemakkelijk in de twee weidse wintervertrekken die de zorgzame Franse Alpenclub voor de schaarse toerenlopers openlaat. Ze bestaan uit een voorhal waar een meter diep sneeuw ligt, en daarachter een slaapvertrek waar alleen de gebarsten springveren der matrassen uit een blauwig ijspantser krinkelen. Gelukkig staat in de voorhal een trap en op die trap gaan we elkaar zitten bekijken. Tot veel anders zijn we voorlopig niet in staat.
Alfred vraagt met roestige stem of zijn neus soms bevroren is? Ik schud van neen en wijs vragend op mijn wangen. Hij schudt ook

van neen; en dan beginnen we allebei te grijnzen, want echt lachen doet onze wangen te veel pijn.

We eten en rusten, een uur lang. Dan klimmen we door de sneeuwtunnel naar buiten. De hemel is hard en donker als ijzer, de bergen glanzen marmerwit. Nog nooit heb ik zo vast gevoeld dat mens en berg niets gemeen hebben. Vandaag zijn het rijen zilveren gedrochten die zich schijndood houden onder het woedende beuken van de wind.

Nu komt de moeilijkste opgave: de traversering over steile hellingen naar de tweede pas, de eigenlijke Col du Bonhomme. De hellingen hangen boven een diep ravijn, dat bewaakt wordt door een koperen draak: de donkergroene Bancs de la Penaz.

Vlak voor het lawinecouloir, dat op de kaart door een dikke paarse waarschuwingspijl wordt aangeduid, klauteren we haastig trapsgewijs een meter of wat omhoog, drukken uit alle macht af en slierten er in één veeg doorheen. Ik kijk niet naar de diepte, want daar heb ik niets te maken; ik staar recht vooruit, naar de reddende hoek waarrond we heen moeten buigen.

Daar is de Bonhomme. Maar ook achter de pas woedt de wind verder. De sneeuw is lawineus en om de eerste steile hellingen af te komen durven we geen draaien uit te voeren in het witte stuifsel, dat waarschuwend sist zodra we de eerste zwaai aanzetten. Omspringen is nog gevaarlijker. We wenden daarom met tegenzin het oudvaderlijk recept aan van een daling in gebroken lijn. Daarbij moeten de ski's telkens omgeklapt worden in de nieuwe richting. De wind wacht geniepig het ogenblik af dat we op één been staan met de tweede ski in de lucht, om ons met een ruggelingse por tegen het sneeuwdek te smijten. We krijgen genoeg van deze oneerlijke strijdmethode, nemen de stokken samen en rennen recht over de steile helling omlaag. Daar we in het valse licht geen bulten en tegenhellingen kunnen zien, eindigen we onze hijgende tocht allebei in een sneeuwhoop. Wanneer we ons uitgegraven hebben kijken we elkaar met tranende ogen aan, niet

vanwege de ontroering, maar vanwege de nattigheid en de wind. Nu kan de berg ons niets meer doen. 'Sacré Bonhomme!' scheldt Alfred. 'Dit is de zesde keer dat ik over de Bonhomme trek, en alle zeven malen stormde het er.'

'Zeven maal?'

'Jij bent ook niet vlug van begrip! Die storm van vandaag telt toch zeker dubbel?'

Negende etappe: Les Contamines-Chamonix over de Col de Voza (1654 m)

Nu we de Bonhomme achter ons hebben is de rest van de tocht een geschenk dat we met glinsterende ogen in ontvangst nemen; een witte gesuikerde schuimtaart die de wintergod ons schenkt en die we langzaam en lepelsgewijs opsnoepen.

In Les Contamines tijgen we oudergewoonte naar de gastvrije houten herberg La Bérangère. Juist wanneer we onze ski's en rugzakken afladen klinkt er een schot achter de veranda. Een drama onder wintergasten? De rijke, maar lelijke echtgenoot, die zich wreekt op de mannelijk-schone, maar perfide skileraar, die zijn lieftallige vrouw verleid heeft? Tot onze aanvankelijke teleurstelling is het schot niet gelost uit amoureuze, doch strikt culinaire overwegingen. De herbergier heeft op humane wijze zijn prijszeug vermoord, vierhonderd pond zwaar en veelvuldig bekroond. We staan bewonderend bij het slachten te kijken. Het aanschouwen der lillende karbonaden en hammen in al hun roze glans roept zo'n kwellende honger in ons wakker, dat we dadelijk een maaltijd bestellen, hoewel het nog lang geen etenstijd is. Wel heeft de tocht over de Bonhomme dertien uur geduurd, doch daar we om half vier op pad gegaan zijn is het nauwelijks aperitief-tijd.

De volgende morgen is onze overmoed nog geen haar verminderd. In bed begint het al. 'Hoe hoog is de Col de Voza, Alfred?'

'Zestien honderd en vier en vijftig meter,' antwoordt hij steunend,

'dat is dus 1654 minus 973 is gelijk 681 meter stijgen... vijf uur minstens...'
Onderweg wordt het er niet beter op. We vinden in de rotswanden wilde ui, kauwen daar lang en innig op, ontdekken viooltjes waar we net zo lang aan snuiven tot er geen geur meer aan zit, roken een sigaret bij elke boomgroep van meer dan drie stuks en gooien elkaar in de sneeuwplekken met keiharde ballen. Bij elke bron vallen we op handen en voeten neer om het klaterende water te slurpen. Op 1500 meter hoogte constateer ik bij mijzelf de vaste verschijnselen van bergziekte: duizeligheid, en voortdurende neiging tot languit liggen. Alleen één verschijnsel, gebrek aan eetlust, is wonderlijkerwijs in het tegendeel omgeslagen. Al etend ontdekken we dat alle bomen beginnen uit te botten en dat de katjes vol stuifmeel zitten. Gisteren om deze tijd blies de wind ons de huid van de wangen en de kleren van 't lijf; nu lopen we halfnaakt door de wei en kijken naar de eerste crocus, die nog bang is voor de wind en zijn gele bladen stijf tegen elkaar geknepen houdt.
Op de pas ligt de sneeuw in grote korrels, net grof zout. Wie zijn ski's vakkundig te smeren weet kan ook daarop een prima daling beleven. En nu jagen we naar omlaag, voor de laatste maal, over hellingen die we allebei van buiten kennen. We zwaaien dat de sneeuw rond ons heen spat en springen over bulten heen zonder bekommernis om hetgeen er achter ligt. Gisteren moesten we vechten om lijfsbehoud, tred voor tred tegen een genadeloze wind; nu zijn we zelf een windstoot die langs de hellingen omlaagraast. Aan de rand van het bos ontmoet ons de oostelijke lentebries, fris en klaterend als bronwater. Ze is nauwelijks gekoeld op haar verende vaart langs de vijf grote gletschers, die vanuit het witte Mont Blancmassief in de vallei omlaaghangen. Onze ski's snijden er recht op toe. Maar dan kruipt de modder tussen de sneeuwplekken. Over smalle tongen laveren we naar omlaag, plassen door natte plekken, slieren door de slik en tekenen dan weer een

bruinig spoor door een laatste witte sneeuwvlek. Nog één dwarssprong en dan is het uit.
Het is voorbij. Nu wissen wind en sneeuw in een geduldig blazen en ritselend dwarrelen het spoor uit dat we over de hoge bergpassen schreven. Al deze hellingen waarop alleen onze schaduw met ons meeschoof, liggen weer strak en alleen. We hebben ze voet voor voet veroverd, met moede benen en bonzend hart. Maar nu zijn ze van ons, elk ogenblik dat wij het wensen, een oneindig terrein voor de glijvlucht onzer dromen.
We lopen naar Chamonix, met de ski's op de schouder, door het viltige gras der lenteweiden, waarop de mest wordt uitgereden. Dan zien we aan het eind van de vallei een pas waar de avondschaduw paars naar omhoogkruipt. Boven die schaduw goudelt de sneeuw, tartend en lokkend. Een nieuwe pas en een nieuwe vallei; en daarachter nog een, en nog een. De bergen roepen. Komt er dan nooit een eind aan het verlangen?

Eind Juli 1936 kwam ik naar Nederland terug met het manuscript van 'De grote Verwildering'. Mij zelf is deze roman over de bergen het liefst – maar de schrijver die onpartijdig tegenover zijn eigen boeken staat moet nog geboren worden. Van een volgend boek dat ik in mijn hoofd had kon voorlopig niets komen, want opnieuw sloot ik, zoals ik contractueel verplicht was, een overeenkomst voor een jaar met 'Het Volk'.
Tsjechoslowakije, Polen, Roemenië, Marokko – opnieuw namen treinen en vliegmachines mij mee. Maar anders dan op vorige reizen was er ditmaal slechts één haven waar een meisje op de zwerver wachtte; en die haven heette Amsterdam.
Vanuit de volheid des harten stroomt de overvloed; maar niet alleen daarom vind ik het moeilijk om over mijn grote liefde te schrijven in een boek, waarvan mijn uitgeefster mij op slimme wijze zelf van te voren de omvang heeft laten bepalen. Want wat is er gecompliceerder dan een mens? Om één menselijk wezen te omschrijven zoals het werkelijk is zou eigenlijk een 'roman-fleuve' nodig zijn, waarnaast James Joyce's 'Ulysses' de omvang van een inleidend hoofdstuk heeft. De uitbeelding van twee mensen die in elkaars leven doordringen verdubbelt de moeilijkheid niet, maar vermenigvuldigt haar, temeer waar elke mens van dag tot dag verandert. Meen niet, dat ik met deze bewering alle huwelijksromans, al of niet gepeperd met driehoeksverhoudingen, bij voorbaat wil veroordelen als litteraire bedenksels die naast de werkelijkheid staan. Maar wel zijn zij niet meer dan een kunstmatig gerangschikt stenografisch verslag van een zo ingewikkeld gebeuren dat woorden erbij te kort schieten. Het sprookje, dat zijn diepe wijsheid altijd onder simpelheid verbergt, eindigt daarom, na de ontmoeting van twee gelieven, met één enkele zin die alles zegt: 'En zij leefden lang en gelukkig.' Bovendien moeten romans zich ontwikkelen

volgens een begrijpelijke intrigue; daarom gaan zij er zowel noodgedwongen als gemakshalve van uit, dat de mens een redelijk wezen is, wiens gedragingen verklaarbaar zijn. Maar in werkelijkheid is de mens, deze grote vreemde voor zichzelf en voor anderen, een volkomen raadselachtig samenstel van verstandelijke overwegingen en onverstaanbare driften. Alles wat er in de kosmos gebeurt gehoorzaamt aan bepaalde wetten, die generaties van geleerden met taai vernuft uit een verwarrende veelheid van verschijnselen hebben ontraadseld. Het enige onvoorspelbare in de schepping blijft het gedrag van de mens; want in die schepping is hij het enige wezen, dat door demonen wordt bezeten. De ontmoeting met elk nieuw mens bezorgt mij altijd de huiver voor het onverklaarbare raadsel van wat er werkelijk in hem omgaat.

Zeven jaar na mijn huwelijk bestond de enige traît d'union nog uit een advocaat, die de laatste legale knopen aan het ontrafelen was op de behoedzame manier, die Napoleon in zijn Code had voorgeschreven – misschien wel omdat het hem speet, dat hij zichzelf zo haastig van Joséphine de Beauharnais had afgemaakt. Ik voelde dit deel van mijn verleden als een vergissing en kwam in het vaderland terug in de vaste overtuiging, dat de huwelijkse staat niets voor mij was. Maar twee dagen later was ik inwendig woedend dat het nog een jaar duren zou eer de op handen zijnde scheiding rechtsgeldigheid zou verkrijgen; want in die twee dagen had ik twee keer een meisje ontmoet, en bij de tweede ontmoeting wist ik al dat ik met haar trouwen wilde.
De amoureuze vakterm voor dit verschijnsel heet de 'coup de foudre', waarmee de Fransen de plotselinge en volslagen ontwrichting van alle logica en bezinning aanduiden bij het aanschouwen van een persoon van het andere geslacht. Maar de 'coup de foudre' is meer. Men rijdt bij nacht door een onbekende streek; men ziet enkel schimmen van huizen en heuvels. Dan zet één enkele felle bliksemstraal deze hele streek in een zo bovennatuurlijk hel licht,

dat men in een seconde details en verhoudingen waarneemt, die bij dag ongezien zouden blijven. En zoals dan met één slag het innigste wezen en eigenlijk karakter van de onbekende streek openbaar wordt, zo is de 'coup de foudre' een bliksemstraal over het landschap van het leven; niet over het bekende en reeds betredene, maar onbekende en toekomstige. In een roman dient een dergelijke bliksemstraal zijn licht te werpen in een romantische omgeving. Maar ik kreeg mijn coup de foudre, terwijl ik buiten een doodgewone ijswinkel wachtte in Amsterdam-Zuid. Van de misschien tien mensen die in de winkel stonden, herinner ik me ondanks mijn fotografisch geheugen niets, omdat mijn ogen ze niet zagen. Soms blijft er aan het einde van een hoofdstuk een gedeeltelijk witte bladzijde over; dwars daar doorheen ziet men dan vaag de letters van het volgende en men weet nog niet wat er in gebeuren zal en wie er de hoofdpersoon in zal zijn. Maar de spiegelruit van de winkel was doorzichtiger dan het papier; en terwijl ik naar het meisje staarde dat er achter stond, leek het opeens alsof het een venster was, niet alleen in de ruimte, maar ook in de tijd; een venster op een toekomst waarin zij, zoals ik opeens zeker wist, de hoofdpersoon zou zijn. Ze had bruine haren die wild en overvloedig om haar kinderlijk gezicht zwierden, rond wangen met kuiltjes, die mij ontroerden alsof ik naar een pasgeboren dier keek dat nog in de nestharen stak. Plotseling was het ogenblik tegelijk toekomst en verleden; ik zag haar als baby, als het volgroeide kind dat zij op dat moment was, en als rijpe vrouw. Toen ze het geld over de toonbank heenschoof, was dat voor mij een symbolisch gebaar, dat geen enkel verband meer hield met de ijsjes. Ze had de rekening met het verleden voor mij betaald, en nu konden we samen een nieuw hoofdstuk beginnen.

Toen ze naar buiten kwam zei ik: 'Jij bent de gedroomde vrouw. En ik ga met je trouwen.' Ze keek me aan met een glimlach die even lief was als ongelovig. Het stoorde me niet. Het nemen van een besluit brengt mij altijd in een stemming van staalharde zelf-

verzekerdheid, en de uitvoering van zo'n besluit is dan enkel een kwestie van tijd en gelegenheid. Van dat harde pantser gleed haar spot af. Maar dit keer was er meer: één ogenblik had de toekomst haar nachtgordijn opzijgetrokken, en ik geloofde in wat ik gezien had. Dus had ik ook kunnen zeggen: 'Ik geloof aan ons samen'; want verstandelijke overwegingen waren er niet bij.

Want wat wist ik van haar af, na twee keer een paar uur praten, en dat dan nog altijd in gezelschap van een ander? Dat ze de dochter was van een socialistisch vakbondsbestuurder. Dat ze, vijftien jaar jonger dan ik, de A.J.C.-jurken nauwelijks was ontgroeid, terwijl ze, ondanks haar jeugd, op een naieve manier heel wijze dingen zei. Dat muziek in haar leven dezelfde grote plaats innam als in het mijne de bergen; waarbij zij, zoals ik telkens naar de Mont Blanc terugkeerde, bezeten was door Johann Sebastian Bach, met volkomen verwaarlozing van de Chopins en Griegs, die bij een meisje van haar leeftijd hadden behoord als een kaptafel met geschulpte kant en een guitaar met linten. Haar smaak was blijkbaar al volwassen, terwijl haar uiterlijk nog ontroerend jong was. Ze was niet mooi, maar zeer aantrekkelijk, en haar klaarblijkelijke intelligentie belette haar niet om elegant te zijn, wat bij vrouwen maar al te dikwijls het geval is. En ze was, om het cynisch uit te drukken, ook niet elegant ondanks haar intelligentie, maar het waren twee gelijkwaardige kanten van haar wezen. Dat was misschien de oorzaak van de zelfverzekerdheid die ik dadelijk bij haar had opgemerkt. Toen ik aan haar werd voorgesteld schoot ze niet, zoals negen van de tien vrouwen in Nederland doen, half uit haar stoel – wat dan één ogenblik in de wanstaltige houding resulteert van een holenvrouwtje dat door een mammouth wordt opgeschrikt –, maar bleef doodrustig zitten, terwijl ze me aankeek met een gezicht van: zo, is dat nu die schrijver? Zij miste blijkbaar volkomen de eerbied voor de hierarchieke traptreden, vanwaar millioenen Nederlanders tegen elkaar op en op elkaar neerkijken met weledelgeboren en hoogedelgestrenge blikken.

Of dit uitzonderlijke kind ook fouten bezat had ik nog niet ontdekt (zij trouwens de mijne gelukkig evenmin, want anders zou ik dit hoofdstuk nu al abrupt moeten beëindigen). Alle vluchtige verkenningen in iemandsland waren trouwens bij die twee ontmoetingen van weerskanten enkel floretbewegingen in de schermutseling die flirt wordt genoemd. De coup de foudre maakte van mijn kant een einde aan dit spel op een wijze die ik niet had voorzien en nog minder gewenst. Want nadat ik een eerste keer mijn hersens niet had gebruikt, zou het logisch geweest zijn de tweede keer een verstandshuwelijk te sluiten inplaats van mij te laten verblinden door een intuïtieve bliksemstraal.

Vrienden en kennissen, die altijd alles beter weten dan de betrokkenen, verschaften ons trouwens welwillend de verstandelijke overwegingen, die niet bij ons waren opgekomen. Volgens hen lag de zaak heel eenvoudig: ik had een secretaresse nodig, en mijn geliefde wilde graag reizen! De gebeurtenissen hebben hun ogenschijnlijk gelijk gegeven; want Wampie, zoals ik mijn beminde weldra noemde (met een zelfgevonden naam, die ik later aan een kleine roman gaf, en een van onze familieleden tot mijn diepe verontwaardiging aan een hond) is nu al sinds twee en twintig jaar mijn secretaresse, en van onze een en twintig huwelijksjaren zijn we er practisch zeventien op reis geweest – waarbij we dan van diezelfde logische en verstandelijk denkende kennissen te horen kregen: 'Hebben jullie nu nog niet genoeg van dat kofferleven?' en 'Waarom neem je geen bezoldigde secretaresse? Dan kan je de onkosten voor de belasting aftrekken!'

Maar de eerste driekwart jaar reisde ik alleen; tot ik vroeg in de zomer van 1937 de (door mijzelf geïnspireerde) opdracht kreeg tot een reis rond het Derde Rijk, door België, Frankrijk, Zwitserland, Oostenrijk, Tsjechoslowakije en Polen. Het ging er om de landverraderlijke woelarbeid van de toen nog kleine nazi-partijen te beschrijven en hun samenwerking met een Gestapo die toen reeds geen grenzen ontzag. Het was een taak die mij lag; ik liet er zelfs

graag de roman voor schieten die me toch dwars bleef zitten. Er zijn schrijvers die in grote zielerust buiten hun tijd kunnen leven; maar ik was (en ben) daartoe niet altijd in staat. Een schrijver leeft bij de gratie van het vrije woord. Welnu! dan dient hij dit vrijheidsbeginsel ook te verdedigen tegen hen die het aanranden. Een keer, in 1931, had ik Hitler horen spreken. Meer bij toeval dan door eigen voornemen raakte ik op een regenachtige Zaterdagavond in het Sportpalast verdwaald. Ik kwam er doof en inwendig bevend vandaan, terneergeslagen door de overtuiging (waar mijn Berlijnse vrienden mij om uitlachten) dat ik naar de gevaarlijkste man van Europa had geluisterd. En toen ik zes jaar later de reportage begon voor te bereiden merkte ik tot mijn onthutsing, dat geen van de politieke kopstukken in de socialistische partij de moeite genomen had om 'Mein Kampf' te lezen, en evenmin de pseudofilosofen, die als geharnaste profeten de politieke en culturele ordening van Europa voorspelden onder Duitse leiding.

Ik moest dus het nazi-dom schilderen, niet alleen in de praktijk, maar ook volgens zijn eigen theorieën. Ik moest veel zien, met veel mensen spreken, veel lezen. Al met al zou het een lange reis worden, en ik had niet de minste zin om mijn jong geluk voor vele maanden in de steek te laten. Mijn huwelijk was zo juist ontbonden, maar de levenswijze Code Napoléon, uitgaande van de gedachte, dat er niets veranderlijker is dan een mens, liet mij nog zes maanden lang de gelegenheid om me te bedenken. Eerst in de herfst zou ik kunnen hertrouwen, en het was nu pas Mei. Wat was er tegen om die huwelijkse staat dadelijk te doen ingaan? Ik vond mijn trouwbelofte minstens evenveel waard als het boterbriefje.

Dus stelde ik Wampie voor haar te schaken – een romantische manier om uit te drukken, dat we samen de trein naar het zuiden zouden nemen zonder het tevoren aan iemand te vertellen. Zij aarzelde enkel, omdat ze bang was haar ouders verdriet te doen. Maar ik zette mijn voornemen zonder medelijden door.

De straf volgde dadelijk op de zonde. Onze eerste halte was Ant-

werpen, indertijd niet alleen rijk aan nachtvlinders, maar ook aan muggen, waartegen toen het DDT nog niet was uitgevonden. Met een stijf opgevouwen 'Handelsblad' als slagwapen ('Het Volk' had evenals de 'Gazet van Antwerpen' een te smal trefvlak) deed ik tot diep in de nacht acrobatische sprongen naar een plafond, waartegen telkens opnieuw de laatste mug wandelde, die ik vijf minuten eerder had doodgeslagen. En het morgengrauwen noopte mij opnieuw om aan het einde van deze caricaturale huwelijksnacht mijn slaperig lachende geliefde het vermoeide restant van mijn athletische vaardigheden te vertonen.

Telkens wanneer ik met een brutaliteit, een betere zaak waardig, fascistische persoonlijkheden probeerde te interviewen, zorgde Wampie met haar naief en bekoorlijk uiterlijk voor een onschuldige façade. Toch zouden ze mij hebben gewantrouwd wanneer ik mij niet keurig had gelegitimeerd met een perskaart van 'Volk en Vaderland', die er alleen op de eerste blik betrouwbaar uitzag. Pas jaren later, aan het eind van de oorlog, besefte ik het falikant verkeerde van deze journalistiek profitabele misleiding. Een der wezenlijkste kenmerken van het fascisme is leugen – en om het beter te bestrijden liet ik mij gedachteloos besmetten door dit zwarte pek. Maar was het hele anti-fascisme eigenlijk niet een negatieve levenshouding? Wij verfoeiden de dwingelandij waartegen wij vochten, maar durfden er ons geen rekenschap van te geven waarom de democratie haar stuwkracht had verloren. Zij had de mens vervangen door het getal, de bezieling geruild voor de stemmenaanwas, de geest voor de materie. De onrechtvaardigheid der totalitaire systemen bestrijdend, verdedigden wij noodgedwongen een status quo, die op een onrechtvaardige vrede berustte. Tot dit negativisme droeg ik mijn aandeel bij door een breedvoerige schildering van 's vijands kuiperijen en complotten, niet bedenkend, dat ik daarmee geen fascist kon bekeren en geen democraat het werkelijk ideaal der democratie bijbrengen.

Maar in die tijd redeneerden wij: 'Een gewaarschuwd man telt

voor twee'; en vooral het nazisme verlaagde zich in zijn rassenwaanzin tot zulke ploertigheden, dat ik geen been zag in een leugen om bestwil om het des te beter aan de kaak te kunnen stellen. Op die manier verzamelde ik b.v. in Zwitserland pikante bijzonderheden over Rolf Henne, de Führer van de grauwhemden, die niet 'Houzee!' maar 'Harus!' riepen. Hij was de schatrijke zoon van een millionair, die met zijn rechterhand wonden sloeg, ze met zijn linkerhand heelde, en met beide handen eraan verdiende. Wat de wettige erfgenaam van de wapenfabriek en fabriek van verbandstoffen niet belette in een hoogdravend programma te verkondigen, dat winst niet de zin van het bedrijfsleven was!
Waarom zou ik scrupules hebben tegenover een dergelijke leugenaar? dacht ik indertijd. Nadat ik op Henne's hoofdkantoor mijn kameraadschappelijke perskaart had vertoond, kreeg ik alle inlichtingen die ik vroeg en niet vroeg – bijvoorbeeld, dat de grauwhemden van plan waren een paar dagen later de openingsbijeenkomst van een Zionistisch congres te Zürich met stinkbommen te bestoken. Toen de belhamels door de politie werden ingerekend voelde ik me als een padvinder, die een goede daad heeft gedaan.
Voor mijzelf had de reportage, die later in boekvorm verscheen onder de helaas profetische titel 'Het Hakenkruis over Europa' tenminste het positieve resultaat, dat ik uit het Derde Rijk werd uitgewezen. Dat was land nummer vier. Maar in de praktijk bleef het bij drie landen waar ik niet meer komen kon: Duitsland, Italië en Bulgarije; want nog geen twee jaar na mijn 'levenslange' uitwijzing uit Oostenrijk zweefde ik met Wampie in het reuzenrad rond in Wenen's Prater.
Dat had Dr. M. van Blankenstein, die zijn onnoemelijk vele relaties even gaarne exploiteerde als demonstreerde allervriendelijkst voor mij in orde gebracht bij de Oostenrijkse gezant in Den Haag. De toestand was inderdaad zo, dat ik mijn geliefd Joegoslavië enkel nog maar bereiken kon na een lange boottocht door de Middellandse Zee, of via Scandinavië en Polen. Ik kreeg een brief, waaruit

bleek dat mijn felle kritiek op het Oostenrijkse bewind zoal niet vergeven, dan toch tijdelijk vergeten kon worden. De reisvergunning was wel versierd met de gezantschappelijke handtekening, maar met de bekende Oostenrijkse slordigheid had men vergeten er een stempel op te zetten – het enige onderdeel van zo'n document, dat domme of kwaadaardige politiemensen interesseert.
En die waren er in Oostenrijk nog altijd genoeg. We hadden natuurlijk nooit van Wenen naar Innsbruck moeten reizen op de dag, dat Mussolini via de Brenner óók door Innsbruck kwam om in Zuid-Duitsland Hitler op te zoeken. ''t Is ook allemaal jouw schuld', zei Wampie later, 'als vooraanstaande Europese figuren, zoals hij en wij, op reis gaan, dienen ze elkaar van te voren van hun verplaatsingen te verwittigen.' De hele Oostenrijkse politie, in uniform en in burger, controleerde alle wegen en spoorwegen naar Innsbruck. Met z'n drieën drongen ze onze coupé binnen: één bekeek de kaartjes, de tweede de paspoorten, de derde de bagage.
'Hans, guck 'mal!', zei een barse stem onder een hoedje met een gemzenveertje vandaan. De jonge rechercheur hield in het gangpad mijn actetas open voor zijn oudere collega, wiens doffe ogen plotseling de kenmerken van Basedowse ziekte vertoonden. De coupé naast de onze werd ontruimd en toen nummer drie mij er aan de elleboog naar binnen loodste, lag het bezwarend materiaal al op de bank uitgestald: een paar exemplaren van de 'Arbeiter-zeitung' en een paar ondergrondse nazi-kranten, die ik oudergewoonte op de doorreis in Wenen had opgeduikeld, en een aantal anti-fascistische brochures en boeken, waarvan er één de duidelijke titel droeg 'Das braune Netz'. Er lag een persoonlijke brief van de auteurs in, twee Duitse emigranten in Parijs, die een paar jaar later voor het vuurpeloton zouden sterven.
'Ruikt naar communistische spionnage', zei de man met het gemzenveertje. 'Volgende halte, Zell am See, uitstappen. Daar zullen de politie-organen u verder afwikkelen.'
Terwijl ik met een van de drie de rest van mijn bagage ging halen,

fluisterde ik Wampie toe: 'Reis jij door naar Innsbruck en waarschuw daar onze consul.' Ze schudde met betraande ogen van neen.
Op het bureau werden we afzonderlijk ondervraagd door een stel botterikken, die letterlijk als stieren in de aanval gingen wanneer ze in onze bezittingen iets roods vonden. Wampie had in Wenen een witvilten mantel gekocht, met borduursels in goud, groen en rood, en een rode voering.
'Dat is uw koeriersjas uit Moskou! Beken liever, welke opdrachten ze u daar gegeven hebben!'
'Hij komt uit een modezaak in de Mariahilferstrasse', zei Wampie, 'mijn man heeft misschien nog wel de kassabon in zijn portefeuille.'
'Uw man?', baste de agent, 'u bedoelt uw...' Hij zei een woord, dat haar in tranen deed uitbarsten.
Mijn ondervrager schoof mij mijn bewijs van lidmaatschap van de Nederlandse Jeugdherberg-centrale onder de neus. De kleur van de contributiestrook, die er opgeplakt werd, wisselde elk jaar. Dat jaar was ze toevallig rood. 'Dat is uw legitimatie uit Moskou, nietwaar?', brulde hij. Ik haalde mijn schouders op. 'Ook goed', snierde hij, 'we hebben al cellen voor jullie besteld.'
Een andere rechercheur kwam naar binnen stormen en smeet de brief van het Oostenrijkse gezantschap in Den Haag triomfantelijk voor mijn ondervrager op tafel neer. 'De man is volgens onze lijst in 1936 voor levenslang uitgewezen', zei hij opgetogen. 'Het briefpapier en de handtekening zijn allebei vals, maar het stempel heeft hij niet durven namaken.'
'Valsheid in geschrifte alleen is al vijf jaar waard', lachte mijn ondervrager. Ik voelde mijn moed wegzinken. Hier hielp geen redelijk verweer. Ik begon te beseffen, waarom zoveel duizenden levens reeds kapotgeknepen waren door deze dommekrachten. En het was goed voor mij, dat ik althans de inleiding tot dit vernietigingsproces ook eens aan den lijve ondervond. Het gaf me, een begin

van inzicht in wat tienduizenden van mijn landgenoten later hebben moeten verduren. Maar reeds op die zonnige zomerdag zaten er elders in Oostenrijk, in Duitsland, Hongarije, Italië en Spanje duizenden net zoals Wampie en ik tegenover sadistische lieden, wier denken rechtlijnig op rechte rails liep; en die anderen onderstreepten hun vragen met de gummistok, wat ze in Oostenrijk tegenover een vreemdeling nog niet dorsten. Reeds was half Europa een gevangenis en een gekkenhuis; en ineens begreep ik hoe zorgeloos wij op eilanden leefden.

In Oostenrijk bestonden, gelukkig voor ons, nog tegenkrachten: het stijve conservatisme van een ceremoniële levensstijl en de resten van een katholiek humanisme. Dat laatste was niet meer dan een dun oplegsel, een afbladderend verguldsel; maar nog moesten deze barbaarse jonge nazi's er voor salueren. Opeens werd de deur voor de eerste keer bedaard opengedaan en over de drempel schreed keizer Frans Jozef zelf. Hij wierp een ironische blik op de verhitte hoofden van zijn drie ondergeschikten en keek toen afkeurend naar de bureaux, waarop al mijn bezittingen slordig lagen uitgestrooid. De sloddervossen hadden ook het tafelblad van hun chef als uitstalkast gebruikt; en dat werd onze redding.

Er viel een grote stilte, die mij in de gelegenheid stelde de voorwereldlijke wachtmeester rustig te bekijken. Hij had een kaal hoofd, een witte hangsnor, witte bakkebaarden en een knijpbrilletje. Op zijn keurige maatuniform blonk een rij medailles.

'Was ischt hier los?', baste hij in patriarchale verontwaardiging los. 'Wat moet die rommel op mijn bureau? Aufraümen, und ein bisserl schnell!'

'Jawohl, Herr Wachtmeister', bromden de knapen. Ze ruimden op en trokken achter zijn rug gezichten, die duidelijk zeiden: 'Wart 'mal, bis der Hitler kommt!'

Frans Jozef bood me een van mijn eigen in beslag genomen sigaretten aan, stak zelf een sigaartje op en bromde: 'Vertelt u eens, waarvan u wordt beschuldigd? Drie uur zit u al hier? Dan had er

allang een geschreven acte van beschuldiging moeten zijn! Begint u eens nauwkeurig uw status in dit land uiteen te zetten.'

Ineens kreeg ik een ingeving. 'Herr Wachtmeister, de zaak is in een paar minuten op te lossen. Ik wilde u voorstellen de goedheid te hebben om, desnoods op mijn kosten, de hoofddirectie der politie in Wenen op te bellen. Vraagt u daar naar iemand, die in de wandeling 'der kloane Franz' wordt genoemd. Excuseert u deze onceremoniële aanduiding, maar zijn officiële titulatuur is mij ontschoten... Hij heeft de aktestukken van mijn uitwijzing en weertoelating behandeld.'

Frans Jozef knikte goedkeurend. Mijn vormelijke redevoering deed hem blijkbaar weldadig aan. Hij begaf zich met afgemeten schreden naar een aangrenzend vertrek. Een van de nazi's drukte zijn oor tegen het sleutelgat. Ineens kwam hij overeind en siste mij toe: 'En toch blijven de cellen voor jullie gereserveerd, stinkende rode spionnen!'

Een paar minuten later vloog een behuilde Wampie in mijn armen. Het leek mij beter haar voor de rest van de huwelijksreis verdere perikelen van mijn politiek verleden te besparen; en dus reisden we zonder onderbreking naar het democratische Tsjechoslowakije.

Maar ook daar achtervolgde ons de dreiging van de strijd. Elk land van Europa was een Troje, waar de nazi's hun houten paard reeds hadden binnengesmokkeld. In Tsjechoslowakije waren het de volksduitse stormtroepen van Führer Henlein, die ik toen nog niet had gezien. Ik houd van sportkleren en de ochtend na aankomst trok ik mijn plus four aan van Harris tweed met lichte sportkousen. Terwijl ik op de Wenzelsplatz in een openbare cel aan het telefoneren was, werd ik er zonder waarschuwing uitgesleurd door drie wilde knapen van een jaar of twintig. Ik verdedigde mij met vuistslagen en vloekte er verontwaardigd bij. Waarop een van de drie opeens in het Tsjechisch riep: 'Hij is geen Duitser!'

Even later zaten we in een café de ruzie af te drinken. Deze vurige jonge socialisten hadden mijn witte sportkousen, die in Sudeten-

Duitsland tot de nazi-uniform behoorden, als een onduldbare provocatie beschouwd in het Tsjechische Praha. Diezelfde dag had ik een lang gesprek met de leider der Duitse socialisten in Tsjechoslowakije, Wenzel Jaksch. 'Wij doen ons best', zei hij neerslachtig, 'maar ik kan mijn mensen niet meer in de hand houden. Overal worden ook zij door de Tsjechen uit hun betrekkingen gestoten. Europa gaat te gronde aan rassenwaanzin.'
'Laten we het anders formuleren', wierp ik tegen. 'Europa gaat te gronde aan gebrek aan tolerantie. En zodoende verraadt Europa zijn ziel en zijn eigenlijke bestaansgrond.'
'Ziel!', riep hij verontwaardigd, 'wat helpt je die, wanneer je met je rug tegen de muur staat, zoals wij! Wapenen hebben we nodig, anders niets!'
'Maar wat zijn wapenen waard zonder strijdlust, die enkel voort kan komen uit de bezieling, die het vechten voor een goede zaak geeft, voor een ideaal?'
'U vergist u', zei hij somber, 'voor de Duitser is het vechten een vak, een handwerk. Niet voor niets hebben ze eeuwenlang als beroepssoldaten in dienst gestaan van alle potentaten van Europa; ook van uw Willem de Zwijger, die voornamelijk met Duitse huurlingen de noordelijke Nederlanden bevrijdde, al stelt uw geschiedenis, net zoals alle vaderlandse geschiedenissen, waarmee men reeds kleine kinderen bloeddorstig maakt, dat natuurlijk idealistischer voor!'
'Maar wie vraagt er om wapenen?', protesteerde ik, 'u, de socialistische dienstweigeraar uit de eerste wereldoorlog!'
Zo kibbelden we verder – twee voormalige ontwapenaars, verbitterd omdat we geen uitweg konden vinden uit het eeuwige dilemma dat de mensheid teistert, de tragische strijd tussen degenen, voor wie macht recht betekent en een minderheid van ogenschijnlijk idealistische dwazen, die niet alleen de betrekkingen tussen mensen, maar ook tussen volken geregeerd willen zien door de zedewet. Het is het eeuwige debat tussen Machiavelli en Montesquieu –

een debat, dat Machiavelli altijd schijnt te winnen. Want als Montesquieu aan de macht komt, dan dwingt de sombere doem der verantwoordelijkheid hem tot kwalijke compromissen met de leer van zijn tegenstander, die hij verfoeit, maar die hij toe moet passen om aan de macht te blijven.

Zo verricht ook hij dikwijls het kwade, terwijl hij naar het goede streeft. Afgedwaald van het Christendom dat ik in mijn jeugd al te mechanisch had geleerd, begreep ik nog niet, dat dit de onontkoombare doem is van de menselijke staat op aarde. Zelfs de besten onder ons zijn beperkt van inzicht en willen anderen hun misvattingen opdringen als waarheden; zelfs de grootsten hebben een blinde plek. En zo is elk menselijk bestel gedoemd onvolkomen te blijven, en het beste systeem wordt in de praktijk een caricatuur van zijn ideaal.

Een dezer groten uit het stervende tijdsgewricht, dat de ethiek van het christendom, de verlichting der encyclopedisten, het schoonheidsinzicht der renaissance en de wijsheid der platonisten vergeefs had trachten te verenigen, lag op zijn doodsbed en wij wisten het niet. De toestand van de oude president Masaryk werd voor het volk half verheimelijkt, als vreesde men dat met hem de ganse oude wereld ineen zou storten.

Enige dagen voor zijn dood vertrokken wij voor een voetreis door het wilde, groene heuvelland, dat toen reeds de naam Karpatho-Rusland droeg en dat sindsdien terecht bij de Sowjet-Russische Oekraïne is ingelijfd. De dalen tussen de eenzame zwaarbeboste heuvelkammen werden bewoond door de kleurig geklede Hoetzoelen, die deels op Pools, Tsjechisch en Roemeens grondgebied woonden, hoewel zij allen hetzelfde Oekraïense dialect spraken.

Na een tocht van een uur of tien raakten we op een late namiddag verdwaald in een oerwoud. Zelfs vanuit de top van een hoge eik kon ik de Pop Ivan niet ontdekken, de rotstop waaronder zich een schuilhut moest bevinden. Wilde bergponies, die hier de hele zomer vrij rondlopen, stoven ons hinnikend voorbij, als lachten zij de

domme mensjes uit, die zo parmantig doen in de steden, en zo hulpeloos rond zich heenkijken in de wilde natuur, wanneer ze in een halve dag geen dak hebben gezien. Als teken van hun degeneratie torsen zij de last der beschaving met zich mee in de vorm van bultige rugzakken; want de vuurboog van hun wilde voorouders, die nog met de paarden konden praten, is hun vreemd geworden; en ze weten niet meer welke van de honderden kruiden er eetbaar zijn.

Er was nog een reden waarom ik naar de hut verlangde. Onze tongen kleefden en de veldfles klonk hol; een bron die op de kaart stond gemerkt, hadden we droog gevonden. Waarschijnlijk hadden de wilde ponies er het laatste vocht uit gelebberd. Maar ineens, met een toverslag, sneed een vlammend zwaard de sombere boswand in tweeën: na een dooltocht van uren door groene spelonken stonden we voor de uitgang van onze bovenaardse grot. Schuin tegenover ons steeg een lange helling waarop duizenden bremstruiken brandden; halverwege die helling schoof een dak zich schuchter en bescheiden onder een rotsblok vandaan.

Maar waarom zaten de jongens en meisjes, die we vanuit de verte voor de hut hadden horen zingen, zo bedrukt bij elkaar, toen we er een uur later binnentraden? Uit de radio gromde doffe treurmuziek. De hutbewaarder kwam ons tegemoet en we maakten ons bekend. Met tranen in de ogen stamelde hij in gebroken Duits: 'Onze vader is gestorven en nu voelen wij ons wezen.'

Twee dagen later liepen wij met duizenden anderen langs Masaryks katafalk in het oude Hradschin. Onder de zware kransen bedolven lag de laatste fakkeldrager van een adeldom van geest, waar millioenen nog tegen opzagen. De strenge en toch milde stem, die in het openbaar de geloofsbelijdenis had verkondigd: 'Niet Caesar, maar Christus', zou voorgoed zwijgen. De zoon van de Boheemse koetsier was dood; nu kon de zoon van de Oostenrijkse douanebeambte zijn gang gaan. Want Hitler had Masaryk zowel gehaat als gevreesd.

In de optocht trof ik Karel Capek, Masaryks vriend en biograaf, die mij meermalen vriendelijk had ontvangen. Hij schudde mij lang de hand, met gebogen hoofd. Eindelijk verbrak hij het zwijgen: 'De oude wereld is dood. Nu komen de zware tijden'. Ik keek hem vragend aan en hij fluisterde: 'Een jaar nog, hoogstens twee...' Zijn gebogen rug verdween in de menigte.
Maar een paar dagen later gingen wij weer zorgeloos ons geluk na, alsof er niets was gebeurd. Mijn Tsjechische uitgever had een boek van mij gekocht; mijn agent, de dikke Vincy Schwarz, kwam het ons, zwetend en zakdoekzwaaiend als steeds, vertellen. Hij trof alleen Wampie in de hotelhal; en in zijn radde Duits begon hij geestig maar zwaarlijvig te flirten met de 'Gnäd'ge Frau'. Wij hadden ons aan hem, zoals aan iedereen, als man en vrouw voorgesteld.
Ik kwam binnen met een grote bos rode rozen. Of de Gnädige vandaag jarig was? vroeg Vincy. 'Neen', straalde Wampie, 'we zijn vandaag in ondertrouw gegaan. Het huwelijk is over veertien dagen'.
Vincy keek ons hoofdschuddend aan. 'Ik weet niet of ik jullie daarmee feliciteren moet', grijnsde hij, 'want dit geluk lijkt mij door de wet niet verbeterbaar. Enfin – ik heb altijd meer chance gehad bij getrouwde vrouwen dan bij ongetrouwde; kom dus maar gauw samen naar Praag terug'.
We kwamen terug, maar pas na een oorlog, waarin Vincy Schwarz was vergast.

Toen Kerstmis kwam hadden we vier weken achter elkaar onder een kaasstolp gezeten van binnen beschilderd met grauwe verf, en ik werd er gek van. Als mijn inspiratie stokte, droomde ik van het land waar ik de winter tevoren weken lang zon had geslorpt: Marokko. Ik was weer vrij om te zwerven waarheen ik wilde, want ik had mijn ontslag genomen als reisredacteur van 'Het Volk', waar ik nu enkel los medewerker was. Waarom zouden we de streken niet gaan verkennen die ik een vorig maal onbezocht had moeten laten? De zon scheen er iedere dag, en ik wist, ook al was de gulden niet meer zo gaaf als voorheen, dat we er van nog geen twee honderd gulden in de maand royaal konden leven.

Na twee maanden bij Chamonix, waar ik Wampie op de dag in dag uit zonbeschenen sneeuw leerde skilopen, reisden we door een in April reeds lentezoele Provence naar Marseille, waar we ons inscheepten naar Casablanca. Maar het enige mooie aan Casablanca is de naam, bedriegelijk als een luchtspiegeling.

Wampie keek me aan met haar ogen van onthutste prinses, die een huldiging verwacht heeft en dodelijk zwijgen vindt. Wanneer de wind door het bos raasde en de regen tegen de ruiten sloeg, had ze gedroomd van een land, anders dan al het totnog toe gekende. Tussen verwachting en werkelijkheid gaapte nu opeens een afgrond, waarin haar droom kapotviel.

'Waar zijn de palmen? En de kamelen in de oase?' Wat ze zag was een ratelende haven en in plaats van kamelen moderne taxi's, die over asfalt wegronkten naar de witte stad van semi-wolkenkrabbers en bankgebouwen als marmeren forten. Een stad vol Franse ambtenaren en kooplieden, die met tevreden gezichten door de keurige straten wandelden.

'Wie heeft dat allemaal gebouwd en betaald?', vroeg Wampie, 'en waar wonen de inboorlingen?' Ze stelde altijd van die directe

vragen, ingegeven door een rechtvaardigheidsgevoel dat nooit rekening hield met wat men 'gegroeide toestanden' noemt.
'Ik zal het je laten zien', zei ik, 'en dan heb je meteen het lelijkste van Marokko gezien'. Ik riep een aapjeskoetsier aan en zei: 'Naar Bidonville'. Ik moest het twee keer herhalen eer hij mij geloven wou; geen Europeaan ging daar ooit heen. Bidon – dat is de Franse naam voor petroleumblik. Een half uur later bereikten we een stad van enkel krotten, waar onze ogen, nog verblind door de marmerglans der hoge bankgebouwen, ongelovig naar de lage blikken muurtjes staarden en naar de daken van versplinterde planken en gescheurd asfaltpapier: een blikken stad, gebouwd uit de afval der benzinebeschaving, en bewoond door 20.000 menselijke wezens zoals wijzelf. Een stad zonder straten en riolen, zonder dokter en apotheek, zonder gas en waterleiding, aan de poorten van het marmeren Casablanca.
We reden terug; de stank sloeg ons op de keel. Wij konden vluchten naar het marmer; zij niet. Dat waren nu de mensen, en hun afstammelingen, die het witte Casablanca hadden gebouwd. Toen het klaar was werden ze weggegooid, samen met de restjes kalk en hout. Om meer geld te verdienen waren ze weggelopen uit hun eigen steden en oases; en ze konden of wilden de weg niet meer terugvinden. Nu bouwden de Fransen een nieuwe stad voor hen, duizenden rieten hutten op betonnen vloeren, in eindeloze rijen, recht toe recht aan. Maar de paupers wilden er niet in, want ze moesten er vijf gulden huur per jaar betalen en nu woonden ze voor niets. De Fransen gingen hen er echter toe dwingen: op een dag zou Bidonville met geweld worden ontruimd en daarna verbrand.
'Is Marokko dan een kolonie?', vroeg Wampie.
'Neen, een protectoraat'.
'Maar hebben die Arabieren en Berbers er dan om gevraagd om beschermd te worden?'
Ze wist bij voorbaat mijn antwoord; maar die dag was ik in een

realistische stemming. 'Vergeet één ding niet; zonder de Franse verovering zouden wij hier niet kunnen reizen. In 1900 toen de rest van de wereld allang op kaart stond, was het binnenland van Marokko, een paar dagen reizen van Europa vandaan, nog onbekender dan Thibet en even onbereikbaar. Nu kunnen we overal onbevreesd rondtrekken, want de laatste opstandige Berberstammen zijn een paar jaar geleden, tussen '33 en '35 door het Vreemdelingenlegioen gepacificeerd, zoals dat heet, met mitrailleurs, pantserwagens en vliegtuigbommen.'

Ons toeristisch genoegen was dus gekocht met de vrijheid van anderen. Of die inboorlingen voordien van die vrijheid een al of niet gepast gebruik hadden gemaakt, stond niet ter beoordeling van ons blanken, al meenden hun beschermers van wel. Het was dus met gemengde gevoelens dat we het Maghreb introkken, het westelijkste bastion van de Islamitische leer. Zij werd er nog even rechtzinnig beleden als in het land van oorsprong, Arabië, terwijl in alle gebieden daartussen het fanatisme was verslapt. Ik waarschuwde mijn vrouw, dat het hier levensgevaarlijk was een moskee in te gaan; de bevolking had het recht om de Christenhonden die heilige plaatsen binnendrongen, dood te slaan. Er was nog een merkwaardige overeenkomst tussen Arabië en Marokko. In Zuid-Arabië, de Hadramaut, verhieven zich sinds vele eeuwen de geweldige wolkenkrabbers der woestijn. Slechts een paar dozijn blanken hadden ze tot nu toe met moeite bereikt. Maar in Zuid-Marokko, aan de rand der Sahara, stegen de 'ksars' der feodale stamhoofden in overeenkomstige bouwstijl even trots omhoog uit een eender landschap van wonderbaarlijk groene oases omgeven door woeste grintvlakten en rosse bergen. Die Sahararand was het voornaamste doel van mijn reis.

Maar we gingen er langs een grote omweg heen, in kleine, kalme dagreizen, zonder voorafgaand plan, zoals het betaamt in dit land, dat geregeerd werd door Allah, de Machtige, 'die sommigen leidt en anderen doet verdwalen naar Zijn goeddunken, en die ieders lot

vastsnoert aan zijn nek'. Zo zei het de Koran, de Bijbel van de Moslim, de 'onderworpene'.

Ik wist het reeds van een vorig bezoek, en van mijn omgang met moslims in Joegoslavië: Islam wil zeggen onderwerping. De vreemdeling kan Marokko alleen gelukkig bereizen indien hij zijn haast en zijn zenuwen vergeet, en zich onderwerpt aan het toeval, dat voorbestemming is. Allah is heden en morgen dezelfde. Wij, Christenhonden, kunnen zijn paradijs vol zinnelijke genietingen niet verdienen door gebeden, vastentijden, pelgrimstochten naar Mekka en het schenken van aalmoezen. Maar wie dit land bereist met open hart, kan veel leren. Hij komt onder de indruk van een religie, die door haar getrouwen niet ééns in de week, maar vijfmaal per dag wordt beleden. Allah is nimmer lang uit de gedachten van de gelovige, die bovendien nog elk jaar een maand lang moet vasten, van zonsop- tot zonsondergang. Wie in onze westerse maatschappij brengt nog een dergelijk offer, behalve de kloosterling?

Maar waarom zou ik me genoegens ontzeggen, als ik er niets mee verdien? vraagt de westerling. En waarom zou ik aalmoezen geven? Onze welvaartsstaat zorgt er voor, dat niemand honger lijdt. Is dat niet beter dan aalmoezen?

Op die tweede vraag wist ik pas de volgende dag een antwoord, toen ik aalmoezen zag uitdelen en zelf tot geven gedwongen werd. Dat was in Rabat, waar de Sultan van Marokko resideert. De dag was Vrijdag, en op die dag, elke week, rijdt de sultan over een groot aarden plein van zijn paleis naar zijn moskee, in een groen karosje met veel verguldsel. Hij werd begeleid door een vizier op een appelschimmel, aan het hoofd van een stoet van maarschalken, opperstalmeesters, lakeien met lange stokken, lansdragers, voetwassers, vliegenverjagers en oppervliegenverjagers, tentenbouwers, mattenrollers die elkaar 's Sultans bidtapijtje uit de handen trokken, en rijpaarden met zijden schabrakken.

Dat alles verdween in de moskeepoort die potdicht ging; en toen wilde ik mijn kans waarnemen om voor 's Sultans terugkomst een

gunstige fotostelling te veroveren. Er was veel volk; maar dat werd op een eerbiedige afstand gehouden van paleis en moskee door een dubbele ebbenhouten barricade: 's Sultans negerlijfwacht. Gewapend met ouderwetse Moorse geweren en antieke lansen zaten ze trots in hun blauwe schoudermantels op hun witte paarden. Een van hen vroeg ik om doorgang, terwijl ik hem mijn Leica toonde, versierd met mijn langste tele-objectief: een technisch indrukwekkend wapen, waarmee de westerling zich in elk land door de meeste afzettingen heen kan schieten.

De zilveren oorringen onder de groen-wit-rode tulband schudden van neen. Maar ik werd pas kwaad toen de neger zonder meer iemand anders doorliet. Een half uur zou het gebed binnen de moskee duren; en dit half uur behoorde aan de bedelaars, de zangers en de potsenmakers. De potsenmaker, die langs mij heendrong, stond dichter bij een aap dan bij een mens. Onder zijn verwrongen, harig gezicht vormde zijn naakte bovenlijf een ladder van ribben, die hij aanstonds als xylofoon begon te gebruiken door er een roffel op te slaan met de magere stokken van zijn onderarmen. De mensen lachten en ik lachte mee. Hij zag mij en kwam zo dicht tegen me aanstaan dat zijn uienadem in mijn neus walmde. Uit zijn ogen blonken zijn verachting en haat voor mij, de 'roumi', de blanke vreemdeling. Een Franse soldaat smeet hem een geldstukje toe. Maar hij wierp het verachtelijk terug en dwong de beduusde gever het hem in de smerige hand te leggen. Er kwam geen dank over zijn lippen, enkel schuim dat hij wegspuwde, in onverminderde haat tegen de overheerser, die hem weggedreven had uit een woestijn waar hij als aasgier leefde, naar een stad waar hij verkommerde als nijdig pikkende kraai. Ook ik gaf hem een aalmoes in de klauw, terwille van zijn onbeschaamdheid, en ik was blij toen hij onder luid gelach als een kangoeroe verder huppelde. Aan het eind van het half uur ontmoette ik hem opnieuw en gaf hem nog een paar franken, maar nu eigener beweging; want in die tijd had ik iets leren begrijpen.

De negersoldaten hadden de potsenmaker doorgelaten, maar mij hielden ze tegen. En het was goed zo. Want de potsenmaker was de dienaar der duizenden die in ledigheid wachtten. Hij gaf hun de lach terug, die ze vergeten hadden; en alleen de lach maakt het leven dragelijk in een wrede wereld. Maar wat deed ik? Ik gaf niets, maar nam, zoals de meeste blanken in vreemde werelddelen. Ik nam de gelijkenis van levende wezens, ik overtrad daarmee hun wet, ik wierp mij op hun uiterlijk als op een gemakkelijke buit, zonder mij te bekommeren om hun ziel en hun noden. En dat alles wilde ik nemen zonder er iets voor in ruil te geven? Neen, zei de potsenmaker, ge zult er voor betalen!

De sultan verdween weer in zijn paleis en de zwarte garde trok af onder begeleiding van ketelmuziek, voortgebracht door een stel dikbuiken in rood laken, versierd met wit buffelleer. Alleen een troep bedelaars bleef achter; ze hurkten onder het gewelf van de paleispoort en slurpten soep. De eetbare aalmoes die de Sultan hun gaf, verlaagde hen niet, want de bedelaars wisten dat de Sultan de aalmoes niet aan hen gaf, maar aan Allah, die hun allen het leven geschonken had, en daarbij overvloed aan de een en nooddruft aan de ander. Daardoor werd de aalmoes een offer der dankbaarheid aan de gever van alle gaven.

Wat was beter, deze gemeenschap waarin duizenden afhankelijk bleven van de overvloed van anderen, die een goddelijk gebod tot geven dwong, of onze welvaartsstaat, waarin de meerverdiener op straffe van deurwaardersexploiten een deel van zijn winst volgens de wet moet afstaan aan het lichaam zonder gezicht, dat fiscus heet?

De welvaartsstaat is rechtvaardiger. Maar alles heeft zijn prijs en ook de welvaartsstaat moet betaald worden. Hij maakt van de mens een cijfer in een mathematische tabel, en van het leven een staatsloterij met verplichte inleg volgens het inkomen en tabellarisch vastgestelde troostprijzen voor allen. Zodoende komt ieder aan zijn trek; maar het leven wordt verlaagd tot bestaan.

De autobus, die honderden kilometers dicht langs de kust van de Atlantische Oceaan naar het zuiden raasde, had ons in een lange dagrit naar Agadir gebracht. Wij zaten voorin, achter de chauffeur, met onze ruggen tegen een glazen schot. Het duidde niet alleen het kasteverschil aan tussen de twee klassen passagiers, maar had ook een practische reden: de helft van de Arabieren achterin was wagenziek, de vaste kinderziekte van volken en mensen, die voor het eerst met motorisch verkeer kennismaken. Maar wanneer de autobus zo maar ergens stopte in het bled waren 's lands zonen en dochteren verre op ons in het voordeel. Ze spreidden hun lange gewaad, de djelebbah, onder het neerhurken als een tent om zich heen; en dan zaten zij eerste klas, terwijl wij op de boom- en struikloze vlakte heen en weer bleven lopen.
In Agadir startte de autobus om half twee voor een nachtrit. We waren nu aan de grens van het administratieve district, dat 'Confins du Sahara' heette, en onder militair bewind stond. Er heerste, na een hongersnood, een typhus-epidemie; daarom was het reizen overdag verboden.
Indien het mogelijk ware en de mens een stuk uit zijn levensweg zou kunnen knippen, dan zou ik opnieuw voor de eerste keer naar Marokko willen reizen, maar dan anders dan ik het deed. Ik zou vanuit Europa per boot in Agadir willen aankomen, de haven, die met zijn zandstrand en villa's op duinen volkomen vaderlands aandoet, om dan vandaaruit de nachtrit te beginnen, die u nog geen drie uur later ontwaken doet in een volslagen andere wereld.
De lichten in de villa's zijn uitgegaan en het café-biljard met zijn zandige vloer en glimmende flessen heeft zijn deuren gesloten. We rijden door de nacht, tussen waken en droom; nog zijn onze ziel en gedachten in Europa, het vertrouwde. Dan duikt plotseling in de lichtbundel der koplampen een doodstille witte gestalte op, onbeweeglijk zittend op het standbeeld van een marmerwit paard. Bij een volgende bocht van de gele grintweg opnieuw een spookruiter op een spookpaard. Waar komen ze vandaan? Waar gaan ze heen?

Nutteloze vragen in een land, dat opeens omhuld is door mysterie, hoewel het naakt onder de sterren ligt.
Dan twee uur lang niets dan vage wijdte en motorgeraas. Na een scherpe draai groeien hoge rode wallen met zware kantelen die de nachthemel kartelen, uit het donker omhoog. We vallen terug in de tijd, eeuwen ver; als we onder het lage gewelf van de stadspoort doorschieten, zijn we afgesneden van alles wat het wezen onzer beschaving uitmaakt.
We stappen uit op een groot, leeg, wijd plein en de autobus verdwijnt in het donker. Geen enkel Europees gebouw; enkel het zware silhouet van zwijgende muren met zwarte venstergaten in een lijst van witte kalk, die nauwelijks oplicht, want de maan is dun als een kattenagel. In een hoek van het plein, achter een palm, de brede schim van een hoge, taps toelopende toren; uit de muren groeien dunne, zwarte balken als de donkere haren op de rug van een hand. Opeens zien we wat het zijn: cederhouten stammetjes, die het lemen gevaarte bijeenhouden. Want de dageraad is nabij, en de sterren beginnen terug te vallen in de diepte van het heelal. En dan, tegelijk met de morgenwind, die de heraut is van de nakende dag, gilt van de torentrans een hoge, extatische stem, die in één langgerekte roep Allah's lof verkondigt. Net zo zong de muezzin hier duizend jaar geleden, op een andere toren, uit dezelfde rode aarde der woestijn gebouwd; en in die tijd is er niets wezenlijks veranderd, behalve, dat er een autobus komt en gaat.
We ontwaakten uit onze droom en keken hulpeloos het lege plein rond. Onze komst was aangekondigd; we zouden slapen in de gastekamer van het 'Bureau des Affaires Indigènes'. Een zwaaiende lantaarn kwam op ons toe; ze werd gedragen door een statige Berber op wiens nachtblauwe burnous een zilveren dolk bengelde. Over een terras dat naar rozen en thym geurde, bracht hij ons naar een diepe, koele kamer met armdikke muren.
Laat in de morgen ontwaakten we in Tiznit, de rode vesting, die aan de rand van een eindeloze dorre grintvlakte gegroeid is rond

een palmomwuifd waterbekken. We werden niet moe van het wandelen door deze uit de tijd losgerukte stad. Want hier stond niet – zoals in Rabat, Marrakech, Meknes en Fez – een Europese stad naast de inlandse.
We brachten een beleefdheidsbezoek aan de kapitein, die bevel voerde over het kleine garnizoen, dat voornamelijk uit inlandse 'goumiers' (partijgangers) bestond. Ik heb het altijd ietwat moeilijk gevonden met beroepsmilitairen om te gaan. Maar deze man bezat een ontwikkeling, belezenheid en kunstgevoel, die het gesprek tot een genot maakten. Ik vroeg hem op wat voor wijze ik er in slagen kon om inlandse vrouwen te fotograferen, wat haar sluier mij altijd belet had. 'Daar is maar één manier op', zei hij zakelijk, 'u moet vanmiddag met uw vrouw op theevisite gaan bij de hoeren. 's Middags werken ze niet, want mijn mannen hebben alleen 's avonds vrij. Ik zal door Cartouche belet voor u laten vragen.'
Cartouche was zijn jeugdige beschermeling. Jaren geleden, na een gevecht tegen opstandige Berbers, had hij een kleine jongen in het zand gevonden, naast een hoop lege patroonhulzen. Vandaar de bijnaam van de handige knaap, die ons door een doolhof van roodlemen muren, die tuinen vol vruchtbomen beschermden, allereerst naar het grote waterbekken bracht waar mensen en dieren gezamenlijk hun dorst lesten.
'Hoe oud is die bron, Cartouche?' vroegen we.
'Zo oud als de wereld', antwoordde hij ernstig. 'Eens was er een zondige vrouw, die Fatma Tiznit heette. Om een jaloerse minnaar te ontlopen, vluchtte ze met een andere vriend de woestijn in, en ontdekte bij toeval deze bron. Toen ze ouder werd kreeg ze berouw en leefde verder als een heilige. Daarom is de moskee boven op haar graf gebouwd.'
Even later klopte Cartouche op een met koperen spijkers beslagen houten deur. Hier woonden de twee zondaressen die nog geen berouw hadden gekregen. Ze leken in niets op de brutale soldatenmeiden in het gereserveerde kwartier van de grote steden. Net als

de jongemeisjes uit de Algerijnse stam der Ouled Naïl waren deze bedeesde Berberschonen door haar ouders naar Tiznit gebracht om daar in een paar jaar haar bruidsschat te verdienen. Met schuwe bescheidenheid nodigden ze ons uit op het tapijt te gaan zitten, en de oudste van de twee schonk ons de rituele drie glazen kruizemuntthee in. Voor de foto trokken ze op ons verzoek haar volksdracht aan: een tuniek van met indigo geverfde katoen, die op de borst werd vastgehouden door twee reusachtige halvemaanvormige spelden, met driehoekige zilveren hangers, ingelegd met halfedelgesteenten. En daarna vergastten ze ons op inheemse muziek.

De oudste kraste op een eensnarige guitaar, ingelegd met zilver en paarlemoer; de jongste bespeelde met twee zesduims spijkers een gietijzeren kookpot, die ze omgekeerd op het tapijt zette. Op en neer deinde de muziek, in grote golvingen, zonder begin of eind, in strak en onveranderlijk rhythme. Dit was een land met andere zeden en een andere aesthetiek dan de onze; en ik begreep pas iets van de oorsprong van dit atonale getinkel toen ik tegen zonsondergang de moskeetoren beklom en over het langzaam golvende gele grint uitstaarde naar de volmaakte cirkel van de horizon. Ergens in dit gestorven land woonden de nomadenstammen, en dit was hun muziek. De muziek van het eeuwige eendere stapvoetse trekken tussen een aarde en een hemel waarvoor geen gisteren en morgen bestaan, maar enkel een eeuwigheid die afgemeten wordt door het ritselen van het zand.

Stijlvol maar eentonig leek het leven in Zuid-Marokko ons; tot we een week later op de Djemaa-el-Fna stonden, de grote markt van Marrakech. Marrakech, de rode stad, is niets anders dan een geweldig legerkamp, dat de Berbers hebben opgebouwd tussen de zee en de woestijn. De lemen stadswallen vormen een dubbele gloeiende gordel rond een warreling van huizen, die met hun platte daken en hoekige binnenhoven op een scheefgedrukte honingraat lijken. De huiseigenaars doen overal pogingen om hun

muren wit te kalken; maar de wind uit de Sahara is als een rasp en overal trekt het donkerrode leem bloedige barsten over de muren. Het bloedwarme, heftig kloppende hart van deze rode stad is de Djemaa-el-Fna. 'De plaats der vernietiging' vertalen de reisgidsen, met een toespeling op de bebloede koppen der onthoofde misdadigers, die hier vroeger werden tentoongesteld. De juiste vertaling is 'de vergankelijke vergadering', naar aanleiding van de voortdurend aangroeiende en dan weer verlopende kring van toeschouwers. Maar de foutieve vertaling is van een diepe symbolische juistheid; want enkel de meeslepende muziek reeds op dit plein der begoocheling vernietigt op de duur de op voorzichtigheid, evenwicht en maatgevoel ingestelde persoonlijkheid van de Europese toeschouwer. Zijn koel verstand kan niet op tegen de wilde bekoring van dit ononderbroken feest; en bij dansers, zangers, sprookjesvertellers en slangenbezweerders wordt hij weer het kind dat hij eens is geweest. Hij heeft zich zijn leven lang laten ringeloren door een stroeve, plichtmatige tijdverdeling, die vermaak toeliet op bepaalde uren. Men heeft hem sinds zijn vroege jeugd de idealen voor ogen gehouden van bezit, fatsoen, regelmaat en degelijkheid. De Djemaa-el-Fna vernietigt al deze starre waanwijsheid, en hij leert er voor in de plaats, dat God de mens allereerst op aarde gebracht heeft om gelukkig en onbezorgd te zijn en zich te laten verbazen door de rijkdom van het oneindig veelvormige leven.

Dit is de slangenbezweerder niet, die in het steedse circus voor veilig verre toeschouwers zijn dressuurkunstjes verricht. Hier kruipen de zwarte brilslangen vlak voor de voeten der omstanders heen. En dit is geen dressuur meer, maar het houdt eerder het midden tussen een magische handeling en een uitzinnige dans.

Achter in de kring hurken drie muzikanten, die met hun knokkels een dreunende tamboerijn betokkelen, groot als het deksel van een regenton. Achter een houten kistje, afgedekt met een zak, zit de slangenbezweerder in een lang wit hemd. Zijn donker hoofd is een wirwar van slordige lokken; hij lijkt op een in elkaar gezakte

vogelverschrikker. Met zijn stok wipt hij de zak weg en meteen schiet een slangelijf recht omhoog. De bezweerder laat zich met een smak voorovervallen op zijn handen, legt zijn kin onbevreesd op de rand van de kist en staart de slang aan met zijn stekende ogen. Het reptiel krimpt terug in het donker, maar de man grijpt met zijn harige hand in de kist en smijt twee slangen in het stof. Met grote stappen rent hij de kring rond en de vogelverschrikker van daarnet lijkt nu met zijn zwaaiende haar en extatisch oog een Johannes de Doper die met toornige schreden de woestijngrond meet. Met onbegrijpelijke toverwoorden spreekt hij de slangen toe, wier lijven met hem meedraaien, waarheen hij zich ook wendt. Onbekommerd om het verraderlijk uitschieten van hun kwaadaardige koppen grijpt hij hen één voor één in de nek, rekt hen languit en legt hen in het rode zand, waarvan hij snel een handvol op hun ogen strooit. Ze strekken zich schijndood uit; maar pas na deze eerste overwinning begint het eigenlijke spel. Terwijl de tamboerijnen dieper daveren, rent de tovenaar in heftiger schreden de kring rond, terwijl zijn zwaaiende armen tegelijk aarde en hemel grijpen. Een grijze stakkerd treedt uit de kring naar voren en wijst op het dikke donkerrode gezwel opzij van zijn hoofd. Hij blijft zwijgend staan, met smekende, onderworpen ogen, tot de tovenaar uit zijn trance ontwakend, hem plotseling opmerkt. Met een kreet graait hij een der slangen aan de staart naar zich toe, schudt hem wakker en slingert hem rond zich heen.
Het schuim der zinsverrukking staat hem wit op de lippen. Krijsend bijt hij in de kop van de slang; dan duwt hij zijn mond, die besmeurd is met de glibber van het reptiel, tegen het hoofd van de mismaakte en zet zijn witte tanden in diens wangvlees. Bij dit demonisch gebaar gaat er een huiver van duistere herkenning door mij heen. De aangeleerde afschuw tegen reptielen valt van mij af en ik herinner mij het bijgeloof, dat oud is als de mensheid: de slang is uit de aarde geboren en bezit daarom haar geheimzinnige geneeskracht. Met verbaasde bewondering kijk ik op naar de lange

tovenaar, die uit zijn witte hemd omhoog schijnt te groeien terwijl hij, met twee gifslangen om zich heen gewonden, verrukt en triomfantelijk omhoogstaart naar de diepblauwe hemel.
Verder zwerf ik, van kring tot kring. De sprookjesvertellers vergaderen evenveel volwassenen als kinderen om zich heen. Helaas, waarom ken ik geen Arabisch of Chleuch, de rochelend uitgesproken Berbertaal? De Koranuitlegger is het middelpunt van een dichte drom; ik staar lang naar zijn wijs gezicht en duldende ogen. De geverfde dansers in vrouwenkleren met hun verwijfde heupgedraai staan mij tegen, maar de menigte beloont hen met gejuich; hoeveel jongemannen lopen hier trouwens niet hand in hand rond, terwijl hun verstrengelde vingers een roos vasthouden? Ik verwijl liever bij de woeste negerdansers van de Goudkust, die hun ebbenhouten nekken krommen, alsof zij de kijkers willen rammen met hun smerige zwartvilten mutsjes, waarop de gekartelde witte zeeschelpen in rijen staan vastgestikt. Met rinkelende ijzeren castagnetten van een voet lang begeleiden zij hun wilde dans van luipaardsprongen en spiraalwervelingen, die zich ontrolt op het donker bonzend rhythme van zware trommels.
In een hoek van het veld zit een eenzame halfbloed. Met uitgeteerde armen houdt hij een roodaarden pijp vast, waarvan de lange steel met een franje van barnsteen, kralen en schelpen is versierd. Deze pijp is het mooiste en schilderachtigste voorwerp op de hele Djemaa-el-Fna, maar er is niemand die er naar omziet. Want wat deze man voortbrengt is muziek noch gezang, wijsheid noch sprookjesverrukking; het is enkel rook, die hij, nadat ik hem een paar geldstukken gegeven heb, vanuit zijn magere wangplooien in holle cirkels ten hemel jaagt. Wanneer de pijp leeg is, dankt hij mij met een statige hoofdknik voor mijn geduld. Ik buig terug; want op zijn manier is deze man een artiest. En, anders dan zijn meeste vakbroeders, kan hij onmogelijk aan de illusie lijden, dat zijn kunstwerken de tijd kunnen uitdagen...
De zinkende zon verguldt de dichte stofwolk boven het plein; ze

ruikt naar kapotgetrapt stro, zweet en ezelmest, met een bijgeurtje van kruizemuntthee. De drie gouden bollen boven op de hoge moskeetoren, de Koutoubia, die in de 12e eeuw door het heersersgeslacht der Almohaden is gebouwd, doven langzaam uit. Maar nu schrijft Allah zelf het teken zijner heerlijkheid aan de staalblauwe hemel: maansikkel en avondster worden tegelijk zichtbaar. De carbidlampen voor de eettentjes floepen aan en wanneer de muziek eindelijk verstomt, hoor ik het sissen van het schapenvlees op de braadroosters.

Maar eerst willen we soep! Het moet hier wel hoge uitzondering zijn, dat een Europeaan zich verwaardigt om neer te zitten tussen zijn donkerder broeders; want de gaarkeukenhouder die ons twee bollen dampende groene soep inschenkt, blijft ons aldoor met kleine goedkeurende hoofdknikjes toegrijnzen. Daarna wachten we, tot verbazing van een drom Berbers, in de belendende keuken geduldig onze beurt af in de prikkelende braadwolk, die onder het rietmatten afdak blijft hangen. In het halfdonker achterin benen drie duistere gestalten in zwarte djellabah's een schaap uit; een vierde wast een oneindig aantal ijzeren staafjes af in een veel te klein bakje met drabbig water; een vijfde schuift de brokken vlees op de pennen en legt die op gloeiende houtskool te roosteren.

Voor een stuiver krijgen we tien staafjes vlees toegeschoven. Een vork is er niet bij, dus dienen brokken brood als vasthoudertjes. Naast ons zit een sombere Berber in een witte burnous. Terwijl we eten grijpt hij een paar keer naar zijn grote dolk, die in een zilveren schede aan een oranje koord hangt. Hij probeert het lemmet op zijn vereelte duim en begint er dan de haartjes op zijn handrug mee af te scheren. Hij kijkt ons daarbij dreigend aan, maar als ik hem met een volle mond vertel dat wij geen Fransen zijn, glijdt er een stroeve lach over zijn gezicht.

De volgende morgen zie ik hem op de kamelenmarkt, een hete vlakte tussen de rode stadsmuren en de eerste donkere gordel van

palmen. Ik fotografeer hem net terwijl hij met een handige zwaai het zadel van zijn merrie beklimt. Hij zit nog niet of zijn hand grijpt al naar zijn dolk, waarmee hij mij woedend bedreigt. Maar dan herkent hij mij en ik ben verder veilig voor zijn toorn. Hij legt mij uit, dat hij op weg gaat naar zijn dorp, in de bergkloven van de Oued Dades. Ja, bevestigt hij ons, daar staan vele lemen kastelen, die hij 'ighrem' noemt en 'ksar'. Hoeveel dagen hij onderweg zal zijn? Zeker tien dagen zegt hij, want het Atlasgebergte is steil en breed.

Zelfs voor een autobus met vijf versnellingen, zoals wij de volgende dag merkten. Onze tocht tot het Oued Dades duurde trouwens vijf dagen; maar dat was onze eigen schuld. Laat in de middag, halverwege de zuidelijke voet van de Atlas en de eerste oase, Ouerzazate, stopte de autobus bij een slagboom. Hier begon het militaire gebied, waarvoor een bijzondere pas werd vereist. Het gehucht, dat rond de slagboom heen was gebouwd, droeg blijkens een blauw emaille schild de naam Amerzgane. Maar het stond niet eens op de kaart, die het niet de moeite waard vond om één kroeg, een klein wachthuis en drie lemen stulpen te vermelden.

Een sergeant van het Vreemdelingenlegioen keek onze documenten in. Hij had hoogblond haar en een hoogrood gezicht, dat hij in een starre ambtelijke plooi trok. 'In orde', knorde hij, 'u kunt verderreizen.'

'Zijn hier ksars in de buurt?', vroeg ik. Zijn grote hand wees naar de grintheuvels. 'Een dozijn wel, maar ver.'

'Kunnen we hier slapen?', informeerde ik verder. Zijn strenge masker ontbloeide opeens tot een lachende pioenroos. 'Natugellement', lachte hij met een gutturaal Teutoons accent. Slaapgasten! Dat betekende voor hem een verzetje in deze godvergeten grintnegorij. De overige autobusklanten verklaarden ons voor gek; twee uur verder wachtte ons een geriefelijk hotel, compleet met douche, bar en barmaid met peroxyde pruik. De 'beschaving' dus.

Maar wij verkozen de wildernis. Toen de bus in een stofwolk was afgeknald installeerde Heinrich ('Rijnlander ben ik, dus bijna een landgenoot van jullie') ons in onze slaapkamer: een kaal hok met een deur die niet sloot en een venster zo groot als een schietgat; twee bedden, waarvan de poten met electrisch draad aan de matras zaten vastgesnoerd, een sinaasappelkist als toilettafel en een vliegenzwerm als bewegelijke muurdecoratie. Wassen moesten we ons met mineraalwater, en warm scheerwater verkreeg ik door de metalen waskom met een bodempje water er in buiten in de zon te zetten.
Maar Heinrich wachtte ons op met ijskoud bier, een mandoline en een eindeloos repertoire van Duitse volksliedjes, die in dit onbarmhartig strenge landschap dubbel sentimenteel aandeden. Ik keek naar de troosteloze keihellingen, die geel omhooggloolden naar geblakerde bergkammen.
'Hoe ver is het naar de eerste ksar, Heinrich?'
'Een uur of twee, drie. U kunt beter een muildier huren voor de dame. Ik laat de eigenaar roepen'. Hij stak zijn hoofd rond de deur en brulde een paar volzinnen in het Chleuch. Toen veegde hij weer het zweet van zijn rode hoofd en begon 'In Strassburg auf der Schanz' te spelen, een liedje van heimwee en smart, waarvan ook mij altijd het hart in het lijf omdraait.
De zwartgetulbande Berber staarde ons verheugd aan, in een plunderziek visioen. Maar Heinrich had de prijs reeds onwrikbaar vastgesteld: 12½ frank voor het beest plus 1 frank voor de paardejongen. En daar bleef het bij, ondanks protest van beide partijen; want Heinrich verzocht ons, toevallige doortrekkers, om alsjeblieft 'zijn' markt niet te bederven. De volgende morgen vroeg tilde ik Wampie op het reusachtige rijdier, dat blijkbaar een kruising was tussen een appelschimmel en een grauwe ezel. Hij hinnikte als de eerste, was lui als de laatste en had de vlooien van beide. We togen de grintwoestijn in, ik te voet, net als de paardejongen. Het ziedende landschap leek op het geraamte van een echte wereld,

afgeschraapt tot op het been, ontdaan van alle schaduw en liefelijkheid, waterloos en dor als de korst van de maan. Na een uur zweten dacht ik met weemoed aan het antwoord, dat de grote profeet Mohammed aan een van zijn discipelen had gegeven, die hem vroeg hoe hij de nagedachtenis van zijn moeder kon eren.
'Door water', antwoordde de wijze profeet. 'Graaf te harer herinnering een bron en verschaf aldus water aan de dorstigen'.
Maar in de waterloze vlakte van Haddaï had blijkbaar nog nooit iemand zijn moeder betreurd. Eindelijk wees onze kleine gids naar de trillende verte. Een gekartelde rots maakte zich langzaam los uit de chaos van gele stenen. 'Aït ben Haddou', zei hij, de woning van de zonen van Haddou. Nog een uur later, voorbij de kruin van een lage heuvelrug, sprong onverwacht een diepe vallei voor ons open; het groen der vijgebomen en palmen was tegen de vlamrode heuvels rondom van zo'n vervaarlijke felheid, dat het zeer deed aan de ogen. De windbewogen graanakkers leken een groene plaat van geribbeld glas, doorschoten door felle schamplichten, alsof de zon het koren van onder af belichtte. Achter een traag riviertje vol stenen rees de ksar omhoog, een wild en babylonisch bouwwerk van rode aarde, een tegelijk wrak en machtig kasteel met tientallen torens, versierd met witte tinnen en ruwe friezen. Ook hier had de mens, uit stof geboren, met zijn vernuft over deze stof getriomfeerd, door met haar hulp de hemel te beklimmen. Want elk van deze trotse torens was gekneed uit aarde, grint en water, met schaarse balkjes van cederhout als enige steun.
Glijdend over de gladde keien in de doolhof van straatjes stieten we weldra op een statige kasteelheer met een pluizige ringbaard, die ons aanstonds de thee aanbood. In een witgekalkt torenvertrek liet hij een geweldig tapijt ontrollen, waarop we ons met gekruiste benen neerlieten. Even later bracht een van zijn gesluierde vrouwen een groot koperen blad binnen, waarop een tinnen trekpot stond temidden van glazen en kopjes. De sjeik schonk zichzelf een half kopje in, proefde het lichtgele vocht even ernstig als een wijn-

kenner een oude fles, wierp in de pot nog een brok suiker, die hij met een koperen hamer van een puntig suikerbrood afsloeg, en schonk ons toen op ceremoniële manier in, met een hoge straal die kletterend in de glazen spoot. Nu kwam ons aandeel in de plechtigheid: we namen het kokend hete glas tussen duim en wijsvinger, en werkten de eerste slok van het mierzoete vocht met een zo luidruchtig mogelijke slurp naar binnen. Pas toen het derde glas onze kwellende dorst nog had verergerd, kwam de conversatie los, met behulp van een Arabisch woordenboekje. Ik tekende in mijn zakboekje een kaart van Europa en Noord-Afrika, en we onderhielden ons ernstig over politiek en aardrijkskunde, zonder één woord van elkaars beweringen te begrijpen. Onderwijl ving de sjeik handig een vlo op zijn blote been, en zette die zo voorzichtig naast zich op het tapijt, alsof hij bang was hem te beschadigen. Vlooien zijn hier namelijk 'marabout' (heilig). Voor ons vertrek lieten we op kiese wijze, maar toch zo dat de sjeik het net kon zien, onder een hoek van het tapijt een vijffrankstuk achter om voor de suiker te betalen, en daalden toen weer, omringd door zwermen vliegen omlaag naar het riviertje. Er vloeide lauw en sterk magnesiumhoudend water doorheen, waarin onze muilezel bovendien een fikse plas deed, en dus zwoegden we dorstig verder.

Na een uur dook er opnieuw een ksar op; en dit kleine kasteel leek met zijn rode, grijze en witte kleuren uit de verte op een snuisterij van gebakken aardewerk. Maar de kreten van bewondering bleven mij op de versuikerde lippen kleven. Weer een uur tronen op prachtige tapijten, weer drie kokende glazen zoete kruizemuntthee; en daarna, op het heetst van de hete dag, drie uur blakerende grintwoestijn toe. Toen eindelijk Amerzgane opdook, was mijn speeksel dik en wit als stijfsel. Naast de herberg verscheen het zware silhouet van Heinrich en ik riep hem met mijn laatste kracht en gebarsten stem toe: 'Drie bier!'

Terwijl ik de flessen achter elkaar leegde, goot Heinrich het vitriool van zijn spot over mij uit: 'Nu al dorst? Toen wij op veldtocht

waren in Mauretanië, liepen we vijftig km per dag op een halve liter water. In vier maanden tijd hebben zes van mijn mannen zich voor de kop geschoten. Gelukkig maar, dat ik u mijn revolver niet heb meegegeven!'

Maar alles went. Een week later, vanuit de oase Tinerhir, maakte ik urenlange wandelingen zonder een druppel te drinken. De bevelvoerende kapitein had van deze eenzame zwerftochten niet terug, want Tinerhir lag nog officieel in een 'région insoumise' – een opstandig gebied. De beide militaire posten stonden scherp in het prikkeldraad en langs de grintweg lagen spaanse ruiters gereed om alle paden af te kunnen sluiten. Om de drie dagen werd er een alarmoefening gehouden met pantserwagens, en de brede mahoniehouten toonbank in de cantine-kruidenierswinkel-café-hotel was versierd met een rits kogelgaten, die er weliswaar twee volle jaren geleden door een opstandeling in waren geschoten, waarbij hij drie soldaten naar de andere wereld hielp, maar die toch aan elke nieuwkomer trots werden vertoond en toegelicht.
Onze inwijder was Emil, hupse Saarlander, die zich na vijftien jaar Vreemdelingenlegioen in een pittoresk mengelmoes van Frans en Duits uitdrukte. 'Treten Sie nicht auf les scorpions', had hij mij voor mijn wandeling gewaarschuwd, 'denn da werden Sie schwer malade fallen.' Na de wandeling en het middagmaal zat ik met Wampie en Emil aan de toonbank menthe met water te drinken. Deze lijfdrank van het garnizoen werd ons gratis aangeboden door de twee Berberjongens, die in het wanordelijke bedrijfje voor winkelbediende, kellner en duvelstoejager speelden en bij onze maaltijden bovendien nog als levende ventilatoren. Met wuivende palmtakken joegen ze de zwermen vliegen weg, die anders met elke hap mee naar binnen zouden zijn gegaan.
De gierige kastelein, Nissim, bestal hen op hun loon, en daarop namen ze wraak tijdens Nissims langdurige siësta. Nog voor onze glazen leeg waren stonden er al weer drie nieuwe klaar, en Ahmed

vroeg onder het inschenken met een vriendelijke grijns aan Wampie: 'Madame, wilt u nog een doosje bruine schoensmeer, of een pakje kauwgum? Nissim slaapt toch nog.' We schudden heftig van neen, want we konden het niet te bar maken. Maar we zagen opnieuw dat onrecht zich op de duur wreekt.

En ik had een gevoel dat dit ook eens tot een ommekeer zou voeren in deze oase, en trouwens in heel Marokko. Toen we ons na aankomst volgens voorschrift gingen melden bij de barse kapitein, had hij ons zoals in deze schaars bereisde streken de gewoonte is, slaapplaats aangeboden in zijn ruime huis. Onze slaapkamer zag uit op een binnenplaats, waar een tamme gazelle vrij rondliep. Maar net toen we het gracieuze beest aan het bewonderen waren, klonk er een bars bevel. Vier in het wit geklede gevangenen, twee aan twee saamgeketend met zware voetijzers, kwamen de binnenplaats opstrompelen en begonnen met grote stampers een laag versgestrooide keien te verpulveren. Er was een oud man bij van minstens zeventig jaar. We wisten niet aan welk misdrijf die vier zich schuldig hadden gemaakt, maar het lustte ons niet dag in dag uit met dwangarbeiders voor onze neus te leven. Ze werden opgejaagd in een tempo, dat ons met schaamte vervulde over onze eigen vrijheid; en daarom namen we onder een beleefd smoesje de vlucht naar Nissims vliegenrijk etablissement.

Emil verklaarde ons het raadsel. 'Die keienbikkers? Dat zijn vier opstandige stamhoofden van de Aït-Atta. Als je bij zonsondergang naar het zuiden kijkt, zie je een groep gekartelde wilde bergen. Dat is de Djebel Sarrho. Daar hebben we vier jaar geleden de laatste duizend opstandelingen uitgedorst door ze van hun bronnen af te snijden en toen te bombarderen. Maar deze vier begonnen weer en nu hebben ze dwangarbeid. De vijfde, Zaid ou Ahmed, de man die precies op de avond van de opening deze cantine overhoopschoot, is dood. Drie maanden hebben we achter hem aangezeten en in die tijd schoot hij vijftien van onze mensen neer. Tot zijn geluk hebben we hem niet levend kunnen krijgen.'

'Maar waarom was Zaid ou Ahmed opstandeling?', vroeg ik om hem uit te lokken.
'Omdat onze vroegere kapitein hem voor een brutaal antwoord een slag in zijn gezicht had gegeven', antwoordde Emil oprecht. 'Daarom mag niemand nu ook meer slaan; maar we moeten wel zorgen voor discipline. Elke inboorling moet voor elke blanke salueren.'
'Dat heb ik al gemerkt', zei ik ironisch. De morgen na aankomst was ik vlak voor de dageraad afgedaald naar het ritselende riviertje, dat de oase leven gaf. Over de donkere bergen heen vielen de eerste zonnestralen schuin in de vallei. Palmen en populieren, die somber tegen sombere rotsen stonden, werden aangeraakt door hun kleurige toverwaaier. Het ogenblik daarna was de hemel één rode vlam, en de kronkelende oase, die tussen de bergwanden sliep als een smaragden slang in de holte van een steen, praalde opeens met het kopergroen van haar jonge koren, met de metaalharde schittering der palmtakken en het zachte grijsgroen der vijgeblaren. We waren in het donker aangekomen, na een rit van uren door stekend zand, dat onze ogen had aangestoken en onze lippen verdord; en nu ontwaakte ik in een groen paradijs.
Bij het paardewed achter een dam in het riviertje stonden twee oude Joden. Toen ik hen tot tien schreden genaderd was, schoten ze in de houding, met de hand strak tegen hun blauwe hoofddoek. Ik liep verwonderd door, na een verbaasd 'bonjour!', dat hen schuw deed glimlachen. Op de eerste kalkhelling ontmoette ik twee oude, tanige moedertjes. Haar ogen stonden uitgebrand in het verdroogde gezicht; ze waren gekleed in blauwe lompen, op de borst vastgehouden door grote zilveren spelden. Zodra ze me zagen, verschikten ze de zware takkebos op haar schouder, om één hand vrij te krijgen. En met die rimpelige hand, van binnen met henna bruin geverfd, van buiten blauw getatoëerd met de tekens van de stam, salueerden ze. Er kwam een blanke voorbij, een veroveraar. Maar deze veroveraar schaamde zich. Op elke

Berber die daarna voor mij salueerde, liep ik met uitgestoken hand toe. Meestal dorsten ze die hand niet te grijpen. Maar mijn gebaar moest wel doorgefluisterd zijn in een vallei waar elke vreemdeling steeds wordt bespied; want alle dagen daarna werd ik vriendelijk toegegrijnsd, en geen die meer salueerde. Daarom kon ik doen wat de kapitein niet kon en waartegen hij mij uitdrukkelijk waarschuwde: enkel gewapend met een strohoed, waarin ik als bescherming tegen de zon een koolblad legde uit 's kapiteins prachtige moestuin, kon ik uren van de oase vandaan alleen rondwandelen, zonder vrees.

Maar in het gewoel van de grote stad waren wij beiden opnieuw Christenhonden, roumi's, vijanden. En in geen stad heeft mij dat zo gespeten als in Fez, dit wonder van de Islamitische wereld.
'O, Fez, alle schoonheden der aarde zijn in u verenigd! Zijn uw wateren van witte honing, of van gesmolten zilver? Wie zal de beken beschrijven en hun geheime omarming onder de aarde, vanwaar zij het water omhoogstuwen naar de plaatsen der vergadering, naar pleinen en straten?'
Zo zong de geleerde Abou el Fahdl ben el Mahouy in het jaar 1326. Hij had de hoofdstad van het Moorse rijk in Spanje, Granada, verlaten om de rest van zijn dagen in Fez te slijten, waar volgens de Arabische geneesheren het water niet alleen de huid verzacht en niersteen geneest, maar ook het genot der zinnen verhoogt wanneer het gedronken wordt op de nuchtere maag. En indien Abou el Fahdl heden ontwaakte in zijn smalle graf buiten de grauwe stadswallen, dan zou hij, vanaf de kerkhofheuvel dalend, achter dezelfde poorten die zijn blik herkende de armdikke stralen eender horen klateren in dezelfde betegelde fonteinen. Zijn eeuwenlange slaap zou hem een korte sluimer lijken tussen middaghitte en avondkoelte; want het water dat hij dronk en dat ik dronk, zwervend van fontein tot fontein, verheugde ons gehemelte met dezelfde koelte in een stad, die eender bleef de eeuwen door, omdat

zij wijsheid boven macht verkoos, en heiligheid wist te paren aan slim koopmanschap.
Het was de zoon van Idris, regelrechte afstammeling van de Profeet, die Fez stichtte in het jaar 788. De stad werd bevolkt door Spaanse moslims uit Andalusië, die tuinders waren en zilversmeden, en door Tunesische kooplieden, die de letteren en schone kunsten beschermden. Uit deze bloedsvermenging ontstond de stad der wuivende tuinen en wonderbaarlijk versierde medersa's, waar jonge studenten in hun kleine cellen rond koele waterbekkens de wijsheid beoefenen; de stad der honderden moskeeën en bronnen, waar de kooplieden onverschillig en bijna hoogmoedig in het lage hok hurken dat hun als winkel dient, om 's avonds per muildier terug te rijden naar hun statige woningen vol verborgen schoon. Van dit schoons zien wij enkel de zware deuren, betimmerd met vele rijen grote spijkers met gegraveerde koppen. Maar deze ontoegankelijkheid der woningen, waar vanuit de betegelde binnenhof de kunstig gebeitelde bloemstyleringen langs de gaanderijen omhooggroeien tot aan het dakterras, is niet de enige oorzaak van de Franse benaming: 'Fez, la mystérieuse'. Het geheimzinnig licht versnijdt er de mens tot een onherkenbare gestalte. Bijna alle winkelstraten zijn van boven afgedekt met een vlechtwerk van riet, waarvan de schaduw het witte gewaad van de wandelaar in dunne repen snijdt, die overdwars nogmaals in kleine stukjes worden gekerfd. En zelfs zijn anders scherp omlijnde schaduw wordt hem ontnomen, omdat ze warrig wegvloeit in het raster op de grond. Van top tot teen versneden door de kruiselingse speren van het licht wordt hij de gelukkige gevangene van een stad, die hem nooit meer los zal laten.
In geen enkele andere stad van Noord-Afrika zijn de winkelwijken, de souks, zo groot en welvoorzien. Wie een leidraad zoekt door hun doolhof, kan gerust nog de reisbeschrijving opslaan van Leo de Afrikaan, die het Fez der 16e eeuw beschrijft. Er is weinig veranderd, behalve dan dat er brandputjes gekomen zijn; dat de elec-

triciteit zijn lelijke spinnedraden omhooggeslingerd heeft langs de moskeetorens; dat er blikken lantaarns verkocht worden inplaats van olielampen uit aardewerk en marmer, en afschuwelijk geemailleerde nachtspiegels in plaats van niets.
Maar de leerlooiers stampen nog altijd de schors van de granaatappelboom en klompen kleurige mineraalhoudende aarde, om daarmee in ritsen stinkende kalkstenen vaten de bokkehuiden te verven, die in paardepis zijn gelooid. De souk der meubelmakers ruikt nog even fris en vochtig naar versgezaagde cederplanken; in de straat der koperslagers verdooft het eender gehamer de oren; en in de schaduw van moerbeibomen staan nog altijd de stalletjes met de vele manden, waaruit sinds onheugelijke tijden de antimonium verkocht wordt en de fijngehakte henna, de klassieke schoonheidsmiddelen der Islamitische vrouw. Met het sap van de henna verft ze handpalmen en voetzolen; met de kohel, de gestampte antimonium, zwart ze haar ogen. De kleine jongens, met kaalgeschoren koppen op een rattestaartje na, staan nog altijd voor de kleermakerszaakjes midden op straat de lange draden te spannen waaruit de haïk geweven wordt, het witte vrouwengewaad van genopte wol. En de zilversmeden bewerken nog steeds de armbanden in dezelfde oeroude patronen, die het glad en glinsterend metaal doen uitbloeien tot bloemmotieven, die eeuwig anders zijn en toch steeds eender.
Tijdens het ronddwalen door dit labyrinth van licht en schaduw kocht mijn vrouw vele van deze dunne, rinkelende armbanden; en ze droeg ze bij een jurk, die een kleermaker snel en handig genaaid had uit de inheemse nopjeswol. Het werd een van de mooiste en duurzaamste jurken die ze ooit heeft gehad; maar de vrouw van een Frans bestuursambtenaar maakte er dadelijk een vinnige aanmerking op. 'Maar, madame, zoiets kunt u toch niet dragen! Weet u wel, dat dat inboorlingenwol is?'
Zelfs na aftrek van de bij vrouwen doorgaans onvermijdelijke portie jaloezie bleef er genoeg oprechte verontwaardiging over

om ons tot nadenken te stemmen. 'Ze voelt zich onzeker', zei Wampie na een poosje, en toen: 'Ze voelen zich allemaal onzeker, want ze leven op gestolen grond en willen het niet bekennen'.

Fez was de laatste stad die we in Marokko bezochten, en we rukten ons er moeilijk van los. Op de vroege morgen van onze vertrekdag dwaalde ik nog één keer de souks in. Ik zag ze nu anders, met de helderheid van de Europeaan, die in gedachten alweer daarginds is, onder een somberder hemel, waarvan de horizon bestaketseld is met fabrieksschoorstenen. Er lag nu iets droomovertogens over de ogenschijnlijke verwarring der winkelstraatjes, die zich toch samenvoegden tot een even kleurrijk als harmonisch geheel. Het leek alsof ik uitkeek op een wereld, die niet meer in werkelijkheid bestond. En dit gevoel van het irreële bleef mij kwellen, tot ik op de gedachte kwam, dat ik hier, zij het in andere vorm en onder ander licht, het leven van mijn eigen verre voorzaten zag, die ook eens een zinvol bestaan hadden geleid, in de eeuwen voor de industriële revolutie.

Want dat was het wezenlijke verschil tussen hier en ginds: de volkomen afwezigheid van de machine. Hier woonde en werkte, elleboog aan elleboog, een gemeenschap van handwerkers en kooplieden, en niet een willekeurige groep zonder innerlijke samenhang, van eigenaars die machines exploiteerden, en arbeiders, al of niet met wit boord, die deze machines bedienden, onderhielden en hun opbrengst administreerden, terwijl deze laatste groep, de klerken, weer apart in een eigen papieren wereld leefden, waartoe de werkelijkheid van machines en grondstoffen zelfs niet meer doordrong. Wij in het blanke westen hadden geslachten lang in de illusie geleefd, dat wij de beschavingsvoordelen deelachtig zouden worden van het organisatorisch wonder, dat machine heet, zonder de nadelen van de mechanisatie. Maar voor elke vooruitgang op aarde moet een prijs worden betaald. Wat de machine ook vervaardigt – voor hem, die met haar in aanraking komt, is zij altijd een snijmachine. Ze snijdt zijn wortels door; ze snijdt de stukken die ze

niet nuttig gebruiken kan, van hem af en dan allereerst zijn hart en zijn ziel.

Tientallen eeuwen leefde de mens in een wereld, die organisch groeide. Maar nu was de wereld een organisatie geworden, rond het middelpunt van de machine heen. De industrie-arbeider, door de machine afgesneden van de natuur, bracht zijn wakend leven door als dienaar van het anorganische, het kille, dat men strelen kan noch liefhebben, en dat elke schoonheidsontroering mist. En de waarde van de mens werd voortaan bepaald door zijn functie in het organisatie-proces. Het was inderdaad een proces, dat door de machine gevoerd werd tegen de mens als bloedwarm menselijk wezen met onmogelijke verlangens en dromen, tegen zijn dubbele natuur, eeuwig aarzelend tussen aards en hemels.

Daardoor was het leven voor millioenen zinloos en leeg geworden; hun levenswaarden krompen in tot eten, drinken, slapen en vermaak. Het verstand maakte zich zelfstandig en verstikte het instinct; het technisch kunnen werd oppermachtig, verhief zichzelf tot deugd, wierp zich op tot god der aarde en overstemde de wijsheid met de hoon van zijn motorisch gedreun.

Maar had het anders gekund? Was de machine niet geboren tegelijk met het intreden van de massa's in de historie? De bevolking van Europa was drie eeuwen lang nauwelijks gestegen; maar in de negentiende eeuw nam zij opeens sprongsgewijs toe, van 180 tot 450 millioen. Alleen een steeds groeiende industrie was in staat geweest deze nog steeds sneller aangroeiende massa in het leven te houden. En zo was de machine de redder der Europese mensheid geworden, maar de verderver van de enkele mens.

Nog hadden opstanden, stamoorlogen en hongersnoden de bevolking van Marokko op peil gehouden. Maar hun tijd was voorbij; en ook hier zou de medische wetenschap op de duur een eind maken aan de hoge kindersterfte. De organische gemeenschap die ik voor ogen zag, was dus eigenlijk een anachronisme. Reeds zag ik in plaats van de prachtige souks een nikkelstalen warenhuis ver-

rijzen van de Uniprix, van kelder tot zolder gevuld met graaibakken vol voddige uitverkooprommel, prullen die niemand nodig had en die daarom iedereen kocht.

Ik liep terug naar de Europese stad, die ver buiten de stadswallen van het oude Fez was gebouwd, zoals de wijze maarschalk Lyautey dit met on-militair humanisme had verordend. Mijn vrouw sliep nog, en haar gezicht was nat van zweet. In de souks was het koel geweest, ondanks de hete Meizon; maar hier lieten de dunne muren de hitte door. En die muren waren saamgeklodderd tot bouwwerken, zo arm van geest, dat ik me, na het bezoek aan de oude stad, voor deze armzalige beschavingsproducten van mijn werelddeel schaamde.

Een escadrille Franse legervliegtuigen gierde laag over de daken. Dat was het Europa van nu: industrie en oorlogsvoorbereiding. De westerse beschaving zocht koortsig haar eigen ondergang, in een blind vertrouwen op de macht der techniek en in een machtswellust, die niet meer gebreideld werd door bezonnen wijsheid. Vlakbij, in het oude Fez, lag zij te grijp; maar doofgedreund door de machine en verblind door het visioen van steeds groter welvaart en gemak, hadden wij geen oren meer om te horen en geen ogen meer om te zien.

Van Marokko trokken we naar Algerië; maar het werd nu te heet om ook daar de woestijn te bereizen en na de harmonie van Marokko stelden de slordige Algerijnse steden, waar de Europese beschaving de inheemse cultuur had bedorven, ons teleur. Opeens werd ik gegrepen door een onweerstaanbaar verlangen naar de stad waar architectuur en leven zich even harmonisch in elkaar voegden als in Fez: Ochrid in Macedonië. Ik had een roman in mijn hoofd, die voornamelijk speelde in de stille huizen boven het diepe bergmeer; waarom zou ik niet dadelijk naar Ochrid reizen om er aan te beginnen? In een van de vele bouwvallige huizen zou zeker plaats zijn voor ons.
Maar opnieuw bracht mijn anti-fascisme me in transportmoeilijkheden. Elke week deed een witgelakte Italiaanse zeereus de haven van Algiers aan, om zich dan in 24 uur naar Triëst te spoeden; omdat ik uit Italië was uitgewezen kon ik van deze luxe-reclames voor Mussolini's fascisme geen gebruik maken. Een cargadoor die ik in een kroeg ontmoette bracht uitkomst: hij was agent voor een Joegoslavische maatschappij, die haar vrachtschepen bij toerbeurten alle havens liet aanlopen tussen Oslo en Piraeus. Over een dag of wat zou een van deze schepen de rede van Djidjelli aandoen, een paar honderd km bewesten Algiers; de eerste bestemming daarna was Rijeka. Het kon niet mooier, ook al omdat de 'Prestolonaslednik Petar' ('Kroonprins Peter') het veiligste schip leek waarop ik ooit gevaren had. De deklading die door honderd vechtende en krijtende Arabieren aan boord werd gebracht, bestond namelijk uit duizenden lappen schors van de kurkeik, zodat bij eventuele schipbreuk de vlotten voor het grijpen lagen. De zee bleef echter zo glad, dat de kapitein, een lange Dalmatiër met uitpuilende blauwe ogen, elke dag precies om twaalf uur het schip liet stoppen om de bemanning en de passagiers (zes Joegoslavische

studenten en ons) gelegenheid tot zwemmen te geven. Daarna gingen we samen met de drie officieren aan tafel; in een hoek van de kajuit lag een vat rode wijn, waaruit ieder zich naar behoefte vrijelijk bediende. De passageprijs plus het eten werden berekend à raison van drie en een halve gulden per dag; en het speet ons, dat na vier dagen zonnebaden, eten, drinken en slapen aan deze idylle een einde kwam op een voor ons onverwachte wijze.

Toen ik de vijfde morgen ontwaakte vond ik het vreemd dat de Joegoslavische kust nog niet in zicht was. Op dek hield de kapitein mij aan: 'De route is veranderd. Vannacht heb ik per radio van de reders order gekregen eerst Venetië aan te lopen om daar onze lading fosfaat uit het ruim te lossen. Als u toch mee wilt varen tot Rijeka kunt u beter twee dagen van boord gaan, want fosfaat is niet bepaald parfum'.

'Maar ik kan niet van boord', zei ik verlegen. Toen hij mij vorsend aankeek, vertelde ik hem hoe en waarom ik uit Italië uitgewezen was. Hij was een simpel, oprecht mens die niets kon verbergen en ik zag duidelijk aan zijn gezicht dat hij me op zijn best voor een opschepper hield.

Het schip ging midden in de Porto di Lido voor anker en Venetië's betoverend marmer bleef een verre witte streep. De eerste stuurman voer weg in de motorbarkas met de ladingspapieren en alle paspoorten. Toen hij een paar uur later terugkwam, riep hij al vanuit de verte door de megafoon: 'Kapitein! Herrie vanwege de Hollander!' Zodra hij aan boord was legde hij zijn bruine hand plechtig op mijn schouder, alsof hij mij de ridderslag gaf: 'De Italianen hebben een grote zwarte lijst, een heel dik boek, maar daar stond uw naam niet in. Hij stond in een apart klein zwart boekje, en dat schijnt iets heel bijzonders te zijn, want ze sprongen als vlooien door het kantoor.' Toen nam hij de kapitein opzij en begon met hem te fluisteren. De kapitein verdween naar zijn hut, kwam terug en klopte me toen ook op de schouder; ik was blijkbaar in zijn achting gestegen. 'Luister', zei hij ernstig, 'dadelijk komt er een

politieboot, maar maak u geen zorgen. U bent hier onder mijn bescherming, op Joegoslavisch territorium, en ik laat niemand aan boord.' Hij klopte op zijn bultige zijzak en liet me de zwarte kolf van een revolver zien.
Toen de politieboot langszij kwam antwoordde hij eerst met geen woord op het luide geschreeuw vanaf de waterspiegel. Na een donderend 'Basta!' gaf hij met zijn gewone kalmte in vlot Italiaans een preek weg, die met het vertrek van de politieboot eindigde.

Een dag en een nacht en nog een dag lagen we in de stinkende spoorweghaven van Venetië, gehuld in een wolk van stekend sulfaatstof. De kapitein had woord gehouden. Zodra de loopplank was uitgelegd wees hij de twee zwartharige politieagenten die aan boord wilden stormen, met getrokken revolver terug. Na langdurige onderhandelingen werd een modus vivendi bereikt: een van de twee agenten kreeg een klapstoeltje aan dek, naast de loopplank, en de kapitein beval mij uit zijn buurt te blijven. Tenslotte kreeg hij nog gedaan dat mijn vrouw en ik overgevaren mochten worden naar het kleine Joegoslavische schip, dat de dienst van Venetië op Rijeka onderhield.
Het was donker toen we aan boord kwamen en het stormde. De purser had geen hut meer over en zelfs geen kooi. De boot was tjokvol en danste desondanks als een kurk. De golven sloegen over dek en de hele nacht lagen we doodziek en ellendig op houten ribbelbanken in een stinkend hok vlak boven de machinekamer. Met de dageraad viel de wind en toen we aan dek kwamen scheen de zon. Er liepen een dozijn mensen op en neer. Ze praatten opgewekt met elkaar; waarschijnlijk hoorden ze bij een reisgezelschap. Opeens kwam er een hupse meneer op ons toe, die ons al een paar keer in het voorbijgaan had aangekeken.
'Bent u niet meneer Den Doolaard?' Ik knikte. 'Ik herkende u, omdat ik verleden jaar onder uw gehoor was bij een lezing, die u in Enschede hield over Joegoslavië. En dat ik op dit ogenblik werke-

lijk echt op weg ben naar Joegoslavië, als reisleider van een groot gezelschap, dat deze hele boot heeft afgehuurd – dat hebben ik en wij allemaal eigenlijk aan u te danken.' Hij stak in oprecht enthousiasme zijn hand uit en schudde krachtig de mijne, die nog bibberig was van de doorwaakte nacht. Ik zwoer een eed om nooit meer een lezing over mijn tweede vaderland te houden; en ik heb die eed sindsdien ongeveer honderdvijftig maal gebroken.

Het had zwaar geonweerd in de duistere grensbergen, die Zuid-Macedonië afgrendelen van de grote vlakte rond het Griekse Saloniki. Maar het noodweer trok naar het oosten af en achter Bitolj week het wolkendek voor een schoongewassen blauwe hemel. En weldra reden we een ondragelijk licht tegemoet: de dalende zon bescheen het voor ons nog onzichtbare meer van Ochrid, dat als een geweldige spiegel het hemellicht terugkaatste. Op de top van de volgende heuvelkam barstte de chauffeur opeens los in een lied dat de andere passagiers overnamen: een volksdeuntje over de oeroude stad, die de antieke Grieken reeds de naam van 'Lychnidos', de Lichtende, hadden gegeven.
Dit was de vierde maal, dat ik Ochrid bezoeken ging en opnieuw beving mij hetzelfde onverklaarbare geluksgevoel, dat de buspassagiers reeds spontaan tot zingen had gedreven. Er zijn vele steden op aarde, wier vage beeld men even spoedig vergeet als dat van toevallige voorbijgangers. Maar er zijn ook zeldzame steden, die in een mens blijven wonen, al keert men er nooit meer terug; steden die men niet alleen ruikt en ziet en hoort, maar ook waarneemt op een boven-zintuigelijke wijze. Zo'n stad was Fez, waar schoonheid en wijsheid zich in de geest vermenigvuldigen tot eeuwigheidsbesef. Het geheimzinnige van zulke zeldzame steden is, dat zij geen optelsom zijn van gewaarwordingen, maar een machtsverheffing van deze zintuigelijke sensaties tot een hogere orde.
'Hoe ziet Ochrid eruit?', had Wampie mij al in Belgrado ge-

vraagd. Uit de verte, vertelde ik haar, is het een blinkende witte stad, over twee okeren heuvels heen gebouwd, die samen als een kaap vooruitsteken in een groot, blauw en stil bergmeer. Pas wanneer je het warnet van nauwe straatjes inloopt zie je hoe bouwvallig alles is. Alleen de benedenverdiepingen der huizen zijn van steen. De twee vooruitspringende verdiepingen daarboven hebben enkel muren van latwerk, van binnen en buiten dik bestreken met mortel. Bijna geen huis of lappen kalk zijn naar omlaag komen brokkelen; en dan is over de kale plekken blik heen getimmerd. Maar overal groeien bloemen en elk huis is zo op de helling neergezet, dat het nooit het zonlicht voor een ander wegneemt.
Een romantische ruïnestad dus, die in ons nette Nederland door elk plichtsgetrouw wethouder voor volkshuisvesting en bloc onbewoonbaar verklaard zou worden. Maar in dat romantische Ochrid, de laatste paar eeuwen gebouwd, toen het onder de Turkse heerschappij een nijvere stad was van gegoede ambachtslieden, lagen de resten van een veel oudere stad verscholen: een half dozijn kerken en kerkjes uit de 11e tot 14e eeuw. In de 9e eeuw waren de apostelen Cyrillus en Methodius vanuit het Byzantijnse Griekenland hun grote reis begonnen, die hen tot diep in Moravië zou voeren. Ochrid was hun eerste halteplaats onder de heidense Zuidslaven. Hier stichtten hun leerlingen de eerste Zuidslavische theologische universiteit, die weldra drieduizend studenten kreeg.
In de middeleeuwen was Ochrid de hoge burcht geweest van een orthodox geloof, dat doorgeurd was van mystiek. Nu was de universiteit verdwenen, en van de driehonderd kerken en kloosters stonden er nog slechts een half dozijn overeind. Maar de geest van hen, die achter de werkelijkheid het eeuwige symbool zochten en achter de verblindende lichtspiegeling van het meer het ongeschapen licht, dat eens de eeuwigheid doorscheen, leefde nog steeds.
Er zijn een paar plekken op aarde waar men veel dichter bij de hemel is dan elders. Twee daarvan zou ik later bezoeken: Monument Valley in Arizona, waar de hoge torens van vuursteen de

tronen lijken van een verdwenen geslacht van reuzen, ouder dan dat der mensen, en de vlakte van Megara in Zuid-Kreta, waarboven de Minoïsche koningen bijna vierduizend jaar geleden een zomerpaleis bouwden, waarvan Herriot, staatsman en dichter, schreef: 'Hier kan men de hemel met de hand aanraken.'

En Ochrid was een stad, waar het aardse zien op onnaspeurlijke wijze het innerlijk schouwen werd van een tweede, onzichtbare wereld. Ik was de enige niet, die dit onderging. Bij het busstation zette ik onze bagage neer en nam Wampie mee, over steile paden, naar het uiterste puntje van Ochrids vestingheuvel. Aan de rand van de laatste hoge klip, die loodrecht in het blauwe water viel, ver van alle huizen, lag een kleine bakstenen kerk, alleen met rots, wind en water. Hier stonden we tegenover de schepping in haar oorspronkelijke naaktheid. Tussen de vier oerelementen van zonvuur en aarde, lucht en water verhief het kerkje zich als een zinnebeeld van de geest, die dit alles had geschapen.

'Ik ben altijd bang voor de eeuwigheid, maar hier niet', zei Wampie. Dat was het geheim van deze plek: hier was het eeuwigheidsbesef niet beklemmend, zoals in het hooggebergte; maar het gaf het berustende gevoel van veilig geborgen te zijn in de schoot van een zinrijke schepping.

In een van de straatjes die van de kasteelheuvel omlaagkronkelden vonden we zonder moeite een paar kamers op een tweede verdieping, zodat ik vanaf mijn werktafel een ver uitzicht had over het meer. Langs de tafelrand timmerde ik aan de raamzijde een opstandje om te beletten dat de schrijfmachine er afsukkelde; want het hele huis hing even scheef als de toren van Pisa. Tegen de etensuren gleden we voorzichtig omlaag naar de gaarkeuken op het plein over de ongelijke keien, die door millioenen hoeven van paarden en ezels glad waren geslepen; en na het eten haasten we ons naar de Tovenaar en kropen in zijn schaduw.

De Tovenaar was de beroemdste boom van heel Macedonië: een,

volgens de legende althans, duizendjarige plataan, die bij de voet tien meter in omtrek mat. De stam, zwart van ouderdom, was tot op meer dan manshoogte hol; in die koele holte had de eigenaar van het naaste café een tafeltje en een paar stoeltjes neergezet. Daar slurpten we onze zoete, zwarte koffie, terwijl op het café-terras een stel oude Turken zich onledig hielden met theologische of zakelijke disputen, die dikwijls in spiegelgevechten eindigden. Want in Ochrid scheen niemand ooit echt boos te worden, en de gewone gelaatsuitdrukking was er de glimlach. Je moest er wel gelukkig zijn of je wilde of niet; en daarom was hier de uitgezochte atmosfeer voor de liefdesroman, waar ik uren per dag aan schreef. Dat schrijven voelde ik als een ware opluchting, want ik liep al zes jaar met het gegeven rond.
Op een van mijn eerste Joegoslavië-reizen zat ik op een avond in een tingeltangel te Skoplje gebraden worstjes te eten, naast een tafeltje waar een jong paartje aan het wijndrinken was. De man, een grote woeste kerel, staarde voor zich uit met de afwezige ogen die duidelijk zeiden, dat hij bezeten was door de 'kara sevdah', het zwarte verdriet. Zij, een bedeesd blondje, keek hunkerend naar hem op en klampte zich aan zijn arm vast met de wanhoop waarmee iemand, die op uitglijden staat, naar een trapleuning grijpt. De primas van de zigeunerkapel zette een bekend liefdeslied in: 'Evo srcu mom radosti' – 'Zozeer heeft mijn hart je lief'. De grote kerel sprong overeind, smeet zijn glas te gruizel, uitte een woeste kreet en rende de zaal uit, terwijl het meisje hulpeloos en star bleef zitten. Op dat ogenblik schoot het verhaal door mij heen, dat ik nu in romanvorm aan het schrijven was: 'De bruiloft der zeven zigeuners'. Jarenlang had ik onbewust naar de vrouw gezocht, die, in het boek althans, in staat zou zijn om de ongedurige Don Juan te temmen, die door de herinnering aan zijn vele liefdesavonturen wordt achtervolgd. Wampie leed gelukkig niet, zoals vele onverstandiger vrouwen en mannen, aan retrospectieve jaloersheid, en dus kon ik haar vertellen hoe ik mijn heldin, de fiere Doesjka, kort

daarop in Ochrid had ontmoet, nadat ik op een winteravond onverwacht voor haar had gestaan in een boerenherberg hoog in het Bistra-gebergte, waar ik heengetogen was om ski te lopen. De autobus van Skoplje naar Ochrid was onder de nabije pashoogte ingesneeuwd en gendarmes met geladen geweren begeleidden de passagiers door de sneeuwstorm heen naar de herberg, want er zwierven wolven in de buurt. Als eerste gestrande reiziger kwam een oude, dorre man naar binnen, die de deur openhield voor een paar jonge meisjes, klaarblijkelijk zijn dochters. De grootste van de twee schudde als een kopschuw veulen de sneeuw uit haar donkere haren met een gebaar, even fier als eigenzinnig. Een ogenblik keek ze me voluit aan, denkelijk omdat ik in verbijstering overeind was gesprongen. Want daar stond de vrouw die ik zo lang had gezocht! Ze had ogen die haar gezicht verslonden, ogen, die telkens van lichtglans wisselden net als de waterspiegel van het meer van Ochrid dat in zijn diepte vele bronnen bergt. Ik reisde haar achterna en wist met haar in kennis te komen, hoewel haar vader, een weduwnaar, haar als een jaloerse tijger bewaakte. Maar weldra begreep ik, dat deze wilde fierheid niet voor mij was. Doesjka bezat een zo hoog zedelijk bewustzijn en nam haar orthodoxe religie zo ernstig, dat de driftige onbezonnenheid, waardoor ik toen nog bezeten was, daar meteen tegen te pletter liep. En dan keek ze me aan met dezelfde trotse, onvatbare blik als de koninginnen, die vanaf Ochrids kerkmuren ongrijpbaar op mij neerstaarden. Toen begreep ik nog niets van die visionnaire wereld der onbekende middeleeuwse frescoschilders, die met een kosmisch palet het bovenwerkelijke hadden uitgebeeld, en daarbij zonder aarzelen de grenzen van het zichtbare hadden overschreden. Maar Doesjka voelde zich in die wereld thuis, in dit wonderlijk mystieke heelal van het Oosterse christendom, dat met een verheven lach over de grenzen tussen schijn en zijn heenschrijdt, en daarom door het dynamische westen nog steeds niet wordt begrepen.
Daarom bleven Doesjka en ik toen ook raadsels voor elkaar; en dit

raadsel probeerde ik nu, jaren later, te ontraadselen in een boek. Ik begreep nu ook meer van de fresco's en ikonen, en van hun diepe symboliek. Dit was het volkomen tegenbeeld van de westerse kunst, die de werkelijkheid probeerde weer te geven, op persoonlijke wijze gezien. Deze kunst begon juist pas voorbij de grens van de zintuigelijk waarneembare wereld. Ze maalde niet om perspectief, die ruimte voor moet goochelen, noch om levendig gebaar, op het juiste moment vastgehouden. Ze schilderde haar gestalten vlak tegen een gouden achtergrond, die de onveranderlijke eeuwigheid verzinnebeeldde, en maakte ze daardoor los van ruimte en tijd.
En dat alles paste zo goed bij deze stad, waar niets gebeurde en waar geen klok de uren sloeg. Ochrid lag ook als een soort eiland in een oneindige ruimte. Het keerde het achterland de rug toe en leefde op het rhythme van de zonnewenteling boven het getijloze meer. Achter dat meer lag een ander land, Albanië, maar dat was al ontoegankelijk en het leek dus net alsof het niet bestond. Aan de horizon hield een wereld op, waarvan de stad middelpunt was, begin en einde.
Zomerdag na zomerdag gleed voorbij; maar toch scheen de tijd stil te staan in deze vergeten paradijshoek. We lazen geen kranten en zoals altijd wanneer ik een boek schrijf, keek ik de brieven zelfs niet in. Tot Wampie me op een dag een telegram voorlas, verstuurd door een onzer vrienden in Belgrado, die een hoge ambtelijke functie bekleedde. 'Kom onmiddellijk terug internationale toestand uiterst gespannen.'
Het leek op een stem uit de andere wereld, en het duurde uren eer het tot me doordrong, dat die de werkelijke wereld was, waar we nu bijna een jaar geleden zorgeloos uit waren weggelopen.
'Ga liever zo snel mogelijk naar je eigen land terug', zei onze vriend, toen we twee dagen later in Belgrado aankwamen, 'want als de Tsjechen niet gauw aan Hitler toegeven, dan betekent dat binnen een week oorlog.'
'Maar wat doen jullie dan?', vroeg ik verbaasd. 'Jullie hebben toch

een bondgenootschap met de Tsjechen?' Mijn eigen stem klonk mij vreemd in de oren. Hitler. Tsjechen. Oorlog. Bondgenootschap. Bestond dat allemaal echt? Plotseling losgescheurd uit het tijdeloze Ochrid had ik moeite om de werkelijke wereld als werkelijk te aanvaarden.

'Wij kunnen niets voor de Tsjechen doen', zei hij somber, 'we kunnen niet riskeren het Derde Rijk tegen ons te krijgen'.

Zo ver was het dus gekomen; vrienden verrieden vrienden uit angst. Maar het Servische volk dacht er anders over dan zijn regering. Er is geen volk in Europa, dat er zo'n onfeilbaar politiek instinct op na houdt als het Servische. Diezelfde dag nog kwam ik in een volksoproer terecht, in de straat waar de Tsjechoslowaakse ambassade stond. Zodra het dag werd waren er van alle kanten troepjes mannen komen op dagen, uit alle lagen der bevolking, arbeiders, ambtenaren, kantoorbedienden, boeren, die zich aan kwamen melden als vrijwilligers om voor de Tsjechen te vechten. Sommigen van hen hadden lange lijsten met namen bij zich van collega's en vrienden die zelf niet hadden kunnen komen. De politie voerde charges uit, maar de vrijwilligers sloegen terug en het garnizoen slaagde er met moeite in na een waarschuwingssalvo de straat te ontruimen. Ik liep terug met een van mijn kennissen, een kleine, oude fotograaf die voor het persbureau werkte. Hij was zeer verbitterd. 'Eerst de Tsjechen en dan wij', zei hij somber, 'moeten we daarop werkeloos gaan zitten wachten, na eerst ons broedervolk te hebben verraden? Zo'n verraad wordt altijd gestraft, let op mijn woorden.'

Ik keek hem aan. Hij was een oud man, die reeds in de twee Balkanoorlogen en daarna in de eerste wereldoorlog had gevochten. Nu was hij zich samen met zijn drie zonen aan komen melden als vrijwilliger om voor een land te vechten, waar hij nog nooit geweest was en waar hij geen sterveling kende.

'Maar Stojan', zei ik, 'denk je dan nooit aan de dood?'

Hij bleef staan en keek verbaasd naar mij op. 'De dood?', zei hij

verbaasd, 'neen, daar heb ik nog nooit aan gedacht'. Toen legde hij ineens zijn hand op mijn schouder en schudde verwonderd het hoofd. 'Je komt nu al zo lang hier', zei hij, 'en je begrijpt ons nog steeds niet helemaal. Wij zijn een vreemd volk, waar jullie in Europa nog veel vreemde dingen van verwachten kunnen. Wij zijn vreedzaam en vechten niet graag; maar als het dan moet, dan gaan we niet eerst staan tellen hoeveel tegenstanders we hebben. We denken niet na, maar we voelen en wat we voelen is goed. Maar wat dat betreft staan we alleen, en ik ben bang dat de Tsjechen...'

Hij had het goed ingezien. Ik zette Wampie op de trein naar Parijs en nam zelf de trein naar Praag. Ik kon noch door Italië noch door het Derde Rijk reizen dat Oostenrijk reeds had ingelijfd, maar misschien kon ik in Praag een plaats op een vliegtuig krijgen, dat zonder tussenlanding naar Parijs of Amsterdam ging.

Dadelijk toen ik in Praag aankwam trof mij de tegenstelling met Belgrado. Er hing een sfeer, niet van angst, maar van zenuwachtige besluiteloosheid. Het volk wachtte op de regering, de regering op de bondgenoten. En toen de regering eindelijk een zelfstandig besluit nam, tot opluchting van het volk, dorst zij niet door te zetten. In het middelpunt van Praag, op het plein dat de vreemdelingen gemakshalve Wenzelsplatz noemden omdat ze over Vaćlavske Namesti hun tong braken, was één nieuwigheid tussen de vertrouwde en gezellige hotels, caférestaurants, automaten en slagerswinkels vol feestguirlanden van worstjes. Op de straathoeken hingen krachtige luidsprekers. Ik herkende de stem van mijn collega Karel Čapek: hij maande het volk tot bezinning en geduld. De mensen luisterden onbewogen. De volgende dag ging ik in een van de ouderwetse restaurants lunchen met de Britse journalist Gedye. Voor het raam hingen vitragegordijnen waar leeuwen in waren gehaakt. Aan de staart van de leeuw naast ons hingen een paar steken los. De oude kellner manoeuvreerde voorzichtig met de borden vol soep tussen de rieten manden met aspidistra door. Even

later kwam hij langzaam aanschuifelen met de tweede gang: een grote schotel met gegarneerde schnitzel. De luidsprekers op straat begonnen te brullen, hij bleef stokstijf staan luisteren en zette de schaal toen kletterend neer op de tafel naast hem. Zonder verder naar ons om te kijken rende hij naar buiten, het dienservet nog over de arm. Samen met een knoedel andere mannen bestormde hij een tramwagen, die stil was blijven staan om de vrouwelijke passagiers uit te laten. Toen opnieuw het woord 'Mobilisatia!' uit de luidsprekers galmde, zette een lijnwerker van de telefoon zijn gereedschapskist aan de stoeprand neer en liep wat hij lopen kon om de volgende tramwagen te halen; want de eerste was al vertrokken, nadat de conducteur haastig de beugels had omgezwaaid. Alle trams hadden nu nog slechts één bestemming: de stadrand, waar de kazernes lagen. Een krantenverkoper liet al rennend zijn kranten onder zijn arm vandaanfladderen. Winkelbedienden en troepjes ambtenaren uit het nabije hoofdpostkantoor versperden in rijen de straat en hielden auto's en vrachtauto's aan, die aanstonds volgeladen onder luid getoeter de bellende trams achterna reden en inhaalden.

Dwars door al dat lawaai en het wild en verbrokkeld zingen van volksliederen hoorde ik opeens de doodkalme stem van Gedye: 'Well, that's that. Laten we onze schnitzels gaan opeten, anders worden ze koud. Intussen kunnen we onze redacties aanvragen'. Ik keek hem in verbaasde verontwaardiging aan. Maar zijn treurige ogen in zijn gewoonlijk zo uitdrukkingloos gezicht bedaarden me. 'Laatste noodsprong', zei hij zakelijk. 'Heus, ze zijn reddeloos verloren. De zaak wordt niet hier beslist, maar in Londen en Parijs'. Hij kreeg gelijk. In vier uur tijd had Tsjechoslowakije de mobilisatie voltooid van één millioen man. Vier dagen later konden ze weer afzwaaien. 's Nachts om twee uur hadden de Britse en Franse gezant president Benesj uit zijn bed gehaald om hem te vertellen, dat hun regeringen met alle macht die hun ter beschikking stond de Duitse eis zouden steunen tot afstand van alle Duitstalige ge-

bieden in Tsjechoslowakije. Diezelfde avond liep ik opnieuw met Gedye over de Wenzelsplatz. De luidsprekers zwegen nu, maar uit alle café's klonk dronken gezang, en troepen soldaten liepen lallend over straat. Ze verzopen hun bedroefde razernij over het verraad van hun bondgenoten in de slivovitz. Naast een lichtmast stond een sergeant. Met al zijn dronkemanskracht beukte hij met zijn geweer op het dreunende metaal, tot het hout onder de loop splinterend brak.

Gedye, die reserve-officier was in zijn eigen leger, stond er versteend naar te kijken. 'I knew it would happen', zei hij opeens in het Engels, 'but this I had not foreseen... This is terrible'. De sergeant draaide zich om en pakte Gedye met een woeste zwaai bij de arm. Maar meteen brak zijn woede kapot en hij schudde de Engelsman, die geen vin verroerd had, zachtjes aan de schouders heen en weer. 'O, Angličky, Angličky!' Hij snikte het uit, terwijl de dronkemanstranen over zijn rode wangen liepen. Toen draaide hij ons de rug toe.

Het was drie uur voor ik op mijn hotelkamer kwam, maar ik kon niet inslapen en sloeg Čapek's boek open 'Masaryk vertelt zijn leven'. Ik had ze al zo dikwijls gelezen, de stille gedachten van de grote idealist; maar nu, voor het eerst, troffen ze met de verwijtende kracht, waarmee de wanhopige sergeant op de lichtmast had losgeslagen. 'De ware democratie, die op liefde en achting voor de naaste berust, is de verwezenlijking van de Goddelijke orde op aarde'. 'Ethisch wordt de democratie gerechtvaardigd door de politieke verwezenlijking van de naastenliefde'.

Maar door heel het Europa, dat zich democratisch noemde, was één grote angstschreeuw gegaan: 'Ben ik mijns broeders hoeder?' Namens hun beangste volken hadden Chamberlain en Daladier de laatste restjes van het democratisch idealisme in Europa vermoord. Na Mantsjoerije, de ongestrafte koningsmoord te Marseille, de verkrachting van Abessynië en de openlijke interventie in de Spaanse burgeroorlog hadden de totalitaire machten het Diktat

van München gewaagd als de diepste vernedering. Nu restte alleen nog maar de muur. De volgende keuze was tussen smadelijke overgave en een onwillig gevecht. Ik herinnerde me wat Gedye bij het afscheid tegen me gezegd had: 'Tot vier uur na de oorlog, zoals de brave soldaat Schwejk zei... Ik geloof, dat ik beter mijn uniform uit de mottenballen kan gaan halen.'

Twee dagen na het verraad van München kreeg ik een plaats in een vliegtuig, dat zonder tussenlanding naar Frankrijk vloog. Ik was blij dat ik weg kon, want ik durfde mijn Tsjechische vrienden niet meer onder de ogen te komen. Ik vond mijn vrouw terug in een onbezorgd Parijs, waar, volgens het wrede woord van Léon Blum, de opluchting heerste van iemand die het in zijn broek heeft gedaan.

We reisden samen terug naar een Nederland, waar goede, brave, vredelievende mensen pakketten met kazen en bloembollen naar Downingstraat 10 hadden gestuurd uit dankbaarheid voor de man die de vrede had gered. Die herfst hield ik zoals gewoonlijk vele lezingen, dit keer niet alleen over romantische reizen, maar ook over 'Het hakenkruis over Europa'; en ik eindigde dan met de mededeling, dat het binnen een jaar, hoogstens twee, oorlog zou worden. Dan volgde er een misnoegd en kil zwijgen, en in een stadje in de Betuwe werd ik zelfs door de leden van een culturele kring uitgejouwd.

Ze hadden gedeeltelijk gelijk; want wat hadden woorden nog voor nut? Ik kreeg bezoek van een politieke vriend, een Duitse emigrant, Jan Herder. Na '33 had hij in zijn geboortestad onder de arbeiders en intellectuelen een ondergrondse groep opgericht van sociaal-revolutionnairen. Hij zelf had door verraad de wijk moeten nemen, maar hij stond nog steeds met de leiders van de groep in verbinding, die nu tot enige duizenden man was uitgegroeid. 'Ik heb van onze mensen een boodschap gekregen', zei hij. 'Ze willen ophouden met een politieke actie, die volgens hen haar zin heeft verloren nu de oorlog voor de deur staat. Ze willen practisch werk

doen, spionnage en sabotage. Maar daarbij hebben ze hulp nodig, liefst van de Engelsen. Dat zijn wel niet de gedroomde bondgenoten, want hun maatschappelijke ideeën liggen te ver van de onze; maar het nationaal-socialisme is vijand nummer een. Eerst moet Hitler weg, en dan praten we verder. Jij hebt relaties. Kan jij ons in verbinding brengen met de Britse geheime dienst?'
Door bemiddeling van een bevriend journalist bracht ik de connectie tot stand. Een jaar later, in de vroege lente van 1940, kwam Jan Herder opnieuw bij me. Van zijn mensen in Duitsland had hij berichten binnengekregen over Duitse troepenbewegingen. 'Het zal niet lang meer duren', zei hij somber. 'Als het zover komt, zou ik willen proberen om de verbinding met Londen in stand te houden, want ze werkt tot dusver goed. Als er iets gebeurt, dan blijf ik hier en duik onder. Ik zal zorgen, dat X. weet waar ik uithang. Probeer jij in dat geval weg te komen naar Engeland en zie dan van daaruit weer verbinding met X. te krijgen.'
Ik keek hem ongelovig aan. Het klonk allemaal erg spannend, maar het wachten had nu al zo lang geduurd. Begin April verhuisden Wampie en ik naar het dorp Heide, tussen Bergen-op-Zoom en Antwerpen. Sinds twee jaar had ik hardnekkig de oorlog voorspeld. Maar net als millioenen anderen werd ik de tiende Mei volkomen verrast.

15 Mei 1940, het uur voor donker. Eindelijk was het stil. Vijf dagen en nachten hadden de Stuka's gebombardeerd en gemitrailleerd, want het dorp Heide lag tussen drie grensforten en dicht bij een anti-tankkanaal. Elke dag, tegen zonsondergang, waren de Duitse vliegtuigen om een onnaspeurlijke reden verdwenen om kort voor donker weer terug te komen. Maar ditmaal bleven ze uit en het was opeens zo stil, dat we de seringen in de tuinen hoorden geuren. We waren de enige wandelaars door dit dorp van kleine villa's en goedkope optrekjes. De tuinen lagen leeg, de jalouzieën hingen strak omlaag voor de ramen en de paar winkels waren gesloten. De bakker dicht, de slager dicht en ook de kruidenierswinkel dicht, die 's ochtends nog open was geweest. We hadden gewacht, tegen beter weten in, terwijl sinds vier dagen iedereen wegtrok naar de stad. De vorige avond was de elektrische stroom uitgevallen en dus had ook de radio gezwegen. En nu legde de vrede van de lentenacht zich over het dode dorp, waarin we verwezen rondliepen, blij met de stilte en met elkaar. In die stilte konden we ook weer rustig nadenken. We besloten dat langer wachten geen nut meer had. Ik herinnerde me ook de afspraak, die ik met Jan Herder had gemaakt: ik moest weg zien te komen naar Engeland. In het laatste schemerlicht pakten we de fietstassen. Het leek net alsof we met vacantie gingen. Wat zullen we meenemen? De slaapzakken natuurlijk en de primus en een paar pannen. En een goed stel kleren voor elk van ons, want we kunnen niets nieuws kopen. Ik had geen geld meer van de bank kunnen krijgen, want op 10 Mei was alles geblokkeerd. Onze hele geldvoorraad bestond uit zeven gulden.

In de dampige voormorgen gingen we op weg, niet wetend dat de eerste etappe van onze oorlogstocht drie maanden en drieduizend kilometer lang zou zijn. In de hemel was het nog steeds stil, maar

de noordoostenwind bracht nu het doffe dreunen van naderende tankkolonnes. Bij de eerste boerderij op de landweg hoorden we het wanhopig bulken van ongemolken koeien. Een kwam er langzaam loeiend naar het hek toe, met zware waggelende uiers tussen de bedrekte achterpoten. De hofhond, hees van het blaffen, wurgde zich aan zijn rinkelende ketting. Zijn drinkbak lag omgekeerd in het stof. Deerniswekkender dan het lot der mensen was dat van de hulpeloze beesten.

Een kilometer verder rees de verlaten koolasweg zonder waarschuwing vlak voor onze wielen omhoog. Het wegdek bolde zich als een opgezette kattenrug en spatte toen in een stofwolk uiteen. De Belgische genie had de weg blijkbaar opgeblazen door electrisch contact vanuit de verte. De sulferige damp van de springmiddelen gaf een angstwekkende stank af. Wampie verloor de moed, nu ons ook de laatste veiligheid ontviel, de vaste aarde. Maar ik dwong haar verder te rijden, want ik had mij nu stellig voorgenomen om Engeland te bereiken, via Parijs, waar ik geld zou kunnen lenen. Hoe wij er komen moesten wist ik niet, maar dat kwam er niet op aan. Het besluit was belangrijker dan het slagen; want het bevrijdde mij uit de angst van de millioenen mannen, vrouwen en kinderen, die stompzinnig wegrenden, met achterlating van alles wat hun levensinhoud was geweest: het huis en de meubels, de werkplaats en de werktuigen, de schoolboeken en het speelgoed. Hol en leeg en van hun substantie ontdaan, werden menselijke wezens tot zwermen ritselende blaren, voortgejaagd over de wegen door de wind van de vrees.

Ninove, een smerig fabrieksstadje halverwege Brussel en de Belgische grens. De Stuka's suisden er op neer, we smeten de fietsen tegen een muur en doken een gang door, een kelder in, waar we met z'n twintigen opeengedrongen stonden in het dreunende halfdonker. Maar niet iedereen heeft die rapheid van vluchten. Toen het voorbij was, hing midden op straat een paard dood ineenge-

zakt tussen de disselbomen van een kar vol huisraad; op de gladde bruine huid glom het langzaam wegvloeiende bloed. Een oude boerenvrouw lag wijdbeens op de keien en hield met stramme handen haar ingewanden vast. Naast haar een slordig en onaanzienlijk frommeltje van kleren en besmeurd vlees, dat vijf minuten tevoren nog een kind was geweest. We zagen het in één verschrikte oogopslag, en onze volgende blik was voor onze fietsen. Tot onze opluchting waren ze heel, en we jakkerden er snel op weg, zonder er ons zelfs rekenschap van te geven hoezeer de zucht tot zelfbehoud ons menselijk voelen al had afgestompt.

Voorbij de Franse grens had militaire politie de wegen naar het zuiden versperd. Maar we wilden weg uit de trage wanhoopsstroom, die zich als kleverige brij voortstuwde door de smalle kanalen van asfalt. Door achterstraatjes trokken we rond de barricades van prikkeldraad heen. Twee dagen lang waren we gelukkig als kinderen. Hand in hand reden we door brede, stille lanen, omzoomd door populieren. Soms zoemde er een vliegtuig in een verre hoek van de hemel, maar we voelden geen angst meer, want de dorpen in de dalzolen lagen reeds verlaten. Pas langzamerhand drong het tot ons door, dat de verademing der stilte de macabare rust was van een landstreek, waaruit elk menselijk geluid was weggestorven; dat we in het niemandsland waren tussen de twee fronten: de Fransen weg en nog geen Duitsers. Laat in de middag zagen we vanaf een heuvelrug in het oosten een rookzuil, zo hoog en breed, dat een ganse stad in brand moest staan. Uit de richting van de rook naderden over een lege zijweg twee zwarte stippen, een grote en een kleine, een man op een fiets en een hond, die er achteraan holde met de rode tong uit de bek. We riepen de man aan, want we wilden nieuws van hem horen: welke stad daar brandde en waar de vijand zich bevond. Maar hij suisde ons zwijgend voorbij, trappend als een bezetene. We schrokken van de blinde paniek waarin hij vluchtte; want zijn rechterhand hield een herdersstaf vast en het schopje was nog dof van aarde. We keken

uit naar zijn kudde die hij in de steek had gelaten, en die nu zonder hond was en zonder herder. Maar we zagen enkel de monsterachtige rookkolom boven de stilte der verlaten velden.
De schemering viel over het dorp met de zingende naam Beaulieu-La-Fontaine. De fontein stond onder een hoge, oude plataan en het water smaakte naar ijzer. We vroegen een boer, die een bundel halstertouwen over zijn schouder liet bungelen waar het gemeentehuis was: we wilden onderdak vragen. De gang was vers gewit en rook naar vochtige kalk. Uit een zijkamer kwam de veldwachter. Boven zijn blauwe veedrijverskiel droeg hij een uniformpet, en in zijn hand hield hij een koperen bel. De klepel tikte uitroeptekens achter zijn bedroefde woorden: 'Neen, u kunt hier niet slapen. We moeten evacueren, het bevel is net binnengekomen.' Heftig de bel luidend liep hij de schemering in en weldra vulde het geloei van koeien de vallende nacht.
In de hoofdstraat vonden we een café, dat tevens graanhandel was; het stond onder hoge kastanjebomen, meer dan een meter breed aan de voet. Minstens honderd jaar lang hadden de bladeren elke lente met duizend uitgespreide handen dit dak beschut; maar dit was geen lente zoals de andere. Voor het kantoortje, dat met latwerk van de gelagkamer was afgeschoten, stonden vele zwijgende boeren te wachten op het geld dat ze nog te goed hadden. Achter het loket telde een oude vrouw stapels bankbiljetten. Naast het kantoortje, op de grond, stond een hoge zak tarwe. Een oude boer schepte er een handvol uit en liet toen mismoedig de korrels weer terugvallen. Ik hoorde het rijke ritselen van het graan, tegelijk met het dorre ritselen van de bankbiljetten, en het gaf me een schok. Dit was de oorlog, die alles ondersteboven keerde, die de misdaad van de moord tot deugd verhief en al het waardevolle waardeloos maakte. Het geld bezat nog zijn denkbeeldige waarde, maar er was geen onderscheid meer tussen het rijke graan en het grint dat voor de deur lag. Het had zelfs geen nut om de volle zakken mee te nemen, want er waren geen bakkers meer om er brood van te maken.

Een paar uur nog en het lege dorp zou voor de militairen enkel een doelwit zijn om kapot te schieten. Maar reeds was het dood, want met de mensen vertrok de ziel, die ouder was dan zijzelf. In een paar minuten waren we door het dorp heengereden; maar in werkelijkheid was het oneindig en onmeetbaar. Want een dorp is meer dan zoveel akkers die zo en zoveel graan opbrengen; meer dan zoveel boerderijen met zoveel verkoopwaarde. Een dorp is de tijd die duurt, de gemeenschap die zich voortplant, het veld dat vrucht blijft dragen. Het dorp, dat waren niet de kastanjebomen, maar dat wat zij beschaduwden: de hinkelbaan die de kinderen met hun hakken in de aarde trokken; de vervlochten vingers van de verliefden; het gelaten voor zich uitstaren van de oudjes die hun laatste zomer zien.
Maar de veldwachter had zijn bel geluid, en nu was er geen dorp meer, zoals het huis hier al geen huis meer was, maar een caravanserail op een weg die nergens heen voerde. Want voor deze mensen bestond nergens iets, behalve hier, waar hun doden begraven lagen en waar hun graan nog groen op verlaten akkers stond.
Ik was een nomade, die huis noch tuin bezat, land noch beesten. Toch besefte ik wat dat voor de mensen hier betekende; er waren in mijn leven twee mensen geweest die dit alles voor mij bezeten hadden: een oom en tante op het land, bij wie ik in mijn HBS-tijd de lange zomervacanties doorbracht. En terwijl ik naar de verweerde gezichten der boeren keek, zag ik opeens weer het gezicht van mijn oom Taeke.
Hij had de krant uitgespreid op het rood pluche tafelkleed, onder de petroleumlamp met zijn franje van groene kralen. Op de krant lagen zijn grote eelthanden. Er was wijsheid in die handen, nog meer dan in de rimpels van zijn bescheiden gezicht, waarin de blauwe ogen bliksemden wanneer hij je aankeek. Want met die handen, die van zaaien wisten en wasdom op kruimige grond, bespeelde hij het grote instrument der jaargetijden. Zijn handen

hoorden bij de grond rond het huis, en bij de avondstilte in het huis, die geen dood zwijgen was, maar vrede na harde arbeid.
De handen van mijn oom zijn van de krant afgegleden; hij is moe van het hooien en slaapt. Voor hem, op een vlak stuk papier, liggen de vijf werelddelen uitgespreid en wat er in die vijf hoeken der aarde gebeurd is. Maar de beroeringen in verre verten zijn nauwelijks doorgedrongen tot het netvlies van zijn geest. Aan de horizon van zijn slaap ziet hij niet de Alpen, waar gisteren zeven bergbestijgers zijn doodgevallen, en niet het verre Perzië, waar de aarde heeft gebeefd, maar de hooioppers die zijn handen vandaag haastig hebben opgetast, omdat een verre hemelhoek iets gromde over komend onweer. De Alpen en Perzië blijven buiten hem, als lagen ze op een andere planeet; maar het hooi is in hem, omdat zijn handen streep na streep hebben gemaaid, snede na snede gekeerd en opper na opper gestapeld. Plotseling roffelen er eikels op de dakpannen en de bomen rumoeren in schrik; in de verte rolt een donderslag. Mijn oom wordt wakker en licht een hoek van het gordijn op. De driehoek van donker die hij blootlegt wordt in tweeën gekerfd door een bliksemstraal. 'Net op tijd', lacht zijn stem, 'ik dacht het wel', en hij kijkt mij aan met de oude wijsheid van boeren, die sinds eeuwen het weer duiden uit de tekenen des hemels. Wanneer het opnieuw bliksemt en dondert vouwt hij even zijn handen, in ontzag en berusting, terwijl rond zijn mond de glimlach blijft van tevredenheid om zijn werk, dat het noodweer niet deren kan. De wereld is hem vreemd, maar de hemel is in hem, met zijn zegen van zon en onstuimigheid van stormen.
Zo leven de boeren op hun erf, dat samen met andere erven een dorp vormt; en dat dorp is een eiland in de wereld. Wat er in die wereld gebeurt, dringt ternauwernood tot hen door. Tot er op een kwade avond een veldwachter komt met een grote glimmende koperen bel en een kleine roestige klepel. Het is een bel die jaarmarkten dient aan te kondigen en verkopingen en huwelijksfeesten. Maar op deze avond was zijn ronding zo groot als het gewelf van

de straffende hemel, en de roestige klepel verkondigde met donderslagen de Dag des Oordeels.
Niet alleen voor de boeren hier, maar voor ons allen. Want wij hadden allemaal op ons eigen kleine eiland geleefd, dat niets weten wilde van de kwade vloed, die opkwam in de verte. De doden in de Duitse concentratiekampen waren onze doden geweest; maar wij hadden het niet willen weten.

Ook de millioenen Parijzenaars leefden nog op een eiland. Het was zondagmiddag toen we de Porte Maillot bereikten. Honderden wandelaars stonden nieuwsgierig te kijken naar een paar huizen op de hoek van de Avenue de la Grande Armée: de goten bogen slordig door, de daken misten een paar pannen en een stuk of wat ruiten waren kapot. Verder was Parijs nog totaal onbeschadigd en daarom namen we het de keurig geklede wandelaars niet kwalijk, dat ze hun neus optrokken voor onze bestofte haveloosheid. Drie weken later zouden ze zelf in stro slapen, zoals wij elke nacht gedaan hadden in de week die achter ons lag. Maar dat wisten ze toen nog niet en daarom zeiden hun blikken duidelijk, dat onze schooierachtigheid misstond in deze duurste woonwijk van Parijs en dan nog wel op een zondag.
Wampie en ik vonden allebei werk bij de radio-omroep 'Vrij Nederland', die Henk van den Broek, de Parijse correspondent van 'De Telegraaf', samen met de andere Parijse correspondenten had opgericht. We leefden zuinig en van mijn eerste verdiende geld kocht ik op de Seinekade bij de boekenstalletjes alle Michelinkaarten van Midden- en Zuid-Frankrijk. Wij hadden een deel van het Franse leger zien oprukken naar Noord-Brabant, in afgedankte Parijse autobussen, verhuiswagens, vrachtauto's die groenten naar de Hallen hadden vervoerd, en bestelwagens van de grote warenhuizen. En de manier waarop Parijs verdedigd werd kon ons wantrouwen niet doen afnemen. De stad werd tweemaal zwaar gebombardeerd, maar pas na het vertrek van de Duitse bommen-

werpers verschenen er een half dozijn Franse jagers, die met veel bravour laag over de daken vlogen alsof zij de vijand hadden verjaagd. Boven de Kamer van Afgevaardigden zweefde, hoog en zilverwit, één enkele kabelballon. De kabel was symbolisch verankerd in de Esplanade des Invalides, en bij het anker stonden dag en nacht twee agenten; men was blijkbaar bevreesd dat een saboteur er met dit enige exemplaar vandoor zou gaan.

Toen de grote uittocht uit Parijs bijna voltooid was, hing de ballon er nog in eenzame glorie. Wij vertrokken pas op de morgen van de dag, waarop de eerste Duitsers Parijs vanuit het Noorden binnenrukten, in de hoop dat wij als staart van de achterhoede legere wegen zouden vinden. Maar elke route naar het zuiden was een chaos van kokende auto's die elkaar de weg versperden. De wanhoopsmars van dit mierenleger van millioenen mensen, over verstopte wegen, door dorpen waar weldra geen brood meer was, en soms ook geen water, heeft in de Franse geschiedenis verkeerdelijk de naam gekregen van 'Le Grand Exode', want hij voerde niet naar het beloofde land en de vrijheid, maar naar een slavernij, die vier jaar duren zou. Zozeer werd in de algehele ontreddering elks lot gelijk aan dat van elk ander, dat het Franse volk in de diepte der ellende de vergeten deugd der gastvrijheid ontdekte. Tijdens de nachten was elk dak een schuilplaats voor iedereen. We legden onze route naar het zuidwesten, want er ging een gerucht, dat er van Bordeaux nog scheepsgelegenheid naar Engeland bestond. Zozeer waren de dagen aan elkaar gelijk in dit eentonige landschap dat mij van deze tocht slechts één beeld is bijgebleven: de aardbeienvelden bij Orleans.

Na een dag van moeizaam trappen zaten we uit te rusten onder lage, dikbestofte wilgenbomen. Lange rijen auto's rolden langzaam voorbij. Telkens weer herkenden we in die vluchtende vehikels de met goudgalon versierde kepi's van hogere officieren. Met hun vrouwen en kinderen en schoonmoeders en maîtresses en tafelzilver en dekens en beddelakens repten zij zich zuidwaarts in

auto's, die denkbeeldig kogelvrij gemaakt waren doordat er op het dak een matras was vastgesnoerd. Maar met nimmer falende Franse zuinigheid was ook die matras weer beschermd, niet tegen mitrailleurkogels uit vijandelijke vliegtuigen, maar tegen de regen, door middel van een tafelzeil, bedrukt met geometrische figuren of met bloemen in afschuwelijke patronen.

Voor ons, door de aardbeienvelden, die zich kilometers ver uitstrekten, liepen honderden soldaten. Aan de wegkant, onder de wilgen, lagen hun geweren slordig door elkaar gesmeten. De zon ging geel en windvoorspellend onder, maar de einder was vurig rood: Orleans, de stad van Jeanne d'Arc, die Frankrijk eens had gered, stond in brand. Tegen deze achtergrond van nederlaag en ondergang tekenden de silhouetten der soldaten zich zwart af, terwijl zij zich rustig voortbewogen van struik tot struik als evenzovele naarstige oogsters. Zonder zich te haasten zamelden zij de rijpe vruchten op in hun helmen. En over de weg stoven hun officieren voorbij en keken links noch rechts.

We rolden Bordeaux bij donker binnen en in de harde straten der havenstad woonden geen gastvrije mensen. Maar in een hoek van het stationsplein vonden we een grote hoop zand, waarop we ons in onze slaapzakken uitstrekten. Pas bij daglicht ontdekten we dat de zandhoop gediend had als voorlopige begraafplaats voor een paar dode honden, slachtoffers van het laatste bombardement. In de loop van de morgen gingen we naar het Nederlandse consulaat. De honoraire consul, een wijnhandelaar, had in zijn functie nooit iets anders hoeven te doen dan zich met nette handelsbelangen bemoeien en soms misschien met iets minder nette Nederlandse schepelingen die hem gedrost waren. Nu werd hij dag aan dag lastiggevallen door vluchtelingen. Maar daar had hij een patent-systeem voor bedacht. 'Waar wilt u naar toe? Engeland? Paspoort alstublieft!' Op een lege bladzijde schreef hij met energieke halen: 'Bon pour se rendre en Angleterre par la voie des mers' – 'Goed voor een reis naar Engeland via de zeeweg'. Stempel en handtekening

voltooiden het afpoeiertje. Hij kuchte. 'Ik kan u een vertrouwelijke mededeling doen. Bij de monding van de Gironde, ergens bij Verdon, ligt een Nederlands schip, dat vandaag nog vertrekt. Als u zich haast, kunt u het halen. Goede reis.'
We jakkerden Bordeaux uit. Na een uur riep Wampie mij achterna: 'Ik kan niet meer!' We gingen in een greppel liggen, naast een groene wijngaard. Ik ketterde, maar ze dwong mij tot omkeren; ze was bang voor schepen op een zee waar de U-boten loerden. Welk geheimzinnig voorgevoel had haar angst omgetoyerd in loden benen? Op het schip, dat we lieten schieten, bevond zich mijn oude vriend Marsman. Nauwelijks buitengaats gekomen werd het getorpedeerd. Samen met een paar honderd anderen stierf hij die nacht de verdrinkingsdood, die hij in een van zijn verzen had voorspeld. Een torpedojager pikte twee overlevenden op: Marsmans vrouw en een bootsman. Ondanks een verpletterde voet had zij uren rondgezwommen in de donkere zee.
Volgende haven: Bayonne. Het ligt bijna aan het einde van de kust, die de Fransen 'Côte d'Argent' noemen, een benaming die ook treffend paste op het zilvergordijn van regenwater, dat de pijnbomen en de haven verhulde. Ik vocht mij doffend en boksend aan boord van een wijnschip, dat binnen een uur zou vertrekken. Maar het vertrok niet en marinematrozen vertelden ons, dat er geen schip meer zou uitvaren, omdat Frankrijk vlak voor de capitulatie stond. De volgende en laatste haven voor de Pyreneeën, Saint Jean de Luz. Voor de kust, op de grauwe, zwalpende zee, zagen we de vervaagde silhouetten van vele schepen. Maar dit grote konvooi, beschermd door Britse torpedojagers, lag er enkel om de Poolse brigade van vrijwilligers in Frankrijk aan boord te nemen. Voor de eerste maal zagen we geregelde troepen: ze stonden in de gietregen stram in het gelid te wachten en hun afweergeschut dreigde van de daken. Midden in een knoedel vluchtelingen stond een onverstoorbare Britse marineofficier op een kaapstander. Op alle vragen en smeekbeden, op alle aanbiedingen van

stapels bankbiljetten, parelsnoeren en diamanten, gaf hij hetzelfde onverbiddelijke antwoord: 'I can do nothing for you.' Niemand kon meer iets voor ons doen. De tocht van duizend kilometer was vergeefs geweest. Naast ons lag de duistere slagboom der Pyreneeën, voor ons het onbereikbare konvooi en achter ons naderden de Duitse tankbrigades, die snel langs de kust oprukten nu Frankrijk had gecapituleerd. Wampie zat met kletsnatte haren in een portiek te huilen. Uit de huisdeur achter haar kwam een Poolse sergeant. Even keken ze elkaar aan, met een trieste blik van herkenning, al kenden ze elkaar niet: twee vluchtelingen, die allebei hun vaderland en hun tehuis verloren hadden. Hij wilde iets doen om haar te troosten en wist niet wat, want het was toch allemaal even hopeloos. Met een beschermend gebaar legde hij zijn arm rond haar doorweekte schouders; toen tastte hij opeens in zijn zijzak en gaf haar een sinaasappel; ze gaf hem een dankbare glimlach terug.

'Morgen is hij misschien al dood', zei ze later, toen we weer alleen waren. 'Ik ben eigenlijk blij, dat we niet aan boord konden'.

Ze had gelijk. Van de twaalf troepenschepen werd, zoals we veel later vernamen, in volle zee meer dan de helft getorpedeerd.

Engeland konden we voorlopig afschrijven. Het wapenstilstandsverdrag had Frankrijk in tweeën gespleten. We moesten aanstonds onze toevlucht zoeken in het zogenaamde zelfstandige deel, dat door de kindse maarschalk Pétain vanuit Vichy zou worden bestuurd.

Na een hijgende tocht tegen hoge hellingen op bereikten we net op tijd de demarcatielijn; diezelfde avond zou de grens tussen vrij en onvrij Frankrijk worden gesloten. Zoals gewoonlijk vonden we slaapplaats in een hooiberg; onder het dak uit zag ik de bergen, die langzaam samengroeiden in het donker. Een soort instinct, waar ik sinds mijn jeugd naar luister, waarschuwde me, dat het lang zou gaan duren. Het was eind Juni en warm. Maar hoog op de rode bergkammen had ik witte sneeuw gezien en ik dacht aan de winter.

De zonnewarmte zou opraken, en het geld eerder. In de stal loeide een koe, en ineens dacht ik aan Auvergne. Hoog-Auvergne was een vetweidersstreek; dat betekende melk, kaas, vlees, eieren, aardappelen. De Franse jongens werden weggevoerd als krijgsgevangenen; de oude boeren zouden knechts nodig hebben.
Veertien dagen en duizend kilometer later duwden we onze fietsen een lange helling op in de buurt van Clermont-Ferrand. De kaart zei, dat het volgende dorp Rochefort-Montagne heette. In de verte zagen we boven olmen uit het eerste rode dak. Links van de weg lag een klein kroegje. Achter het cafétje golfden grote weiden; alleen de reep achter de naaste boerderij was gemaaid. Ik leegde het bierglas en slenterde naar de boerderij, vijftig meter verder. Een oude boer was bezig in de stal een hooikar af te laden. Hij had een kastanjebruin gezicht en een kwaadaardige vouw rond de mond.
'Hebt u een arbeider nodig? Ik ben een vluchteling uit Nederland. Toen ik jong was heb ik leren maaien en hooien.'
Hij keek mij spottend aan en beduidde mij op de kar te klimmen. 'Ga je gang'. Hij liet de hooivork in mijn richting vallen en zette de handen in de zijden, als onderstreping van zijn minachtende blik. Na een paar minuten prutsen en rukken kreeg ik in de gaten, dat de armen hooi bij het opladen dubbel gevouwen waren. Daarna ging het. Toen de kar was afgeladen gaf hij mij buiten een zeis. Ik maaide voorzichtig met een ingehouden zwaai, er waren rotsbulten.
'Lang geleden, die jeugd van jou', smaalde hij, 'je hebt geen snelheid en geen zwaai'.
'Dat komt wel. Ik heb het laatst gemaaid op mijn achttiende jaar.'
'Ik kan je de helft betalen van een volwassen arbeider. Dertig frank per werkdag plus de kost. Regendagen niets en ook geen kost.'
Het was een hondenloon. Ik smeet de zeis weg, maar hij zei niets. 'Vooruit dan maar. Waar kunnen we slapen? Ik heb mijn vrouw

bij me.' 'In de hooischuur. Ik heb geen bed voor jullie.' Ik zei onverschillig: 'We zijn allang gewend om in het hooi te slapen'; maar zodra ik de schuur uit was, rende ik naar Wampie toe. 'Ik heb werk voor de rest van de zomer!', riep ik opgewonden, 'en onderdak in de schuur hiernaast! Waarom kijk je zo teleurgesteld? We moesten toch ergens ophouden met zwerven? Bovendien is ons geld bijna op. Ik begrijp je niet...'

Zo dicht bij elkaar staan twee mensen die elkaar liefhebben, dat elk misverstand een oneindige afstand tussen hen schept. Toen we uit ons onderdak in Heide moesten vluchten, met de zekerheid niet naar Nederland te kunnen terugkeren, was haar wereld ineengestort. In de weken van zwerven had ze voor zichzelf een nieuwe wereld opgebouwd; want de weg was onze woning geweest, elke zonnige zomerdag. 's Ochtends wisten we nooit waar we 's avonds slapen zouden; en dat was een nieuwe vorm van geluk. Aan die roekeloze onbezorgdheid van het zwerven en het zich voortdurend voortbewegen, dat als een verdoving werkte zolang het duurde, was nu plotseling een eind gekomen, zo onverwacht, dat haar wereld van illusies opnieuw ineenstortte. Onze reis was doodgelopen in een donkere hooischuur, die voortaan ons huis zou zijn. Met dat begrip 'huis' kwam weer het besef van alles wat ze verloren had. En ineens begreep ze, dat we geen zwervers waren, maar bannelingen.

Door het duister kropen spinnen met kriebelende poten. Soms drong er een in onze slaapzakken. 's Avonds voelde ik me zwaar als de wetsteen die ik de hele dag aan mijn gordelriem droeg. Wampie had geprobeerd te helpen door het hooi te keren, maar na een half uur viel de vork uit haar stijve vingers. Felix' oude vrouw keek haar aan met misprijzende ogen boven genepen bleke lippen. Voor haar was elk vrouwmens dat niet hooien kon maar zich wel opmaken een stadshoer. Na een paar dagen vond Wampie een toevlucht in het kleine kroegje naast de boerderij, dat gedreven werd door een hups echtpaar. De vrolijke, vlezige Antoine was de hele dag naar zijn steengroeve. Zijn vrouw, de lange, magere Marie met haar mooie sentimentele ogen gaf Wampie de beschikking over een van de vier tafels en een hoek van het grote keukenfornuis. Nu hoefde ze niet meer op de primus te koken in de tocht van de schuurdeur, waardoor de regen kil naar binnen sloeg. Want Rochefort lag hoog en de Julimaand werd koud. Iedereen dacht al aan de winter, want de oudjes herinnerden zich wat oorlogswinters betekenden. Dus leerde Wampie van Marie's oude moeder hoe ze draden moest spinnen uit gekaarde vlokken schapenwol, waarvan ze voor een prikje een zak vol had gekocht. Weldra hanteerde ze spinrokken en breinaalden alsof ze nooit anders had gedaan, terwijl ik gebukt door de velden liep om het kniehoge gras te maaien.

Samen met een tweede maaier die Felix had aangeworven gooiden we in zes weken tijd dertig hectare geurend berggras tegen de grond, dat tweemaal zo hoog stond als op de beste vaderlandse weiden. Het helle zingen van het streeksel en het scherpe ratsen van de zeis zijn voor een stedeling de hartverrukkende muziek van het land. Vele dichters hebben de maaier bezongen; maar de man zelf voelt zich doorgaans zeer weinig poëtisch gestemd. De eerste paar

dagen braken mijn rug kapot en pas de tweede week kon ik in de voormorgen opstaan zonder pijn. In het grauwe licht van de nieuwe dag naderde ik de donkere muur van dauwzwaar gras, die ik de vorige avond pas had verlaten wanneer de grond voor mijn voeten zwart werd. Morgenster en avondster deelden mijn bestaan in tweeën, want voor het eerst sinds lange jaren leefde ik weer naar het gebod van het rijzend en stervend licht. Daartussen lag de oven van de zonnedag, en juist in de heetste uren moest het hooi worden gekeerd en dan met de hark tot manshoge rollen bijeengegaard. Felix stuurde de wiebelende hooikar, getrokken door twee spierwitte ossen. Weldra leerde ik weer lasten omhoogwerpen die even zwaar waren als ik zelf, door de vork als hefboom te gebruiken en de knie als steunpunt. Als de stapelwolken opbolden in het westen begon Felix, bang voor onweer, ons te jagen, zodat er geen tijd bleef om de drinkfles te grijpen. En zo werden die zes weken een aaneenschakeling van rillende morgens, dorstige dagen en korte nachten.

Maar hoeveel gelukkiger was ik niet dan honderden andere vluchtelingen uit Nederland, die hun lege dagen versleten op het asfalt van steden, waar toen reeds gebrek begon te heersen! De erfelijkheid had gewild dat mijn handen naar werktuigen stonden; en nu was ik blij, dat mijn oom Taeke mij, de stadsjongen op vacantie, ook geleerd had de zeis te zwaaien. 'Wie niet werkt, zal niet eten' was zijn devies. Elke vacantiedag werkte ik van het ontbijt tot twee uur 's middags; en nu pas, twintig jaar later, besef ik zijn wijsheid waartegen ik dikwijls knorrig had geprotesteerd.

Op een Julidag had ik in de schuur een volle kar afgeladen en stond net bij de pomp het jeukende graszaad uit mijn verbrande nek te wassen, toen er een hagelwitte auto stopte, die versierd was met een Nederlands vlaggetje en een CD-plaat. Een heer in licht zomercostuum stapte er uit en vroeg in het Frans of ik wist waar een zekere Felix Brugière woonde. Ik brak er mijn kop over wat een Nederlands diplomaat bij die ouwe vrek van een Felix te zoeken

had. Tot mijn verbazing bleek, dat het om mij te doen was. 'We zoeken u al geruime tijd', zei de jonge attaché. 'Via Portugal ontvingen wij bericht van de Nederlandse regering in Londen, dat zij prijs stelde op de overkomst van van den Broek, die de radio in Parijs heeft geleid, en van u. Indien wij geweten hadden waar u uithing, hadden wij u, net als hem, een diplomatiek paspoort kunnen verschaffen, toen de mogelijkheid daartoe nog bestond. Hij zit al in Londen.'
Londen! Ik besefte opeens, dat ik de hele oorlog vergeten had. De kranten logen zo dat ik ze niet meer las, mijn ogen vielen bovendien 's avonds vanzelf toe, en nergens in de buurt was radio.
'Daarvoor is het nu te laat', hernam hij, 'maar we zoeken naar een andere mogelijkheid, ook al kan dat lang duren. Het zou in elk geval verstandiger zijn, indien u in verbinding bleef met de consul-generaal, de heer Sevenster in Vichy. Waarom vestigt u zich niet wat dichter bij de stad?'
'Om dan honger te lijden van de twintig frank per dag, die de Nederlandse regering voor ons vluchtelingen missen kan? Dank u, ik blijf liever maaien, dan heb ik tenminste volop te eten'. Hij lachte, ik beloofde Sevenster die ik nog uit Parijs kende, een briefkaart te schrijven als ik verhuizen zou, en zocht mijn zeis weer op.
De week na Maria Hemelvaart verstouwde ik het laatste hooi in de nok van de schuur. We hielden een heel klein slaapplaatsje over, dicht bij de deur, en nu Felix me niet meer uitbuiten kon, begon hij ons scheef aan te kijken. Wampie had intussen een nieuwe bron van inkomsten ontdekt. Boven Rochefort steeg een geitepad naar een uitgestrekte, eenzame hoogvlakte, die kilometers ver begroeid was met wilde frambozenstruiken. Met het oog op mijn gebrek aan koopmanschap en algemeen schooierachtig voorkomen, was het Wampie die haar tegenzin overwon en onze oogst aan de paar hotels en pensions verkocht en er zelfs langs de deuren mee leurde.
De verlatenheid van het grote plateau had iets heimelijk dreigends;

ondanks het wijde uitzicht op blauwe bergen hing er een mysterieuze beklemming. Toen ik nog kind was kreeg ik altijd een vage angst wanneer ik de volle maan vurig zag opkomen, monsterachtig gezwollen, vele malen groter dan de vertrouwde witte schijf hoog in de wolken. Een dergelijke oervrees beving niet alleen Wampie, maar ook mij terwijl we ronddoolden tussen de frambozen. Na een paar dagen ontdekte ik nabij het hoogste punt een menhir, een puntig toelopende, meer dan manshoge granieten zuil, nauwelijks door mensenhanden bewerkt. Op deze plek waren in voorhistorische tijden de mensenoffers gebracht, en later de dierenoffers, die de voortdurende vruchtbaarheid der velden moesten verzekeren. Eens was deze steen, nu witgewassen door tientallen eeuwen van regen, besmeurd geweest met bloed. Was dat de verklaring voor ons gevoel, dat we hier in onze eenzaamheid nooit alleen waren?

Jean, de zoon van Felix, kwam weer eens voor een dag aandwalen. Terugkerend uit krijgsgevangenschap had hij een paar dagen meegehooid, enkel om na de eerste ruzie met zijn vader en moeder snel te verdwijnen. Hij was net zo vrijgevig als de oude gierig was, en de gulle manier waarop hij de maaiers aan tafel wijn inschonk, deed de twee oudjes sidderen van angst om hun bijeengeschraapte sous. Terwijl hij de rest van zijn lijfgoed achter op zijn fiets pakte zei hij tegen mij: 'Kom toch naar Besse-en-Chandesse! Ik ben kolenbrander voor een timmerman, Papon, die daar in de buurt een groot beukenbos gekocht heeft. Nu er geen benzine meer is, moeten de auto's op houtgas rijden en houtskool van beukenhout is daarvoor het beste. De baas heeft nog niet genoeg houthakkers, dus hoe eerder je komt hoe beter.'
Besse-en-Chandesse was een typisch Frans provinciaal marktstadje met vele verwaarloosde middeleeuwse huizen. Het telde 950 inwoners en 13 kroegen. In een daarvan streken we neer; we hadden dorst na de lange fietstocht en wilden ook naar Papon informeren.

Toevallig zat hij er net met een klant achter een halve liter wijn, en ik beschouwde dit toeval verkeerdelijk als een goed voorteken. Hij was een roodharige slimmerik met een opgezet wijnbakkes, glimmend van valse bonhomie. Na drie zinnen vertrouwde hij mij reeds trouwhartig toe, dat hij de socialistische beginselen was toegedaan. In de praktijk bleken dat de beginselen van de Franse radikaal-socialistische partij, die niet socialistisch is maar conservatief, en alleen radikaal in het zoeken van eigen voordeel.

Er was inderdaad werk bij zijn houtkap, zei hij, en het betaalde zowaar twintig frank de kubieke meter. Ik vroeg of het verdere werk na het kappen daar ook bij inbegrepen was.

'Natuurlijk! Je moet de bomen vellen, de zijtakken afslaan, de stammen van de helling naar beneden slepen, ze in meterlengten zagen, de stukken overlangs splijten, in vieren of zessen, al naar de stamdikte, en dan stapelen. 's Zaterdags kom ik opmeten en uitbetalen.'

'En hoe dik zijn de stammen?'

'Dertig tot vijftig cm doorsnee. Als je een goeie spanzaag hebt kan je alleen werken.'

'Ik moet dus zelf nog voor mijn werktuigen zorgen ook?'

'Wat dacht je dan?', beet hij ongeduldig. 'Nemen of laten, de keus is aan jou'.

Ik dankte hem ontactisch voor zijn socialistische aanbod en nam het in arren moede aan. Twintig frank de meter was een hongerloon. Ik wist iets van houthakken af; als ik hard en lang werkte kon ik hoogstens twee kubieke meter per dag klaarkrijgen. Maar misschien viel het mee. Eerst moesten we een onderdak zien te veroveren.

De kroegbazin wist meteen een kamer voor ons. In zulke nesten weet iedereen alles van iedereen. De jonge onbestorven weduwe van een krijgsgevangene verhuurde ons een donker hok, met een platstoof waarop gekookt kon worden, voor vijf frank per dag. Wampie meende dat het bed erg aan de smalle kant was voor onze gezamenlijke breedte. Onze huisbazin haalde snel twee sinaasappel-

kisten en een plank, en die schoven we tussen bed en muur. 'Probeert u het nu nog eens!', zei ze hoopvol. We vlijden ons naast elkaar op de sprei neer. 'Ziet u wel, ruimte zat!', zei ze opgetogen. 'En bovendien gaan jullie toch vanzelf vanwege de warmte als lepeltjes liggen, want 's winters vriest het hier dertig graden.'
De lepelmethode was ons reeds vertrouwd; de dertig graden vorst waren een onwelkome nieuwigheid. Die grote kou duurde amper twee of drie maanden, zei ze geruststellend.
Elke morgen om vijf uur ratelde de wekker ons wakker. Terwijl Wampie de morgenkoffie zette waarin reeds rijkelijk gebrande maïs verwerkt was, trok ik mijn nieuwe werkplunje aan. De glorietijd van halfnaakt leven was helaas voorbij, maar op de weekmarkt hadden we een wollen werkbroek gevonden met een grijsgroen patroontje, en een jasje dat uit grijze en paarse draden geweven was. Het costuum kostte gelukkig een prikje, want de broek had een weeffout en de jas een gat in de elleboog, die Wampie stopte met bruine wol. Aldus meer kleurig dan keurig gekleed hing ik de spanzaag om, snoerde de bijl op de bagagedrager, verstouwde in de ene fietstas vier grote stalen wiggen en in de andere een fles wijn en m'n zwarte etenspannetje. De kliek bestond doorgaans uit macaroni, die Wampie zelf had leren maken, vermengd met goedkope vleesafval: kalfslong of kalfshart in wijn gestoofd. Misschien kwam het enkel door de honger en de hoge lucht; maar als 's middags de damp uit de pot sloeg, die ik op twee stenen boven een paar smeulende stronken te warmen had gezet, dan schonk de geurende ratjetoe mij een dieper tevredenheid dan de duurste gegarneerde Chateaubriand het ooit daarna heeft gedaan. Bovendien wekte het aroma van Wampie's concocties steeds de jaloersheid op van Papon's andere slachtoffers: drie statenloze Joden wier handen totaal verkeerd stonden, drie hoogovenarbeiders die niet naar het door de Duitsers bezette Longwy terugwilden, en een oude arbeider uit Besse. Hij leerde mij de fijne knepen van het houthakkersvak, en samen met hem kon ik het net tegen

de gespierde knapen uit de zware industrie opnemen. Indien André met het Boze Oog na een maand in het bos nog eens mijn spieren had kunnen bevoelen, zou hij tevreden zijn geweest.

Maar ik was niet tevreden. De nerf van het taaie beukenhout liep niet recht, maar wond zich krom rond de stam heen. Meestal moest ik alle vier wiggen met daverende slagen van de zware hamer diep in het kermende hout drijven tot het eindelijk knallend uiteenspleet. Zwoegend van dageraad tot donker bracht ik 's Zaterdags bekaf een paar honderd frank thuis, net niet genoeg om mijn honger weg te eten, ook al gaf Wampie mij, zonder dat ik het wist, meer dan de helft van haar eigen broodrantsoen. Het werk was bovendien gevaarlijk en van verzekering had Papon nooit gehoord. Dus bracht ik zijn socialistische beginselen tegen hem in praktijk door een staking te organiseren. Onze redelijke eis was tien frank per kubieke meter meer.

Papon sloot een vergelijk met de hoogovenarbeiders en smeet de Joden en mij er uit, wat ik net voorkwam door tijdig weg te lopen. Roder van woede dan ooit zwoer hij, dat ik kreperen zou. Ik lachte in mijn domme overmoed, want ik had reeds beter werk en Wampie wachtte me op in een betere woning. We hadden kennis gemaakt met de enige twee mensen in het gat, die belangstelling hadden voor boeken en kunst: de kinderloze eigenaars van het plaatselijke hotel. Hij was een lange, magere, leeftijdloze man, die we met een afkorting van zijn lange naam weldra 'Bartje' noemden. Hij was bedeesd in zijn optreden en hardnekkig in zijn vooroordelen. Hij was wel nooit in Engeland geweest, maar haatte het spreekwoordelijk perfide Albion, terwijl hij de Franse nederlaag toeschreef aan de nieuwlichterij die met de Franse revolutie haar intrede had gedaan. Zijn grootste liefhebberij en eigenlijke levensinhoud paste volkomen bij zijn vervreemding van het wereldgebeuren. Hij had tien jaar geleden het geruïneerde gothische huis naast zijn simpele 19e eeuwse hotel gekocht, was de archieven van de streek gaan doorsnuffelen en had oude gravures ontdekt, waar-

op het prijkte in de oorspronkelijke pracht van speelse flamboyant-gothiek. Sindsdien was hij onverdroten aan het timmeren, metselen, gudsen, profileren en schilderen geslagen, met het geduld van een middeleeuws handwerksman, waarbij hij zich niet ontzag om origineel-gothische koorstoelen, die hij op verkopingen opduikelde, tot kasten en consoles te verwerken, terwijl hij op de bijgepleisterde muren in tempera fresco's schilderde, die taferelen weergaven uit het leven van zijn heldin Jeanne d'Arc. Ook haar had hij echter gereduceerd tot een historisch-artistieke abstractie, want de oneerbiedige wijze waarop volgens hem een zeker militair parvenu die de Gaulle heette en godbetert naar de Britten was gevlucht, zich in die dagen op diezelfde Maagd van Orleans beriep, vond hij gruwelijke heiligschennis. Zijn veel jongere vrouw, die wij 'Malou' noemden, was het knappe, verfijnde, ietwat levenloze product van de beste Franse kloosterscholen, die haar verborgen hartstocht tot vroomheid hadden gekanaliseerd en haar de kunst hadden leren begrijpen, misschien niet als levensinhoud, maar zeker als onontbeerlijke levensverfraaiing; terwijl een Zwitsers pensionaat voor de uiterlijke polijstglans had gezorgd, die haar in het kleinburgerlijke stadje deden opvallen als vrouw van de wereld.
Met innige goedheid des harten, gepaard aan veel tact, verhuurden zij ons voor dezelfde vijf frank per dag, die we voor het sinaasappelkistjes-hok betaald hadden, twee kamers en een keuken in de gemeubileerde annexe van hun hotel, terwijl wij tevens in ruil voor het verrichten van kleine diensten de vrije beschikking kregen over een grote moestuin achter het huis, die nog vol prei stond, terwijl de wortelen met het oog op de komende strenge vorst reeds waren ingekuild. Aan het eind van de winter had Wampie het tot negentien verschillende recepten gebracht voor combinaties van prei, wortelen en aardappelen. Maar dat we die winter doorkwamen zonder zwakzinnig te worden, dankten we aan het geestelijk voedsel van Malou's bibliotheek, die o.a. de complete Balzac, Proust en Dostoïevsky omvatte.

Voorlopig kwam ik echter nog niet aan lezen toe; voor de sneeuw viel moest ik door hard werken nog de vele mudden aardappelen en kubieke meters hout proberen te verdienen die onontbeerlijk waren voor onze overwintering. Want consul-generaal Sevenster, die het benauwende intrigue-nest Vichy soms tijdens de weekeinden ontvluchtte voor het luchtiger Besse, had ons het bericht gebracht dat ik zeker voor de lente niet weg zou kunnen komen. In Besse ontbrak het evenmin aan intrigues, al had een weekendgast daar geen hinder van; maar sedert Balzac zijn 'Scènes de la vie de province' schreef, had de kwaadaardige fantasie der enghartige provincialen, die alles belasterden wat ze niet begrepen en die als aasgieren aan elkaars werkelijke of veronderstelde ondeugden pikten, niets ingeboet aan perfidie. De voorgangers in dit gezelschapsspel, waaraan Malou en Bartje nooit meededen, waren de notaris en de burgemeester. Telkens als ik de notaris op straat trof, stond hij met zijn mond tegen het oor van een lekkerbekkend luisteraar. Zijn driehoekige slangekop rees op dunne hals uit een mottige bontkraag; en terwijl hij het giftig kwijl van zijn kwade vermoedens de ander in het oor droop, zwierven zijn bolle ogen schichtig van voorbijganger naar voorbijganger, opdat hij zijn stemgeluid zou kunnen regelen naar de afstand die ze tot hem in acht namen. De burgemeester was een klein, vies manneke die al sprekend speeksel sproeide. Zijn oorspronkelijke bezigheid als arts was geleidelijk afgezakt tot bijbaantje, omdat enkele oude boeren die in tien jaar hun voeten niet hadden gewassen zich nog toevertrouwden aan de vettige kneep van zijn gore friemelhanden. Sinds er een jonge dokter gekomen was hield hij dus zijn eigen spreekuur voornamelijk op straat en in de kroegen. Zijn dubbelzinnige diagnoses van andermans gebreken waren zo vernuftig geconstrueerd dat ze nooit als laster konden worden uitgelegd, want voor ronduit kwaadspreken was hij te laf.

Geen wonder, dat de helft van de inwoners ons weldra voor verkapte nazi's hield, terwijl de andere helft fluisterde dat we com-

munistische spionnen waren. De chef van de gendarmerie, een venijnige dienstklopper met een scherpe vossekop en stekepuntsnorren à la Napoleon III, deelde ons, ongetwijfeld aangespoord door deze achterklap, officieel mee, dat we geïnterneerd waren; wij mochten ons voortaan enkel bewegen in Besse en aangrenzende gemeenten. Ook daar lachte ik om, want juist in die boerengemeenten had ik mijn nieuwe werk gevonden.

De tijd voor de jaarlijkse herfstelijke houtkap in de gemeentebossen was nu aangebroken. Oude, jichtige boeren huurden, om hun aandeel niet te verliezen, voor dit wild bedrijf een jonger arbeider; maar die waren dit jaar dun gezaaid. Het werd weldra ruchtig dat er in Besse een potige vluchteling te huren viel; en reeds de morgen nadat Papon mij woedend de hongerdood had voorspeld – een dreigement, waarvan ik toen de verborgen achtergrond nog niet begrijpen kon – reed ik met de dageraad naar het 1200 m hoog gelegen gehucht Anglard. Na het vroege melken verzamelden de weerbare mannen uit de achttien gezinnen zich bij het huis van de burgemeester, een olijke vrijgezel die mij ondanks het vroege uur reeds vergast had op een karaf wijn, op een fundament van worst en brood. In een lange rij liepen we door de vorstige herfstmorgen in een groot uur naar het donkere beukenwoud, waar nog geen vijftig jaar geleden de laatste wolven waren gedood. De houtvester had de bomen die dit jaar vallen zouden, reeds aangebutst met zijn bijl. De burgemeester die als 'syndic' optrad, verdeelde de taken; en na een fluitsignaal vielen dertig boeren als wildemannen op hun winterbuit aan. Want dit was niet enkel een houtkap, maar ook een jaarlijks collectief mannen-uitje; een vacantie van eentoniger bezigheden als melken, maaien en hooien; een laaiende uitbarsing van opgezouten agressieve driften. De syndic bulderde onbedaarlijk om de bedachtzame zorgvuldigheid waarmee ik mijn eerste machtige beuk aan de voet uitkeepte, nauwkeurig loodrecht op de richting waarin hij, na het doorzagen van de ruggestreng, vallen moest tussen twee andere woudreuzen door. Het was juist hun dol

vermaak om drie, vier bomen tegelijk in snerpende vaart aan te zagen, waarbij de zagers aan de achterste en zwaarste beuk de valrichting zodanig kozen, dat hij de andere twee of drie in zijn val moest meesleuren. De spelregels wilden dat de boeren aan de andere bomen tot de laatste seconde geknield hun trekzaag bleven hanteren, tot zij op een fluitsignaal van de syndic, onderstreept door de gillende kreet: 'Sauve qui peut!' als logge beren op handen en voeten weghompelden om zich te verschuilen achter de naaste veilige stam. Dan keken zij, evenals ik, met open mond naar de even machtige als machteloze val van de achterste reus, die gelijk een verslagen koning een gans volk van bomen in zijn val scheen mee te sleuren. Het neerstorten van een boom geeft de houthakker altijd een even wrede als ontstellende voldoening; met het doorzagen van de laatste taaie vezels maakt hij met één handbeweging een einde aan de geduldige, stoere groei van tientallen jaren. Maar deze gezamenlijke val maakte een oerdrift in ons wakker, het bange en tegelijk helse genoegen dat de mens heeft in verderf en ondergang. Als de boomgevaarten krakend en splinterend neerstortten, de hulpeloos uitgespreide armen in elkaar vernesteld, en op het knallend kermen de doodsplof volgde van stammen die dof en diep in de bosaarde beukten om dan, als lagen zij werkelijk in stervenskramp, soms meters ver weg te springen in een logge poging om hun belagers nog in hun nederlaag te vermoorden – dan galmde er een gillend gejuich door het bos. Maar meteen beten de bijlen weer in het warnet van dikke zijtakken, tot de stammen recht en ontluisterd naast elkaar lagen, terwijl een windvlaag er de treurnis van vergeeld loof op neer deed dwarrelen.

's Middags was het goed rusten bij het laaiend vuur, waar we in een zwijgende, kauwende kring omheen hurkten. Na het eten, bij smeulende sigaretten, werd er traag van mening gewisseld over de oorzaken van Frankrijks ramptoestand. Maar de neerslachtige gedachten bleven vormeloos als de herfstnevel, die nu tot laat in de morgen tussen de stammen hing. Telkens keerden de boeren zich

tot hun burgemeester, die slim bleef zwijgen: 'Ik ben het nog niet met mezelf eens mannen, maar vóór we klaar zijn zal ik jullie zeggen wat ik denk.'

Ik was al een paar maal bij hem thuis geweest op zijn kleine boerderij, waar hij me veel te veel wijn schonk om zichzelf een voorwendsel tot stevig drinken te geven. Hij liet me trots zijn bibliotheek van vijf boeken zien, de enige boeken in het dorp. Een daarvan was 'De zilveren schaatsen'. Ook op vorige reizen had ik tot mijn verbazing reeds gemerkt, hoe wijd en zijd de vele vertalingen van dit simpele boek denkbeelden omtrent Nederland in de wereld hebben uitgezaaid. Voor mij zou dit zaad spoedig vrucht dragen; want de syndic, die zichzelf een anarchist noemde, was anti-alles; maar dit boek had hem pro-Nederlands gemaakt.

Op de laatste dag van de kap hieuwen we dikke takken tot hefbomen en rolden de zware stammen op hopen, één voor elk gezin. De syndic werkte met zijn duimstok en maakte met een timmermanspotlood grove berekeningen op de helle snijvlakken. Dan zette hij op de dikste stam een nummer. Ik schreef dat op een stukje papier en vouwde het in mijn muts; want eerlijkheidshalve zou er worden geloot om de hopen, die onmogelijk precies gelijk van inhoud waren te krijgen. 'Negentien', schreef de syndic in twee grote halen. 'Mannen, we zijn klaar!', riep hij fors. Vergiste hij zich niet? Er waren toch achttien gezinnen? Maar hij sneed mijn tegenwerping met een handgebaar af. Zijn vrolijke drinkebroersstem klonk ineens ernstig en zwaar door de kring. 'Dikwijls hebben we aan ons middagvuur hardop zitten bedenken hoe het kon gebeuren, dat ons schone, sterke Frankrijk nu machteloos tegen de grond ligt als een gevelde stam. Dan zochten we vanzelfsprekend naar een verantwoordelijke; zo is de mens nu eenmaal in zijn kortzichtigheid. Want ik zal jullie zeggen wie verantwoordelijk is: wij allemaal, in heel Frankrijk, en zij allen, in al die andere landen. Waarom? Omdat wij als mensen niet verantwoordelijk wilden zijn voor elkaar. Dat geldt ook voor ons hier, stuk voor stuk zoals

we hier staan. Nooit zal Frankrijk herrijzen voor we die verantwoordelijkheid opnieuw leren. Wat houdt ze allereerst in? Verantwoordelijkheid voor de naaste; en die naaste is voor ons op dit ogenblik die vluchteling daar uit het verre Nederland, dat ik, belezen als ik ben, tenminste uit een boek ken. Ook al werkt hij nog zo hard, hij kan nooit genoeg verdienen om zijn winterhout te kopen. Daarom heb ik de kap, nadat ik er eerst met jullie over had gepraat, dit keer niet in achttien, maar in negentien hopen verdeeld.'
Er liep een toestemmend gemurmel door de kring. 'En nu moet je zelf maar zien hoe je straks je vrachtje thuis krijgt', lachte hij plotseling verlegen. 'Verder willen we geen woord van je horen'.
Ze wilden zelfs geen hand van me hebben. Toen ze weg waren stond ik nog lang naar de grote hoop hout te staren. Achttien meter; daar konden we de winter mee door. De volgende dag ging ik de helft, een kar vol, halen in een ossewagen, die door een oude, taaie weduwe werd gemend; ze had druk werk nu de meeste vrachtauto's niet meer reden. Dicht bij huis rende ik vooruit en haalde Wampie naar buiten; en toen ik boven op het hout aan kwam rijden voelde ik mij trots en rijk als Salomo, die de koningin van Sheba zijn schatten kwam aanbieden.
Nog weken lang werkte ik voor oude boeren in andere houtkappen. In December kwam de sneeuw, toen we bezig waren in een sparrebos op 10 km afstand van het dorp. De kap werd gestopt behalve voor vrijwilligers; een oude boer was bereid mij zolang ik werkte vijftig frank per dag door te betalen, de helft in aardappelen, de andere helft in geld. Van Malou had ik een paar ski's te leen gekregen die een klant jaren geleden had laten staan; en Wampie fabriceerde uit een paar oude aardappelzakken slobkousen en een kap met ooggaten om over mijn hoofd en schouders te trekken, want anders zouden op de kale, kilometerbrede hoogvlakte voor het bos mijn neus en oren in de sneeuwjacht bevroren zijn. Zelfs in de luwte van het dichte woud, waar we met een man of zes doorzwoegden, moesten we ons elk half uur gaan ontdooien

bij het grote vuur, dat rood en sissend omhooglaaide tegen het witte sneeuwdwarrelen in. Toen er eenmaal een meter lag bleven de anderen die geen ski's hadden weg; maar ik vond dadelijk weer werk bij een jonge boer die mij al zijn winterhout liet zagen en kloven. Hij was lui in alles, behalve in de buitenechtelijke liefde; elke morgen verdween hij op zijn paard, achternagekrijst door zijn spichtige vrouw. Ze was foeilelijk, maar ze schonk nog echte koffie; en aan zijn ontrouw verdiende ik onze hele voorraad winteraardappelen bij elkaar.

Bij de boeren kocht ik ook de vette kaas, die in Auvergne St. Nectaire heet. Het officiële rantsoen bedroeg één ons per maand, en de gendarmes liepen patrouille over de wegen om voedselsmokkel naar de stad te voorkomen. Eens per week, op een van de vele stormdagen wanneer de gendarmes liever thuisbleven, ging ik per ski naar boer Verdon in Anglard, die de beste St. Nectaire van allen maakte. Dan kwam ik in het donker met witbevroren kleren thuis, en terwijl ik ontdooide haalde Wampie een half jaar kaasrantsoen voor ons beiden uit de ijsklomp van de rugzak. Hoe blij was ik nu met mijn bergervaring, die mij stormen had leren doorstaan!

Maar Wampie kon niet tegen dit barbaarse klimaat met zijn snelle weersomslagen. Soms vroor het 's nachts dertig, 's middags liep bij tien boven nul het water in beken door de straten, en met zonsondergang vroor het weer dat de dakbalken knerpten. Zij kreeg last van neuralgieën, die haar af en toe deden gillen van pijn. 'U bent de enige niet', zei de jonge dokter tactvol, 'en soms is het nog erger. Een van mijn patiënten heeft tijdens zo'n aanval zelfmoord gepleegd.'

Aan de ene kant van de straat lag de sneeuw zeven meter hoog tegen de huizen opgeblazen, zodat de bewoners door een tunnel naar buiten kropen, en aan de sneeuwvrije overkant leken de gevels een druipsteengrot van ijskegels. Er waren dagen dat ik de boodschappen moest doen, want Wampie kon niet rond de hoek

van de kerk heen zonder weggeblazen te worden. Mijn dagelijks werk bestond nu enkel uit het houtkorvee in de kelder en een skitochtje tegen zonsondergang. Dan ging ik voor het hotel tien liter melk halen in een grote bus, die ik op een draagstel vastsnoerde. Soms had ik een vol uur nodig voor de anderhalve kilometer tussen de stadspoort en de boerderij; maar dan raasde ik in een paar minuten terug over de hardgeblazen ribbelsneeuw terwijl straaltjes melk uit de hotsende bus in mijn haren vlogen. De rest van de tijd lazen we, naast elkaar zittend, met onze voeten op de klep van de oven. Voor het eerst van mijn leven had ik tijd om wekenlang met een schrijver op te staan en naar bed te gaan. Mijn totale verslingering aan Balzac werd nog overtroffen door Wampie's liefde voor de veel geraffineerder Marcel Proust. En vandaag vult Proust een halve plank in onze boekenkast en Balzac bijna een hele, met zijn verzamelde werken die we in Londen van onze vriend Jan de Hartog kregen, nadat hij de eerste weken na zijn aankomst bij ons had gewoond.

Maar we waren nog niet in Londen; en even leek het er zelfs op, dat mijn vlucht voorgoed in Frankrijk zou eindigen.

Op een Januaridag werd ik op het gemeentehuis ontboden om een briefje in ontvangst te nemen. Het zei, dat ik mij drie dagen later melden moest om op transport gesteld te worden 'naar Toulouse en verder'. Eetbestek en twee dekens meenemen. Iemand had het vodje getekend namens de prefekt in Clermont-Ferrand.

Dat was de wraak van Papon, omdat ik geprobeerd had de werkstaking te organiseren. Een van zijn zwagers werkte op de prefektuur in Clermont. De hongerdood waarmee hij mij gedreigd had staarde mij nu aan vanuit het vieze papiertje. Want ik wist wat 'naar Toulouse en verder' betekende: het doodskamp van Vernet in de Pyreneeën, waar de geïnterneerden als ratten stierven terwijl bovendien de Gestapo er toegang had.

Er was maar één mogelijke uitweg: misschien kon Sevenster mij helpen. Hij was officieel geen consul-generaal meer, maar hij be-

zat nog steeds enige invloed. Bevend van opwinding vroeg ik Wampie om hem zo snel mogelijk op te bellen in Vichy. Intussen kon ik beter uit Besse verdwijnen. Ik pakte mijn rugzak en liep naar Anglard, om daar voorlopig onder te duiken bij de goede boer Verdon, voor wie ik gewerkt had.

Reeds de volgende dag kreeg ik van mijn vrouw bericht dat ik terug kon komen: Sevenster was er en hij had al belet gevraagd bij de burgemeester. Onderweg naar het gemeentehuis tastte hij in zijn zijzak en stak iets in zijn knoopsgat: de rosette van Commandeur van het Legioen van Eer. 'Zoiets draag je eigenlijk niet bij een skipak', glimlachte hij, 'maar tegenover zulke dorpspotentaatjes is er maar één methode: van de hoge boom doen'.

Wat dat betreft had hij het met zijn indrukwekkend postuur gemakkelijk; de maire, die twee koppen kleiner was, staarde vol eerbied omhoog naar het ereteken, dat zich een halve meter boven zijn vieze hoedje bevond. Sevenster bedwong zijn afkeer, die ik in een donkere schaduw door zijn ogen zag gaan. Met de olympische kalmte van oudgediend magistraat gaf hij de burgemeester te kennen, dat ik onder zijn speciale hoede stond. Kon de burgemeester hem verzekeren, dat er hier een vergissing in het spel was, zodat hij er op kon rekenen, dat ik niet meer onnodig en willekeurig lastiggevallen zou worden? Anders zou hij mij onmiddellijk in zijn auto meenemen naar Vichy, om daar de zaak in orde te brengen op hoger niveau.

In die laatste woorden legde hij de schaduw van een dreigement en meteen zag ik de kleine burgemeester nog kleiner worden. 'Oui, monsieur le consul-général, mais naturellement, monsieur le consul-général...' Meer kon hij niet uitbrengen en met een onderdanig 'A votre service, monsieur le consul-général' begeleidde hij ons naar de deur. Op straat zei Sevenster: 'Dat laatste was een schot in het donker. Maar de man trad zo onzeker op, dat ik ineens het idee kreeg dat hij als burgemeester zwak stond. Vandaar mijn loze dreigement, want ik heb in Vichy nog nauwelijks iets te vertellen.

Maar wanneer er ooit weer iets dergelijks gebeurt, kom dan onmiddellijk naar mij toe, want ik kan je altijd een veiliger verblijfplaats bezorgen'.
Er is na de oorlog, en soms niet ten onrechte, veel kwaads gezegd over de wijze, waarop Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers zich van vluchtelingen hebben afgemaakt. Maar ik kan Sevenster (die later zelf in een kamp terecht kwam, waaruit de vechtjassen van de communistische ondergrondse hem bevrijdden) enkel diep dankbaar zijn voor de wijze, waarop hij mij voor de ellende van het beruchtste Franse concentratiekamp heeft bewaard.
Papon deed verder op straat alsof hij mij niet zag. Ik haatte hem en bleef hem haten, tot ik, vijftien jaar later, opnieuw een bezoek bracht aan Besse-en-Chandesse. Het lag er nog altijd even slaperig tegen de heuvels geleund; er was geen huis bijgebouwd. In vodden gekleed hadden we op onze afgejakkerde fietsen Besse verlaten, zonder een cent op zak. Nu reden we het stadje binnen in onze eigen auto, er zat geen stop in de elleboog van mijn jasje, ik had geld genoeg in mijn portefeuille om bij het avondeten in het hotel een goede fles wijn te betalen en Wampie kon kiezen uit een half dozijn jurken. Oppervlakkig gezien waren we dus walgelijke bourgeois geworden; met dit verschil, dat ik dadelijk, zo dat nodig geweest was, zonder aarzeling of spijt opnieuw naar de bijl zou hebben gegrepen.
De bijl; de houtkap; Papon. 'Weet je wat we doen, Wampie? Morgenochtend rijd ik bij de timmerwinkel van Papon voor en ik zeg tegen hem: Herkent u me nog? Ik ben de Hollandse vluchteling, die u in 1941 in het kamp van Vernet wou stoppen, terwijl u heel goed wist dat hij er, tien tegen één, niet levend uit zou komen. Bent u nog altijd socialist, monsieur Papon?'
'Doe het niet', zei Wampie, wijs als doorgaans. 'Verlaag je niet tot zijn niveau.' Maar ik zag (tot mijn schande) pas af van deze wraak toen ik van onze vrienden de hoteliers hoorde hoe Papon er aan toe was. Hij had zijn vrouw verloren; en zijn zoon, die de kant van

de fascisten gekozen had, was in de sneeuw van Stalingrad omgekomen. De volgende dag zag ik zijn gebogen gestalte over straat schuifelen. Ik haalde hem in en wierp beschaamd een blik opzij. Zijn eens zo kwaadaardige rode snor was vervallen tot grijze rafels, en achter zijn dikke brilleglazen sliepen uitgedoofde ogen, die mij gelukkig niet herkenden.

Eind januari bracht de post ons een verlaat Kerstpakje, dat vrienden in Zwitserland, aan wie we ons adres hadden gemeld, ons doorstuurden. Op voorzichtige wijze hadden ze Wampie's ouders in Nederland laten weten, dat ze met ons in verbinding stonden. Er zat een album met foto's van Amsterdam in, met een kort briefje: 'Beste kinderen, ik hoop dat deze herinnering aan ons schoon Amsterdam jullie in den vreemde welkom zal zijn. Jullie vriend J.' Het kwam zelfs niet bij mij op om de foto's van de bladzijden te lichten; zo naief was Jan Herder niet. Hier en daar waren er trouwens al een paar losgewurmd, bij wijze van steekproef. Ik nam mijn scheermes en sneed de dikke gewatteerde band open. Er kwamen twee compres betypte vellen linnen uit; ze behelsden vele inlichtingen, die volgens mijn lekenoordeel zeker van waarde zouden zijn voor de geallieerde oorlogvoering. Maar wat moest ik er mee aan? Sevenster, die zich met zulk soort zaken niet officieel bemoeien kon, wees mij de weg. Een dag of wat later, terwijl ik bij toeval net in het hotel was om melk te brengen, werd ik opgebeld door een mij onbekend persoon uit een dorp aan de Spaanse grens. Juist toen hij mij de tekens had uitgeduid, waaraan wij elkaar herkennen zouden bij een ontmoeting twee dagen later in een café te Toulouse, sneed de telefoniste ons af omdat wij geen Frans spraken. Ik liep de volgende middag een eind de weg af, om de controle der gendarmes bij de autobus te ontgaan, en nam in Clermont-Ferrand de nachttrein naar Toulouse. In naargeestig tempo sukkelde de trein door de koude nacht. Telkens moesten we overstappen; dan verschool ik me aanstonds in een urinoir op het per-

ron om de gendarmes te ontlopen. Vanuit mijn stinkende schuilhoek hoorde ik een paar maal het dreigende 'Papiers, s'il vous plaît'. Tussen Montauban en Toulouse viel ik eindelijk vast in slaap en werd wakker, doordat ik met een schok tegen iets scherps aanvloog. Ik vloekte van de pijn, want toen de trein plotseling remde, was ik met mijn voorhoofd tegen het stijve vizier van een uniformpet opgebotst. Deze kepi behoorde toe aan een bedaagde gendarme, die samen met drie collega's op de bank tegenover mij zaten. Ze waren ergens ingestapt terwijl ik sliep.

De oude keek mij scherp aan. 'Ben je uit het noorden?' vroeg hij kalm. 'Vanwege de g.v.d.?', vroeg ik terug. Hij lachte, maar bleef mij vragend aanstaren. 'Ja', zei ik nonchalant, 'ik ben uit Arras'. Het was de enige stad, die ik kende in de Noord-Franse grensstreek, waarheen oorspronkelijk Vlaamse arbeiders hun krachttermen hebben geïmporteerd.

'Arras', zei hij peinzend, 'mijn laatste standplaats. Verleden jaar ben ik er nog geweest. Kent u...'

'Hebben ze in Café du Centre op de Grande Place nog altijd diezelfde cassière met die blonde pruik?', onderbrak ik hem.

'Ja, die zat er nog altijd... die krijgt geen man meer, al doet ze nog zo veel moeite met haar décolleté', meesmuilde hij. We wisselden nog de namen van een paar café's uit, en toen viel hij godzijdank in slaap.

De heer, die mij in het café te Toulouse herkende aan een bepaalde krant, die ik om tien uur in de morgen zat te lezen en waaruit ik een driehoekig stuk had gescheurd, stelde zich toen we eenmaal op zijn kamer waren, aan mij voor als inspecteur van de Franse vreemdelingenpolitie. De opkomende ondergrondse groep der Gaullisten had in hem zonder twijfel een belangrijk medewerker. Ik had al gemerkt dat hij trekkebeende; en toen ik hem de getypte vellen met inlichtingen had overhandigd, rolde hij ze stijf in elkaar, stroopte de linkerpijp van zijn broek op en schoof de rolletjes vlak onder zijn kunst-knie door de luchtgaatjes van het roze kunstbeen

dat hij aldus blootlegde. 'Nu vergeet ik ze', zei hij glimlachend, 'tot ik morgen in Luchon onze grenskoerier tref. Onthoud u dat ook goed bij dit soort werk: vergeet uw opdracht, vergeet wat u bij u hebt... Maar à propos – als Nederlander dient u eigenlijk toch de aangewezen verblijfplaats niet te verlaten? Wat voor soort papieren hebt u?'

Ik liet hem mijn paspoort zien. Hij schudde het hoofd. 'Reist u daarop? Van nul en gener waarde. Levensgevaarlijk zelfs. Als ze u daarmee snappen, zit u zo in het kamp van Vernet... Heeft u nog nooit last gehad?'

'Eén keer', zei ik, 'en ik bloos nog bij de herinnering. Ik was met mijn vrouw naar Vichy gegaan om onze consul te spreken en ook om schoenen voor haar te kopen. Ze had enkel een paar klompen, en in Besse is geen schoenwinkel; maar de chef van de gendarmerie weigerde haar toch een reisvergunning, uit pesterij. Ik was eerder bij de autobus terug dan zij. Opeens schoot er een mannetje op mij af, dat me een penning liet zien en toen naar mijn papieren vroeg. U ziet hoe groot en blond ik ben. Dus baste ik hem in het Duits aan en schold hem uit voor Schweinehund die het lef had een Duitser naar zijn papieren te vragen. Hij droop af, maar toen ik eenmaal in de bus zat schaamde ik me dood voor de Fransen, die het gehoord hadden en me scheef aankeken.'

Hij lachte. 'Zoiets lukt één keer, maar pas op voor de tweede... Maar ik kan u helpen.' Hij zocht in een lade en haalde er een Franse identiteitskaart uit en een paar stempels. In mijn portefeuille had ik gelukkig nog een pasfoto. We kwamen overeen dat ik tuinder was, want dat paste bij mijn eelthanden; geboortig uit Vitry-en-Artois bij Arras, want dat kwam overeen met mijn accent en plaatselijke kennis. Nu hoefde ik op de terugweg niet meer van pisbak naar pisbak te sluipen; maar tot mijn teleurstelling vroeg niet één gendarme naar mijn papieren.

Half Februari kon ik weer aan de slag om wegen uit te graven; eind Maart spitte ik de eerste van de vele tuinen om, die ik, ver-

deeld in vele kruimige bedden, aan mijn opdrachtgevers afleverde. Ik stond net op het punt een eigen akker voor aardappelen te huren, met het oog op de volgende winter, toen we bericht kregen dat we onze paspoorten moesten opsturen.

Precies op de tiende Mei, een jaar na oorlogsbegin, jakkerden we op onze oude fietsen Besse uit. Na de eerste scherpe bochten stopten we en keken om. Het oude stadje lag zwart tegen een glinsterende achtergrond van verre sneeuwhellingen. We zoenden elkaar, want nu waren we echt op weg naar Engeland, al stond er in de visa, dat we op doorreis waren naar Nederlands West-Indië via Spanje en Portugal. Voor de eerste maal in mijn leven keerde ik de sneeuwbergen zonder verdriet de rug toe, en we raasden de hellingen af naar een geurend heuvelgebied waar de boomgaarden reeds in bloei stonden.

Iedere vreemdeling die tijdens de oorlog langs onverschillig welke route Engeland bereikte, werd uitgevlooid in een politieke quarantaine-inrichting die de naam 'Patriotic School' droeg. De ondervragingsmethoden waren vrijwel volmaakt en de Duitsers zijn er slechts een paar keer in geslaagd om spionnen, als vluchtelingen vermomd, de Britse eilanden binnen te smokkelen. Het onderzoek kostte soms veel tijd en daarom was de Patriotic School voorzien van slaapzalen. Op een dezer slaapzalen trok zich eens in arren moede een waardig Portugees markies terug, die op uitnodiging der Britse regering van Lissabon naar Engeland was komen vliegen. Een Brits luchtvaartattaché was er achtergekomen, dat de markies een uitvinding had gedaan op vliegtechnisch gebied, die van groot belang zou kunnen zijn voor de geallieerde oorlogsvoering. Maar de Britten hebben de uitvinding nooit in handen gekregen, want de markies, een amoureus aangelegd man van de wereld van middelbare leeftijd, kon het niet eens worden met de hem toegewezen ondervrager, een piepjong officier mèt een brilliante academische carrière maar zonder levenservaring.
In de portefeuille die de markies bij binnenkomst had moeten afleveren, had de jonge officier een paar rekeningen gevonden van twee dure bontmantels en enige in het Duits gestelde minnebrieven met als enkele ondertekening de namen 'Mizzi' en 'Lily'. De correspondentie dateerde wel van vóór de oorlog, maar de jonge captain Brown achtte zich toch verplicht de identiteit van deze thans vijandelijke en dus in principe verdachte dames vast te stellen. Hij besloot met Mizzi te beginnen, want die had de duurste bontmantel gekregen. Waarop zich in de kale inquisitiekamer ongeveer het volgende gesprek ontspon.
'Kunt u mij de achternaam en het adres mededelen van de Duitse of Oostenrijkse dame, die zich in brieven aan u gericht Mizzi noemt?'

'Neen, dat kan ik niet, captain Brown.'
'Dat lijkt mij toch onwaarschijnlijk, want ik zie dat u haar een bontmantel geschonken heeft ter waarde van enige honderden ponden sterling'.
'Maar dat is juist de reden, captain Brown, dat ik haar achternaam niet weet!'
'Kom, kom, dergelijke kostbare geschenken geeft men toch pas na nadere kennismaking en die sluit dan toch ook minstens de kennis van de achternaam in.'
'U begrijpt er niets van, jongeman', riep de markies wanhopig. 'Dames aan wie men dergelijke geschenken geeft, hebben geen achternaam!'
Na nog een paar dergelijke verhoren keerde de markies met medeneming van zijn uitvinding naar Portugal terug, diep beledigd door de onbescheidenheid en het gebrek aan savoir-vivre van de Britse autoriteiten.

Wampie en ik hoefden niet door de Patriotic School. Onze uitzonderingsbehandeling, waarvan we de oorzaak niet konden vermoeden, begon al in Portugal. Volgens de Nederlandse vertegenwoordigers zou het zeker een paar weken duren eer we vliegplaatsen kregen in het dagelijkse KLM-toestel. Ze werden toegewezen volgens een Brits systeem van prioriteiten, beginnend met A voor hele hoge bolleboffen, zodat wij wel ergens aan de staart van het alphabet zouden rondspartelen. Dus hadden we ons van een voorschot op het in Londen te verdienen salaris enige zeer noodzakelijke kledingstukken laten aanmeten, want de confectie was in Lissabon duur en slecht, terwijl het maatwerk er even goed en goedkoop was als de port en de kreeften. Op raad van ons gezantschap ging ik toch maar eens bij de Britse luchtvaartattaché naar onze toekomstige vliegkansen informeren. De nog geen dertigjarige kolonel (de ene helft van de piloten steeg even snel in rang als de andere helft uit de lucht viel) schoof met zijn vinger

langs de namen in een lange lijst en zei toen zakelijk: 'Er staan geen letters voor jullie namen. Als u wilt kunt u morgenochtend vliegen.' Ik vertelde hem van de kleren die we in de maak hadden. 'Dan de eerste dag die u schikt', glimlachte hij, 'een dag te voren opbellen is voldoende.'

'Vast een vergissing', zei ik tegen Wampie. Maar toch keek zij in bewondering op naar haar man, die zich nu plotseling ontpopte als een 'V.I.P.', de vaste oorlogsterm voor 'very important person'. Op het vliegveld van Bristol, dat vol griezelige pikzwart geschilderde nachtjagers stond begon ik echter aan mijn belangrijkheid te twijfelen. Een douanebeambte verdween met onze nieuwe koffers. Onze in Frankrijk opgedane gewoonte van kaas hamsteren was een tweede natuur geworden, en ik werd bang dat hij onze twee kilo Portugese kaas zou vinden en in beslag nemen. Ik kreeg het nog benauwder toen onze medereizigers een voor een werden weggeroepen uit het plaatijzeren hok, waar we eenzaam achterbleven bij een thermometer die op 110 graden Fahrenheit stond. Na drie kwartier transpiratie verscheen er een oud heertje, die ons boven zijn Dickens-boordje uit streng aankeek. Er was dus vast en zeker iets niet in orde met onze paspoorten. Maar hij vroeg enkel: 'Bent u al eens eerder in Engeland geweest? Zeven keer, 1922-23? In orde. Uw vrouw? Nooit? In orde. Hier is uw bagage. Neen, u hoeft niets open te maken. In de wachtkamer vindt u iemand die u verder zal helpen.' Opnieuw keek Wampie in bewondering op naar haar V.I.P. Buiten de loods werden we opgewacht door een kleine jonge man met een slim gezicht, een lispelende stem en een onberispelijke scheiding. 'Ik ben Mr. Kear', zo stelde hij zich voor, 'voor u tenminste. Ik zal u naar het hotel brengen, dat voor u besproken is en waar u in de loop van de middag bezoek krijgt. Van wie? Dat zult u wel merken. Ik heb opdracht u niet uit het oog te verliezen en u zult mij genoegen doen, indien u mij bij deze opdracht behulpzaam wilt zijn.'

'Bent u soms van Scotland Yard?', vroeg ik tactloos. Mr. Kear

keek snel in de richting van de enige andere passagier die nog in de wachtkamer was achtergebleven en legde toen bestraffend zijn vinger tegen zijn bruine borstelsnor. Zulke namen worden in Engeland gefluisterd, niet hardop gezegd. Wampie ging in het hotel naar bed, want ze had hoofdpijn gekregen van de hete vliegtocht. Maar ik had dorst en toen ik een café opzocht, vond ik bij de eerste straathoek Mr. Kear al aan mijn elleboog. 'Kon niet beter', zei ik opgetogen. 'U weet zeker wel waar ze hier de beste Stout hebben.'

'Het spijt mij', zei hij met zijn verlegen gelaatsuitdrukking van gesnorde schooljongen, 'maar er is een oorlog aan de gang en de kroegen zijn slechts een paar uur per dag open. U zult tot vijf uur moeten wachten.'

'U ook? Kunnen we niet even achterom?', vroeg ik achteloos, in gedachten nog nalevend in het Franse systeem van handjelichten en kruipdoor-sluipdoor.

Hij keek mij verbaasd aan en zijn stem kreeg zelfs een scherp randje van verontwaardiging. 'De wet geldt allereerst voor dienaren der wet, sir', zei hij met vernietigende nadruk. Met deze plechtige woorden groef hij een afstand tussen hem en mij, losbandige vastelander, even breed en onoverkomelijk als het Kanaal.

Juist toen we bij het hotel terugkwamen stegen er uit een grote khaki stafauto een forse officier en een Nederlander, die ik goed kende maar in geen twee jaar had gezien. 'Dat had je niet gedacht, hè', sprak hij op zijn gewone drukke manier. 'Alles vlot gelopen? Prima. Dat heb je aan mij te danken, of liever, dat heb je aan je vrouw te danken. Jij bent er een van dertien in het dozijn, maar je vrouw hadden we toevallig nodig. Maar laat ik je eerst even aan mijn vriend Geoffrey voorstellen. Houd het daar maar op, want hoe hij werkelijk heet gaat je niet aan.'

Geoffrey was een lange, forse man met grijs haar en kinderblauwe ogen, die de dreigende indruk wegnamen die uitging van zijn geweldige handen. 'Ik zal je even uitleggen hoe de zaak in elkaar zit',

ratelde mijn vriend door. 'Onze vriend en de groep waartoe hij hoort wilden iets ondernemen waar ze mij voor nodig hadden als organisator. Voor dat geheime werk had ik weer een secretaresse nodig die vlot talen kon schrijven en spreken, maar van wie ik zeker wist, dat ze ook in alle talen kon zwijgen. Ik kende er maar één zo en dat was jouw vrouw. Het duurt nog wel even eer de zaak op gang komt en dus zetten we jullie zo lang in Londen in een goed hotel. Maak je geen zorg, alles wordt betaald en haar salaris gaat vandaag in. Er komt dezer dagen wel iemand bij haar om officieel met haar te praten. Hij zal zich aandienen als Oom Harry. Ze mag voordien onder geen beding naar een van de Nederlandse bureaux toe, want daar zitten ze te springen om secretaresses. En ga nu je vrouw maar wakkermaken en zelf een eindje omlopen'. En dat deed ik, gedegradeerd als ik plotseling was tot Very Unimportant Person.

De Franse kranten hadden elke dag geschreven, dat Londen totaal verbrand was; en tot onze verwondering stond zeven achtste overeind. De dag na aankomst zat ik al achter de microfoon van de zeemansomroep 'De Brandaris', die de organisatorisch zeer begaafde Henk van den Broek, 'de Rotterdammer', op verzoek van de BBC had opgericht. Wampie wilde ook werken, maar ze mocht niet. Elke dag bleef ze, zoals haar verzocht was, tussen 2 en 4 uur in de hotelkamer. Het was gloeiend heet en daarom kleedde ze zich in badpak en kamerjas, las detectiveromans en at bij het pond zure bommen, als afweermiddel tegen de hitte. Ik gaf de voorkeur aan koud bier, en juist toen ik op een hete namiddag aan mijn tweede fles toe was werd er op de deur geklopt. Ik stond tegenover een gezet man met een pienter gezicht, lachrimpels en een zware, wilskrachtige kin. Hij was plechtig in het zwart gekleed, droeg in de hand de paraplui die de Engelsman alleen aflegt als hij begraven wordt, en de reep voorhoofd onder zijn bolhoed was rood als gekookte kreeft. 'Ik ben Oom Harry', zei hij in zuiver

Nederlands. 'Mag ik binnenkomen?' Zonder zich verder voor te stellen gaf hij Wampie een hand, ging op de rand van het bed zitten en greep een zure bom. Dat was onze kennismaking met een van de topfiguren uit de organisatie die in detectiveromans Secret Service wordt genoemd.

Na dit gesprek ging alles snel. Er werd een keurig gemeubileerd flat voor ons gehuurd in een rustige woonwijk, en er werd een kantoortje ingericht, compleet met brandkast. Elke morgen kwam een chauffeur in zwart livrei een grote gezegelde enveloppe brengen, die hij 's middags weer terughaalde. Ze waren gemerkt 'On His Majesty's Service'. Op dezelfde anonyme manier werden de huur van de flat betaald en Wampie's salaris, dat enige ponden per week meer bedroeg dan het mijne. Ik begon te begrijpen waarom een oorlog zoveel geld kostte. Als een gewone maatschappij op deze manier secretaresses huurde, zou ze binnen het jaar failliet zijn. Maar op mijn protest dat ik best zelf in staat was de flathuur te betalen, gaf His Majesty's Service geen antwoord. Dus ging ik mij te buiten aan boeken, en Wampie, die een jaar lang in dezelfde rok en trui had moeten lopen, aan jurken en hoeden. We kregen goede vrienden, gingen uit en ontvingen, en maakten ook weldra kennis met hoogwaardigheidsbekleders en grootindustriëlen, die we in vredestijd nooit zouden hebben ontmoet. De Nederlandse bourgeois bewondert de kunstenaar dikwijls wel, maar doorgaans bij voorkeur uit de verte, omdat hij hem in zijn hart voor een iets beter soort circusartiest houdt. En ik durf niet beweren, dat dit leven ons na de koude, eenzame ballingschap in Auvergne onwelkom was.

We deden dus, zij het met mate, want de werkuren waren vele, mee met de levenswijze, die de Engelandvaarders alle Londenaars verweten, terwijl zij zelf, indien zij in Londen bleven, er na veertien dagen doorgaans even hard aan mededen: wij 'vierden oorlog'. Tegenover hen die in de verdrukking achter bleven kan het zelfs niet als een verontschuldiging gelden, dat dit veronderstelde feest

later dag en nacht werd opgeluisterd door het dodelijk vuurwerk der vliegende bommen. Laat ook deze periode dus verzwegen blijven. Iedere oudere onder ons heeft zijn of haar eigen oorlogsherinneringen; en voor iedereen is de eigen oorlog de ergste.
Merkwaardig genoeg schijnt daarnaast voor millioenen mensen het leven zo leeg te zijn geweest, dat deze collectieve uitbarsting van tijdelijke massale krankzinnigheid hun nu het enige tijdsgewricht toeschijnt waarin zij werkelijk en volop leefden. De zekerheid dat elke dag de laatste kon zijn schiep een gemeenschap van in vredestijd elkaar vreemde mensen, wier leven plotseling zin kreeg en gericht werd op een gemeenschappelijk doel in een duidelijke richting. En dit is juist de tragedie van onze middelpuntloze technocratische beschaving: dat het leven er alleen een schijnbaar zinrijke betekenis krijgt in een oorlogstijd, die een schijngemeenschap schept. Want gelijk de muren van Jericho wordt zij tot pulver uiteengeblazen door het bazuingeschal van de wapenstilstand.

Oorlog geeft een stompzinnig, nietszeggend antwoord op ingewikkelde vragen, opgeworpen door het naast elkaar leven van onvolkomen mensen, wier voornaamste ondeugden hebzucht zijn en kwaadwilligheid, onverschilligheid en ijdelheid, gebrek aan verdraagzaamheid en het domme bijgeloof der groepsverblinding. Want als de doden herdacht en vergeten zijn, en de nieuwe, zogenaamd voor altijd vastgelegde grenzen getrokken, dan staan zowel overwinnaars als overwonnenen voor nieuwe en even ingewikkelde vragen. Daarom is oorlog het duurste, wreedste, meest verkwistende en doelloze middel om politieke meningsverschillen op te lossen.
Dit werd mij pas tegen het einde van de oorlog duidelijk; want de oorlog doodt niet alleen de lichamen, maar verminkt ook de geesten. Als ik vandaag herlees wat ik vier jaar lang dag in dag uit voor de radio heb gezegd, dan hoef ik mij niet te schamen voor onwaarheden (behalve voor degene, die ik te goeder trouw op ge-

zag van hogerhand verkondigde), maar wel voor de stuitende simplificatie die mij toen niet eens opviel. Maar dat is juist het blindérende werk van de oorlog: men kijkt als het ware door schietgaten in één richting, en in dat beperkte blikveld ziet men alles in zwart en wit. De Duitser was de doodsvijand, die vernietigd moest worden, en daarmee uit. De walm van de verbrandingsovens in de concentratiekampen hing als een ondoordringbaar gordijn voor het historisch perspectief. Alleen de misdaden van vandaag golden, niet de beweegredenen van gisteren. Walgend van het waden door zwarte modder die naar de verrotte resten der doden stonk, hadden de soldaten van beide partijen in 1918 reeds in de loopgraven gedroomd van een nieuwe wereld, niet meer omgewoeld door de tornado's van granaten die alles oplosten in drek en gruis, behalve de problemen waar het om ging. Maar zij werden om hun droom bedrogen, want een stel benepen oude mannen was er in geslaagd het oude wereldbestel van het meedogenloze laissez-faire-kapitalisme opnieuw in elkaar te timmeren. Zij hadden het verslagen Duitsland al geruïneerd voor het één mark schadevergoeding had kunnen betalen. Uit de levensontwrichting van zes millioen werklozen en de bitterheid van twintig millioen ondervoeden was de dolle wraakzucht van een Hitler geboren.
Een dergelijke uiteenzetting zou tijdens de oorlogsjaren onmogelijk zijn geweest, althans voor een BBC-microfoon. Het is trouwens de vraag of een volk, en de afzonderlijke mensen in dit volk, in staat zouden zijn jaren achter elkaar de verschrikkelijke spanningen van een oorlog te verdragen, als zij er zichzelf niet van overtuigden, of overtuigen lieten, dat zij aan de goede kant stonden, strijdend voor een absoluut rechtvaardige zaak. Tragisch genoeg denken de strijdenden dit over en weer. Want tijdens een oorlog is de collectieve goedgelovigheid van mensen, van wie althans een zeker aantal onder normale omstandigheden een critisch verstand bezit, zo groot, dat de militairen in hun communiqué's en de machthebbers in hun proclamaties de menigte letterlijk van

alles op de mouw kunnen spelden. Toen Roosevelt, Churchill en Stalin in 1943 de toendertijd geallieerde wereld verkondigden, dat door hun eendracht de komende vrede duurzaam zou worden, geloofde iedereen dat; en de betrokkenen probeerden het waarschijnlijk te geloven tegen beter weten in. Men valle daarom politici, die in een oorlog beroepshalve terwille van een verondersteld goede zaak moeten liegen, niet al te hard; zij zijn ook het, zij het dikwijls willig, slachtoffer van de domheid hunner volken.

Daarom ook moet ik die lezers teleurstellen, die van mij misschien in dit hoofdstuk een aantal min of meer smakelijke anecdotes over de Nederlandse emigrantenregering in Londen hadden verwacht. Op een dag, tegen het eind van de oorlog, had ik een gesprek met een zeer hard werkend en toegewijd hoogwaardigheidsbekleder, die echter zijn cynische geest nooit had kunnen verloochenen. 'Schrijf toch een roman over de stof, die hier voor het grijpen ligt!', zei hij tegen mij, 'maar doe dat dan in de vorm van een satyrisch sprookje. Zo bijvoorbeeld: Er was eens een milliardair, die met zijn geld en lege tijd geen raad wist. Maar op een nacht had hij een droom; hij droomde dat hij koning was, koning in ballingschap. Nu wist hij eindelijk wat hem te doen stond. Binnen een paar dagen had hij het razend druk. Hij huurde eerst tien etages van een wolkenkrabber en toen tien administrateurs, die hij tot minister benoemde. Deze ministers wierven secretarissen-generaal aan, de secretarissen-generaal hoofdcommiezen en commiezen, enzovoorts. Zij allen werden beëdigd op de inderhaast opgestelde grondwet van het niet-bestaande koninkrijk. Natuurlijk wilde de koning proberen zijn koninkrijk terug te winnen; daarom besloegen de ministeries van oorlog en marine weldra zoveel plaatsruimte, dat zij lokaliteiten buiten de wolkenkrabber moesten huren. Voor de invasie van het denkbeeldige koninkrijk plaats kon hebben moest er echter eerst verbinding mee gezocht worden. Daarvoor moesten geheime agenten worden uitgezonden door een

speciale dienst. Oorlog richtte een Geheime Dienst op en Marine richtte een Geheime Dienst op, en de koning zelf richtte ook een Geheime Dienst op. Deze Geheime Diensten hielden zich niet alleen bezig met hun agenten, maar ook met elkaar, en dat gaf ruzie. Dus schoot er niet zo heel veel tijd over om nauwkeurig de codetelegrammen te controleren, die de geheime agenten via geheime zenders terugseinden, nadat zij per parachute waren afgeworpen in het niet-bestaande vaderland. Op een dag merkte een van de Geheime Diensten dat er sinds maanden dozijnen agenten zoek waren en dat hun codetelegrammen door de vijand waren ondergeschoven. Maar men had het te druk gehad met het afzagen van elkanders stoelpoten om het eerder te merken.
Want iedereen had het druk in de ambtelijke bijenkorf van de wolkenkrabber. Er werden vele interdepartementale commissies opgericht, die elkander vele en lange memoranda schreven. Er was zelfs een minister die brieven aan zichzelf schreef. Na een ministeriële crisis werd de minister van Binnenlandse Zaken van het niet bestaande koninkrijk een paar jaar lang ad interim minister van Algemene Zaken. In die functies moest hij met zichzelf corresponderen. Soms belde hij zijn secretaresse en zei: 'Juffrouw, zoekt u die brief eens op over het herstel van electrische centrales, die ik verleden maand aan mijn collega de minister van Binnenlandse Zaken geschreven heb'. Dan las hij die brief aandachtig en streepte zelfs een enkel stijlfoutje aan, dat die andere minister gemaakt had.
Toch liep alles tamelijk vlot tot op de dag dat er een aantal haveloos geklede knapen de wolkenkrabber binnendrongen met het pertinente bericht, dat ze vluchtelingen waren uit het niet-bestaande koninkrijk. Ze waren niet van dit idée fixe af te brengen en de ministers legden zich er tenslotte zuchtend bij neer. Ze konden kwalijk doorgaan te doen alsof het niet bestaande koninkrijk echt niet bestond, want dan hadden ze hun eigen bestaansreden ontkend. Maar wel kwam er verschrikkelijke ruzie, omdat de vluchte-

lingen heel andere opvattingen verkondigden over het koninkrijk dan de geijkte ambtelijke, die in lange memoranda waren vastgelegd. Maar de uitweg bleek eenvoudig: een van hen werd tot minister benoemd, en toen hielden de anderen voorlopig hun mond... En schrijf jij nu de rest', zei mijn vriend. Ik heb het niet gedaan, want het zou niet eerlijk geweest zijn. Niemand is in de emigratie normaal; ook ik, beroepsnomade, was het niet. De doem van een onbereikbaar vaderland schept verbittering en vervreemding. Bovendien was meer dan één hoogwaardigheidsbekleder tegenstribbelend op een torpedojager naar Engeland gebracht; en daar moest een ministerie, oorspronkelijk gevormd om een strikte neutraliteit te handhaven en hoogstens beleefde protestnota's op te stellen, plotseling met zwaar geschut gaan werken. Eer men na moeizame verwijdering van de onwillige kanonniers goed was ingeschoten, was de oorlog half voorbij. Politici, die van realiteiten uitgaan, zijn ook weinig begaafd met fantasie en invoelingsvermogen. Vandaar het ontstellend wanbegrip tussen de Londense politici en het werkelijke verzet in Nederland, dat doorgaans geleid werd door mensen zonder politiek verleden en zonder streven naar een politieke toekomst; want de leiders der politieke partijen en vakbonden hadden, op een enkele uitzondering na, verstek laten gaan.

Soms ook was het gebrek aan verbeelding doodgewone egoïstische sleur. Zo verscheen er in het Londense weekblad 'Vrij Nederland' op 17 maart 1945, ten tijde dus van de ergste hongersnood in de bezette randstad Holland, het volgende bericht: 'Zij, die de bevrijding van ons land willen vieren, welke, naar we hopen nu zeer nabij is, kunnen tevreden zijn met de wetenschap, dat de bar van het 'Netherlands House' alle gepaste voorbereidingen heeft getroffen.'

Maar eigenlijk heb ik zelf het recht verbeurd om anderen gebrek aan voorstellingsvermogen te verwijten. Als ik op een toon die ik kwalijk neerslachtig of meewarig kan noemen, het bericht om-

riep dat in de afgelopen nacht enige honderden geallieerde bommenwerpers Hamburg of Bremen getracteerd hadden op een verzadigingsbombardement van zoveel duizend ton explosief – zag ik dan de schuilkelders, waarin honderden mensen langzaam verkoold werden door de steeds stijgende hitte van een vuurhaard van kilometers omtrek; de asfaltstraten, door de brandbommen omgetoverd in vlammende rivieren; de met bloed bespatte kinderen en de grauwe wanhoop der overlevenden?

Neen; want zij waren te ver, en zij waren slechts vijanden. Alle vernietiging, die ik mij niet voor kon stellen werd gedekt door het kille en toch zo onschuldig klinkende woord 'Totale Oorlog' – een totale oorlog, die ons, naar wij meenden, was opgedrongen. En met wrede instemming herlas ik Hölderlin's gedicht 'Gebed voor de ongeneeslijken', dat, geschreven in 1798, een ontstellend juiste voorspelling leek van Duitslands lot in de jaren 1944-1945:

Eil, o zaudernde Zeit, sie ans Ungereimte zu führen,
Dass sie sehen, wie ganz unverständig sie sind.
Eile, verderbe sie ganz, und führ ins furchtbare Nichts sie,
Anders glauben sie dir nie, wie verdorben sie sind.
Diese Toren bekehren sich nie, wenn ihnen nicht schwindelt,
Diese sich nie, wenn sie Verwesung nicht sehn.

Ik begreep niet, dat ik door zulke opvattingen smadelijk afstand deed van de humanistische geesteshouding, en de koude haat omhelsde die later haar neerslag zou vinden in de politieke begrippen 'collectieve schuld' en 'onvoorwaardelijke overgave'. Ze werden ontworpen door mensen, die van achter hun schrijftafels hun vijanden, die ze nooit van aangezicht tot aangezicht hadden gezien, zaten te haten met een kille papieren haat. Een natie, bestaande uit tientallen millioenen uiteraard verschillende mensen stolde in hun haatvisioen tot het abstracte begrip 'vijand'. Sindsdien werd alles nuttig oorlogsdoel: bommenwer-

pers en baby's, fabrieken en familiewoningen, kazematten en kinderen. Reeds lang had de techniek de oorlog onpersoonlijk gemaakt: men beschoot en bombardeerde een vijand, die men niet zag. Nu daalde de oorlog van het onpersoonlijke voorgoed af tot het onmenselijke. Toen pas, eerst meer door ingeving dan door redenering, begreep ik, dat Wereldoorlog II enkel een razende versnelling beduidde van een ontwikkeling, die allang aan de gang was geweest in alle blanke staten op aarde maar die ik als geboren romanticus niet had willen zien: de geleidelijke ontmenselijking van de maatschappij.

Het was een nieuw wapen, dat mij tot bezinning bracht: de Duitse stratosfeerraket, die bekend staat als V 2. (Wij wisten toen nog niet, dat zij gebouwd was door een zekere, thans gevierde Wernher von Braun, die later geperfectionneerde versies van deze uitvinding zou bouwen in dienst van zijn vroegere vijanden, de Amerikanen, opdat deze er hun vroegere bondgenoten, de Russen, mee konden bedreigen.) De vliegende bommen hadden nog iets menselijks gehad: het was mogelijk ze in de lucht neer te schieten, en als ze op de grond ontploften, kon ook de burger, door zich languit neer te werpen, zoals ik uit keiharde ervaring wist, dikwijls rakelings onder de dood doorduiken. Maar dit nieuwe wapen was sneller dan het geluid en het menselijk oog. Wij woonden nu niet langer in het grote betonnen flatgebouw van zeven verdiepingen, maar in een ouderwetse kleine woning, die aan de achterkant uitzag op een rij tuinen. Daar staarde ik in mijn weinige vrije uren dikwijls schijnbaar doelloos op uit, omdat ik met mezelf in de knoop zat. Ik had lange gesprekken gevoerd met een der voortreffelijkste Engelandvaarders, de Limburgse pater Lodewijk Bleys. Hij had een grote rol gespeeld in de Landelijke Organisatie, die honderdduizenden hielp onderduiken. Tussendoor had hij ook nog wapens gesmokkeld voor de knokploegen, die voor deze onderduikers persoonsbewijzen en bonkaarten veroverden. Hij was de

eerste, die Londen een onpartijdig beeld had gegeven van het actieve verzet, dat, voor het eerst in Nederland, geen rekening hield met politieke of confessionele scheidslijnen.
Hij was een kleine man, die met een vrolijke stem diepe dingen zei. In de middeleeuwen had hij een der rotgezellen kunnen zijn van de heilige minstreel van Assisi. Hij scheen altijd met één oog naar de andere wereld te kijken, waarin hij zich meer thuisvoelde dan in deze. Daarom misschien hield hij altijd een zwart sigaartje tussen zijn lippen geklemd, als wilde hij er zijn toehoorders van overtuigen, dat hij wel degelijk met beide benen op de grond stond.
Hij vertelde ons van het avontuurlijke leven der verzetslieden in de Limburgse bossen, en hoe zij gewaarschuwd werden voor razzia's door het verzetten van de molenwieken in afgesproken stand, en door hoorngeschal over de heide. Maar hij vertelde ook over zijn ervaringen met terdoodveroordeelden, die in hun cellen baden voor hun beulen. Dit was een ander en beter geluid dan dat der ontploffende bommen. Waren er dan twee oorlogen, een rechtvaardige, die gevoerd werd uit gewetensverzet, een strijd dus om het behoud van mens en menswaarde, en een andere, de grote, beslissende, wrede, onmenselijke? Maar hoe vielen ze van elkaar te scheiden; hoe kon ik de ene aanvaarden zonder de andere te verwerpen?
Op een grijze zondagmiddag in october '44 zat ik voor het raam te lezen en keek af en toe verstrooid naar een oude man en een oude vrouw, die een paar tuinen verder bezig waren met hun bloemperkjes en bijenkorven. Ze bewogen zich met de langzame, rustige bewegingen van oude mensen die geen haast meer hebben, omdat de tijd voor hen nog slechts bestaat als geschenk en niet als jachtig begrip. Opeens beefde het huizenblok van een knal, die over heel Londen weerklonk: ergens in de huizenzee was een V 2 ingeslagen. Even hadden de seringenbomen gesidderd; toen werd alles weer stil. Het doelwit was niet een bepaald huizenblok, doch heel Londen. De V 2 had ook hier kunnen vallen; en ik dacht er niet aan,

wat dat voor ons betekend zou hebben, maar voor de twee oude mensen, die nu weer, rustig als of er niets gebeurd was, over hun bijenkorven gebogen stonden. Even, toen de knal klonk, had de man omgekeken; en ik was getroffen geweest door de vredige en toch wakkere en intelligente uitdrukking van zijn rimpelig gezicht. Een klein toeval bij het richten, ergens in de onzichtbare verte van een honderden kilometers verwijderde kust – en dit gezicht zou voorgoed uitgewist zijn. Het gezicht van een mens, dat misschien in de hele schepping de hoogste uitdrukking is van een duidelijk zichtbare orde.

Maar juist van die scheppingsorde was dit stompzinnige projectiel de vijand. Het was zelfs niet alleen op Londen gericht; het richtte zich tegen alle mensen, tegen hun waarde en hun waardigheid. Eindelijk was het absolute wapen geboren, dat machinaal doodde zonder te kiezen en zonder dat tegenweer mogelijk was. Evenzeer vervreemd van de natuur als van het bovennatuurlijke had de mechanische mens zich op demonische wijze eindelijk tegen zichzelf gekeerd. De Duitsers die dit wapen gebruikten schenen er Nietsche's verschrikkelijke wanhoopswoord mee te verwezenlijken: 'De mens is iets, dat overwonnen moet worden'. Maar de Duitsers waren enkel de verstgevorderden in deze mensontkenning, want hoewel ik nog niets van de atoombom afwist, voelde ik met treurige zekerheid dat ook de geallieerden een dergelijk wapen zonder aarzelen zouden hebben gebruikt. Had onze hele westerse beschaving zich al niet jarenlang bewogen in de richting van de ontkenning van de mens als scheppend wezen in een raadselachtige, maar schone scheppingsorde? De schilders, deze gevoelige windwijzers op het gebouw der cultuur, hadden de nieuwe richting waarin het mensdom ging, reeds duidelijk aangewezen. Zij hadden allang het oude wereldbeeld vergruizeld, dat op de aanvaarding berustte van een rhythmische en intelligente ordening, waarvan de mens, het enige levende wezen met ziel en bewustzijn, het middelpunt vormde.

De expressionisten hadden de wereld geschilderd als een kolkende chaos. Het surrealisme, dat een van zijn heftigste verkondigers, Aragon, 'het kind van de razernij en het duister' noemde, toonde de wereld als een ijskoude hel van angstdromen vol zinloze afval, opgediept uit de mestvaalt van het irrationele, de steriele wildernis die aan de grens van de waanzin ligt. De futuristen behandelden de mens als een slager het vlees voor een rollade; zij priemden voorwerpen dwars door hem heen en gebruikten de onbezielde natuur als bom die dwars door de bezielde heenscheurde. De kubisten, en vooral de grootste onder hen, Picasso, werden de duivelskunstenaars der ontmenselijking, de uiteenrijters en diabolische chirurgen, die uit flarden van de mens een monster opbouwden.

Het was alles van een profetische symboliek geweest, door de menigte niet begrepen. Geen wonder, dat de cultuurloze botterikken van het Derde Rijk zich met zoveel woede tegen deze zogenaamd ontaarde kunst hadden gekeerd, juist omdat zij het diepste wezen van het nazisme blootlegde: een ontzielde en ontmenselijkte chaos, bevolkt door demonen en automaten.

Want het Duitse volk, met zijn faustische drang en gothische streven naar het absolute, had deze ontmenselijkingstendenzen tot het uiterste gedreven. Het was ook al weer geen wonder, dat de kilste wreedheden in de concentratiekampen (volgens geheime berichten die Engeland hadden bereikt en waarvan ik ook kennis had kunnen nemen) uitgevoerd waren door een instelling als de I.G. Farben. In Buchenwalde werden politieke gevangenen als proefkonijnen gebruikt ter beoordeling van nieuwe geneesmiddelen tegen typhus. Eerst werd een deel van de uitgehongerden vetgemest, daarna werden allen met typhusbacillen geïnoculeerd en na vergelijking van de resultaten werden de overlevenden met een spuitje gedood. Maar dit was slechts de uiterste consequentie van een toegepaste wetenschap die reeds lang voor Hitler haar geweten verloren had. Reeds toen produceerde I.G. Farben in de ene

helft van dezelfde fabriek medicamenten, krachtpillen en aspirine, en in de andere helft gifgassen.

Had het kapitalistische systeem in de staten die zich democratieën noemden, in het productieproces soms een wezenlijk onderscheid gemaakt tussen de mens en de machine? Met een geweten, glad als een brandkastdeur, en een hart, zo teder als een pantserplaat, had het de machines in paleizen gehuisvest en de arbeiders in krotten, waarvan nu, in Londen en de Midlands, eindelijk een deel was weggevaagd, niet door Britse woningsanering, maar door Duitse bommen. De waardemeter in de democratische wereld was niet de mens geweest en zijn menszijn, maar de winst en de gaafheid van de munt. En om die winst door drukking der lonen te kunnen handhaven had dit kapitalisme een permanente grote groep werklozen nodig gehad, die op snijdend wellevende wijze 'fluctuerende arbeidsreserve' werd genoemd.

Reeds in Wereldoorlog I hadden ook de geallieerde militaire machthebbers de onterende term 'mensenmateriaal' grif aanvaard als een factor in de kille strategische berekeningen die zij in hun stille stafkwartieren maakten, ver van de stank der loopgraven. Dan werden honderdduizend mensen hier en twee honderdduizend mensen daar, mensen met vrouwen en kinderen en driften en geluksverlangens, op een kaart saamgebundeld tot een pijl, gericht op bepaalde vijandelijke versterkingen. Vlees en bloed werden gereduceerd tot een gekleurd papiertje, dat het reeds levenloos symbool was van de nieuwe strategie der 'slijtings-slagen', het verlossende middel dat men eindelijk gevonden had om een eind te maken aan de frontbevriezing van een loopgraafoorlog die op een partij remise dreigde uit te lopen. Militaire statistici hadden uitgerekend dat de totale weerbare bevolking der geallieerden groter was dan die van de vijand. Hoe sneller men dus door voortdurende offensieven over en weer mensenmateriaal vernietigde, waarvan aan geallieerde zijde een surplus voorhanden was, des te sneller zou de oorlog voorbij zijn. In 1916 had de slag aan de Som-

me op deze manier reeds 400.000 Britse doden gekost; in 1917 liet Maarschalk Haig er in de slag van Paesschendale nogmaals bijna een half millioen afslachten.
De mens als materiaal: de scheiding tussen de bezielde en onbezielde wereld was opgeheven. Nu zette deze oorlog in versneld tempo het proces der ontmenselijking voort, en steeds vernietigender wapens verpulverden de uiterlijk zichtbare wereld tot de chaos, die de wereld van de geest reeds had overheerst. Want de geestesziekte van de oorlog had ook de hersens en zelfs de zielen aangetast. Opnieuw baden geestelijken voor de overwinning van hun partij, en de kerken wierpen opnieuw Christus in de gevangenis, die Dostoïevsky's grootinquisiteur reeds voor deze oproerkraaier der liefde had bestemd. En wie kon er nog zuiver denken; wie hield er nog rekening mee welke werkelijkheden er scholen achter de zo gemakkelijk verkondigde verheven begrippen? Hoe viel Roosevelts plechtige verkondiging der Vier Vrijheden: vrijheid van meningsuiting en belijdenis, vrijwaring van gebrek en bevrijding uit vrees, voor een denkend mens te rijmen met zijn persoonlijk bedenksel der onvoorwaardelijke overgave, die dus bij de vijand het vrijwillig afleggen van alle menselijke rechten veronderstelde? Streden wij dan juist niet voor het herstel van de menselijke waardigheid?

Dat waren zo ongeveer mijn gepeinzen op die grijze octobermiddag van 1944. Ik greep een blocnote, en begon de eerste regels van een gedicht neer te krabbelen. Sinds dat ogenblik was ik in tweeën gespleten. Ik wist met mijn verstand, dat de oorlog gewonnen zou en moest worden, maar ik besefte in mijn hart, dat wij de oorlog reeds verloren hadden, omdat de middelen het doel hadden ontheiligd. Deze oorlog kon de mens niet herstellen, maar enkel nog meer ontluisteren.
Ik sprak door voor de microfoon van Radio Oranje, want ik wist, dat er daarginds in donker Nederland nog mensen waren, wach-

tend op de dag in dag uit in allerlei toonaarden herhaalde verzekering, dat de gerechtigheid zou wederkeren. Maar ik was er met mijn ziel niet meer bij, want die was in het gedicht gevaren. Het dijde uit tot een monsterachtig epos van 720 kwatrijnen, een soort leerdicht, dat ik, de Apocalyps indachtig, 'De Vier Ruiters' noemde. Weinig mensen hebben het gelezen; en dat zal wel niet alleen aan de inhoud liggen maar ook aan de vorm.

Het dagelijks spreken voor de microfoon bleef een moeilijke plicht; en zelf ten einde raad ging ik de raad vragen van pater Bleys die de stemming in Nederland zo goed kende. 'Ge moet doen wat ze daarginds van u verwachten', zei hij eenvoudig, 'al was het maar uit compassie. Want gij zit met uw problemen in het licht, en zij met hun honger in het duister. Ge moet spreken, al was het slechts voor één man. En ge weet nooit wat uw woord vermag.'

Hij sprak vanuit het primaat van de geest en dat deed mij goed. Hij had het over één man en dat was nog beter; want ook ik had mij een paar jaar lang bedronken aan de kwantitatieve grootspraak, die langzamerhand van de oorlog een monsterachtige grafiek van vernietiging had gemaakt, een kille statistiek van gevangenen en buit, lijken en wrakken.

De volgende lente en zomer kwam het einde in een helse apotheose: in het westen met een gek, die een paar jaar geleden nog driekwart van Europa had beheerst en nu vanuit een verpletterde bunker zijn hysterische bevelen schreeuwde in een telefoon, waarvan de draad niet meer doorverbonden was met de buitenwereld; in het oosten met de atoombom op Hiroshima. Vijf jaar geleden was de oorlog begonnen met wat nu speelgoedbommen leken van 500 kg. Ze konden een paar huizen doen instorten en een paar dozijn mensen doden. Het einde was een stuk metaal dat boven een nietsvermoedende stad werd uitgeworpen. Militairen hadden er een naakte juffrouw op gekalkt, en een stuk of wat schunnige woorden. Maar zo zijn soldaten nu eenmaal, en dat was enkel de buitenkant. Van binnen school een klompje erts zo groot als een sinaasappel.

Toen het zich ontbond kwam er een energie vrij, die in enkele seconden de gehele stad verwoestte. Honderdduizend kinderen, vrouwen en mannen werden gedood, verbrand, verminkt, geroosterd; van honderden smolten de ogen in de oogkassen.
Dat was de duistere eindtriomf der blanke democratieën, die, net als hun bondgenoten, de communistische republieken, blindelings geloofd hadden in het vooruitgangsideaal door middel van wetenschap en techniek. Maar wij, westerlingen, droegen de grotere schuld, want wij waren de ethische idealen met de mond blijven belijden.
Met één slag was Hiroshima driekwart van Roosevelts vier vrijheden deelachtig geworden. Het was voorgoed bevrijd uit gebrek en uit vrees, en de weinige overlevenden behielden hun vrijheid van belijdenis. En toen zij jaren later de vrijheid van meningsuiting terugkregen, richtten zij een tempel voor de wereldvrede op.
Toen de bom viel, niet alleen op Hiroshima, maar ook als een voltreffer op mijn geweten, was ik in het reeds maanden bevrijde vaderland bij een vriend, die lang het grootste deel van mijn bibliotheek had bewaard. Maar ook hij was ten slotte gearresteerd en de meeste boeken waren verdwenen. In een hoek vond ik een stel dunne boekjes uit mijn kindertijd, vier goedkope deeltjes uit de serie 'Weten en Kunnen': electriciteit, radio, scheikunde, natuurkunde. Ze hadden maar een kwartje per stuk gekost; en toch was daaruit de atoombom gegroeid. Ik hield ze nadenkend in de hand en bedwong een opwelling om ze te verscheuren. Want niet de wetenschap was schuldig, maar de mens. De wetenschapsmens was een nieuwsgierig, objectief toeschouwer geworden bij de bestudering van de processen van leven en dood, waarin het geweten, een begrip dat niet onder formule gebracht kon worden, geen rol meer speelde. En naast hem had zich een monstrum van eenzijdig gericht verstand ontwikkeld, de technische uitvinder. Wat er met zijn uitvindingen gebeurde liet hem onverschillig, want hij leefde, doof en blind als mens, in zijn waterdichte compartiment van een

gespecialiseerde wereld. Een wereld, die van alles het nut wist en van niets de betekenis.
Ik voelde dat dit het probleem was voor een roman; maar ik was nog te verward door de oorlog om er nu aan te kunnen beginnen. Ik greep mijn oude Hölderlin, die de plunderaars gelukkig hadden laten staan. Uit de echo van het oorlogsgeraas nam ik de vlucht in Hyperion's mythische wereld, zoals ik ook lichamelijk reeds de vlucht had genomen uit een Nederland, dat onder het oudvertrouwde gekrakeel alle oude schotjes weer tegen alle oude zuilen was begonnen te timmeren, naar het overstroomde eiland Walcheren. Daar heerste nog de chaos; maar daar bouwden mensen van goede wille, nijver en hardnekkig als bevers, uit die chaos een kleine, nieuwe wereld. Toen ik de dag daarop weer op een zinkstuk tot mijn knieën in het water stond, voelde ik me gelukkig. Want hier kon ik eindelijk mee helpen vechten tegen een valse vijand zonder mijn geweten geweld aan te doen.

WALCHEREN

Nog éénmaal zou het distelpluisje onverwacht in mijn leven neer komen dwarrelen om het een geheel andere richting te geven dan de routine voortekende. Want aan het einde van de oorlog hield, tot mijn onthutsing, mijn tijdelijk dienstverband bij de Nederlandse regering niet dadelijk op. Zoals allen, die verondersteld werden bij de bevrijding naar Nederland over te steken, was ik begin 1944 gemilitariseerd. De strijders met de mond en de pen werden daarbij verenigd in een sectie 'Voorlichting' van het Militair Gezag, dat in Nederland zulke gemengde herinneringen zou achterlaten. Wij waren tot officier gebombardeerd in een spoedcursus van één week, opwekkend compleet met theorie militaire begrafenissen. Geen wonder dan ook, dat het eerste contingent Militair Gezag, dat na de bevrijding van Noord-Brabant en Limburg hals over kop naar Eindhoven vloog, vlak voor het vertrek door een oudgediend sergeant-majoor model moest worden aangekleed, omdat niemand van de vermomde burgerheren raad wist met de wirwar van ranselriemen en revolverkoorden. Ondanks mijn rang van eerste luitenant had ook ik het in de militaire wetenschap niet veel verder gebracht dan min of meer correct salueren. Maar de battledress zat tenminste heerlijk warm als ik in de winter twee maal per week brandwachtdienst moest lopen op het hoge dak van een flatgebouw, en de martiale revolverholster bleek handig voor het waterdicht opbergen van pijp, lucifers en sigaretten.

Jarenlang was ik, tot wederzijdse voldoening, in Londen de rechterhand geweest van Van den Broek, die nu, in majoorsuniform gestoken, de radio inNederland begon op te bouwen met een doortastendheid, waarvoor de omroepschuttinkjes (helaas tijdelijk) ondersteboven vielen. Maar ik probeerde hem door de vingers te glippen, want ik was beu van alles wat naar propaganda rook. Verder vond ik, dat de Nederlanders die, dikwijls terecht, de Londense

radio tot brandhout hadden verklaard, nu beter zelf de zaak konden organiseren. Ik verschool mij achter een aanbod dat ik van hoge militaire zijde gekregen had. Op Het Loo, het hoofdkwartier van Prins Bernhard, had een hoofdofficier, vers uit de 'ondergrondse', mij de enige man gevonden, die beschikbaar en geschikt was om zo maar pardoes de geschiedenis te schrijven van het actieve verzet. Het materiaal daarvoor moest onmiddellijk verzameld worden, voordat de mannen die hun leven hadden gewaagd in de Knokploegen, de Raad van Verzet en de Landelijke Organisatie van onderduikers, naar alle windrichtingen uiteenstoven.
Dit verzoek was, volgens militair gebruik, een beleefd ingekleed bevel; maar toch uitte ik mijn bedenkingen. 'Wie ben ik, kolonel, om de geschiedenis van het verzet te schrijven? Ik heb er aan den lijve niets van meegemaakt, en mijn kracht heeft juist altijd gescholen in de beschrijving van het zelf ervarene.' 'Kom, kom, u doet u zelf te kort', zei mijn helaas belezen meerdere. 'Verder hebt u vanuit Londen genoeg invoelingsvermogen getoond, ook al was u er soms onvermijdelijk helemaal naast. Bovendien weet ik, dat u vrienden en kennissen hebt onder de Stoottroepen, die uit de KP zijn voortgekomen, bij de ondergrondse pers, de geheime radiodienst, de falsificatiecentrales, de groep Albrecht, de Rolls Royce, de Liniebrekers...'
Dat kon ik moeilijk ontkennen. Een van mijn vrienden, voor de oorlog jong stuurmansleerling, had uit zijn woning met een zelfgebouwde zender maandenlang inlichtingen over de v 2's doorgeseind aan een Brits vliegtuig, dat elke avond binnen straalbereik op zee rond vloog. Hij vertelde uitstekend; ik hoefde het enkel op te schrijven. Maar wat ik nog meer van hem wist, maakte mij meteen wars van deze taak. In plaats van voor de vijand te gaan varen was hij ondergedoken en toen hij zich na de bevrijding weer bij zijn oude maatschappij meldde kreeg hij te horen: 'Kom over een half jaar maar eens terug. Voorlopig kunnen we toe met de mannen, die doorgevaren zijn en die dus de ligging van de mijnenvel-

den kennen.' In brede zakelijke kring en bij de oude politici was het Verzet allang in ongenade gevallen. De rol die het dacht te gaan spelen was in de kleedkamers al uitgespeeld; want het podium stond al weer stampvol bedachtzame kruideniers. Naast het gebrek aan eigen belevenis vond ik er iets scheefs in het verzet te gaan verheerlijken, terwijl ik er over zwijgen moest, dat economische collaboratie niet of nauwelijks zou worden gestraft. Het ging dwars tegen mijn rechtvaardigheidsgevoel en werkelijkheidszin in. Bij mijn eerste bezoek aan het bevrijde zuiden was ik in Eindhoven tegen een bunkerbouwer opgelopen, die er prat op ging dat hij een ton tegen alle zes juristen had aangegooid, die er volgens hem voor in aanmerking kwamen president te worden van een tribunaal in de provincie. Anderen hadden hun aftocht slim gedekt met grote giften van gewetenloosheidsgeld aan het ondergrondse werk. Een andere grote collaborateur weer had op vernuftige wijze goede vaderlanders deelgenoot gemaakt in zijn zaak. Toen ik na deze reis in Londen terugkwam had Koningin Wilhelmina mij ontboden voor een persoonlijk verslag. Ik voelde me in haar bijzijn nooit geïntimideerd, want met alle eerbied voor haar groot en ferm karakter voelde ik, dat zij er juist op gesteld was op haar gemak gesteld te worden, en dat kon moeilijk door het stijve eerbetoon dat het leven van vorsten dikwijls tot een plaag moet maken. Wanneer zij voor 'Radio Oranje' moest spreken, gleed zij altijd minuten te vroeg de nauwe studio binnen als een zeilschip onder volle tuigage met een majesteitelijke gratie die haar forse corpulentie deed vergeten. Eenmaal achter de microfoon beland, in wat voor haar toch een vreemde omgeving bleef, raakte zij onmiddellijk in de knoop met haar tas, bont, handschoenen, brillehuis en manuscript. Maar ik kende dat uit mijn jeugd van de vele lieve oude dames die mijn moeder pleegden te bezoeken. Dus gedroeg ik mij tegenover haar net zo; ik legde alles zo neer, dat ze er gemakkelijk bij kon en er toch niets op de grond kon vallen. Daar was ze dankbaar voor, want niets maakte haar verlegener dan verlegenheid.

Het laatste jaar van de oorlog was zij met haar enige hofdame eindeloos aan het breien geslagen voor de misdeelden in het uitgeplunderde vaderland, en toen ik in groot tenue de salon binnenkwam waar zij mij ontboden had, was de hofdame net bezig een knot wol te winden van strengen die ze rond de leuning van een stoel had gedrapeerd. Mijn moeder heeft mij al vroeg gedienstigheid tegenover dames ingeprent, en dus zei ik beleefd: 'Laat u mij die wol maar even voor u ophouden, dan gaat het vlugger.' Toen de Koningin later binnenkwam begon ze te lachen, want nu zat ik in de knoop. 'Het spijt me, Majesteit, dat ik niet in de houding kan gaan staan, want dan moet ik de wol laten vallen en dan krijgen we de knopen er nooit meer uit', zei ik. Weer lachte ze, en het ijs, waarin haar strenge opvoeding haar had ingevroren, was opnieuw gebroken. Ik vertelde haar over de liniebrekers die ik ontmoet had, die met een gummizak vol codeberichten per kano in nacht en ijs door de Biesbos peddelden; over het leven bij de Stoottroepen in de frontlijn; over het wildernisbestaan op het overstroomde Walcheren. Maar hoe kon ik haar, die opstond en naar bed ging met een ideaalbeeld voor ogen van verenigd volksverzet, een moeder die over haar kinderen geen kwaad kon horen, vertellen over de geslimmigheden, waarmee de economische collaborateurs zich gemakkelijke stoelen veroverden in de ongemakken der bevrijding? Toen ik klaar was zei zij met nadruk: 'Heeft u mij alles verteld?' 'Neen, majesteit', zei ik, oprecht en toch weer niet, 'er blijven dingen over, die u voor u zelf ontdekken moet.' Ze knikte en hield niet aan. Maar ik wist wat ze zelf na een paar bezoeken ervaren had; en ook dat belette me een boek te gaan schrijven, dat door eenzijdigheid van beeld toch weer op propaganda geleken zou hebben.

En dan was er nog iets, dat mij deed aarzelen. In Februari 1945 had ik het overstroomde Walcheren bezocht. Per amphibievaartuig en roeiboot en te voet was ik de vier grote dijksgaten rondgetoerd. Het was net springtij en met onweerstaanbare kracht zwalpte de

ganse Noordzee onder vinnige sneeuwbuien door de bressen naar binnen, tot de holle kom van het eiland vol stond met schuimwater tot de nog steeds verder afbrokkelende rand. Tegen die afbrokkeling, op een verdronken bodem vol landmijnen, zwoegden een paar honderd man, die niet genoeg te eten hadden en nauwelijks werktuigen bezaten, want al het grote materiëel lag in bezet Nederland boven de rivieren. De dag daarop zat ik in de werkkamer van de hoofdingenieur van de Rijkswaterstaat, die leider was van de 'Dienst Droogmaking Walcheren'. Nog suizebollend van de orkaan rond de bressen, vond ik dat een optimistische titel. Ir. Jansen (vandaag leider van het Deltaplan) was een kleine man met innig goede ogen, een ironische glimlach en een stem, die sarcastisch kon vlijmen. 'Wat wilt u beginnen tegen veertig millioen kubieke meter water, die twee keer per etmaal als een stormram in vier kilometer brede bressen te keer gaan?', vroeg ik hem met oprechte amateursbezorgdheid.
Hij keek mij over zijn metalen brilletje onderzoekend aan en snuffelde toen in een rapport. 'Men moet zich nooit laten intimideren door natuurkundige verschijnselen waarvan de leek allicht geneigd is de kracht te overschatten', zei hij ironisch. 'Wij gaan liever van berekeningen uit en niet van indrukken'. Hij schoof de bril voor zijn ogen en tuurde in het rapport. 'Drie van de vier dijkgaten zijn voor 1 October aanstaande gesloten', zei hij effen, 'en het vierde, het grote gat van Rammekens, voor 1 November.'
'Hoe weet u dat?', vroeg ik verbaasd.
'Heel eenvoudig', zei hij met een speelse glimlach, 'dat heb ik zo per werktabel vastgesteld.'
Ik keek ongelovig. 'En weet u waarom?', ging hij zakelijk door. 'Als de dijkbreuken nog een winter open zouden blijven liggen, dan worden de geulen die de voortdurende stroom uitslijpt, zo breed en diep en ze vreten zich zo ver het eiland in, dat het reddeloos in stukken gesneden zou worden. En Walcheren is als het ware de golfbreker, die Noord- en Zuid-Beveland beschermt.

Voor ik iets kon zeggen kwam er een grote bonk van een kerel binnen, gekleed in baggerlaarzen, grove grijze trui en verkleurd deukhoedje. Hij glom als een kater die juist stiekum in z'n eentje een gebraden vis heeft opgesmikkeld.
'Ha, Kobus', zei Ir. Jansen vriendelijk, 'je komt net op tijd om deze als militair verklede radiospreker, wiens stem je zeker wel eens gehoord hebt, te vertellen wat jij als vakman over onze kansen van dijkdichting denkt... De heer Kalis is een groot aannemer uit Sliedrecht'. Dit tot mij.
'Hei je de gate gezien?', vroeg de dikkerd. Ik knikte. 'En?' zei hij met een dreigement in z'n schallende stem. Ik haalde de schouders op en zuchtte. Kalis' rode gezicht zwol tot purper. 'Jansen! Hij lijkent goddome wel die minister die we hier laatst gehad hebbe en die we jammer genoeg vergete hebbe te verzuipe!' Hij legde zijn brede vuilnisblikhanden op zijn machtige buik en boog zich over mij heen. 'Be' jij bang voor die paar putjes? Zal ik jou's wat zegge? Al blies de duivel de Noordzee en de Witte Zee en de Zwarte en de Gele allemaal door die gate heen – gate in dijke benne d'r om dicht te gooie en daarmee uit! En laat nou die eeuwige papiere waaie, Jansen, en ga mee koffiedrinken. Ik heb nog een beetje neut op de kop getikt ook.'
'Zorg liever dat je een zandzuiger op de kop tikt', bromde de ingenieur, 'wat heb ik nu aan een aannemer zonder werktuigen?'
'Je moet roeie met de jajem die je hebt', schalde Kalis, 'vooruit, mee naar de keuke.'
In die grote keuken, waar al het leidend personeel van de veronderstelde droogmaking dooreenkrioelde als kippen in een ren, hing een heel andere stemming dan in de rest van het bevrijde gebied. Hier werd geen woord gekankerd. Over vertrouwen werd niet gesproken; daarvoor had iedereen het te druk met werken en iedereen wist precies wat hij doen moest. Zij, en de mensen die ik al bij de dijkgaten had ontmoet, waren een heel ander slag Nederlanders dan die ik gewend was. Ze spraken over hun plannen en

noemden daarbij onvoorstelbaar grote getallen met de zelfverzekerdheid, waarmee het water door de dijksbressen liep. Na het eten nam Ir. Jansen me opzij, keek mij nog even onderzoekend aan over zijn bril en zei toen plotseling: 'Waarom komt u niet bij ons, om ons te helpen? Alles wat we nodig hebben moeten we lostroggelen van de geallieerde militairen. Ik heb twee verbindingsofficieren, maar dat is niet genoeg. Ik vind het erg moeilijk met militairen om te gaan en ik heb er geen tijd voor. Als het werk hier doorzet, zullen er steeds hoge pieten rondgeleid moeten worden en zo. U spreekt vlot Engels, en ik zou u daarvoor best kunnen gebruiken en voor nog veel meer... Goed, ik begrijp dat u nu nog niet weg kunt bij de radio, maar dan zodra mogelijk'. Zijn blauwe ogen keken mij ernstig aan over de stalen bril. 'Afgesproken, ik reken op u!' Hij gaf mij een hand en slofte op zijn pantoffels terug naar zijn papieren.

'Ik reken op u!' Meer dan eens had ik er over gedacht, om het dan weer te vergeten. Nu schoot het mij opnieuw in de herinnering, terwijl ik in een hoek van het waaierige Houtrust stond vlak buiten Den Haag. Het voormalige sportpark diende nu als opslagplaats voor veroverde motorvoertuigen. De kolonel had mij zover gekregen, dat ik er half en half in had toegestemd om materiaal te verzamelen. Om ver uiteenwonende mensen te bezoeken in een land zonder openbaar vervoer had ik een auto nodig; en dat gebruikte hij als lokaas. 'Als u nu eens begon met het opduikelen van een jeep uit een dump? Dan praten we wel verder. Ik geef u een sergeant-monteur mee.'
Na lang zoeken had de sergeant inderdaad tussen de bende afgejakkerde vehikels een jeep gevonden, die ondanks lichte hink en stotter opgeknapt kon worden. Hij had helemaal achteraan gestaan, verscholen tussen grote vrachtauto's, waarvan er een beladen was met wat er uitzag als balen papier; een franje van losse flarden wapperde heftig heen en weer in de jonge zomerwind. De

sergeant had me alleen gelaten om vooraan op het terrein een jerrycan benzine te gaan halen. Ik leunde tegen de motorkap en kankerde tegen mezelf, dat ik al zo stom was geweest veel te ver te gaan. Want wie 'jeep' zei, moest ook 'boek' zeggen. Maar wat anders? Als ik aan microfoons dacht, werd ik kriegel over mijn hele lichaam, dat na vier jaar studiobenauwenis naar vrijheid verlangde in de wind. De wind; de orkaan door de dijksgaten. Ik reken op u! Ik zag de dwingende blauwe ogen weer voor me; maar kon ik nog terug? En was het boek over het verzet toch eigenlijk geen verplichting voor iemand, die altijd voor en over het verzet had gesproken? Maar Jansen was eerder geweest met zijn aanbieding. En toch... Ik dacht de tegenwerping niet ten einde, want de wind, die waait waarheen hij wil, had van de last op de naastbijzijnde vrachtauto een witte meeuwenvlucht van fladderende papieren losgeblazen. Een daarvan duikelde speels om en om en zeilde toen in het gras neer, vlak voor mijn voeten. Ik bukte me, in werktuigelijke nieuwsgierigheid, en sloeg het in vieren gevouwen witte blad open. Het was een Duitse stafkaart van het eiland Walcheren. Ik bleef er hartkloppend naar kijken, terwijl ik er mijn handen omheenklemde zoals ik eens het distelpluisje had vastgehouden dat mij de weg gewezen had naar de wijde wereld. De sergeant kwam net blazend aansjouwen, scheef lopend onder de last van de jerrycan. 'Hoeft niet meer, sergeant!', riep ik hem toe, 'ik ben van plan veranderd, ik ga vandaag zelfs niet mee terug naar Het Loo.'

Hij zette de jerrycan met een plof neer. 'Waar gaat uwes dan heen?' vroeg hij kwaad.

'Naar het eiland Walcheren.'

'Naar die verzopen negory? Bent u nou helemaal, luit?', riep hij, met de ingeboren minachting voor militaire rangen, die een van de opwekkendste kenmerken is van de Nederlandse soldaat. 'En dat terwijl ik me net het apelebbes gesjouwd heb met dat rotblik?'

'Geef me nu maar een lift naar het hoofdkwartier M.G.', zei ik opgeruimd, 'en dan kan je gaan.'
Het leek alsof een oud stuk levensfilm zich opnieuw afrolde. Het hoofdkwartier was, alsof de duivel er mee speelde, in het grote kantoorgebouw gevestigd waar ik de zes treurigste jaren van mijn leven had versleten. Weer had een distelpluisje mij een uitweg gewezen. Weer liep ik de kamer binnen van een personeelchef, zij het niet zo oneerbiedig-kwajongensachtig als zestien jaar eerder. Want dit keer had niet ik de beslissing in de hand, maar de hoge bollebof, bij wie ik me reglementair meldde, en voor wiens schrijftafel ik in de houding bleef staan tot hij me verzocht te gaan zitten. Nu kwam mijn in Londen verworven spreekervaring mij te pas. Ik verbeeldde me, dat zijn hoofd een microfoon was en sprak er in korte, duidelijke zinnen op in. Ja, van de behoefte die men op Walcheren had aan verbindingsofficieren was hij op de hoogte. Een kwartier later was ik officieel op Walcheren gedetacheerd als liaison-officier tussen de Dienst Droogmaking en de Britse en Amerikaanse genietroepen. Van pure vreugde maakte ik bij het weggaan foutief rechtsomkeert. En hij liet me niet eens terugkomen om het over te doen, want hij wist dat ik toch maar een verklede burger was.
De dag daarop liftte ik naar Walcheren. Ir. Jansen begroette me met een veelzeggend 'welkom thuis' en gaf me een kamertje boven de kantoorruimten, in het grote uitgewoonde herenhuis aan de Loskade te Middelburg, waar ingenieurs, opzichters, tekenaars en boekhouders samen onderdak waren. Dit samenzijn werd tot gemeenschap door de sfeer in de grote eetkeuken, waar allen verzorgd werden door twee Westkappelse maagden van middelbare leeftijd. Deze Tine en Mine de Vos hebben meer tot de overwinning op het water bijgedragen dan zij zelf weten; de ene door haar moederlijke vertroetelarij en vrolijkheid, de andere door haar olympische rust, die ruzie en geketter onmogelijk maakte en het uiten van mismoedigheid belachelijk. Perskaden werden door de

vloed weggespoeld, dijkskoppen donderden in elkaar, bakken met steen liepen omhoog, terreinwinst van een maand werd in een nacht overspoeld – maar in de keuken was Walcheren nooit verloren.
Toch zou het nooit teruggewonnen zijn zonder de hulp van de Britse genie, die net bij mijn aankomst goed op gang kwam. Britse bommen hadden de dijken verpletterd; nu beijverden de Britten zich als gentlemen om te redden wat er nog te redden viel. Britse landingsboten speelden weken achter elkaar Sinterklaas en strooiden graafmachines en kipkarren, vrachtauto's en kruiwagens, locomotieven en zandzakken over de werkkampen uit, en toen nog baggerlaarzen, oliejassen, khaki hemden en ondergoed voor de paar duizend arbeiders die uit het noorden waren komen af zakken zonder een hemd aan het lijf.
En ik begreep al gauw, dat ik het beste zou doen me met deze arbeiders bezig te houden, en hun vertrouwen te winnen door met hen samen te werken.
Voor mij was dit zinrijke werk een genezing en een openbaring. Anders dan in de grootindustrie stond hier alles in onmiddellijk en tastbaar verband met het eindproduct: een bolwerk, dat vernuftig de zee besloop. Wat de hersens uitdachten en de handen wrochten won hier onmiddellijk zichtbare gestalte. Zelfs de bureauwerkers hoefden maar tien stappen buiten de deur te doen en het schimmenspel op papier werd dreigende werkelijkheid, die hun zilte schuimdotten en striemend zand in het gezicht joeg. En zo krompen zij niet, zoals zovele kantoorwerkers der moderne maatschappij, ineen tot knibbelknabbelende muizen aan dorre materie, maar hun zelfbewustzijn en arbeidsgeluk groeiden in verhouding tot de heroische dimensie, die dit werk allengs won. Want hier vochten kleine mensen, die op gezette tijden moeten eten en rusten, willen zij niet bezwijken, tegen een natuurkracht die slapeloos door woelde dag en nacht, en juist al vretend zijn doeltreffendste werk deed. Hier verzetten mannen, die één golf omver kan werpen,

zich tegen een zee, die van het einde der wereld kwam. Hier streden stervelingen met de grootste en oudste macht der aarde, een oerelement dat grimmig probeerde terug te winnen wat het op de derde scheppingsdag had moeten prijsgeven: het droge land. Toch bleven ze doodgewone mensjes, met kleumende voeten die in koude gummilaarzen naar pantoffels verlangden, en lichamen die op de kei van de stromatras elke avond weer eventjes snakten naar het zachte bed thuis en de weelde van een vrouw.

Weldra schreven de kranten dat er op Walcheren iets groots werd verricht. Het was ook groots; maar de Waterstaatsmensen en uitvoerders, koele koppen, afkerig van alle koude drukte, vonden het vinnig gevecht op Walcheren allereerst een aangename afwisseling in hun routinebestaan. Want door de tijdnood moest er geëxperimenteerd worden met volkomen nieuwe middelen. Naast het klassieke rijshout en zand, de klei en de zetsteen, hanteerden de dijkenbouwers asfalt en torpedonetten, bulldozers en betonnen caissons alsof ze nooit anders hadden gedaan. Dat wekte een publieke belangstelling, waar op ze helemaal niet gesteld waren. Want zij vormden en vormen nu eenmaal Nederlands Secret Service, die, onbeloerd door de menigte, op afgelegen plekken het zware werk verricht, waardoor het lage deel van ons land niet alleen voor elk nageslacht behouden blijft, maar steeds wordt uitgebreid.

En ook de arbeiders voelden zich allesbehalve helden. Uit de oorlogsverwildering waren ze pardoes neergesmakt in de zilte modder van een schaduwloos eiland, met tochtige Nissenhutten als slaaphokken en het mager vertier van een slap biertje in kale cantines. De lonen waren niet hoog, en voor het geld kon je toch niets kopen. Eén staking op een kritiek moment en het eiland zou naar de bliksem zijn.

Er waren al twee opzichters die sociaal werk deden, maar ik kon als vrijbuiter ook iets bijdragen. Ik hield lezingen met lichtbeelden voor hen, sprak over hen voor de radio, en liet mij niet enkel zien als ik hoge pieten rondleidde. Ik sliep in hun keten, stond samen met

hen in de rij voor het keukenloket, voer mee op de zinkstukken en sleepboten, en slurpte hun leut in de deinende kombuis van de drijvende kraan. Keten vol zwetende kerels in smerige laarzen; lange rijen mannen door de donkere voormorgen, voorovergebogen in de woedende wind; stijve handen en elke kleine wond zwerend van het zoute water – in dat alles werd ik één van hen, om hen te kunnen begrijpen, hun gekanker over het magere eten, hun norse stemmen en hun ingeboren wantrouwen tegen de 'hoge omes', de eeltloze intellectuelen.

Het liefst van allen werden mij de rijswerkers uit Sliedrecht en Werkendam, de wilde, godvruchtige rabouwen die in beter tijden als zorgeloze zwervers overal op aarde de grondslag gelegd hadden voor dijken en havendammen. Ze vormden een klasse apart, met hun vaktrots en zelfbewustzijn. 'Die ingenieurs kunnen nu wel tovenaars zijn met hun rekenlatten – maar als wij Holland niet aan een tros hielden, dan was het allang weggedreven.' Zo sprak Gerrit Visser, de oudste zinkbaas van Nederland, terwijl hij als een admiraal op zijn zinkstuk stond, dat woest door de branding steigerde, zodat we ons aan de sleeptrossen vast moesten klemmen om niet van het kniediep overstroomde rijshouten vlot afgespoeld te worden. Want Gerrit, die van de tijdnood wist, dorst, nadat hij eerst een gebed had gedaan, te zinken als niemand het meer aandurfde.

Een paar jaar later liep ik in Parijs op de uitgang van de Gare du Nord toe, toen ik plotseling boven het stationsgedruis uit een schallende stem hoorde. Deze scheepsroeper kon alleen toebehoren aan een man die zijn leven lang over golven had heen geschreeuwd: 'Hé daar! Doolaard!' Ik draaide me om en liep terug. En ja, daar lagen ze met z'n drieën, languit op het betonnen perron, met hun hoofd op hun bullekisten, en met baarden van een week op kaken, die smakkend roggebrood met spek kauwden. Jan Bakker, een zinkbaas uit Sliedrecht met twee kornuiten.

'Zo?', zei Jan Bakker, 'heb je eindelijk een fatsoendelijk pakkie aan? Dat khaki stond je maar vies, hoor!'

Ik keek naar zijn gore pilo broek en zijn door het water verkleurde gele hemd. 'Wil je soms, dat ik voor een reis van twee weken m'n Zondagse bullen aantrek? We moeten naar Freetown, ergens in Afrika, zinken voor een havendam.'
'Waarom liggen jullie dan hier?'
'We zouden afgehaald worden door een snuffel van het Franse kantoor, die ons naar een andere trein moet brengen. Maar we wachten tot hij komt, want alleen ga ik die zondige stad niet in. Nee, we hebben niks nodig, we hebben voor drie dagen eten bij ons. Maar we zien hem wel, want zonder ons kunnen ze het niet af. Hij lachte en de zwarte kruimels in zijn stoppelbaard dansten mee. En meteen moest ik weer aan Walcheren denken. Wentelende kraanarmen, draaiende lieren, rookpluimen bij dag, dansende lichten bij nacht, plonzende brokken graniet, de geur van modder en olie, kermende ankerkettingen, en de bulk door de scheepsroeper: 'Lekko! Houwe maar!' De dikke buik van Kobus Kalis, waar hij bij wijze van ontbijt drie gebraden eenden in wegstopte, omlaaggespoeld met een halve liter jenever, toen hij drie dagen en nachten achter elkaar bij een nieuwe doorbraak had staan schreeuwen, van wier dichting het lot van het eiland afhing. En de ernstige stem van Ir. Jansen, die in een van de weinige ogenblikken waarop hij ooit zijn eigen gedachten liet raden, zachtjes zei: 'Techniek is er om te bouwen en niet om te vernielen.'
Hij was de enige die wist dat ik een roman over de redding van Walcheren wilde schrijven. Hij wist het zelfs eerder dan ik, en zorgde daarom van het begin af aan dat ik alles zien kon. Zijn rechterhand, Ir. Verhey, die er altijd in slaagde minstens de helft van mijn militaire jeneverrantsoen achterover te drukken, gaf mij in ruil daarvoor een boek van de zeventiende eeuwse dijkenbouwer Andries Vierlingh: 'Tractaet van Dijckagie'. Daarin vond ik een groots gestyleerde volzin: 'Want uw vijand Oceanus nacht noch dag rust noch en slaapt, maar komt als een briesende leeuw, zoekende om al te vernielen dat er omtrent is.'

Toen wist ik, dat ik dat boek enkel zou kunnen schrijven als één hoofdstuk uit Nederlands eeuwige strijd tegen het water. Maar ik voelde ook dat ik voor het schrijven op Walcheren moest blijven wonen.

Eind Februari 1946 waren de dijken dicht. De Vlissingse wethouder van huisvesting wees mij allervriendelijkst als woning de twee bovenverdiepingen van een huis op de zeeboulevard toe. Het halve dak was er slechts af, en in de zijmuur gaapte een gat waar een auto doorheen kon. Waterleiding was er ook niet en ik moest zelf maar zien hoe ik de woning opknapte. Maar met behulp van vriendelijke Vlissingers en de assistentie van de honderden sigaretten, die ik van mijn driedubbel rantsoen als verbindingsofficier had opgespaard, kwam het in drie maanden in orde. In die tijd heerste in Nederland nog de tabaksstandaard. Timmerman, metselaar, loodgieter: niets te beginnen zonder handgeld van een paar sloffen sigaretten.

Nadat ik uit de kasten van de verwoeste benedenverdieping veiligheidshalve een stel landmijnen en handgranaten had weggeruimd, slordig achtergelaten door de Duitse genietroepen en Schotse commando's, die er achter elkaar hadden gehuisd, betrokken Wampie, onze dochter Milja, een bloeiende zuigeling van twee maanden, en ik onze tijdelijke woning. Ik werkte in de grote dakkamer, met brede ramen op zee, waar ik de boardwanden volprikte met de kaarten, diagrammen en foto's van het werk. Toen de herfststormen kwamen, perste de winddruk het water door de raamsponningen en de dakkapel trilde zo, dat ik me achter mijn schrijftafel een kapitein waande op de brug van zijn schip. Binnen schreeuwbereik van het huis, door de diepe Sardijngeul, voeren de grote zeestomers blazend voorbij. Als ik hun lichten zag wegdeinen, wilde ik meevaren. Ik kon niet vermoeden, dat, dank zij het boek waar ik aan bezig was, net zo'n zeekasteel ons een paar jaar later mee zou nemen naar Amerika.

In 1948 verscheen in New York de Amerikaanse vertaling van

'Het Verjaagde Water'. De onderdirecteur van de uitgeversmaatschappij, Jack Goodman, stuurde ons een voorschot van duizend dollar, met een lakoniek briefje: 'Waarom komt u hier niet een paar lezingen houden? Wij zorgen voor visa.'
In September 1948 vlogen Wampie en ik naar New York. Uit dat bezoek groeide snel een vriendschap met Goodman en diens vrouw. Ik vertelde hem, dat ik aan een roman bezig was over het levenslot van de moderne mens in de verwarde, dreigende wereld van vandaag. Het moest een soort trilogie worden, die in Duitsland, Frankrijk en Amerika speelde. 'Ga dan terug naar Europa en schrijf die twee Europese stukken daar', zei hij met zijn organisatorische besluitvaardigheid, 'en kom dan met je gezin hier om het Amerikaanse deel te schrijven. Zorg dat je een correspondentschap krijgt om de eerste levenskosten te dekken. Huur hoef je niet te betalen, want wij hebben twee huizen. Als wij in de zomer buiten wonen, krijg jij ons huis in New York, en omgekeerd. Bij allebei de huizen hoort een auto, waar je mee rijden moet, want auto's die stil staan, roesten. Afgesproken? Cheers.'
We klonken met 'rye on the rocks', het sterkste Amerikaanse drankje: onverdunde roggewhiskey op brokken ijs. Het had diepe indruk op zijn vrouw gemaakt dat ik er drie achter elkaar naar binnen kon slaan zonder op mijn benen te tollen.
In de zomer van 1949 verhuisden we naar Amerika, met z'n vieren. De jongste passagier op de 'Nieuw Amsterdam' was onze tweede dochter Branda, zes weken oud. De oudste was Albert Schweitzer, toen vierenzeventig jaar.

Nieuwjaar 1948 ontdekte ik aan een loodzware moeheid, dat er sinds vier jaar geen echte vacantie op over was geschoten. Sinds de ballingschap in Auvergne had ik geen bergen meer gezien, maar door de deviezennood bleek het enige voor ons bereikbare sneeuwgebied in Tsjechoslowakije te liggen. Mijn tsjechische uitgever besprak kamers voor ons in het hoge dorp Lomnica in de Tatra, die ik van vroeger kende. De opwekkendste woorden van zijn telegram luidden: 'Geldkwestie in orde'. Restte dus enkel de kwestie van het transport. Wegens de slechte treinverbindingen zou Wampie naar Praag vliegen.

Maar ik verkoos de weg. Dadelijk na de oorlog hadden slimme Hollanders ontdekt, dat er door de ontwrichting van het spoorwegnet dik te verdienen viel met vrachtvervoer op de lange afstand. Ik was altijd benieuwd geweest hoe die jongens het aanlegden, en de directeur van hun overkoepelende organisatie, de Niwo, beloofde mij als levend stukgoed op de verzendlijst te zetten naar Praag. Twee dagen later belde zijn secretaresse al op, of ik me de volgende dag aan de Lekhaven in Rotterdam wilde melden; de vrachtauto van een Leidse firma kon me meenemen. En of ik voor zes dagen mondkost wilde zorgen. De rit duurde normaal drie dagen, maar soms brak er een as of zoiets; en in Duitsland kon je nog bijna nergens eten krijgen. De keien van de Lekhaven dreunden van het proefdraaien der motoren. Samen met de aanhanger was het zilverkleurige gevaarte, dat de naam 'Pietje' droeg, twintig meter lang, en woog compleet met lading 60.000 kg. Een chauffeur heeft maar tien vingers en twee voeten; daarom zaten er op deze kast twee. De baas was een forse knaap met boksersschouders, een ingedrukte neus tussen hoge, gele jukbeenderen, twee berenklauwen rond het stuur, en een kinderlijke glimlach die al deze kracht ongevaarlijk maakte. Ik doopte hem dadelijk de Mongool.

Zijn assistent, Johnny, was een pezige jongen met lange dansersbenen, een slimme twinkel in de hoek van zijn spleetogen en gepommadeerd sluik haar.
Zodra de deur van de cabine met een klap dichtging voelde ik me voor de eerste keer sinds jaren weer de zorgeloze landloper van vroeger. In Praag lag geld voor me klaar: dus had ik, op een paar guldens na, geen cent bij me, want in Duitsland waren toch alleen koffie, saccharine en sigaretten als ruilmiddelen in trek. Zodra we over de grens waren dommelde ik in. We reden door verwoeste industriegebieden, waar ik later weken zou gaan ronddwalen; maar ik sliep. Om één uur in de nacht ontwaakte ik, ergens aan de Rijn. Johnny had me al verteld, dat de autobanen voor burgers nog verboden waren. Bij een wegversmalling moest hij stoppen, vlak bij een bierhuis dat er ondanks het late uur gezellig uitzag.
'Waarom gaan we hier niet wat koffie koken, jongens?'
'Nog een uurtje geduld', zei de Mongool kalm. 'Hier mogen we niet stoppen, want dit is een pleisterplaats voor de ATO, de jongens van van Gendt en Loos. Hoe dat zit? Zij zijn zo'n beetje een staatsinstelling en hun bazen willen met de weg net zo doen als met de spoor. Maar wij vrijbuiters laten dat niet op ons zitten. Nou, en dus is er vanzelf wel eens een beetje heibel geweest, omdat wij de draak steken met de platte petten die de ATO-jongens moeten dragen, terwijl zij vinden dat wij er als boeven uitzien. Daarna hebben de bazen aparte routes en aparte pleisterplaatsen uitgekiend voor de ATO en voor ons particulieren. Johnny en ik hebben helemaal onze eigen nestjes, dat zal je straks wel zien.'
'Je vergeet het voornaamste van de heibel', monkelde Johnny.
'O, dat van Frits en Berend? Dat mag meneer best weten, 't is toch voorbij. Verleden jaar lag er op een plek waar we nu niet meer langskomen, nog een vrouwenkamp van SS-wijfjes enzo. Daar pleisterden de jongens, die daar leut in hadden, soms om een beetje te gezelzen en zo; met koffie kom je in Duitsland overal in. Frits was een vrijbuiter en Berend een jongen van de ATO. En laat die

twee nu hardstikke worden op dezelfde vrouw! 't Waren allebei donderstenen en toen brak de hel natuurlijk los. Op een dag liepen ze tegen elkaar aan bij de grens. Dat werd twee katers met opgezette ruggen, vanzelf. Berend was het eerst weg en stoof Duitsland in net als wij daarnet, bij vallend donker. En toen hebben die twee elkaar in de nacht opgejaagd dat de stukken ervan uit de ruïnes vlogen. Eigenlijk kan je met dit soort kasten op de smalle wegen bijna nergens veilig passeren, maar toch scheurden ze elk drie keer langs de ander heen, en dan probeerden ze mekaar een klap met de kont te geven. Als we straks op een recht stuk zijn zal ik je wel eens voordoen hoe je met je aanhanger spelen kan als een hond met zijn staart. Jongen, dat moet rijden geweest zijn; ik watertand als ik er aan denk! 't Eind van het vuurwerk was dat Frits bij een overweg Berend in de prak reed, met een klap waar ze allebei hun hersens van terugkregen; want toen zijn ze samen aan het repareren geslagen. Maar je snapt, dat de bazen er toen tussen gestapt zijn... Volgende splitsing links houden, Johnny!' En even later: 'Gooi 'm hier vooruit, nee, nog meer gas; dat spaart een keer schakelen.' Als veteraan kende hij blijkbaar alle bulten, hellingen en bochten uit zijn hoofd en ook het donker deed hem op geen enkel kruispunt aarzelen. 'Een soort instinct', zei hij, 'dat krijg je als je lang achter het stuur zit. Ik was de eerste in Wenen', klaxonde zijn stem in mijn oor, 'de eerste in Spanje, en van onze jongens ook de eerste in Budapest. Tegenwoordig zijn er maar zat die opscheppen wanneer ze tien ton vracht rijden met 130 pk. Maar de eerste winter na de bevrijding liet m'n baas me roepen. Wim, zei hij, de eerste rit is voor jou! Je krijgt dat ouwe truckje van 68 pk, en een pond koffie, meer kan ik niet missen. Kan je tien ton Rode Kruisgoederen naar Wenen karren? Ik vroeg aan de baas waar dat lag, want ik heb enkel lagere school gehad en ik vond de Katwijker duinen leuker dan de klas. Alle kaarten zijn weg, zei hij, maar ik heb een kaartje uit de schoolatlas van de kleine gescheurd. 't Is heel eenvoudig, kijk maar; je rijdt schuin door Duitsland heen,

koers zuid-oost, tot je aan de Donau komt. Daar linkshouden en dan rechtuit tot een hele grote stad met Russische politie op de kruispunten. Dat is Wenen. Er waren er zat die tegen me zeiden: Wim, je komt nooit meer terug! De bolsjewieken vreten je op! Maar veertien dagen later stond ik weer op de Boompjes. Ik had niks anders gehad dan een gebroken as, en toen moest ik 65 km door de sneeuw ploeteren met die as op m'n nek eer ik een plek vond waar ik lassen kon. O ja, en in Wenen nog een klap met een knuppel op m'n knokken. Die Russen hadden namelijk vrouwelijke verkeersagenten, meestal tonnen van wijven. Maar er was één knapperdje bij en die vond dat ik te beleefd was toen ik haar naar de weg vroeg. Kalm aan, Johnny en terug in de drie; rond de bocht komt een spoorwegovergang. Dat van die kaarten is eigenlijk flauwe kul; als je de richting weet komt de rest vanzelf. Peter, een vriend van me, was de eerste die naar Rome mocht. Dat vond hij fijn, want hij is katholiek en nu kreeg hij de kans van z'n leven om met een twintigtonner bij de Paus voor te rijden. Dat was een jaar na die Wenen-rit van mij en hij kreeg een piekfijn stel kaarten mee. Met z'n lading kon hij niet over de Alpen heen, dus moest hij door Frankrijk heen de Rhône pikken en dan langs de Middellandse Zee de waterkant houden. Laat hij nu aan de Belgische grens merken, dat hij de hele kaartenzwik in Amsterdam had laten liggen! Maar alleen een kniesoor gaat voor zoiets terug. Hij wist als katholieke jongen hoe de Sint Pieter er uitzag. Toen hij eenmaal in Italië was heeft hij de hele kerk en de koepel op een velletje papier getekend en daarmee vroeg hij de weg, want Italiaans kennen deed hij niet. Zo is hij er gekomen, met vier uur rijtijd korter nog wel dan zijn opvolger die wel kaarten mee had... Ik neem over Johnny, je hebt er twee uur opzitten.'
Johnny knipoogde nog even met z'n koplampen naar een tegenligger en gaf toen over. 'Dat was een kameraad van me', zei hij, 'een fijne knul die Budapest doet. Ja, de nacht zit vol Hollandse vrijbuiters. Dresden, Bazel, Madrid, Warschau, Stockholm, overal

kachelen we naar toe. En als je nou maar een kist onder je kont hebt met koffie en brood en een paar blikken hutspot en bruine bonen, dan kan je verder niks gebeuren. Nou ja, af en toe een klapper of een lekke brandstofleiding, of sneeuwstormen, maar dat mag geen naam hebben. Maar alsjeblieft geen gedonder met de schakelkast, want daar ben ik een keer drie dagen zout mee geweest; het zweet liep m'n mond in. Als je een beetje handig bent met je knuisten en je mond, en je pas niet verliest of in de sloot komt te liggen, dan kom je altijd wel weer thuis... Hé, Wim, we zijn er!'

'Moet je mij vertellen', grijnsde de Mongool. Aan de stille buitenrand van Frankfurt zwiepte hij het wagenstel een koolasweg in. Het was vijf uur en tegen de dunne rand van de nacht schemerde een hoge witte huurkazerne. Met z'n volle vuist sloeg hij op de klaxon en Johnny schreeuwde: 'Ha! die Trude! Aufmache! Kaffee koche!' In de slapende gevel ging een raam open en ineens verloor de starre muur zijn vijandige onverschilligheid. 'Mutti!', lachte een meisjesstem, 'die Jungens sind da, Wiem und Johnny!'

Toen we met onze etensbullen de keuken binnenkwamen knetterde het vuur al. Mutti en Trude kregen een pakzoen en meteen ging de Mongool zich aan de gootsteen staan scheren alsof hij thuis was. Dit was de eerste keer na de oorlog, dat de vier muren van een Duitse woning rond mij heen stonden. Het werd mij even vreemd te moede; want ik was hier halverwege een Holland, waar ik een aantal vriendinnen en bekenden niet meer had teruggevonden, en een Praag, waar andere vrienden me niet meer zouden opwachten, zoals vroeger. Daaronder was er een, die met zijn vrouw en kinderen in Mauthausen onder de gasdouche was omgekomen; en de herinnering sneed door mij heen. Maar was het ook niet het gif der oorlogspropaganda, dat nog steeds nawerkte?

Mutti, een magere vrouw met rode slaapogen, moest mijn verwarring hebben geraden, want ze wees naar een portret op de keukenkast. 'Dat is een landgenoot van jullie, een monteur. Hij

heeft twee jaar in de machinefabriek gewerkt, hier vlak bij. Toen hij longontsteking kreeg werd hij na twee dagen uit het hospitaal gegooid. Ik heb hem hier toen verpleegd tot hij beter was; het heeft maar een haar gescheeld of we waren er allebei het concentratiekamp voor ingedraaid.'

Ik schaamde me, want ineens stond ik weer tegenover het drogbeeld der 'collectieve schuld'. Johnny, die worst aan 't snijden was, legde zijn mes even neer. 'Ze spreekt de waarheid; ik ken de knul. Wij stoppen trouwens alleen bij een paar goeie adressen. Veel kunnen wij niet missen; maar we hebben bokking voor ze meegebracht, en er blijft straks allicht brood en worst staan, daarom snij ik trouwens een beetje meer. En door het koffiedik dat onder in de pot blijft staan, doet Mutti straks cichorei en daar drinken ze dan nog een week van.' 'Rijen maar weer', zei de Mongool, met de laatste hap nog in zijn mond, 'ik voel sneeuw in m'n botten, en ik heb een spoedvrachtje, waar ik niet mee mag blijven steken. Doorknetteren dus tot Praag, Johnny, de man twee uur op twee uur af, wie niet stuurt slapen en om de vijf uur koffie koken.'

Zodoende denderden we de volgende middag al langs de winterkille Moldau en aten onze eerste hete Praagse worstjes, die nergens anders ter wereld zo innig naar het vette der aarde smaken.

Een dag later daalde Wampie uit de lucht neer. We reisden naar de Hoge Tatra en vielen daar met onze neus in langontbeerde culinaire heerlijkheden. In de taartjestent van Lomnica lepelde zij elke dag een bord vol slagroom op en ik at ham bij het pond. Maar na vier weken gezond skiën en lang slapen in dit luilekkerland staken op een Februari-avond de anders zo luidruchtige hotelgasten ineens fluisterend de koppen bij elkaar: omwenteling in Praag. De volgende dag waren we er.

Door een tactische fout van hun tegenstanders hadden de Tsjechoslowaakse communisten de kans gekregen de macht te grijpen in een land, dat ook door verzuim der westerse mogendheden voor zijn dagelijks brood allang afhankelijk was geworden van de Sow-

jet-Unie. Na München was trouwens het merendeel der bevolking het westen blijven wantrouwen, terwijl de mensen evenmin vergeten waren, dat de Russen toen onvoorwaardelijk een hulp hadden aangeboden, die Benesj afsloeg. Met twee vijfde van de kiezers achter zich bezaten de communisten toch al de feitelijke macht, die de arbeidersmilities nu met dreigement van wapenen in almacht veranderden. Gesierd met rode armbanden marcheerden ze dreunend door de slikkige straten. Op de Wenzelsplatz verdwenen de worstguirlanden als bij toverslag van een boze fee uit de winkels; maar naast de bruggen over de Moldau verrezen als geestelijk voedsel voor de massa de reusachtige prestatieborden, waarop de productieslag van onderling wedijverende fabrieken met indrukwekkende cijfers werd uitgevochten. Ik had het altijd vreemd gevonden, dat een beweging, geboren uit deernis met de ontrechting van een gebreklijdend proletariaat, er bij zijn overwinning aanstonds in slaagde de consumptiegoederen te laten verdwijnen. Dat had ik van horen zeggen en uit lectuur, maar nu zag ik het voor ogen; en eveneens hoe de klassenstrijd, die in de marxistische theorie leiden moest tot een klasseloze maatschappij, enkel een nieuwe klasse voortbracht van hooghartige bonzen. Een simpele vakbondsleider, die ik had gekend, en voor wiens ascetische levenswijze ik respect had gekregen, raasde nu in een glimmende luxe-auto door de straten, waar hij zich eens als voetganger door de auto's der kapitalistische uitbuiters had laten bemodderen; en in imitatie van Lenin had hij zijn oude pet verwisseld voor een machtige bontmuts, wat hem echter niet Lenin's eenvoud verschafte. De dictatuur van het proletariaat scheen niemand gelukkig te maken behalve de dictators zelf, want in de eens zo volle café's zag ik nu in de ene hoek een klein aantal fluisterende en behoedzaam omkijkende mensen, en in de andere grote groepen van luidruchtige lieden met petten, die volgens een oudgediend kellner nog een week geleden de voorkeur gegeven hadden aan andere etablissementen. Ik had de onvoorzichtigheid een bezoek te bren-

gen aan het ministerie van buitenlandse zaken, waar een oude vriend, die ik enkel als liberaal had gekend, mij in tegenwoordigheid van een nieuwe, scherpluisterende collega een tremolo-voordracht hield over de noodzakelijkheid van de nieuwe koers, waarbij hij af en toe een spiekbriefje scheen te gebruiken, omdat het marxistische jargon nog iets nieuws voor hem was. Sinds dat bezoek merkte ik, dat ik gevolgd werd. Dat had ik voor de oorlog in diverse dictaturen al herhaaldelijk meegemaakt; maar in het land van Masaryk gaf het mij een helse woede. Wampie was al dagen weg, per vliegtuig; en ik verliet Praag zo als ik er gekomen was, per vrachtauto. Wampie en ik hadden in de Tatra geleefd van een voorschot van tienduizend kronen op de tsjechische uitgave van 'Het Verjaagde Water'. Kort na mijn terugkeer vernam ik, dat mijn Tsjechische uitgever, een cosmopoliet van fijne smaak, die in zijn eigen uitgeverij tweemaal zoveel vertalingen van moderne Nederlandse romanschrijvers had uitgegeven als het totale aantal tsjechische boeken in Nederland verschenen, naar een 'opvoedingskamp' verdwenen was. Een maand later ontving ik een brief van een commissie in Praag, die zich aandiende als 'staatsinstelling tot liquidatie van volksvijandige eigendommen'. De missive behelsde een eis tot teruggave mijnerzijds van de tienduizend kronen, die ik nu schuldig zou zijn aan de Tsjechoslowaakse volksrepubliek. Dit waren de uiterlijk waarneembare kentekenen van een systeem dat ik slechts korte tijd in werking kon zien; maar tijdens die dagen was de gestapo-vrees reeds teruggekeerd, al waren het nu Tsjechen die Tsjechen van hun bed lichten. De mensen verdwenen even snel en onnaspeurlijk als de worstjes; en zo iets het nieuwe stelsel veroordeelde, dan was het de angst van zovelen als de nacht kwam. Ik had mij vroeger nooit intensief met het communisme bezig gehouden. Het stond mij tegen, omdat ik wist dat een onafhankelijk kunstenaar er niets goeds van te verwachten had. De zelfmoord van Maiakovsky, de liquidatie van Meyerhold, de moord op diens vrouw, de Schotse douche, waaronder een groot componist als

Sjostakovitsj gezet werd, die zich met een 'Ode aan de Herbebossing' uit de verbanning moest redden, waren als symptomen duidelijk genoeg voor iedereen, behalve voor de kunstzinnige Nederlandse communisten die ik kende.

Hoe redelijk denkende mensen het communisme konden blijven aanhangen, bleef me een raadsel, tot ik het ging bestuderen. Want een kunstenaar moet zijn tijd niet alleen beleven, maar ook trachten te begrijpen. Na vele gesprekken met communisten en veel lectuur kwam ik tot de overtuiging, dat het communisme geen politiek systeem was, maar een religie. Een universalistische religie, met een paus in het wereldcentrum Moskou, met onwankelbare dogma's en heilige boeken die op het Marx-Engelsinstituut door historisch-materialistische schriftgeleerden naar de politieke mode van de dag werden becommentariëerd. Een religie, niet met hemelse, maar met aardse toekomstverwachting; en daardoor juist had zij beslag gelegd op de ziel van generaties ontrechte proletariërs, die in honderd jaar van burgerlijk-fatsoenlijk Zondagschristendom kerken hadden verzaakt, waar het hiernamaals hun als een zoethoudertje werd voorgepreekt door geestelijken, die zich om sociale misstanden niet bekommerden. En deze religie ging terug op een grandioos eenzijdige filosofie, die gans het wereldgebeuren verklaarde uit zuiver materiële invloeden, meedogenloos afrekende met al het bovenzinnelijke en in de stelling culmineerde, dat de mens het hoogste wezen was voor de mens.

In het stakende Frankrijk van 1947 had ik de grote manifestaties meegemaakt van de communistische arbeiders. Als zij Russisch-communistische strijdliederen zongen in Franse vertaling, dan waren dat hun gezangen van het Leger des Heils. Nooit zou iemand de harden onder hen kunnen overtuigen van de tyrannie in de Sowjet-Russische politiestaat. Ze zouden lachen om vergelijkende loontabellen, want de Sowjet-Unie was hun paradijs. En deze godloochenaars hadden een even onvoorwaardelijk vertrouwen in de voortreffelijkheid van het ongeziene en onervarene, als zij, die zich

kinderen Gods achtten in de heiligheid van het onzienlijke. De religie, die Marx zo fel had bestreden, was merkwaardigerwijze onder zijn discipelen teruggekeerd in de vorm van een revolutionnaire mystiek.

Ik had samen met mijn vrienden gelachen om de reusachtige portretten, die in communistische optochten werden meegedragen. Maar na Praag lachte ik er niet meer om; want ik voelde dat dit de iconografie was van een geperverteerd godsverlangen. En dat juist gaf deze aardse religie haar grote kracht. In West-Europa zou het zich niet meer uitbreiden, want de welvaartsstaat had net op tijd de kapitalistische bakens verzet. Maar in driekwart van Azië en Afrika krioelden hongerende millioenenmassa's. In 1860 had een Duitse Jood, Karl Marx, de simpele woorden neergeschreven: 'Tot het leven hoort vóór alles eten en drinken, woning en kleding'. Welk een verpletterende indruk moesten zulke gezegden niet maken op alle koelies in alle koloniën! De grote strateeg met de bontmuts had het begrepen, toen hij in 1920 al zei: 'Onze weg naar Europa loopt over Shanghai en Calcutta.' In de volgende decenniën kon het communisme zich niet anders dan uitbreiden, eerst over Azië, daarna over Afrika. En toch moest ik het afwijzen, omdat deze pseudo-religie, voor wie het doel trouwens alle middelen heiligde, het wezen beknotte van de mens, die niet alleen natuur is maar ook bovennatuur.

Dat waren zo mijn gedachten, terwijl ik in een middag en een nacht en nog een halve dag als passagier mee terug reed naar Holland in een vrachtauto. Als mondkost had ik behalve een paar broden een op het Boheemse platteland gekochte knoflookworst meegenomen en als ik weer aan eten toe was, zei de chauffeur, een olijke Jordaner: 'Als het u niet te tochtig is, meneer Doolaard, gaat u dan met die worst zolang op het spatbord zitten, want ik raak van dat sambal-luchie subiet mijn stuur kwijt.'

Op de avond van mijn thuiskomst belde Louis Frequin bij mij aan, de hoofdredacteur van de 'Gelderlander'. Ik kende hem opper-

vlakkig, omdat hij mij een keer geïnterviewd had voor zijn combinatie van provinciale bladen, die zich tot een overwegend katholiek publiek richtten. Ik wist ook dat hij, die in het actieve verzet had gestaan uit religieuze gewetensovertuiging, en na een terdoodveroordeling miraculeus aan de beul was ontsnapt, uit dit oorlogsverzet een brede verdraagzaamheid meegenomen had in de vrede. Maar ik wist nog niet dat hij een rasjournalist was met een jachthondenneus voor nieuws. Na terugkeer had ik een paar kennissen opgebeld; en zo was hij te weten gekomen, dat ik net de omwenteling in Praag had meegemaakt. Ik wist niet, dat ik zowat de enige Nederlandse ooggetuige was geweest. Maar hij wel, en daarom was hij aanstonds in zijn auto gestapt om mij te charteren voor een reeks artikelen. Ook uit een persoonlijke sympathie, die ik weldra ondervond, stemde ik toe. In de maanden daarna schreef ik nog een reportage voor zijn blad over het leven der millioenen ontheemden in het toen nog hongerende en verwoeste Duitsland. Maar toen we gingen spreken over een correspondentschap in Amerika achtte ik het toch geraden om samen met hem tot een modus vivendi te komen op geestelijk gebied; want zijn bladen waren katholiek en ik niet.

Ik verzekerde hem ongevraagd, dat mijn humanisme weinig uitstaande had met b.v. het programma van het Humanistisch Verbond. Het mijne was niet rationeel, maar religieus van aandrift, en niet anti-dogmatisch, maar on-dogmatisch. Ik heb dogma's nooit anders kunnen zien dan als menselijke pogingen om het goddelijke af te palen en het ontzagwekkende scheppingsmysterie terug te brengen tot voor mensen begrijpelijke maat. De filosofie van Albert Schweitzer had diepe indruk op mij gemaakt; in het onverklaarbaar duister geheim van het mensenbestaan in leed en geluk had hij het lichtpunt gevonden, waarop ook ik, een dakloze onder Gods sterrenhemel, mij kon richten: Eerbied voor het leven.

We werden het eens; dat ik aan het primaat van de geest geloofde, was voor hem voldoende. In een Nederland, waar alles en iedereen

in vakjes en laadjes wordt gelegd, deed een dergelijke helaas zeldzame houding mij goed. En sindsdien hoor ik om de zoveel tijd met glimlachende belangstelling de geruchten aan, dat ik alweer katholiek geworden ben – of alweer communist. Op een litteraire tentoonstelling in Amsterdam hadden de organisatoren, die alle Nederlandse schrijvers in groepsverbanden en scholen indeelden, mij samen met Jan de Hartog en Willem de Geus in een vitrine bijgezet met het radeloze opschrift: 'Afzonderlijke figuren'. In die la hoop ik tot mijn dood toe te blijven liggen.

Het was de derde dag dat de Nieuw Amsterdam over de rustige zwelling van een grijsblauwe zomerzee gleed. Kort na zonsopgang beklom ik de verlaten trappen naar het promenadedek; op een overloop hoorde ik ineens pianomuziek en bleef aandachtig luisterend staan. Want dat was andere muziek dan er doorgaans uit de salon klonk. Geen schelle jazz of sentimentele Chopin, maar een prelude van Bach, gespeeld met de brede, langzame, zware aanslag van iemand, die meer gewend was aan een orgel dan aan een piano. Ik hoefde zelfs niet te gaan kijken wie daar speelde; ik rende de trappen af naar onze hut en riep: 'Wampie! Albert Schweitzer is aan boord.'
'Zachtjes', zei ze slaperig, 'maak de kinderen niet wakker'.
'Maar hij zit in de muzieksalon Bach te spelen!'
Met een sprong was ze het bed uit, greep haar kamerjas, graaide met haar blote tenen naar haar muiltjes en holde achter mij aan.
Albert Schweitzer, de theoloog-arts-zendeling-schrijver-filosoof-musicoloog-organist, de laatste uit het geslacht der Renaissancistische reuzen, dat bij Leonardo da Vinci begonnen was, met figuren als Goethe, Benjamin Franklin en Frithjof Nansen de westelijke wereld had verbaasd, en nu aan het uitsterven was in een tijdsgewricht van kleine, slimme specialisten, waarboven hij met hoofd en schouders uitstak, niet alleen door zijn encyclopedische kunnen, maar vooral, omdat bij hem wetenschap en geweten onafscheidelijk aan elkaar verbonden waren gebleven.
En daarnaast was hij een schoon mens, van aartsvaderlijke kracht. Terwijl wij met hem spraken moest ik denken aan wat hij achttien jaar geleden geschreven had: 'Mijn haren gaan nu grijs worden en mijn lichaam begint de inspanningen, die ik ervan heb gevergd, te voelen'. Nu was hij uitgenodigd door een rijkgeworden blikfabrikant om op een congres in Colorado een voordracht te houden; en daarna zou hij weer onderduiken in Lambarene.

Hij reisde tweede klas, zoals wij. Een dag later zag ik hem zoekend over het zonnedek van de eerste klas zwerven. Ik wandelde daar toevallig rond met Jacob Epstein, de grote beeldhouwer, met wie we kennis hadden gemaakt omdat hij onze driejarige Milja had opgeraapt toen ze bij een eenzame ontdekkingstocht door een onverwachte slinger van het schip tegen de reling was getold. Ik vroeg aan Schweitzer of hij iemand zocht. 'Twee heren', zei hij, 'de gouverneur van de staat New York, Lehmann, en een zekere Jessup, de Amerikaanse afgevaardigde bij de UNO. Ze wilden met mij spreken'.
Epstein, die een diepe verering voor Schweitzer had, zei met zijn raspende stem: 'Maar dat is de omgekeerde wereld, doctor!' Slordig gekleed zoals altijd, in een verschoten tweedjas en een pet met gebroken klep, liep hij op de twee keurig geklede heren toe, die languit naast elkaar in luie stoelen lagen, en zei snijdend: 'Zouden jullie niet liever opstaan voor een man, wiens schoenen jullie nog niet waard zijn te poetsen? Indien jullie een man als doctor Schweitzer willen spreken, zouden jullie beter doen je opwachting bij hèm te maken, want jullie zijn maar politici.'
Toen we een paar dagen later bij onze New Yorkse vrienden aan tafel zaten, vertelde ik het verhaal. Waarop de als uitgever toch beroepshalve duchtig belezen Jack Goodman nuchter zei: 'Schweitzer? Wie is dat? Nooit van gehoord.' Het verbaasde me diep; tot ik mijzelf er vijf minuten later op betrapte, dat ik niet wist wie Henry Adams was, toen Jack met twee redacteuren van de 'New York Herald', die onder het eten naar binnen waren komen lopen, een debat begon of Adams' revolutionnaire toepassing van de natuurkundige wetten der thermodynamica op historische verschijnselen al of niet juist was. Niet alleen de uiterlijkheden des levens waren verschillend, maar ook de zeden en vooral de gedachtenwereld. Dat we bier uit blikjes dronken en melk uit karton, dat de auto hier de plaats innam van de Europese fiets was minder typisch Amerikaans dan de vrije omgangsvormen, die gasten toe-

stonden om na een begroeting, bestaande uit een éénlettergrepig 'Hi'! naar de kast te lopen en zichzelf ongevraagd een dubbele whisky in te schenken.
Weldra ontdekte ik, dat Amerika niet de Nieuwe Wereld was, waarvoor wij in Europa het gehouden hadden – die benaming scheen nu veeleer toepasselijk op een Sowjet-Unie, die alle menselijke verhoudingen op de kop had gezet – maar een geheel afzonderlijke wereld, een heelal op zichzelf. Onze kennis van Amerika had gesteund op een onvolledig weten omtrent enkele figuren als Washington, Lincoln en Roosevelt, Edison en Ford, Melville, Sinclair Lewis en Margaret Mitchell. En ons visuele beeld van Amerika kwam uit de grootste falsificatiecentrale ter wereld: Hollywood. Maar in de eerstvolgende maanden werd ik ingewijd in een Amerikaans Pantheon vol onbekenden: pioniers als Daniel Boone en Davy Crockett, staatslieden als John Calhoun, 'Old Hickory' Jackson en William Bryan, legendarische of legendarisch geworden figuren als Paul Bunyan, Billy the Kid, Johnny Appleseed, Will Rogers en Babe Ruth; denkers als Henry Adams, William James en John Dewey, rechters als Louis Brandeis en Oliver Wendell Holmes, onwaarschijnlijk grote schoften als Jay Gould, Tammany boss Tweed en Pendergast, vechters voor rechtvaardigheid als Eugene Debs en Big Bill Haywood. Zij allen tezamen hadden een Amerika gewrocht, waar tegenover elke waarheid een andere en tegengestelde stond, een land van voortdurende contrasten, duizendmaal ingewikkelder dan men vermoeden kon in een Europa, dat door pers en film enkel de uitersten te zien en te horen kreeg van idealisme en corruptie, technische vervolmaking en stinkende misstanden. Maar één ontdekking leverde een vast uitgangspunt voor begrip. Alle Amerikanen waren het ongezien eens met de grootvader van de beroemde rechter Holmes, die geschreven had, dat de stichting der Verenigde Staten het hoogtepunt vormde van de hele wereldgeschiedenis.
Toen we een week in 'God's Eigen Land' waren (want de Ameri-

kanen hadden ook God genaturaliseerd, zelfs zonder dat Hij had hoeven zweren, dat Hij geen communist was) vroeg Jack ons, of we al de nodige stappen hadden ondernomen om onze 'first papers' te verkrijgen; want dan wist hij wel raad om de lange weg naar de naturalisatie af te korten. Ons antwoord, dat we Amerika eerst wel eens een jaartje aan wilden kijken, leek hem onbegrijpelijk. Hij was een Jood en dus gedwongen lid te zijn van een Joodse golfclub, omdat de 'Christelijke' voor hem gesloten bleven. Hij kon wel een huis krijgen aan de westzijde van Central Park, maar niet aan de oostkant. Hij was een 'kike', en zou samen met de 'Wops' en de 'Dagoes', de 'Bohunks' en de 'Niggers' altijd een tweede klas staatsburger blijven. Maar net als zij allen, bleef Jack bezeten door de 'American dream' – het onverwoestbaar geloof in de waarde van de gewone man en diens rechten op een beter, rijker en voller leven, in een wereld die groter mogelijkheden bezat dan het in landjes verdeelde oude Europa met zijn onwrikbare klasseslagbomen.

Ik kwam uit een nuchter land, waar men weinig over idealen spreekt; en ik was ook hier niet van plan me ongare aardappelen voor Californische 'sunkist' sinaasappelen te laten verkopen. Ik kwam uit een werelddeel, waar het denken sinds eeuwen gericht werd door de kritische onderzoekingsmethoden van bedachtzame filosofen. En dus was mijn eerste vraag: 'Wat versta je onder beter, voller, rijker? En welke waardemeter moet daarbij worden gebruikt? Bestaat ze uit de in en bij huis aanwezige hoeveelheid consumptiegoederen, uit de auto's, die drie keer door het chroomdeeg zijn gerold, de ijskasten waarvan de deuren met geweld dichtgedrukt moeten worden omdat de Virginia-hammen en de gebraden kalkoenen er uit puilen, de badkamers met handdoeken dik als perzische tapijten, de electrische wasmachines, de kisten whisky in de kast, de sokken die nooit gestopt worden en de nylons die geen vrouw ontladdert omdat nieuw goedkoper is dan repareren? Dan zijn jullie geslaagd, ten dele dan: want Roosevelt sprak niet voor niets over een natie, waarvan één derde slecht gevoed, be-

huisd en gekleed was. De achterbuurten van New York en Washington stinken ten hemel, en in de zuidelijke staten, de enige die ik tot nu toe heb kunnen bezoeken, zag ik arme boeren, blanken nog wel, die ellendiger en zinlozer leefden dan de armsten in Joegoslavië, want die hebben tenminste nog de troost van hun volksdansen en liederen, en ze verhullen hun gebrek met de kleurige rijkdom van hun dracht, en niet met prullige voddenconfectie. Behalve een stuk donker zuiden ken ik tot nu toe enkel het grote industriegebied dat begrensd wordt door Detroit, Pittsburgh, New York en Washington. Het leven is er gemakkelijker dan in Europa; maar is het beter, voller en rijker? Wat ik zie is een genadeloze concurrentie-maatschappij, die spanningen verwekt waar de wachtkamers van de psychiaters en de zenuwinrichtingen vol van lopen. Een strijd om het bestaan en een wedstrijd om de buurman voorbij te streven, die vele mensen belet om werkelijk te leven. Een bewondering voor geld, die met de geur van dit geld geen rekening houdt. Zakendoen is geen beroep meer, maar een roeping. Succes en rijkdom gelden als deugden, en een stompzinnig optimisme als levensvoorschrift. De predikanten preken over alles, behalve over zonde, want God is een Amerikaan, die zijn speciale troetelkinderen bij voorbaat alles vergeeft, mits ze in het leven slagen. 'Alles wat economisch juist is, is ook moreel juist. Er kan geen tegenspraak bestaan tussen goede economie en goede moraal'. Dat schreef niet Macchiavelli, maar Henry Ford, die het grandioze idee had zijn arbeiders zoveel te betalen dat ze de auto's konden kopen die ze zelf maakten. Daarmee schiep hij het moderne Amerikaanse kapitalisme, dat het Europese doodsloeg, omdat het uitging van het nieuwe beginsel: grote omzet, lage winst per stuk, en dus toch hoge totaalwinst. Maar het verplicht de producenten tevens tot een voortdurende en zo hoog mogelijke consumptie van verbruiksgoederen, want anders loopt het hele systeem spaak. Wie zijn geld niet wil uitgeven, zet zichzelf op straat. Zodoende is de mens geen mens meer, maar een schizofreen, die zijn leven doorbrengt met

produceren en consumeren, met een wedren van zijn verdiensten achter zijn uitgaven aan. Wat ik zie is veel koorts en onrust, en weinig geluk.'

Dat waren, saamgevat, mijn over vele gesprekken verdeelde argumenten, wanneer we debatteerden in Jack's vriendenkring van journalisten en uitgevers, componisten en schilders, filmregisseurs en schrijvers. Er waren er onder met grote namen, die ik hier niet noem, en dat niet enkel uit een gebrek aan snobisme, dat misschien enkel valse nederigheid is. Maar ze waren allemaal bij benaderende omschrijving links-liberaal. Ze begonnen zich, als losse groep, te verzetten tegen de heksenjacht op de paar werkelijke en de vele vermeende communisten, georganiseerd door wijlen senator McCarthy; en meer dan een van hen werd voor het beruchte 'Comité van on-Amerikaanse activiteiten' gedaagd. Het bestaat nog altijd; en zolang de koude oorlog voortduurt, zal in Amerika de neiging voortduren om elke non-conformist te brandmerken als communist. Een van onze vrienden, Dick N., was een bescheiden, opkomend schrijver. Hij zei tegen me: 'Je hebt op veel punten gelijk, maar je kijkt er bovenop, en begrijpt niet hoe het allemaal gegroeid is. Dat kan je alleen wanneer je eerst Amerika hebt gezien van oost tot west. Bel me op, als je op reis gaat, dan geef ik je introducties mee voor vrienden in het westen.'

De gelegenheid bood zich eerder dan ik verwacht had. Aan onze Amerikaanse droom kwam gauw een einde. Binnen het jaar, in de lente van 1950, kreeg ik bericht van 'De Gelderlander', dat het ministerie van Financiën uit bezuinigingsoverwegingen geen dollars meer toestond voor Nederlandse correspondenten in New York. Daarmee viel de grondslag van mijn dollarinkomsten weg, en dat net bij het begin van een zomer waarin ik de grote reis door de staten had willen maken, een reis, die ik ook nodig had voor het Amerikaanse deel van mijn roman 'Kleine Mensen in de Grote Wereld'. Wampie begreep het, zoals altijd; ze ging met de kinderen terug naar Europa. En ik zette de reis door, op een manier zo-

als dat alleen in Amerika kan. Voor wie dollars verdient is Amerika een goedkoop land. Huren en diensten worden duur betaald; geneeskundige hulp is schrikbarend kostbaar; maar in reëel geld gerekend, kosten verbruiksgoederen er maar een fractie van de Europese prijs.

Ik kroop in Jack's lege New Yorkse woning achter mijn schrijfmachine en schreef in vier dagen vier artikelen voor bladen, die al eens eerder iets van mij hadden gekocht. Voor verdere bijdragen wordt dan het honorarium gewoonlijk verhoogd; en na een week lopen, praten en telefoneren had ik voor drie van de artikelen twaalfhonderd dollar gebeurd. Voor achthonderd dollar kocht ik een tweedehands Willy's jeep station car van twee jaar oud, ruim genoeg om languit in te slapen. Hij zag er uit als een beest, maar de motor was goed. Voor de enkele tientallen dollars die ik bij Wampie's vertrek nog over had, kocht ik een luchtmatras, een primus, kookgerei, een kist met werktuigen en khaki kleren, alles op uitverkopen. Ik wilde drie maanden wegblijven en dus kocht ik, om van stoppen af te zijn, twee dozijn khaki katoenen sokken voor de kapitale som van twee dollar. Nu kon ik doen zoals zovele Amerikanen: elke drie dagen smeet ik onderweg een vuil paar sokken het raam uit. Jack's vrouw naaide gordijnen, die ik in de station car ophing, en mijn rollend kampeerhuis was gereed.

Nog één weekeinde in Rowayton, stil dorp van forensen en vissers, 80 km van New York aan Long Island Sound. Een groot, witgeverfd houten huis, met een open voorgalerij vol schommelstoelen, in een brede tuin vol verwaarloosde appelbomen; want appelen kopen was goedkoper en gemakkelijker dan de bomen enten en sproeien. Als daar een machine voor bestaan had, zou Jack het gedaan hebben; hij was als echte Amerikaan gek op techniek. En voor de laatste maal leverde hij mij het onrustige beeld van de wijze, waarop vele Amerikanen hun rustdagen doorbrengen.

Vrijdagavond vroeg kwam hij, moe en bleek van vijf dagen geconcentreerd werken, aanrijden uit New York. Een nieuw record, jon-

gens! Eén uur vijf minuten, ondanks het zware verkeer. Halverwege zijn eerste whisky sprong hij op, om aan de hoek van de laan in de drugstore sigaretten te gaan kopen. De afstand was tweehonderd meter, en dus ging hij per auto; wandelen deed hij alleen op zijn golfclub. Daar bracht hij de Zaterdagmorgen door. Drie uur achter elkaar liep hij als een razende achter een bal aan, vloekte als hij een slag miste, schold mij voor doetje uit omdat ik deze sport niet beminde, sloot al spelend weddenschappen af op de uitslag van de wedkamp tussen medezwoegers, dronk zijn verdriet over het verliezen van de ene weddenschap af met een stevige whisky in het clubhuis en gaf van de opbrengst van de andere weddenschap twee rondjes weg. Thuisgekomen viel hij uitgeput in bed, sliep twee uur naast een spelende radio, werd wakker, begon manuscripten te lezen, belde tussendoor twee vrienden in Hollywood op, ging na het eten even bij de buren pokeren, rolde om één uur in bed, sprong op Zondagmorgen vroeg in de rivier, las de Zondagsbladen van 'New York Times' en 'New York Herald' door, tezamen vijf pond lectuur, waar echter drie pond advertenties afgingen, maakte na de lunch de zeilboot klaar en ging met de hele familie Long Island Sound op, keek daarna drie uur lang naar de baseball-wedstrijden op de televisie, dronk whisky, sneed de Zondagse kalkoen voor, at haastig, uitte al wegrennend de laatste van de ontelbare ironische geestigheden die hij tijdens al zijn wakende weekend-uren in snelvuurtempo had weggegeven, en boorde zijn wagen weer tussen de tienduizenden rennende blikken dozen, die de hele Zondagavond de snelweg naar New York tot een vuurwerk maakten van gloeiende haast. Mijn goede vriend Jack. Wij hebben nog altijd verdriet om zijn dood. Want na een al te haastig en wild leven overleed hij op zijn 49ste jaar aan een hersenbloeding, betreurd door vele vrienden, vriendinnen en drie aangenomen kinderen.

Het was half juni toen ik in alle vroegte wegreed, de betonnen broeikas Manhattan uit. Maar het zou avond worden eer ik gras

kon ruiken. De betonnen slurf van de Holland-tunnel zoog mij op en spoot mij met duizenden anderen uit in de rooklucht van Hoboken. Tussen kluwens auto's beklom ik de Pulaski-skyway, onweergeel van zwaveldamp. Het viaduct dook omlaag in een landschap ontdaan van alle liefelijkheid, een gillende nachtmerrie van veelkleurige benzinepompen, roestige hekken, walmende fabrieksschoorstenen en krijtende lichtreclames. Pas laat in de middag werd het staketsel van schoorstenen dunner. De avond zonk rood en breed over de Delaware-rivier; daarachter begon eindelijk het land. Achter een verlaten boerderij vond ik een grintput, en daar sliep ik vroeg in, uitgeput door een industrieel en motorisch geraas, dat volgens de juiste omschrijving van een mijner vrienden niet meer uit te drukken valt in decibellen, maar enkel in kilobellen. Maar Amerika is het land der contrasten. De volgende avond sliep ik al in bergen, die blauw aan de horizon hadden gestaan: de Great Smoky Mountains, een van de vele ketenen, die samen de Alleghany's vormden. In de 18e eeuw nog waren zij de grens geweest tussen de wereld der blanke kolonisten en de wildernis der Indianen. Die avond sloop er een op blote voeten over de luxe-kampeerwei, waar ik mijn auto had neergezet op een asfaltpaadje. Zijn donkere huid hing gerimpeld over brede jukbeenderen en zijn zwart haar krinkelde lang en slordig onder een besmeurde vilthoed vandaan over zijn vuile khaki hemd. Ik probeerde met hem te praten, maar hij gromde: 'No English'. Toen ik hem een sigaret aanbood, zei hij nijdig: 'No smoke'. Tussen de vrolijke bende kampeerders met hun veelkleurige sportkleren en heldere tenten leek hij een slordig wezen uit een andere, weggestofte wereld: een vuiltje, dat de stofzuiger der beschaving vergeten had weg te zuigen. Uit zijn ogen blonk het onwezenlijke, glasachtige licht dat uit een aquarium komt. Ze keken koel en uit een ongrijpbare verte. Hij haatte mij niet, hij verachtte mij enkel, omdat ik een blanke was. Het duurde maar even; toen liep hij woordeloos weg. Van mijn buurman op het naaste asfaltpaadje hoorde ik, dat er in de buurt

een klein reservaat was, opzijgezet voor een stuk of vijftig Cherokee-Indianen, minder dus dan er blanken kampeerden op dit ene terrein. Wij, blanken, waren in de verpletterende meerderheid. Maar dat zei de oude Indiaan blijkbaar niets; want met die ene blik had hij mij woordeloos gezegd, dat hij zich de meerdere voelde.
'Ze zijn dom', zei mijn buurman, een opgeruimde high-schoolleraar uit de staat Michigan. 'Ze willen zich niet aanpassen, tot hun eigen nadeel'. Zijn hand maakte een vage zwaai rond de kampeerplaats, als wilde hij zeggen: Wat versmaden ze allemaal, de dommeriken. Want leefde de Amerikaan niet beter dan wie dan ook waar ter wereld? De afgebeulde zwoeger uit de industriesteden kon met zijn familie altijd en overal een goedkope vacantie genieten in de vrije natuur; daar hadden de federale regering en de afzonderlijke staten voor gezorgd. Meer dan tweehonderd nationale parken en staatsparken lagen overal verspreid in het reusachtige land, en de meeste hadden kampeerplekken. Daar stond een gemetselde oven voor je klaar, met een vuurplaat om hamburgers op te braden, en het hout lag er naast, voor niets. Tussen elke twee oventjes een waterkraan. Verdekt opgesteld achter de boomrand een rits toiletten en washokken. Sommige parken hieven een dollar toegang, maar daarvoor kon je dan een maand kamperen. Waren die parken niet hun eigendom, met hun eigen belastinggeld betaald? Ze waren er trots op, net als op de geweldige stuwdammen in de Tennessee Vallei, met de grote electrische centrales, waarop altijd ergens in koeienletters stond te lezen: 'Eigendom van het Volk der Verenigde Staten'.
Eens was het hier allemaal oerwoud geweest met bloeddorstige wilden. Toen had onverstandige blanke roofbouw de bodem uitgemergeld. Maar juist in de jaren van de grote crisis had de grote Roosevelt de Tennessee Vallei Corporatie gesticht; en nu, twintig jaar later, lag er een rijke en gelukkige streek. Ik liet hem doorpraten en deed net alsof ik de Tennessee Vallei niet kende, waar ik in 1948 al een paar weken had rondgezworven. In een snelvuur

van cijfers noemde hij de statistische getallen op, waaraan de Amerikaan zich zo gaarne bedrinkt. Landbouwproducten, kolen, ijzer, kunstmest, electrische stroom...

'En driekwart van die stroom gaat naar Oak Ridge', onderbrak ik hem, 'voor de fabricage van A-bommen. En die zijn vandaag enkel maar het slaghoedje van de veel verschrikkelijker H-bom'.

Hij zweeg even, met een pijnlijke trek om zijn mond, en zei toen bruusk: 'So what?'

En wat dan nog? Daarom ging het juist, want de aanvaarding van de massamoord op medemensen als wettig oorlogswapen veroordeelde een land, dat juist de menselijke waardigheid beweerde te verdedigen. Ik voelde dat ik het hem toch niet uit zou kunnen leggen; het probleem was te groot en te schrikwekkend voor een rustige zomeravond als deze. Op de een of andere manier hield het verband met die blik uit de ogen van de slordige, oude Indiaan. Maar ook dat kon ik niet uitleggen. En dus zweeg ik, wenste hem goeden avond en ging mijn blik bonen in tomatensaus opwarmen.

Eenmaal voorbij de Mississippi was er geen maximum-snelheid meer, en ik zette me schrap voor een razende rit, om in één dag door de dodelijke eenvormigheid van het Midden-Westen heen te rijden. 'Je moet een radio in de auto nemen', had Jacks verzekeringsagent in New York tegen me gezegd, 'anders krijg je van mij geen polis. Je rijdt in je dooie eentje; onze statistieken bewijzen dat je dan op de eindeloze kaarsrechte wegen van het Midden-Westen een behoorlijke kans maakt van verveling in slaap te sukkelen; en dan sla je met auto en al over de kop. Heus, het is tientallen keren voorgekomen en dus neem ik dat risico niet.'

Wat er met mij als mens zou gebeuren liet hem koud; hij kneep 'm enkel voor de uitkeringen na een ongeluk. En hij had gelijk. Van 's morgens vijf tot 's avonds negen reed ik over eindeloze flauw op en neer golvende wegen. Tachtig mijl recht toe recht aan, maïs links, koren rechts, en midden in de akkers de stompzinnige jaknikkers van de petroleumbronnen. Dan een haakse hoek, weer

een kaarsrechte weg, een mijl of wat naar het zuiden of noorden, en dan opnieuw, na een tweede haakse hoek, de volgende asfaltliniaal, die zestig mijl recht naar het westen wees, met dit keer de maïs rechts en het koren links. Om de veertig of vijftig mijl een stadje, rond naakte silo's gebouwd als eens de middeleeuwse steden rond hun kathedraaltoren; een stadje van stompzinnige eenvormigheid en verveling. De pioniers waren uit het oosten aan komen zetten en de volgende golf was westwaarts verdergetrokken. Dus heette de hoofdstraat, die altijd precies oost-west lag, vanzelf Main Street. Haaks daarop liep Church Street. In alle Mainstreets stonden dezelfde drugstores, dezelfde bioscopen met dezelfde films en dezelfde zelfbedieningswinkels. Toch zat er voor mij spanning in die tocht, want er zwierf een tornado door het Midden-Westen. Om het uur luisterde ik naar de waarschuwingen van de plaatselijke radiostations. In Noord-Kansas had de orkaanslurf al een houten stadje het zwerk ingezogen; alleen de graansilo was blijven staan. Twaalf doden, een paar honderd gewonden. Een uur vóór zonsondergang, toen ik er al meer dan 800 km had opzitten, haalde het staartje van de tornado mij in. Ik was de westgrens van Colorado al over; ineens verduisterde een zwarte wolk het stadje Lamar, waarvan ik juist het naambord aan de wegkant had gezien. Ik draaide haastig de zijraampjes van de auto dicht, maar het vliegende zand bleef naar binnen dringen. De koplampen leken dovende kaarsen; net op tijd herinnerde ik me de waarschuwingen van de ervaren verzekeringsagent: auto met de kop van de wind af, anders komt de carburateur vol zand! Ik reed lukraak links in de flank een stuk land in en school in de luwte van iets dat op een schuur leek. Na een half uur van loeiende duisternis keerde het licht vaal terug. Toen ik het zand uit mijn ogen had gewassen keek ik in bange verwondering rond mij heen; de wereld stond er nog.

Maar het was een wereld, anders dan al het tot nu toe geziene. Achter hagen van dorre distels stond naast een verroeste windmolen met door de storm verbogen wieken het knerpend geraamte van

een boerderij, vol spinnewebben en piepende ratten. Ik waande mij terug in Zuid-Marokko, want voorbij de ruïne glansde in de late zon een zandvlakte, met af en toe een paar schaarse tuften zuchtend wollegras. Zonder het te beseffen had ik in één lange dagrit het van zatte vruchtbaarheid druipende Amerika achter mij gelaten; ik stond nu, met de haren vol zand en knarsende tanden aan de rand van de verdoemde streek, waarover winstbegerige pioniers zelf de vloek der stofstormen hadden opgeroepen: de Dust Bowl. De natuur had deze grote, droge hoogvlakten aan de voet van het Rotsgebergte toegedekt met een dikke mat van prairiegras, waaraan eens, honderd jaar geleden nog, millioenen buffels zich hadden verzadigd. De vee-barons waren gekomen; zij hadden de buffels uitgeroeid en de Indianen verdreven. Dertig jaar lang hadden zij met kogels en messen gevochten tegen de opdringende landbouwers, om hun ranches te beschermen die zich uitstrekten van horizon tot horizon. De boeren hadden halfweg gewonnen; maar de helft van het regenarme prairieland, dat hun ploegijzers hadden gescheurd, was in de dertiger jaren door stofstormen weggewaaid, die soms de hemel verduisterden tot New York toe. En nu probeerde de regering wijselijk het kaalgeblazen bouwland weer onder een grasmat te brengen. Vlak voor donker overviel mij een tweede, kortere stofstorm. Het huis waarnaast ik school, het enige binnen zichtbereik op een vlakte zo wijd, dat de mijlpaaltjes langs de weg opeens een belachelijke menselijke poging schenen om de oneindigheid af te palen, was bewoond door een federale landbouwconsulent. Met de gewone Amerikaanse gastvrijheid riep hij mij dadelijk naar binnen. Na het avondmaal vertelde ik hem dat ik onderweg twee boeren had gezien, die bezig waren een lap van tientallen hectaren verschrompelde haver met hun tractoren onder te ploegen. Ze waren vlak bij de weg geweest toen ik langskwam; ze riepen me aan en we wisselden nieuws over de tornado, sigaretten en drinkflessen. Ik had verbaasd gevraagd: 'Waarom zaaien jullie in deze driekwart woestijn in vredesnaam graan?' De oudste

had toen langzaam zijn hoofd geschud en lachend gezegd: 'Je begrijpt er niets van, my boy, want je komt uit Europa. Je moet iets durven wagen! De statistiek bewijst, dat in dit land op tien oogsten er drie lukken. En als je de zwijn hebt van drie regenjaren achter elkaar – o boy! dan ben je millionnair!'
'Daar breek ik nu mijn nek over,' zuchtte de consulent. 'Het optimisme heeft Amerika groot gemaakt, maar het maakt deze streek kapot. Statistieken zijn hier nonsens, want wij weten uit oude kronieken dat er soms twaalf droge jaren achter elkaar komen. Toch overtuig ik er elk jaar een paar. Ik wil en zal de Dust Bowl verslaan – hiermee!' Hij greep in de zijzak van zijn linnen jasje en liet een nietig hoopje stoffig graszaad in zijn handpalm wiegelen.
Voor we naar bed gingen zong zijn vrouw bij de guitaar het lied voor mij dat een onbekende in de dertiger jaren gedicht had, de 'Ballade van de Dust Bowl'.

De stofstorm joeg ons, en sloeg ons als donder.
Hij stoof rond ons en door ons en blies ons onder.
Hij vaagde de zon weg, de huizen, de wegen,
En een stem klonk verstikt uit de stofwolk ons tegen:
Adieu! We hebben het goed gehad samen,
Maar nu breekt het uur van scheiden aan.
Het stoffige stof stuift dwars door de ramen:
We moeten gaan.

De predikers predikten in de kerken:
Het eind van de zondige wereld breekt aan.
Maar het stof stoof over de kerkhofzerken
En geen sterveling kon de preek meer verstaan.
De dominee kon zijn tekst niet meer lezen
En vouwde zijn bril in het donker dicht.
Buiten blies de stem van het Opperwezen
De gebarsten bazuin van het wereldgericht.
Adieu! God had ons gezegend tesamen

Maar nu breekt het uur van scheiden aan.
Tot weerziens onder een helderder hemel
Waarheen elk van ons eens zal gaan.

En ook ik reed de volgende dag weg naar een helderder hemel, die zijn pralend blauw liet welven over het gekartelde bastion van de duistere Rocky Mountains. Ze leken binnen handbereik te liggen; maar zo dun en doorzichtig was hier de waterdamploze lucht dat ik ze pas anderhalve dag later bereikte. Gierend kroop de Willy's tegen de eerste pas op, La Vieta. Met zijn 3000 m. lag hij al een stuk hoger dan de hoogste berijdbare bergpas in Europa; en la Vieta was de laagste van de vele passen over de dozijnen bergketenen waaruit het Rotsgebergte bleek te bestaan. Daartussen lagen brede valleien. De eerste waarin ik afdaalde, tussen de San Isabel en de Rio Grande ketens, besloeg een oppervlakte, waarin de randstand Holland zich zonder moeite kon rondschurken.
Maar elke gedachte aan ons knusse, kleine land werd hier belachelijk gemaakt door de titanische structuur van dit bergheelal. Het leek alsof de dampkring, die alle verten verzacht, hier totaal ontbrak. De purperen ketens krasten hun gloeiend silhouet op de metalen plaat van een genadeloze hemel. Ik voelde me als een vreesachtig insect dat onder de voeten van reuzen doorkruipt. Al twee uur lang was ik geen andere auto tegengekomen, en in de tijdeloze stilte van dit schijndode stuk aarde begon ik iets te begrijpen van de angst der goudzoekers en trappers, die als gedoemden hadden rondgezworven door dit onmenselijke landschap van verpletterende eenzaamheid. En toch hadden in ditzelfde land de Indianen zorgeloos geleefd, als kleine kinderen in het grote vaderhuis, vol kwade geesten die hun medicijnmannen bezworen, en goede die hen leidden van geboorte tot dood. Zij waren hier thuis, maar de blanke moest rondgelopen zijn als een verdwaald kind, schreeuwend van angst. Had daarom die angst zich saamgekrampt tot gewelddaden tegen de oerbewoners?

Het was een vrouw, die het raadsel van Amerika voor mij zou oplossen. 'Je moet natuurlijk ook een poosje op één veeboerderij doorbrengen', had mijn vriend Dick in New York tegen me gezegd. 'Ik kan je een introductie geven voor een grote ranch of voor een kleine. De grote is zo groot, dat de baas op een paar honderd koppen na nooit weet hoeveel tienduizend stuks mestvee hij heeft; en als hij zijn honderden cowboys gaat inspecteren, vliegt hij van de ene kudde naar de andere. Dat is de King Ranch in Zuid-Texas. De kleine ranch ligt hoog in de bergen van Colorado, onder Wolf Creek Pass, 10.860 voet'.
'Dat is dus meer dan 3300 meter!'
'Laat je ontsteking en carburateur dus voor die hoogte afstellen', ging hij zakelijk door toen hij in mijn ogen zag, dat ik mijn keus al gedaan had, 'want de hele streek is nog altijd wild en dun bevolkt, en onderweg kom je weinig tegen. Het is maar een kleine ranch van tussen de vijfhonderd en achthonderd beesten; dat hangt er namelijk van af hoeveel er in een winter doodvriezen. Want het vee daar blijft in de barste kou buiten. Waarom? Omdat ze in stallen ziek zouden worden en doodgaan. De eigenares is een weduwe van bij de zestig, Mrs. Lucy. Haar man is bij een spoorwegongeluk omgekomen. Ze heeft een dochter, die met een piloot is getrouwd. Het personeel bestaat uit een of twee cowboys, al naar het vee dat er is. De vaste cowboy, Tom, is een oudgediende, en hij kan je met paarden om leren gaan.'
Het was net tegen lunchtijd, toen ik op de 4-J-ranch aankwam. Een smeedijzeren vergroting van het officiële merk, waarmee het vee als eigendomsteken werd gebrand, hing boven de houten poort, rinkelend in de wind. Mrs. Lucy was een grote, forse, grijzende vrouw met wakkere bruine ogen, een scherpe stem en een innemende, meisjesachtige glimlach. 'Welkom, stranger! Hoe kan ik je noemen? Bob? Afgesproken. Ja, ik heb Dicks brief gekregen. Hoe lang wil je blijven?'
'Vijf dagen hoogstens', zei ik verlegen, 'ik moet ook nog naar Los

Angeles en dan langs de Stille Oceaan omhoog naar San Francisco...'

'Alles minder dan veertien dagen geldt hier als een belediging', zei ze scherp. 'En ga nu maar eerst een fles wijn voor me uit de kelder halen, witte, want we eten sla en forel.' Wijn als tafeldrank? Ja, ze had veel in Europa gereisd, voor haar man in de grote bankkrach van de depressie bijna al zijn geld verloor. Ze flapte er alles achter elkaar uit, als een vrouw, die niet aan haar eenzaamheid had kunnen wennen, en dolblij met aanspraak is. Maar ze kletste niet; ze legde enkel uit. Ze verklaarde me de betekenis van de figuren op de vele Indiaanse tapijten waarmee de grote woonkamer was versierd. En waartoe de plek van dunne wol diende, die je aan de rand van elk tapijt tegen het licht kon zien, en die ik voor een hardnekkige weeffout gehouden had. Door die breuk in het patroon moest de creatieve geest kunnen ontsnappen, die de weefster of wever in dit werk had gelegd; want anders werd de opgesloten geest kwaad en maakte de mens ziek.

Na het eten wees ze op de grote open haard. Achterin lag een halfverkoolde boomstam van twee meter lang. 'Het hout is bijna op', zei ze, 'en Tom is druk met het vee. Wil je wat voor me zagen? De stapel ligt op de bovenwei, de cirkelzaag staat er naast en de tractor vind je in de schuur, met de drijfriem.'

Ik bekende haar nederig, dat ik nog nooit met een tractor gereden had. Ze liep weg om een broek aan te trekken, hees haar machtige gestalte op het stuurstoeltje van de tractor, en deed het mij voor. Ondanks haar corpulentie was ze een statige oude vrouw. Ze had zelfs iets indrukwekkends, en dat kwam door haar grote, kantige persoonlijkheid. In het oosten van Amerika voltrok zich een opvallende verandering. Door de onstuimige ontwikkeling van een industrie, die enkel lonend kon werken en grote winsten afwerpen door een uiterste aan efficiency, waren talloze onafhankelijke bedrijfjes opgezogen in almachtige corporaties. Door de genadeloze concurrentiejacht op de vette banen in die trusts was een volk van

rebellen hard bezig zich te veranderen in een volk van ja-zeggers. Een volk van Ford-mensen en General Electric-mensen en Standard Oil-mensen, levende onderdelen van een machine, die geruisloos lopen moest. In zulke milieux betekende buitenissigheid een doodsoordeel voor promotie. In sommige bedrijven werden mensen in leidende functies zelfs enkel samen met hun vrouw gehuurd; als zij niet presentabel genoeg was kwam haar man niet in aanmerking, want ook de vrouw moest meehelpen om op representatieve diners en feestjes zaken te doen voor de corporatie.
Maar hier, in het Verre Westen, bestonden nog de hoekige karakters. Ik hoorde later van haar cowboy, Tom, dat mijn gastvrouw een agent van de Federale Belastingen met een paardezweep het erf af had geranseld. Hij wilde aangiften van twee van haar buren controleren en had haar daarom tijdens een gesprek op slimme wijze willen uitlokken tot het geven van inlichtingen over hun manier van leven: of ze feestjes gaven, of er veel drank in huis kwam, of ze reizen maakten. De sheriff uit Pagosa Springs had opdracht gekregen haar te berispen. Dat had hij ook gedaan door eerst te zeggen: 'U moet dat nooit meer doen, Mrs. Lucy'. En daarna: 'Als hij ooit nog eens komt, laat hem dan liever lassoën door Tom en achter een paard het erf afslepen.'
Ze kreeg haar zin: ik bleef twee weken, en met graagte. Ik maakte tochten in de omgeving, of ging rijden met Tom, die elke twee dagen de bergen inging om het vee te inspecteren op de hoge bergweiden, waarvan het graasrecht door de regering werd verpacht. Het waren tochten van een uur of tien en zodra ik door de zadelpijn heen was, werd het rijden een genot. Toen ik de eerste keer om zes uur in de morgen aan Toms houten huis kwam, stond er geen gezadeld paard voor me klaar zoals ik verwacht had. Tom zei kort: 'Hier heb je een lasso; er lopen er twaalf in de zomerwei; vang er maar een'. Dat was zijn manier om me even in te peperen dat ik maar een hulpeloze intellectueel was; want nadat hij zich grimmig zat had gekeken aan mijn verslagen gezicht, gaf hij zijn

merrie de sporen, sprong over het hek van de paardewei en was binnen de drie minuten terug met een rijdier. Het zadelen moest ik zelf doen, zei hij nors; als ik er door een fout in het riemensnoeren afviel zou dat een goede les voor me zijn.
Eenmaal boven op de golvende bergruggen reden we langzaam van de ene open plek naar de andere. Dan telde Tom de neuzen van de bruinwitte Hereford-kalveren en ossen; en ik bewonderde het uitzicht op verre, blauwe ketens, wit en rood dooraderd van rots, waarboven de armada's der witte stapelwolken zich statig in dubbele slagorde schaarden voor de dagelijkse uitbarsting van het namiddagonweer. 'Twee kalveren te kort hier', zei Tom opeens achter mijn rug. 'Dadelijk zoeken, anders verdwijnen ze in het ruig daar beneden.' Hij wees omlaag in een diepe dalketel vol struikgewas. 'Hoe zoeken?', vroeg ik, met een verwilderde blik op de wildernis. 'Spoorzoeken, natuurlijk!', gromde hij, en meteen reed hij weg, gespannen omlaagturend naar het gras. Ook ik tuurde ingespannen naar de grove pollen, speurend naar geknakte halmen. Spoorzoeken! De jeugdromantiek van Lederkous en Old Shatterhand werd tintelend in mij wakker. Ik dacht een vage hoefafdruk te zien en riep: 'Tom! Een spoor!' Hij keek om en volgde met de ogen mijn uitgestrekte hand. 'Dacht je soms dat ik die niet gezien had?', grijnsde hij, 'maar dat is de poot van een volwassen os, sufferd; we zoeken twee kalveren!'
We vonden ze; of liever Tom vond ze. In cirkels rijdend ontdekte hij een vers uitziende groene plak. Na er in gepord en aan geroken te hebben verklaarde hij met stelligheid, dat ze pas twintig minuten geleden was gelegd: de kalveren waren dus vlakbij. We dreven de koppige beestjes langzaam naar de kudde terug, terwijl Tom ze kalmeerde met het zingen van een cowboylied. Hij zong zo vals dat het mij op hol gejaagd zou hebben; maar de beesten vonden het blijkbaar juist mooi.
Het was twee uur geworden en ik klaagde over honger. 'Je hebt natuurlijk ontbeten zoals ze dat doen in een huis met boeken',

gromde Tom, 'twee sneedjes toast en een eitje. Kom volgende keer liever bij mij, maar dan een uur voor we wegrijden'. Ik deed het, en begreep toen waarom een cowboy-ontbijt een vol uur vergt. Zijn vrouw diende eerst biefstuk met ei en gebakken aardappelen op, toen spekpannekoeken met stroop en als dessert een pan havermout om de gaatjes te vullen.

Ook nu had Tom geheime voorraden, behalve de paar sandwiches in mijn zadeltas. In weerwil van de regen ontstak hij tegen een bosrand een vuurtje van dode takken, gespte zijn zadelriem los en haalde twee grote lappen murwgereden biefstuk te voorschijn. Hij strooide er zout en onmatig veel peper op, en we schroeiden ze precies zestig seconden aan het eind van een lange tak. Dat recept voor zadelbiefstuk had hij van zijn vader, en die had het weer van de Indianen.

's Avonds zat ik met Mrs. Lucy voor het brullende haardvuur. Ook midden in de zomer waren de avonden kil, want de ranch lag 2300 meter boven de zeespiegel. Maar we moesten een eind van de haard vandaan schuiven om elkaar goed te kunnen verstaan. De vlammen loeiden luid en als de stammen spleten leek het of er een kanon werd afgeschoten. Met wie kon ik beter over Amerika praten dan met haar? Ze had jaren in Europa vertoefd en kon afstand nemen.

'Weet je wat het met jou is?', zei ze wijs. 'Jij bent ook een idealist; en je bent evenzeer aangetast door de 'American dream' als de domsten onder ons. Nu heeft Amerika je op een heleboel punten teleurgesteld, en je briest van een verontwaardiging, die teleurgestelde liefde is. Maar je vergeet, zoals bijna alle Europeanen, hoe dit land is gegroeid. De eerste kolonisten waren idealisten en vrijheidszoekers. Dat idealisme zijn we nooit kwijtgeraakt, en de vrijheidsdrang evenmin, ook niet in het kwade. Toen New England nog een Britse kolonie was, overtraden de opstandige kolonisten alle wetten die hun niet bevielen. Daarna vochten ze zich vrij van de Britten; en ze bleven vrijgevochten, ook in de ongunstige be-

tekenis. Daarom is er in onze vrijheidsdrang zoveel bandeloosheid. En toen kwam er een fenomeen, dat Europa nooit begrepen heeft: de grens, die met rukken opgeschoven werd naar het westen, een volksverhuizing met horten en stoten, een volslagen wildernis in. Wat jou en zoveel andere Europeanen vandaag tegenstaat, dat zijn de lidtekens die de wilde verovering van een continent in nog geen anderhalve eeuw heeft achtergelaten in ons volkskarakter.
Voor elke tienduizend die de wildernis ingingen om te pionieren, kwamen er twintigduizend emigranten uit de Oude Wereld. Thuis waren het arme slokkers geweest, maar elk schip schudde nieuwe klanten uit. Duizenden werden er in korte tijd rijk in een land, dat uit zichzelf veel rijker gezegend is met natuurlijke rijkdom dan Europa. En dat is niet alleen de oorzaak van ons ongeneeslijk optimisme, maar ook van onze ondeugd om op te zien naar rijkdom, zonder te vragen of dat geld eerlijk verdiend werd of niet. En zodoende werd werk een deugd, en geldverdienen een deugd, en zakendoen een patriottische verplichting tegenover je medeburgers in kleine gemeenschappen, die eerst enkel voorposten waren, maar toch allemaal zo groot en dus ook zo rijk wilden worden als New York. En die gemeenschappen konden steeds doorgroeien, door de onophoudelijke toestroming van nieuwe emigranten. Hoe meer inwoners, des te beter zaken, en dus werd omvang ook een deugd. Met het groeien van een nederzetting lukte alles beter voor iedereen. Zo werd ons 'bigger and better' geboren, dat jullie Europeanen zo irriteert. En in hun jacht op de kwantiteit hadden de pioniers geen tijd om op de kwaliteit te letten. Europeanen prijzen bij ons een paar deugden, onze gastvrijheid en behulpzaamheid. Maar die kwamen ook voort uit het grensleven. Als iedereen iedereen niet hielp gingen ze allemaal samen te gronde. Geen man kon alleen in korte tijd zijn blokhut bouwen om vrouw en kinderen onderdak te brengen. Dus hielpen de buren, en dat helpen is ons in het bloed blijven zitten.'
'Verleden week, op weg hierheen, stopte ik op een eenzaam grint-

pad', onderbrak ik haar. 'Ik wou net koffie gaan zetten toen er van de andere kant een jeep aankwam, met een cowboy. Hij stopte naast me en zei, nog voor hij had kunnen zien wat ik deed: 'Toch geen narigheid? Kan ik helpen?'

'Typisch de grens', zei ze trots. 'Maar de grens, dat zijn ook onze slordigheid, onze neiging tot verkwisting en roofbouw. Een pionier sloeg een plek in het oerwoud kaal, oogstte daar tot de bodem was uitgeput, en trok weer verder, want er was land genoeg. En dan liet hij de rotzooi liggen zoals ze lag. Dat doen wij vandaag nog, en daarom ziet Amerika er dikwijls uit als een onafgeweven deken met rafels links en rechts. Veel Europeanen houden ons voor barbaars vergeleken bij hen. Maar ook dat heeft zijn reden: alweer het grensleven. De bijl, de schop, de spa, de zeis, de leidsels van het paardespan en het geweer om de Indianen op een afstand te houden, wie die werktuigen jaar in jaar uit de hele dag hanteert heeft geen tijd voor cultuur. In zijn verruwing ging de pionier er zelfs op neerkijken als op iets verwijfds. Denk je soms, dat een man als Tom, mijn cowboy, een sikkepit respect heeft voor wat jij op geestelijk gebied vertegenwoordigt?'

'Neen, dat heb ik al uitvoerig gemerkt', lachte ik, 'maar het maakt me niet boos, want ik ben eigenlijk ook een wildeman.'

'Daarom praat ik ook zo tegen je', zei ze, 'want ik voel dat je onze wildheid begrijpen kan. Ik ken Europa; het is gevormd naar menselijke maat. Maar de maten van Amerika zijn onmenselijk en bovenmenselijk.'

'Jullie zijn allemaal verdwaalde Europeanen', onderbrak ik haar weer, 'en ik heb het gevoel, dat zowel de deugden als de ondeugden van de Europeanen hier in het ontzaglijke uitgegroeid zijn in verhouding tot de veel grotere dimensies van het land.'

'Ook dat', zei ze. 'Maar waar ik eigenlijk heenwou is dit. De pioniers moesten vechten met een wilde natuur. Sneeuwstormen en tornado's zoals wij hier hebben bestaan in Europa niet. En de grootheid van dit Westen is angstaanjagend. Ik ben nooit in Holland ge-

weest, maar wel in België. Je kunt zo'n heel landje als België optillen en in de Grand Canyon gooien en alles wat er van overblijft is een stofwolkje. Tegen die harde wildernis moesten de pioniers het opnemen, en ze werden rauw en wild als het land zelf. Mijn grootvader kwam naar Colorado in de jaren zestig van de vorige eeuw, met een muilezel, een schop en een pikhouweel, op zoek naar goud. 's Winters kan het hier veertig graden vriezen. Dan namen ze hun aardappelen mee naar bed. Een van zijn kameraden werd dood en stijfgevroren uit een lawine opgevist. De koster van het kerkje in Silverton zou hem begraven. Al gravende stiet hij op een goudader. Hij gooide het lijk opzij, smeet er sneeuw overheen en holde naar huis om palen te halen en daarmee zijn claims af te steken. De volgende dag waren alle doden al uit de grond gewoeld. Je bent in Silverton geweest, nietwaar, en in Creede? Nu zijn het dode stadjes, maar omstreeks tachtig werden er opera-opvoeringen gegeven, en de mijnwerkers smeten handen vol goud op het toneel voor de actrices die hun bevielen. Ze verdobbelden de winst van drie maanden in één nacht en de hoeren sjouwden door het slik op hoge hakken, geïncrusteerd met juwelen, en rond hun ontucht sloegen ze sabelbont. Vandaag is alles netjes en ordelijk en puriteins, van buiten af gezien dan. Er is geen grens meer; maar de koorts van die grens zit nog steeds in ons bloed.'
'Maar Colorado hoorde toch bij het gebied, dat bij plechtig verdrag voor eeuwig aan de Indianen was afgestaan?', lokte ik haar uit.
Ze zuchtte. 'Dat is de ergste smet op onze historie, naast de negerslavernij. Maar hoe had het anders gekund? Er kwam een golf van honderdduizenden aanzwellen uit het oosten, en die heeft de Indianen eenvoudig overspoeld. Elke nieuwe golf van pioniers werd in beweging gezet door nieuwe golven emigranten uit Europa. Het had de kracht van een natuurverschijnsel, van een storm, en die kan niet gestuit worden door morele overwegingen. Er was een leegte en die vulden zij. In 1850 leefden in heel Colorado tien-

duizend Indianen, de Utes. Hun jachtgebied was net groot genoeg om er hongerig van te leven. Vijftig jaar later trokken uit ditzelfde gebied meer dan een millioen blanken hun levensonderhoud. De Indianen wilden en konden zich niet assimileren; daarom was hun ondergang onvermijdelijk. De Utes hadden een groot stamhoofd, Ouray. Hij was niet alleen een held, maar ook een diplomaat en een profeet. Samen met zijn squaw Chipeta deed hij alles om bloedvergieten te voorkomen; daarom staat hun beider standbeeld nu ook in Ouray, de mijnstad die naar hem werd genoemd. Maar in 1870 zei hij al: 'We zullen vallen als de bladeren van de bomen wanneer de winter komt. Ons land zal worden overgegeven aan mijnboor en ploeg, en wij zullen ergens weggestopt worden, ver buiten het gezicht der blanken.'
En zo is het ook gegaan. Er leven nog altijd een paar duizend Utes in de wildernis van Utah aan de Green River. Maar ze nemen nog steeds in aantal af.'
'Geldt dat voor alle Indianen?', vroeg ik.
'Neen, er is één stam die nog steeds groeit, de Navaho's. Maar ze barsten uit hun reservation, de lap woestijn die de regering hen over heeft gelaten. Bob, vergeet vooral niet naar Navaho-land te gaan! Het is het wildste en mooiste stuk Amerika. Maar lees dan eerst een paar boeken over de Navaho's. In mijn boekenkast staat een plank vol over ze, en nog een plank over Colorado. En nu ga ik naar bed en jij ook.'
Ik nam een armvol boeken en kaarten van Colorado mee naar mijn kamer en las tot diep in de nacht. Alleen de namen van de rivieren en passen en bergen reeds vertelden de geschiedenis van dit wilde land. Dodemanskloof. De Pas van het Krankzinnige Paard. Zilverstad. Loodstad. Ophir. Berenrivier. Verstop-het-kruit-rivier. Hongerkamp. Braadpankloof. Kamp Sneeuwblind. En dan de namen van de mijnen: Het Gulden Vlies. De Zilverkoning. De Laatste Kans. Blufheuvel. De Granieten Schoonheid.
En de kroeg die 'Emmer Bloed' heette. Ik vond hem na lang zoe-

ken in de 'Ghost town' Ophir, een van Colorado's dozijnen spooksteden. Een lege straat met lege huizen naast een lege goudmijn op meer dan drieduizend meter hoogte in de flank van een wilde berg met brede lawinesporen. Het kroeglokaal hing vol spinnewebben, en de mahoniehouten tapkast was half door de rottende vloerplanken gezakt. Maar de kogelgaten stonden nog scherp in het hout. Het was een oude mijnwerker die ze mij wees. Hij leefde in een scheve keet, met een nog oudere vriend die bijna blind was. Maar ze wilden geen van beiden terug naar wat hij verachtelijk 'de nieuwe beschaving' noemde. Ja, hij zocht nog steeds goud. Of hij wat vond? Hij keek me opeens wantrouwig aan van onder zijn slordige grijze wenkbrauwen, draaide zich om en liep weg, langzaam, hinkend. Vroeger of later zou een toevallige bezoeker hem in de lente doodgevroren vinden, een gedoemde, die was blijven goudzoeken, niet meer om het goud, maar om het zoeken zelf.
Ik reed terug door Ouray en stopte bij het standbeeld van het wijze opperhoofd. Het stond in een parkje, waar een Indiaan bezig was het gras kort te houden. Telkens keek hij met glazige ogen naar het standbeeld, schudde het hoofd, en werkte weer verder. Een troepje vacantiegangers had het monument als voetstuk gekozen voor hun onkies vertier. Ze hadden op Ouray's hardstenen hoofd een leeg conserveblik gezet en probeerden het er met windbuksen af te schieten. Ik ging naar hen toe en probeerde hun uit te leggen dat dit geen manier was. Maar ze lachten me uit: 'This is a free country, ain't it?' Ik voelde een dwaze behoefte me te rechtvaardigen in de ogen van de Indiaan, ging dus naar hem toe en herhaalde wat ik tegen die onnadenkende patsers gezegd had. Hij keek me even aan, met ondoorzichtige ogen, en zei toen heel zachtjes: 'U bent ook een blanke man'. Daarop boog hij zich weer over zijn grasschaar.
Ik liep nadenkend naar mijn auto. Ineens kwam het weer terug: het zuiden vol bloeiende magnolia's, Atlanta, de stad van de Coca Cola, die duizend inwoners, de oorspronkelijke kleine aandeelhouders, tot millionairs had gemaakt. Peach Tree Street, een win-

kelstraat waarnaast de Kalverstraat een reeks vliegende winkels leek. In de diepte, tussen een paar huizen door, zag ik een blauwe walm hangen boven vage krotten. Dat was Niggertown. Ik liep er doorheen, glibberend door de modder. Vieze, vervallen keten, opgelapt met benzineblikken, net als de Bidonvilles van Marokko. Een klein negermeisje van een jaar of drie struikelde vlak voor mijn voeten. Ik raapte haar op, hield haar tegen me aan en zocht in mijn zijzak naar kauwgum. Maar het kind begon hartbrekend te huilen, waarop een dikke negermammie uit een scheefhangende deur naar buiten kwam. 'Het kleintje kan het niet helpen, meneerrr', gorgelde haar diepe stem, 'want u bent een blanke man.'

En terwijl ik haar versteend van schaamte aankeek, legde ze me uit dat hier nooit blanken kwamen, behalve soms dronkelappen op Zaterdagavond, en die schoten dan op de benen van elke neger die ze zagen.

Beschouwden alle Indianen ons net zo, als misdadig en meedogenloos Herrenvolk, barstend van rassenwaan? Ik nam mij vast voor Navaho-land te bezoeken, zodra ik uit Californië terug was.

Wat zal ik u over de schoonheden en dwaasheden van Californië vertellen? De Hollywoodse films doen dat duidelijker dan ik het kan; en al heeft Amerika dan geen grens meer – dit boek heeft er wel een. Dat ik Doris Day en Gregory Peck en James Cagney een handje kon geven schonk me minder voldoening dan die ene hand, die één Navaho-Indiaan me toestak, toen ik zijn weigerachtig vrachtautootje een paar mijl tegen een helling had opgeduwd. Blanken stopten nooit om een Indiaan te helpen, verklaarde hij mij in gebroken Engels. Ik bleef achter hem aanrijden, toen hij, freewheelend in waaghalzige vaart, van de heuvelkam af omlaagraasde naar het winderige stadje Gallup. Daar komen, aan het einde van elke Augustusmaand, de Indianen uit de zuidwestelijke staten samen voor een vierdaags feest, dat de weidse naam draagt van 'Inter-Tribal Indian Ceremonial'. Een Engelse naam; want deze samenkomst werd in 1920 voor de eerste maal georganiseerd door

een klein aantal blanke vrienden der Indianen, die beducht waren dat het oude ceremonieel, de oude drachten en het oude handwerk zouden uitsterven. Nu worden in een grote hall de tapijten tentoongesteld, de zilversmeedkunst en het aardewerk, en de duizenden bezoekers van deze artistieke jaarbeurs kunnen hier de echte voortbrengselen kopen inplaats van de kitsch en de machinale namaak, die de handelsposten langs de grote toeristenwegen tot een gekkenhuis maakt van schreeuwende kleuren.
Reeds dagen te voren waren ze aan komen rollen van honderden mijlen ver, in hun krakende huifkarren en rammelende trucjes, de Navaho's en de Sioux, de Apachen en Arapaho's, de Hopi's en Zuni's. Elke morgen kleedden ze zich in de ceremoniële dracht van kralen schorten, huiveringwekkende maskers en glanzende papagaaienveren, en trokken, stam bij stam en clan bij clan, dansend en zingend de straten door, waar het volk der blanken op de stoepen samendromde. Ineens zag ik de kleren der blanken zoals ze zijn: de nuttige maar smakeloze uniform van een machinetijdperk, dat kunst en zwier vermoordt. Ze waren lief en verlokkend, de langbenige Amerikaanse girls in hun kunstzijden zomerjurkjes waar de wind mee speelde, terwijl de gelakte nageltjes in zenuwachtige haast aan de knoppen draaiden van de glimmende camera's. En toch leken ze nu op porceleinen poppen die van de lopende band van een schoonheidsinstituut waren komen rollen, naast de Apachemeisjes die stil over straat schreden, in lange gewaden van wit linnen, met de praal van veelkleurige kralen geborduurd; gewaden, die gedragen werden met dezelfde waardigheid, die ik jaren later met een schok van herkenning zou terugvinden in de Kore's, de marmeren vrouwengestalten die het dak van het Erechtheüm dragen op Athene's Acropolis. Want de Apache-meisjes bezaten datzelfde moeiteloze en daardoor indrukwekkende evenwicht tussen bloed en geest, tussen aards en meer dan aards, als de Grieken in hun grote tijd.
Drie avonden achter elkaar, in Gallup's stadion, gaven de Indianen

hun uitvoeringen, die tegelijk concert waren en dans, ballet en drama, ritueel en gebed. De secretaris van het Festival, Morgan Monroe, probeerde mij de ceremoniën uit te leggen. Hij was een forse kerel die er altijd bijliep als een cowboy op z'n Zondags: sombrero met zilveren koord, zijden hemd met zilveren knopen, en bombazijnen broek, opgehouden door een zilveren Navaho-gordel. Hij was de zeldzame Amerikaan van wie een weldoende rust uitging. 'Dat dank ik aan de Indianen', zei hij. 'Wij hebben dit prachtige land met geweld veroverd en verkracht; maar de Indianen leven er mee in harmonie. Van hun geboorte tot hun dood weten ze zich omgeven door goede en kwade geesten; en al die dansen waarvan je hier maar kleine stukjes ziet, zijn rituele gebedsdansen, onderdelen van genezingsceremoniën, die het doel hebben de harmonie te herstellen tussen een ziek mens en het heelal om hem heen...'
Er kwam een grote, oude Indiaan voor de microfoon. De zweetband die zijn lang grijs haar uit zijn hoge voorhoofd hield, bestond uit blauwe en witte kralen, waarin een enkele roodgeverfde papagaaienveer stak. 'Dat is Rollende Wolk', fluisterde Morgan mij toe, 'een medicijnman van de Navaho's.' Rollende Wolk zette de microfoonstandaard met een ongeduldige handbeweging opzij, ging voor het laaiende houtvuur staan, dat midden in het stadion zijn vonken naar de nachthemel sproeide, en begon te zingen, met een machtige stem waarvoor het geroezemoes op de volle tribunes verstomde. Ik kon er geen woord van begrijpen, maar toch sloeg deze stem als een hamer op een vergeten gong, die ergens in mijn diepste wezen was verborgen. Nu eens zweemde het lied naar Gregoriaans gezang, dan weer naar de wijdingsliederen van vuur en brood, die de oude boeren gezongen hadden op de bruiloft in het Macedonische dorp Galitsjnik. Het einde kwam met een langaangehouden toon, die, stijgend en dalend als een regenboog, met bovenmenselijke spankracht het heelal leek te omvatten.
Rollende Wolk zweeg en keek onbeweeglijk voor zich uit. Een

donder van bijval, en toen een verward spreekkoor: 'Bis! Bis! Again! Again!' Rollende Wolk greep de microfoon, sloeg er met zijn donkere vuist tegen aan, en toen de dreun die door het hele stadion schokte, hem overtuigd had dat het ding werkte, bulkte zijn stem één verontwaardigd woord: 'No!' Er viel een verbaasde stilte; hij schreed naar het vuur terug, wies zijn handen in de vlammen en schreed weg, zwaar en sierlijk als een beer. Pas toen hij in het donker verdwenen was vulde een oproer van verbaasde en verontwaardigde stemmen de holle ruimte, om dadelijk weer te zwijgen toen een rij halfnaakte mannen opkwam, wier bovenlijven bestreken waren met witte verf.
'Weet je waarom hij dat deed?', zei Morgan, 'Hij wilde zijn handen in het vuur reinigen van de aanraking met een instrument, waarvan hij gelooft dat het door een boze geest is bezeten. En het lied kon hij onmogelijk herhalen, want het heet 'Meer-mensen-scheppings-lied', een van de heiligste en oudste liederen van de Navaho's. Het beschrijft de schepping van de mens uit bloemen en stuifmeel, dauwdroppels en korenaren... Maar let op; nu begint de vuurdans.'
De twaalf witte spookgestalten bespuugden elkaars ruggen, onder verwarde kreten van Prrr! en Eyah! Daarna ontstaken ze hun lange toortsen van cederhout, en begonnen zingend rond het vuur heen te cirkelen, sneller en sneller, zodat de wind van hun vaart de toortsvlammen steeds hoger deed oplaaien. Onder luide kreten sloegen ze elkaar met de brandende fakkels op de ruggen. Steeds sneller werd het rennen, en met duivels gegil dompelden ze elkaars gestalten in waaierend vuur. Een warrelende massa van zingende en schreeuwende demonen bleef rondtollen, in een chaos van buitelende lichamen en dansende vlammen.
'Wat zingen ze?', vroeg ik aan Monroe. 'Een bezwering', fluisterde hij in mijn oor, 'Het vuur kan mij niet deren, want ik ben heilig van vuur.' Wat je nu ziet, is de laatste ceremonie van de zogenaamde Bergzang, die negen avonden en nachten duurt. Het is een

zuiveringsceremonieel om boze geesten en kwade dromen te verdrijven. De Bergzang werd oorspronkelijk enkel gezongen voor een man die een beer had gedood en daarna door diens boze geest werd gekweld. Later werden er alle krijgers mee gezuiverd, die tegenstanders hadden gedood. Ze zijn wijzer dan wij, en ze hebben op die manier dus ook alle Navaho-soldaten, die uit de tweede wereldoorlog terugkwamen, gezuiverd van de boze oorlogsgeest.'
De fakkels waren nu omlaaggebrand tot vonkende stompjes, waarmee ze op elkaars blote ruggen losranselden. Ze wierpen de toortsresten in het vuur en sprongen een voor een heen en weer door de meer dan manshoge vlammen, vertoonden hun ongeschroeide ruggen aan de menigte en verdwenen gillend in de donkere poort onder de tribune. Het dramatische hoogtepunt van het feest was voorbij.
'Wat een stunt!', zei een dikke veekoper vlak bij ons. Morgan trok een wenkbrauw op en keek mij hoofdschuddend aan. De Navaho's en de blanken leefden in twee verschillende werelden.
De volgende morgen reed ik de Navaho-reservation in. Morgan had mij gewaarschuwd jerrycans mee te nemen, want op een gebied dat de dubbele oppervlakte van Nederland besloeg, stonden in totaal twee benzinepompen. Naast de toegangsweg, waar het asfalt plotseling plaats maakte voor rul zand, verhief zich een hoog bord, waarop met koeieletters te lezen stond: 'Doorreis door dit gebied niet zeker wegens slechte wegen. U reist dus op eigen risico!'
De wegen langs de zuidrand van de Reservation waren enkel mul, maar het zand was toch zo diep, dat ik voor de 280 km twee dagen nodig had. Hier stonden nog voorposten van beschaving. Ik bezocht de missie van de Franciscaner paters en een groot hospitaal van de Presbyteriaanse kerk. Paters en dominees zeiden voor een keer precies hetzelfde. Driekwart eeuw had het er verdacht op geleken, alsof de regering in Washington door stelselmatig wanbeheer de Navaho's zachtjesaan uit wilde roeien. Maar ondanks dorst en ondervoeding in een gebied dat grotendeels woestijn was, had-

den ze zich van jaar tot jaar vermeerderd. Nog altijd leed één kwart aan t.b.c. Maar nu waren ze plotseling op weg om rijk te worden, want geologen hadden in de bodem lonende uraniumlagen gevonden en van de opbrengst kreeg de hele stam royalties. En aldus, zei pater Anselm bitter, moest een stam van zeventigduizend verschoppelingen gered worden, niet door naastenliefde, maar door de atoombom. Op een seminarie in de staat Utah had hij in vijf jaar tijd de moeilijke Navaho-taal geleerd. Hij liet mij opschrijven wat 'water' was, 'vriend', 'goeden dag', 'helpen' en 'paard' – dit laatste voor het geval, dat mijn auto in het drijfzand zou blijven steken. Met die kennis gewapend sloeg ik van de westelijke rand van het Navaho-gebied, dat op één punt de grote straatwegen raakte, de richting noord-oost in. Pater Anselm had mij beschreven wat ik op dat traject te verwachten had tot ik na 300 km weer een asfaltweg zou vinden: stuifzand, zand dat bedrieglijk scherpe rotspunten verborg, en drijfzand. Als dat te diep was moest ik wachten tot het opdroogde, en dat kon een dag duren.
Maar wat hij mij niet beschreven had was de schoonheid van dit wilde stuk aarde, dit land van purper en goud, violet en vermiljoen. Geen wonder dat de Navahodracht een kaleidoscoop van kleuren was. De vrouwen droegen zes of zeven katoenen rokken over elkaar, rode, zwarte en groene, bestikt met veelkleurige stroken. De fluwelen jakken, in alle kleuren van het spectrum, waren bestikt met dubbele en driedubbele rijen zilveren knopen, en soms met kwartjes en dubbeltjes. Dat was handig voor inkopen, zoals ik in de eerste handelspost zag. Ik kwam er bestoven en moe aan, na een eenzame rit van twaalf uur over hoge plateaux, waarop ik enkel een ratelslang was tegengekomen, die zich even op zijn gele staart oprichtte en toen snel weggleed tussen het prikkeldraadgras. Een keer had ik in de paarse verte een donkere ruiter gezien, die een kudde witte schapen voortdreef. Nu kon ik eindelijk weer met mensen spreken, dat wil zeggen met de blanke handelaar; want de drie squaws en de twee mannelijke Navaho's in de winkel deden alsof

ik niet bestond, ondanks mijn groet in hun eigen taal. Ik wilde mijn beurt afwachten, maar de handelaar zei: 'Ik help ú eerst, want eer zij besloten hebben wat ze kopen zullen is het nacht. Zij weten niet wat tijd is.' Ik kocht mijn koffie en vroeg: 'Blijven ze altijd zo terughoudend?'
'Niet als u hier blijft en hun vriendschap bewijst', glimlachte hij. 'Mijn beste vrienden zijn Navaho's, en niet blanken.'
'Maar ik kan hier helaas niet blijven'.
'Dan zult u een paar dagen eenzaam zijn', besloot hij filosofisch. 'Kom terug en dan langer. Ik heb heel wat van de wereld gezien, maar dit is het mooiste land dat er is.'
Een van de squaws had eindelijk haar keuze bepaald op een pakje bakpoeder. Ze vroeg een schaar, knipte een kwartje uit de rij zilver op haar oranje jak, betaalde en ging door met staren naar de volle planken. Bij het weggaan stiet ik bij ongeluk tegen een oude Navaho, en even keek hij mij met stenen ogen aan. Rond zijn gerimpelde hals droeg hij een lange ketting van zilveren bollen, uitbottend in granaatappelbloesems. Maar de enige vruchten in dit land, op een paar waterrijke plekken, waren de pompoen, de perzik en de peer. Zo reizen de culturen de aardbol rond. Twaalf eeuwen geleden waren de Moren Spanje binnengevallen, en in Granada hadden hun zilversmeden de granaatappelbloesem verwerkt tot een nieuw motief in een kunst, die zij aan de Spanjaarden overleverden. De Spaanse veroveraars hadden die zilversmeedkunst met motieven en al meegebracht naar Nieuw-Mexico, waarheen de Navaho's in 1863, na een mislukte opstand, voor vijf jaar verbannen werden. In die ballingschap hadden ze zilver leren smeden, en de bloesem van een vrucht die ze nimmer zouden proeven werd hun geliefkoosde versiering.

Ik sliep aan de lijkant van een heuvel, dicht bij een scheefgewaaide jeneverbes, mijn enige gezelschap tot laat in de volgende middag, toen ik op de laatste druppels benzine de volgende handelspost

haalde. Aan de einder lagen rode tafelbergen. Ze verhieven zich als een vuurstenen muur voor een gebied, dat op de kaart stond aangeduid met de woorden: 'Reis in deze streek niet zonder gids'. Maar ik had een kompas, en de wielsporen van mijn onzichtbare voorgangers hadden zich diep in het zand gekerfd.
Tegen de avond bereikte ik het hoge plateau, dat de Amerikanen 'Vallei der Monumenten' noemen. Uit geel zand en purper struikgewas streefden drie geweldige rode zuilen naar de bleekblauwe hemel. Ze waren honderden meters hoog en stonden vele kilometers uit elkaar. Zolang het nog dag was leek alles gewoon; ik was bezig met vertrouwde dingen, met luchtmatras en primus en waterfles. Maar toen viel de avondschaduw der purperen zuilen zwart en breed over de dorre vlakte. Er was geen windgerucht, en ademloos stierf het licht. Nu stonden de reuzenrotsen hoog in de avond, als de titanische tronen van een mythisch voorgeslacht. Een dunne maansikkel spande zijn zilverboog in het jachtveld des hemels naar het goudgewei van de avondster. Ik was alleen en angst beving mij, niet om dat alleen zijn, maar omdat tijd en ruimte nu stierven, om weer op te staan als oneindigheid. En daarom deed ik wat mijn wilde en verre voorvaderen gedaan hadden wanneer de nacht hun eenzaamheid overviel; ik liep naar de stapel sprokkelhout die ik klaar had gelegd en ontstak een vuur.

Het vuur kan mij niet deren:
Ik ben heilig van vuur.

Dat hadden de Navaho's gezongen, terwijl zij zich vreesloos in de vlammen dompelden. Maar ik kon het hun niet nadoen; ik was maar een blanke, die de beschaving had gewonnen en daardoor hun innig geloof aan onkwetsbaarheid verloren. Voor mij was het vuur enkel een kameraad in de eenzaamheid. Maar ik bedroog mij; ik was niet alleen. 'Overal zijn herders', had Morgan tegen me gezegd; 'ook al zie je ze niet. Ze slapen met hun kudden bij de schaarse bronnen; maar die liggen ver van het karrespoor.'

Het was zo. Zodra ik buiten de lichtkring van mijn vuur trad, zag ik in de diepte van het donker kleine gouden sterren, op aarde verdwaald: een, twee, drie, vier kampvuren van herders. Ik zag hun vuur en zij zagen het mijne, dat hoger lag dan het hunne. Hun vertrouwen in de nacht zwierf tot mij over en ik werd een wezen als zij. Eerst was het heelal geschapen, zei hun legende, toen de dieren en de planten, elk met hun bestanddelen, en tenslotte de mens, de 'geschapene-uit-alles', een wezen dat alles in zich bevatte en dus met dat al in harmonie moest leven, wilde hij gelukkig zijn en gezond. Er kwam een diepe vrede over mij, en voor de eerste maal in Amerika voelde ik mij volkomen gelukkig.

Want dit land, waarmee ik mij nu één voelde, was Amerika niet, het Amerika der blanken; het was het land van hen daarginds. 'Jullie gaan voorbij, maar wij blijven', had een oude medicijnman tegen Morgan gezegd. De Indianen hadden de Spanjaarden zien komen en gaan, en ze geloofden, dat ook de beschaving der blanke Amerikanen zichzelf zou vernietigen. Bij het eerste feest der Indianenstammen in Gallup had een oud stamhoofd, Pablo Abeyta, in het stadion vol blanken een rede afgestoken, die Morgan, met evenveel malicieus plezier als oprechte waarheidsliefde, elk jaar herdrukte in de feestkrant, waarvan hij mij ook een paar exemplaren had meegegeven.

'Dit zijn sommige van de voorspellingen die de Grote Geest ons in vroeger tijden deed', zei het stamhoofd. 'Er zullen vreemdelingen in uw land komen, wit als sneeuw, en met hun komst zal het gras worden vertrapt. Eerst zullen ze zich voortbewegen op viervoetige dieren, en daarna in karren op wielen, die getrokken noch geduwd worden door beest noch mens. Later zullen ze vliegen gelijk adelaren, en tevens reizen onder de grond en onder het water. Nog later zullen ze de scheppingsorde van de Schepper trotseren, en tenslotte zullen ze proberen de Schepper te evenaren. En dat zal de tijd zijn, die het begin is van het einde.'

De volgende middag, na een moeizame rit, vond ik het asfalt

terug. Hier eindigde Navaho-land, waar het grootste gebouw een ronde houten hut was met een lemen dak. Maar het eerste gebouw in de blanke beschaving was een hoge, uit aluminiumplaten opgebouwde fabriek, ondragelijk glinsterend in de gloeiende zon: de mechanische malerij van uraniumerts in Monticello. Hier eindigde de geest en begon de atoombom: het begin van het einde.
Ik was nu tien weken onderweg en had in die korte tijd zoveel gezien en gehoord en beleefd dat de spons vol was. Over drie weken vertrok de boot waarop ik plaats had besproken. Het leek beter nog een dag of tien in het zuidwesten te blijven, en dan aan één stuk door terug te rijden naar New York. Want dit zuidwesten was ik gaan beminnen, allereerst om zijn wijde openheid. Komend uit een land waar men op elkaars tenen leeft, had ik de verrukking van de ruimte gevonden. Maar ruimte zonder geest is een vacuumbuis, nuttig voor laboratoriumproeven, doch dodelijk als levenssfeer. In dit zuidwesten waren de eerste kolonisatoren Spaanse hidalgo's geweest; daarom was het nog steeds mogelijk om hier stijlvol en rustig te leven, inniger en ruimer dan in de oostelijke staten. Want daar waren, een eeuw later dan de hidalgo's, de stoere, zure Puriteinen geland, en door het onheilig verbond tussen Zondagschristendom en doordeweeks winstbejag hadden hun nazaten met verpletterende energie een paradijselijk oerwoud veranderd in een hel van haast. Het was een troost om te weten, dat er, behalve dit jachtige land-van-nooit-genoeg, nog andere Amerika's waren.
Maar ook dit oosten bezat zijn diepe deugden. Nergens, behalve in mijn tweede vaderland Joegoslavië, had ik zoveel gastvrijheid en behulpzaamheid gevonden. Toen ik afscheid nam van de Goodmans, gaven ze mij de huissleutel van hun woning mee; de gedachte dat ik, onverwacht aankomend in New York, naar een hotel zou moeten gaan, was hun onverdragelijk.
In Portsmouth stapte ik van de boot, want Wampie logeerde met de kinderen vlakbij op het eiland Wight, in het buitenhuis waar Jan de Hartog toen leefde. Op de veerboot die ons overvoer begon

Wampie me na de eerste uitbarsting van vreugde om het weerzien critisch te bekijken, zoals dat een liefhebbend vrouw betaamt.
'Goeie reis gehad, na je laatste brief uit Kansas City?', vroeg ze als inleiding.
'Fine', zei ik geestdriftig. 'Ik heb in drie maanden 36 van de 48 staten gezien, de Willy's heeft meer dan 14000 km gereden zonder pech, ik heb hem voor 100 dollar meer verkocht dan ik er voor betaald had, en de hele reis van drie maanden heeft me dus nog geen 300 dollar gekost.' Ze lachte ironisch en ik begreep niet waarom.
'Je hebt een nieuw hemd aan, hè?', hernam ze.
'Ja, dat heb ik in Dodge City gekocht, een Zondags cowboyhemd. Rond de knopen zit echt zilver. Negen dollar vijf en negentig'.
'En dat nieuwe polshorloge?'
'Dat kocht ik in Norwalk, in een winkel die uitverkoop hield wegens brandschade en rook. Dat moet volgens de wet, een prachtidee, dat ze hier ook in moesten voeren. Zeven dollar en een kwartje.'
'Maar wat heb je een rare hoed op! Je droeg vroeger nooit een hoed. Hij staat je helemaal niet.'
'Een rare hoed?', protesteerde ik. 'Een echte cowboyhoed, een originele tengallon-hat. Je kunt er water mee scheppen en verkleuren doet hij nooit. In een general store in Kim gekocht, midden in het prairieland. Tien dollar en negentig cent.'
'Ik vind hem foeilelijk'.
'Vooruit dan maar', zei ik, 'jij wint'. Met een zwaai smeet ik de hoed overboord en hij dobberde weg op de golven.
'Maar zo bedoelde ik het niet', protesteerde ze, 'dat vind ik nu ook weer zonde.'
'Mij een zorg', zei ik luchtig, 'hoeden zat op de wereld en de hoedenindustrie moet ook wat te doen hebben'.
We begonnen allebei te lachen. Zonder het zelf te merken was ik, die zoveel op Amerika te zeggen had gehad, flink op weg een echte Amerikaan te worden.

Na de wijdheid van de Far West leek Europa gekrompen; en Nederland beantwoordde nu echt aan de omschrijving, die de bereisde ATO-chauffeur ervan gegeven had, toen we, vanuit Praag komend, bij Arnhem over de grens rolden: 'Nou nog twee keer links en drie keer rechts en dan zijnemeweer in Mokum'. Daarom namen we elke gelegenheid te baat om naar breder horizonnen te ontsnappen. Een zomer in Noorwegen; het jaar daarop vijf maanden in Joegoslavië, als correspondent voor 'De Gelderlander'. En overal worstelde ik verder aan 'Kleine Mensen in de Grote Wereld'. Dagen aaneen voelde ik mij verlamd door moedeloosheid – een gevoel dat vandaag zoveel schrijvers ondergaan. Welke betekenis hadden boeken, kunst, cultuur in een zinloos geworden wereld, die gedachteloos de atoomdood tegemoetleefde? De vraag stellen was haar beantwoorden: tegen de mensonterende wapens van massamoord viel enkel te strijden met het wapen der mensenliefde. Het antwoord was belachelijk eenvoudig, ook al vonden de meeste mensen het blijkbaar eenvoudig belachelijk. Wat mij redde was Albert Schweitzers hoge eis: 'Heb eerbied voor het leven'.

En toch zou het boek nooit af zijn gekomen als ik niet voor de tweede maal, ditmaal niet skiënd in de sneeuwbergen, maar stomweg door een misstap van een podium, opnieuw mijn linkerbeen had gebroken – wat de chirurg deed opmerken: 'Als u nu weer een been gaat breken, kies dan voor de afwisseling eens het rechter'. Aan bed gebonden kon ik niet langer aan mijn taak ontsnappen. Want er bestaan zoveel aangenamer bezigheden dan schrijven: houthakken, grasmaaien, greppels graven, fotograferen, hertesporen volgen, de auto uit en in elkaar schroeven. Zodoende leef ik met de doem, dat al mijn boeken klaarkomen onder hoge druk, omdat mijn resolute uitgeefster, die drommels goed weet dat ze

elk boek uit mijn handen moet trekken, onherroepelijk een verschijningsdatum vaststelt.
Maar dat zo'n boek dan toch nog op tijd in de winkels ligt dank ik aan Wampie. Zij typt de manuscripten over, maakt critische opmerkingen, corrigeert drukproeven en revisies, waar ik liever van afblijf, omdat ik nooit het onderscheid tussen komma's en kommapunten heb kunnen leren. Zonder mijn levensgezellin zouden mijn boeken posthuum verschijnen of helemaal niet.
Vroeg in 1953 vertrokken we opnieuw naar Joegoslavië, ditmaal voor een jaar. Toen, na een zomer waarin de auto ons huis werd, dat van Joegoslavië naar Frankrijk rolde, en van Frankrijk naar Noorwegen, betrokken we eindelijk weer een onderdak in Nederland. Want nadat Wampie er ook nog in was geslaagd drie jaar lang voor onderwijzeres te spelen, moest onze oudste dochter eindelijk naar een school, waar ze meteen in de vierde klas kwam. Voor mij bleef dit Veluwehuis een hoofdkwartier, want er volgden nog vele reizen. Dan zei Wampie al weken van te voren: 'Ga nu maar liever meteen; je ogen staan al weer naar verte'. Samen met de Amsterdamse fotograaf Cas Oorthuys stroopte ik opnieuw Joegoslavië af, en daarna voerden twee reizen ons naar Griekenland.
Griekenland leverde meer winst dan enkel schone landschappen. Het is een dor land, dat in nooddruft leeft, maar de Grieken omhangen die armoede met de koningsmantel van hun 'philotimo', het trotse bewustzijn van hun menselijke waardigheid. De Griek, matig in alles behalve in levenslust, weerlegt het materialistische geloof van een met goederen verwende westerse wereld, dat meer comfort meer geluk zou betekenen. En hun antwoord aan de communistische staten, die zich in een productiewedstrijd met het westen gestort hebben, luidt niet anders. Dat is tenminste wat een dorpsburgemeester op het eiland Kreta mij verzekerde – Kreta, waar niet alleen Zeus geboren werd, maar ook onze Europese beschaving. Mijn betreurde vriend Nikos Kazantzakis had mij aan-

bevelingsbrieven meegegeven voor de burgemeesters van een paar bergdorpen. We naderden Krasi door een olijvenwoud, dat een rotsige helling beklom. Het eerste wat we, eenmaal voorbij de bergkam, van het dorp zagen was een wasbekken, uit een rots gehouwen, onder een reusachtige kastanjeboom. De bron klaterde en de schrobbende vrouwen zongen. Uit het eerste lage huis trad ons een meisje tegemoet, met een grote bruine kruik op de welgevormde schouder. Ze sloeg zedig haar ogen neer en keek toen lachend naar ons om. Zodra de burgemeester Kazantzakis' brief gelezen had, nam hij ons mee naar de dorpskroeg, een houten keet, onder een plataan die een paar dozijn wankele keukenstoelen beschaduwde. Hij was als emigrant in Amerika geweest en sprak nog dragelijk Engels. Maar hij werd pas vertrouwelijk nadat we, door het snel achteroverslaan van een half dozijn glaasjes druivenjenever, de drinkproef hadden doorstaan, die de boeren van dit wilde land aan vreemdelingen opleggen om te zien of ze mannen voor zich hebben of doetjes.

Waarom hij uit Amerika teruggekeerd was? Omdat hij daar geen tijd vond om te leven. 'Een jaar geleden', vertelde hij, 'kwam er in dit dorp een Amerikaanse missie voor hulpverlening aan technisch achtergebleven gebieden. 'Technisch achtergebleven', zeiden ze, maar wat ze ermee bedoelen is 'achterlijk'. Het eerste wat ze dit dorp zonder veel moeite konden schenken, zei de ingenieur die aan het hoofd van de missie stond, was waterleiding, want de bron lag hoog, met flink verval. Een kraan in elk huis! Dat zou een eind maken aan het zware sjouwen met waterkruiken en het daarmee gepaard gaande tijdverlies. De aldus gewonnen uren konden de vrouwen en meisjes dan besteden aan een huisindustrie, die met behulp van eenvoudige machines gemakkelijk te organiseren was. En zo zou het gemak de welstand bevorderen. Hij was stomverbaasd toen ik zei, dat ik er eerst over beraadslagen moest met de dorpsoudsten. Over ons gezamenlijk antwoord dat ik hem naar Athene doorzond, zal hij nog verbaasder geweest zijn.

Waarde vrienden uit de verte,
Gij hebt ons het voorstel gedaan ons dorp waterleiding te schenken. Na rijp beraad wijzen wij dit voorstel onder dankzegging voor uw goede bedoelingen af. Archeologen die in deze buurt opgravingen deden, hebben ons aangetoond, dat ons dorp ongeveer 4000 jaar oud is. Het bestond dus reeds 3500 jaar, toen een zekere Columbus wegzeilde naar het land dat vandaag Amerika heet. Ge zult ons dus niet euvel kunnen duiden, dat onze zeden en opvattingen ietwat verschillen van de uwe.
Wij, mannen van Krasi, hebben ons dorpscafé, waar we schaken, triktrakken en politiseren. Maar onze vrouwen kunnen zich daar volgens onze zede niet vertonen. Haar rijk ligt binnenshuis. Voor onze vrouwen zijn wasbekken en bron de plekken, waar zij elkaar ontmoeten om elkaar deelgenoot te maken van elkaars geluk en leed. Voor onze vrouwen is water halen uitgaan en verstrooiing. En waarom zouden we haar dit genoegen ontnemen, terwille van het dom en gedachteloos opendraaien van een kraan?
Maar er is meer. De vrije omgang bij dag en bij nacht, waaraan uw jongemannen en jongemeisjes zich overgeven, bestaat bij ons niet. Het is enkel op het rotspad tussen dorp en bron, dat onze jongemannen en jongemeisjes de eerste schuchtere blikken kunnen wisselen welke later de vurige oogopslag worden van twee mensen die samen slapen op hetzelfde kussen. In de ronding van de waterkruik, die onze meisjes op haar schouder torsen, slapen onze ongeboren geslachten dorpelingen. Om deze redenen wijzen wij, nogmaals onder dankzegging, uw voorstel eenstemmig af'.
'En als een sowjet-delegatie nu eens datzelfde voorstel had gedaan?', lokte ik de burgemeester uit.
'Dan hadden wij het nog stelliger afgewezen', zei hij, 'want die zouden ons niet alleen waterleiding gebracht hebben, maar ook gedwongen collectivisatie en eenheidspolitiek. Wij bezitten reeds een collectief: de eeuwig disputerende mannen in dit café, en die voelen er niets voor de kastanjeproductie op te voeren of in mijnen

te werken. Het is ons niet om rijkdom te doen, maar om geluk. Wij leven niet om te werken, maar wij werken om te leven en daarom willen wij blijven zoals wij zijn. Amerika noch Rusland kunnen ons iets leren. Een plaag over bei hun huizen!' Hij hief zijn glas op en leegde het in één gulp.

Nu is het late lente geworden en ik zit aan de voet van de Acropolis in een klein en onaanzienlijk restaurant. De toeristen schuwen het blijkbaar en daar is reden voor, want de keuken is matig en de waard schenkt slechts één wijn: een goudgele, grove, sterke retsina, die met hars is verduurzaamd. Ik heb net een kwart oka besteld en de waard zet de roodkoperen maat voor mij neer op het wiebelende tafeltje. Hij ziet dat ik daar last van heb bij het schrijven, dus scheurt hij een hoek van een reclameplaat af die een biermerk aanprijst, vouwt het karton dubbel, schuift het onder de manke poot en knikt mij bemoedigend toe.
In de middaghitte staat het Parthenon eenzaam en wit onder de vergeet-mij-niet-blauwe hemel. Het is het uur van de siësta; het zoontje van de waard, dat alle klusjes op moet knappen, zit al te knikkebollen aan een tafeltje, waarop drie vliegen rond een paar suikerkorrels trippelen. Maar de twee triktrakspelers aan het tafeltje naast het mijne laten hun schijven lustig kletteren. En hoog boven Athene zwerven hardnekkig nog een stuk of wat kerels rond, die zich van het heilig uur der slaapverwekkende middaghitte niets aantrekken. Ze maken helaas nog veel meer lawaai bij hun spel dan mijn triktrakkende buren. De Amerikaanse piloten van de straaljagers en jachtbommenwerpers, die gestationneerd zijn op de nabije basis Elliniko, schrijven met de condensatiesporen van hun uitlaten in krullen en lijnen een nieuw soort hemelse stenografie.
Er is niemand meer die er op let en dat is juist het ontstellende. Er is niemand die probeert om de vluchtige en primitieve hieroglyphen van de nieuwe wereldtaal te duiden. Want het is niet alleen

hier, dat ze de hemel als tekenbord gebruiken, maar ook in mijn geboorteland, waar ze het enige Nationale Park, dat Nederland rijk is, belegd hebben met betonnen startbanen. En net zo vliegen ze boven de Leeuwenhof van het Alhambra; ze verscheuren de lucht boven de moskeeën van Fez en de kathedraal van Chartres. Binnen het uur razen ze van de menhirs van Stonehenge, die zwart in de gele morgen staan, naar Giotto's kapel te Padua. Tussen die twee monumenten van menselijk zoeken en tasten naar de goddelijke oorsprong van het geschapene liggen drieduizend jaar geschiedenis. Maar voor de straaljagerpiloten is het een parcours van duizend kilometer, driekwart uur vliegen, tussen twee repen beton. Hun technisch oneindig gecompliceerde toestellen hebben de lange en ingewikkelde loop der menswording tot het uiterste vereenvoudigd. Leven en dood van het menselijk ras op aarde hangen nog slechts af van één vingerdruk.

Want dergelijke toestellen, met H-bommen in hun buik, vliegen niet alleen boven West- en Oost-Europa. Van het Noord-Amerikaanse continent zwermen ze uit naar de witte verlatenheden van de Poolkap. Soms, bij die raastochten boven het blikkerend ijs, verschijnen op het glanzend vlak van hun radarschermen kleine zwarte vuiltjes. Het zijn zwermen straalvliegtuigen, opgestegen aan de andere kant van de aarde, in Oost-Siberië. Maar de groepen krijgen elkaar niet te zien. Zodra ze elkaar waarnemen keren ze om; nog is het grote ogenblik niet gekomen.

Het ogenblik, waarop vanuit een onderaardse commando-post het sinds jaren voorbereide en jaarlijks gewijzigde en aangevulde plan in werking gesteld zal worden: de totale vernietiging van de vijand en van diens industriële macht. Dan, als het langverwachte codewoord binnenkomt, zullen ook op het vliegveld Elliniko de piloten, die 's nachts in hun ondergoed slapen, binnen handbereik van hun valschermen en zuurstofmaskers, op het bevel 'Scramble!' als logge beren naar hun toestellen hollen. En de aarde die ze terug zullen vinden zal een andere zijn dan die waarvan ze

zijn opgestegen. De mens heeft zijn medemens naar het leven gestaan sinds Kaïn Abel doodsloeg. Maar het zou tientallen eeuwen duren eer homo sapiens in vijftien jaar tijd de middelen vervolmaakte, om een land in een paar dagen te vernietigen niet alleen, maar ook de bodem voor tientallen jaren onbewoonbaar te maken. Sinds de eerste slaper wakker werd in de nacht, uit zijn hol kroop en bevreesd omhoogstaarde naar de oneindige wemeling der sterren, heeft de mens zich afgevraagd: 'Vanwaar? Waarheen? Waarom?' Hij heeft zichzelf aangekeken in de spiegel van het water en gedacht: 'Wat is dat voor wezen en waarin is hij meer dan de vis, die wit in de glazen diepte schemert; meer dan de vogel, wiens schaduw over de spiegel heenglijdt? Het antwoord lag in het vragen van de vraag, die vis en vogel zich niet stellen konden. En meer nog: de vis schoot weg en de vogel verdween, maar de mens hield hun gestalte vast door hen opnieuw te scheppen. Zijn hand liet een stuk krijt over de wand van een rotshol glijden. Het was niet de hand die schiep, doch iets binnen in hem, waarvoor hij geen naam wist.

Maar het wezen dat in de waterspiegel staarde, gaf zichzelf nog een ander antwoord. 'Ik ben meer dan de vis en de vogel, omdat zij mij niet vangen kunnen en doden, en ik hen wel, met angel en pijl, werktuigen die ik zelf gemaakt heb!'

Opnieuw staarde onze voorvader in de waterspiegel en zag zichzelf in zijn dubbel wezen: schepper en vernieler. Maar de moderne homo sapiens die in een spiegel staart van gegoten glas, komt zelfs niet meer aan de vragen toe die de wilde zich stelde. In zijn ogen staat geen verwondering meer om het mysterie van het leven op aarde, maar angst en onzekerheid.

Wanneer ik mijn ogen ophef, zie ik het marmeren Parthenon, met zijn geschonden zuilen en kaalgebikte frontons. Bijna vier en twintig honderd jaar geleden werd het gebouwd, en sindsdien zijn er vele oorlogen overheen gegaan. Maar het staat nog steeds. De kruisvaarders verbouwden het tot een christelijke kerk en de

Turken tot een kruitmagazijn, dat de Venetianen opbliezen. De Griekse vrijheidsstrijders maakten er in 1825 een fort van, waarin zij een beleg doorstonden van meer dan een jaar. Maar het staat nog steeds. Doch als een van die knapen daarboven of hun Sowjet-Russische collega's een H-bom op de basis Elliniko laat vallen, dan sterven niet alleen een millioen mensen de dood door schok of verbranding, maar ook de Akropolis zal ten hemel varen, in een wolkje van radioactieve kalkatomen, die, op de winden rond de aarde reizend, ergens verweg neer zullen dwarrelen om de bodem en de planten te vergiftigen. Op de plaats waar de Stoa stond zal een krater gapen, en op de Aeropagus, waar het volk zich verzamelde om naar de redenaars te luisteren, zal nooit meer een mensenstem klinken.

Ho! dichter, ho! Laat uw fantasie niet met u weglopen. Spaar ons uw nachtmerries, onevenwichtige nazaat van Cassandra, en raadpleeg liever een psycholoog! Blijf realist! Deze wapenen zijn er niet om gebruikt te worden; zij dienen enkel om een eventuele aanvaller af te schrikken. En datzelfde geldt van de raketten met atoomkop, die de straalvliegtuigen gaan vervangen, en die van 5000 km ver hun doel onfeilbaar zullen vinden; zelfs als ze 10 of 20 km naast New York of Moskou of een ander lonend doel vallen, dan is dat nog niet erg, want de lading in de atoomkop kan een gebied van 250.000 km² verwoesten en door radio-actieve neerslag onbewoonbaar maken. Maar nogmaals: dat zal nooit gebeuren, want deze wapenen dienen enkel om de wereldvrede te verzekeren, de vrede door vrees. Ze is ons kostbaar, deze wereldvrede, en daarom bouwen wij ook atomische duikboten, diepzeevissen die ongezien raketten van onder water omhoog kunnen spuwen. Verder werken we ijverig aan ruimteschepen die radarfoto's van het vijandelijk gebied naar onze onderaardse hoofdkwartieren over zullen seinen, zodat de vijand geen kans krijgt ons te verrassen. Ook dat dient tot behoud van de vrede, net als de ruimteraketten die wij in studie hebben, om vijandelijke ruimte-

schepen omlaag te halen uit de leegte tussen aarde en maan. Wat weer vanzelf de plicht met zich meebrengt om anti-ruimteraketten te ontwerpen. Maar al deze wapenen dienen enkel om u en uw kinderen te beschermen en ons aller vrijheid te verzekeren. Gebruikt worden zullen zij nooit; wij maken enkel plannen voor de zekerheid.

Zo spreken de militaire machthebbers en de militaire medewerkers der kranten, die tegenwoordig tezamen niet alleen de spreekbuis der politici zijn, maar ook hun geleidehond. Si vis pacem para bellum. Wie de vrede wil, bereide zich voor ten oorlog. Ze schreven en zeiden het uittertreure, in de jaren voor 1870, voor 1914, voor 1940; en nu weer, dag in dag uit. Nooit waren de wapenen er om te gebruiken. Maar over de zestig millioen doden, die hun papieren parabellum sinds 1914 heeft neergeknald, zwijgen ze. Behalve wanneer deze, op gezette dagen, eensklaps Helden worden, die op het Veld van Eer vielen voor Vaderland en Vrijheid. Maar de atoomwapenen hebben het heldendom voorgoed afgeschaft. Op het veld van eer liggen verbrande zuigelingen naast geroosterde soldaten. Vaderland is een lap grond geworden, door de luim der winden bedreigd met vergiftiging door radio-actieve neerslag. Politici en militairen beweren rustig, dat de atoombom enkel een groter en krachtiger granaat zou zijn. Ze spelen een levensgevaarlijk spel met hun vuurballen en paddestoelen en willen ons doen geloven, dat het enkel een partijtje Russisch billiard is. Ik ken de historie te goed om de rol van het geweld in de geschiedenis te loochenen. Ik zit hier onder de hoogste tempelburcht van Hellas, en ik weet hoe Hellas ten onder ging, en hoe de Perzische en Romeinse rijken hun macht verloren, en Napoleon en Hitler. Maar alle wapenen, van speer tot bombardementsvliegtuig, werden gedreven door mechanische of chemische krachten. Wat maniakale vernielers nu ontketend hebben, is het kosmisch geweld: de krachten die de stof bijeenhouden en die de zon doen stralen. De gewone man in elk volk voelt, dat hier iets onzegbaar griezeligs aan de gang

is, en hij is instinctief bang geworden voor de onzichtbare stralen des doods. Wie doordenkt beseft, dat een wetenschap zonder geweten zich vergrepen heeft aan krachten die de schepping tot stand brachten en in stand houden; krachten die aan God toebehoren en niet aan de mens. En daarom leven millioenen mensen in vrees – de enige vrijheid, die de mens in het atoomtijdperk is overgebleven. Einstein, een geestelijke nazaat, niet alleen van Democritus en Pythagoras maar ook van de Stoa, zei voor zijn dood, dat de ontketende atoomkracht alles had veranderd, behalve onze manier van denken. Maar juist degenen, in wier hand de grote beslissingen liggen, beseffen dit het minst. De thans beschikbare verwoestingskrachten kunnen het dunne laagje levenssfeer, waarin het menselijk ras zich in millioenen jaren ontwikkeld heeft, in enkele dagen tijd voorgoed vernielen en vergiftigen. Dit maakt elke oorlog met de nieuwe wapenen bij voorbaat absurd. Maar een vrede, die op het wankele machtsevenwicht tussen dergelijke wapenen berust, is even dodelijk, omdat zij de ontwikkeling van elk waarachtig zedelijk leven belet. In alle landen klaagt men over verwildering der jeugd; maar welke toekomst wordt die jeugd geboden door de machthebbers met hun verkalkt denken, die rond hun groene tafels rustig doorgaan over vaderland en vrijheid te oreren, alsof er sinds Hiroshima niets is veranderd?

Zij vechten niet voor vrijheid en vaderland – zij vechten tegen de mens. Of ze hun terreurwapenen gebruiken zullen of niet interesseert mij op dit ogenblik niet eens. Daarom gaat het namelijk niet. Want waar ik mij tegen verzet, als laatste éénmansavontuur in dit boek over een lange reis, en dan welberekend op deze plek, aan de voet van de Acropolis – dat is tegen de boze geest, die de bouw van atoombommen mogelijk maakte; tegen de morele aftakeling, die deze en dergelijke wapenen van mensontkenning aanvaardbaar maakte als instrument van politiek. Het gaat niet om de A- en H-bom, maar om het voornemen ze te gebruiken, zij het slechts als vergeldingswapen.

Op dit stuk okeren aarde voerde Socrates zijn wijze gesprekken en streed hij voor zijn morele overtuiging tot aan de gifbeker toe. Hier ontwierp Plato zijn Staat, die door wijsgeren moest worden geleid. In de schaduw van dezelfde zuilengang, de Stoa, waar Plato vergelding en wraak als ondeugden verwierp, legde de Stoïcijn Zeno het onherroepelijk verband tussen zede en rede. Hier verkondigde de apostel Paulus onvervaard de religie van de nieuwe God, die liefde is. Als ik naar buiten kijk zie ik hem zitten, de kleine, lelijke man met zijn ringbaard en mopsneus: Socrates, fijnzinnige vragen stellend aan zijn leerling Kriton.

Socrates: Nooit en nimmer mag men dus onrecht doen?

Kriton: Zeker niet.

Socrates: Maar als onrecht dan nooit en nimmer gedaan mag worden, dan mag men evenmin, als men onrecht ervaart, het met onrecht vergelden, zoals velen geloven.

Kriton: Klaarblijkelijk niet.

Socrates: Verder, Kriton: mag men schade toevoegen of niet?

Kriton: Neen, dat mag men niet, Socrates.

Socrates: En verder: schade met schade vergelden, zoals velen dat willen, is dat rechtvaardig of onrechtvaardig?

Kriton: Rechtvaardig? Nooit en te nimmer.

Socrates: Want iemand schade toevoegen onderscheidt zich immers niet van hem onrecht aandoen.

Kriton: Ge spreekt de waarheid.

Socrates: Men mag dus geen mens met onrecht of schade vergelden, wat men ook van hem heeft moeten dulden. Maar pas op, Kriton; er zijn slechts weinigen die zo denken. Tussen hen en de anderen bestaat geen gemeenschap van denken, en noodzakelijkerwijze moeten zij elkander geringschatten, wanneer zij elkaars beslissingen zien.'

De moed, om minderheid te zijn, zelfs wanneer deze minderheid slechts bestaat uit één man met zijn geweten – die werd de nawereld op deze plek getoond. Een plek, die nu gierend overvlogen wordt

door de stalen vogels, die millioenen onherstelbare schade kunnen toevoegen, terwijl zij onrecht met onrecht vergelden. Het woord, dat Socrates in zijn verdedigingsrede sprak over de politici van toen, geldt heden dubbel: 'Diegenen, die wegens hun wijsheid het beroemdst zijn en een grote naam genieten, heb ik de armzaligste bevonden van allen.'

Alle menselijke gemeenschappen sinds het begin der historie hebben gelaboreerd aan een dubbele moraal: de in vredestijd verboden doodslag werd in oorlogstijd tot gemeenschapsplicht. Ook Socrates heeft de vijanden van Athene bestreden met geweld van wapenen. Maar hij streed als soldaat tegen soldaten, terwijl de Kaïn, die vandaag zijn atoomknots opheft, niet alleen Abel treft maar de ganse mensheid. De politieke realiteiten hebben er in het atoomtijdperk een nieuwe, globale dimensie bijgekregen, al zien de kortzichtige machthebbers dit niet. Zij hebben enkel een welwillende glimlach over voor onze zedelijke verontrusting; want de ethiek, die zij als enkeling erkennen, ligt als vloermat en voetveeg in hun conferentiekamers. Maar ook deze dubbele moraal is een slachtoffer van de atoombom. Hij, die heden het machtsinstrument der nieuwe wapenen hanteert, is niet alleen verantwoordelijk tegenover zijn eigen volk, maar tegenover de ganse mensheid. Sinds de politiek over krachten beschikt, die een deel der mensheid kunnen vernietigen en een ander deel onherstelbaar beschadigen, is het a-morele denken in machtsverhoudingen tussen staten en groepen van staten een potentiële misdaad tegen de mensheid geworden. En zij, die voorgeven realisten te zijn, bedreigen niet alleen de tegenstander, maar evenzeer zichzelf en hun eigen volk.

Hier, aan de voet van de Acropolis, werd gesproken en geredetwist, ook tussen beklaagden en rechters. Maar de machthebbers van heden hebben slechts één stompzinnig argument: het dreigen met vernietiging. Een gesprek kunnen zij niet meer voeren. Diplomaten zijn handelsreizigers geworden in atoombommen. Telkens voeren zij de mensheid tot aan de rand van het onherroepelijke en noemen dat

staatsmanschap. Alle menselijke illusies van toekomstig geluk zijn daardoor eendagsvliegen geworden in een absurd geworden wereld. 'Deze tijd is van een nooit te voren bereikte onzinnigheid', zei Albert Schweitzer. Op deze plek hebben mensen voor de eerste maal gedacht omderwille van het denken. Dit denken heeft tot rede geleid, en de rede tot onderzoek van zedelijke waarden. En daarom voel ik hier het onzinnig gedoe der straaljagers, die, laag overgierend, het glas op mijn tafel doen trillen, des te beter. Ik voel mij door deze wapens niet beschermd maar bedreigd, want de zogenaamde vijand bezit er minstens evenveel. In mijn kleine vaderland moeten jongens van 17 jaar, die, net van de vakschool gekomen, hun eerste geld gaan verdienen, dank zij de vooruitstrevende sociale politiek der regering, van dit geld, ook al zijn ze piepjong, een deel afstaan voor een ouderdomspensioen dat op hun 65e jaar zal ingaan. Maar een paar jaar later roept diezelfde regering hen in militaire dienst en laat hen opleiden voor de atomische oorlog, waarvan experts rustig zeggen, dat de eerste klap enige tientallen millioenen doden zal veroorzaken. Mijn jongste dochter gaat op een oude dorpsschool, die in de zomer een uur in de wind stinkt, want de Staat heeft geen geld beschikbaar voor toiletten met waterspoeling. Maar één oefendag van de straaljagers, die de kinderen in hun banken doen schudden, kost meer dan een nieuwe school. Op de Amerikaanse begroting voor 1958 zijn 60 milliard dollar uitgetrokken voor een oorlogsvoorbereiding die landsverdediging genoemd wordt. Maar de economische bijstand aan onderontwikkelde gebieden is tot 783 millioen dollar beperkt, en er werden enige tientallen duizenden dollars bezuinigd op de opvoeding van achterlijke kinderen.
Maar deze 60 milliard dollar hebben een nuttig doel: paraat te zijn tegen de aanvallen der 'bolsjewistische tyrannen'. Een even nuttig doel als de onbekende milliarden roebels op de Sowjet-Russische begroting, die dienen om paraat te zijn tegen de dreigementen der 'kapitalistisch-reactionnaire oorlogsstokers'.

Rusland en Amerika: twee technische reuzen die elkaar met argwaan beloeren. Zo groot zijn deze staten dat zij werelden vormen op zichzelf; en in deze grootheid ligt hun gevaarlijkheid. Zij kunnen zich geen van beide meer voorstellen, dat andere mensen op aarde anders willen leven en anders denken dan zij, en daarom overschaduwt hun onverdraagzaamheid de aardbol. In beide landen zijn de leiders bezeten door een geperverteerd messianisme. De Amerikaanse democratie is de beste en enige ware ter aarde, en al wie dit niet gelooft is onze vijand. Het Russische communisme is het evangelie der toekomst; de stroom der geschiedenis zal het van overwinning tot overwinning stuwen. Wijsgeren hebben gepoogd de wereld te verklaren, maar het communisme alleen zal haar van de grond af veranderen.
En om hun ideologieën des te beter uit te kunnen dragen, hebben beide staten zich in een wedstrijd gestort wie de meeste electriciteit kan voortbrengen, de meeste machines, de meeste wiskundigen en ingenieurs, de meeste delfstoffen, de grootste oogsten, de meeste kunstmanen als hemelse lichtreclame voor hun beider leer, de meeste verbruiksgoederen èn de meeste middelen om dit alles weer te kunnen verdelgen: Helbommen en intercontinentale raketten.
Zien zij dan niet, dat communisme en kapitalisme, collectivisme en democratie enkel rimpelingen zijn aan de oppervlakte van de zee der geschiedenis; beseffen zij niet, dat hun kunstmanen rond een aarde cirkelen, waar milliarden mensen in Azië, Afrika en Zuid-Amerika honger lijden, ook omdat de dagelijkse oogst aan nieuwe mensen steeds groter is dan de jaarlijkse oogst der oude akkers?
Niet communisme en kapitalisme zijn de grote mensheidsproblemen, maar overbevolking en hongersnood. En dat zijn vraagstukken die enkel opgelost kunnen worden door de gezamenlijke mensheid als mensheid en pas na het verdwijnen van een bewapening die vandaag de volksrijkdom verslindt en morgen de aarde zelf. Niet solidariteit met leuzen en politieke programma's, maar solidariteit met de werkelijke noden der mensheid kan de toekomst van

het menselijk ras op aarde verzekeren. Een stembiljet is geen voedsel voor een lege maag, en een monsterportret van Marx evenmin. Daar buiten staat een lange man met een puntbaard en een haviksneus, de wijsgeer Zeno. De staat Athene is maar klein, en heel Hellas is in dergelijke dwergstaatjes verbrokkeld. Maar terwijl hij in de schaduw van de Stoa staat te spreken, omvat zijn blik de aardbol: 'Wij moeten niet in staten of volkeren wonen, elk naar eigen recht afgezonderd; maar alle mensen zijn onze volksgenoten en medeburgers. Eén is ons leven en één onze wereld'.
Zo sprak Zeno meer dan tweeduizend jaar geleden.
Ik weet het: elke krant die ik opneem, bewijst schijnbaar dat Zeno een idealistische dwaas was, en dat solidariteit met de mensheid een waanzinnige droom zou zijn. Reeds zijn de nieuwe conflicten met zekerheid te voorspellen. Columbus is voorgoed naar huis gevaren en de laatste volken in de laatste koloniale staten zijn in opstand of zullen opstaan om hun vrijheid te verwerven, zelfs al moeten ze die betalen met honger en verwarring. Maar ook dat zal voorbij gaan; en alleen vrije mensen kunnen zich trouwens verenigen tot een mensheid. Voor de meeste mensen is 'mensheid' een bloot begrip, koud naast de warme verknochtheid aan eigen groep en eigen volk. En toch zal in ons tijdsgewricht, het atoomtijdperk, de wereld te grond gericht worden door patriotten, of gered worden door wereldburgers.

Het is stil geworden in mijn onaanzienlijk kroegje aan de voet van de Acropolis. De zuilen van het Parthenon werpen nu een zwaarder schaduw, en het penthelisch marmer laait niet meer als een fakkel, maar straalt in rustiger gloed: de dag begint te verlangen naar de avond. Ik heb als een razende zitten schrijven, en al schrijvende heb ik teug na teug gedronken, maar de karaf met harswijn en de waterkaraf zijn allebei nog vol. Zonder dat ik het merkte heeft de waard ze bijgevuld. De triktrakspelers zitten nu aan een tafeltje ver van mij vandaan. Heeft de waard hun gevraagd daar-

heen te verhuizen, opdat ze mij niet zouden storen met het harde gekletter van hun spel? Ik kijk naar de spelers en dan naar hem en hij knikt met een brede glimlach van begrijpen. Dan komt hij op mij toe, wijst op de volgekladde vellen, zoekt voorhoofdfronsend naar een woord, waarmee hij de vreemdeling, die zijn taal slecht kent, kan duidelijk maken wat hij bedoelt, en zegt in een stralende ingeving, terwijl zijn vinger de beweging nadoet van razend schrijven: 'Dionysos!'

Ik sta op en omarm hem, een man wiens naam ik niet eens ken, maar die mijn broeder werd in een begrip, dat het begrijpen door de taal te boven gaat. Daar staat hij grijnzend voor mij, met zijn vuile dienservet en zijn slobberige broek; maar hij toonde mij de ware beschaving, die uit het hart komt en door de geest wordt verlicht. Wij klinken, met de eendere wijn, die Socrates dronk aan het gastmaal bij Agathon en die zelfs de strenge Paulus zijn discipelen aanbeval, voor hun maag en hun menigvuldige zwakheden, zoals de Heilige Schrift het zegt.

Dionysos! Hij raadde mijn bezetenheid, niet door wijn, maar door een denkbeeld dat het duister der mismoedigheid lichtend doorboorde: Zeno's denkbeeld, dat wij, mensen, als het ware één kudde zijn, onder één wet weidend. Dat geldt op dit ogenblik voor ons, zoals we daar staan, de waard en ik; maar wat vermogen twee mensen tegen tienduizend straaljagers en honderdduizend helbommen?

Socrates stond alleen toen hij voor zijn ideeën de dood inging; maar zijn denkbeelden leven onsterfelijk voort. De Man der Smarten stierf alleen; maar de leer der liefde die Paulus hier verkondigde, leeft onsterfelijk voort niet alleen door, maar ook ondanks alle redetwistende kerkgenootschappen. Ik sta niet alleen, want reeds zijn er duizenden die denken zoals ik; niet alleen filosofen, natuurkundigen, Nobelprijswinnaars, biologen, artsen en geestelijken; maar ook de kleine mensen tot wie ik behoor. Er zijn er meer dan enkel ik, die aan de mens niet twijfelen en niet aan de

toekomst van het mensengeslacht, omdat zij hardnekkig weigeren de eigenzinnige idee op te geven dat de mens toch eenmaal de eerbied voor het leven zal winnen. Maar ook al stond ik alleen, dan nog zou ik het Socrates nazeggen, 'dat ik datgene, wat van God komt, boven alles moet stellen; dat ik liever alles moet wagen, als uit vrees voor de menigte en de dood tot onrecht te besluiten.'
In vreugde zal ik gedoemd blijven tot zwerven over een wereld die ik liefheb. En daarom zal ik tot mijn dood toe in eerbied voor het leven dat ook mij geschonken werd, het grootste en gewaagdste experiment van de Schepper blijven verdedigen, dat mensheid heet.

Athene-Argentière-Hoenderloo
1957–1958

A. DEN DOOLAARD

HET LEVEN VAN EEN LANDLOPER

Toen A. den Doolaard achtentwintig was, gaf hij een maatschappelijk veelbelovende betrekking prijs om een ongewisse zwerftocht te beginnen, die spanning, kleur en avontuur in zijn leven bracht.
De geschiedenis van deze zwerversjaren vertelt hij in 'Het leven van een landloper'. Dit boek is de som van al zijn avonturen plus de geestelijke winst die hij van zijn reizen mee thuis heeft gebracht. De vele belevenissen zijn geen losstaande episoden maar een duidelijke groei in één richting en zij hebben geleid tot een levensfilosofie, die belangrijk genoeg is om er velen mee in aanraking te brengen.
Den Doolaard beschrijft zijn talloze tochten onder en boven de sneeuwlijn, hij vertelt over zijn wonderlijke belevenissen en ontmoetingen in heel Europa en wel speciaal in de Balkan, Noord-Afrika en Amerika. En de schrijver, opgegroeid met deze eeuw, geeft zich ook rekenschap van de betekenis van 'een tijdsgewricht, dat méér betekent dan enkel een ontwikke-

ling van landauer naar straalvliegtuig, en van vuurpijl naar kunstmaan'.

Zo is 'Het leven van een landloper' geworden tot een uitermate spannend boek met een gezonde levensfilosofie. Want Den Doolaard gelooft in de heerlijke kracht van het leven en in de menselijke goedheid, wat er ook in de wereld gebeurt aan geweld en onrecht.